

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 19 (206) ЖОВТЕНЬ

2010

2010 жовтень № 19 (206)

ВІСНИК
ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Заснований у лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено
до переліку наукових фахових видань України
(історичні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 11 від 28 травня 2010 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор Курило В. С.

Заступник головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор Савченко С. В.

Випускаючі редактори –

доктор історичних наук, професор Бурьян М. С.,

доктор медичних наук, професор Виноградов О. А.,

доктор філологічних наук, професор Галич О. А.,

доктор педагогічних наук, професор Горошкіна О. М.,

доктор сільськогосподарських наук, професор Конопля М. І.,

доктор філологічних наук, професор Синельникова Л. М.,

доктор педагогічних наук, професор Харченко С. Я.

Редакційна колегія серії «Історичні науки»:

Члени редакційної колегії:

Головний редактор –
Бурьян М. С., доктор
історичних наук, професор

Заступник

головного редактора –

Грицьких І. В.,

кандидат історичних наук,

доцент

Відповідальний

секретар –

Савенков В. В.,

кандидат історичних наук,

доцент

Борисова О. В., доктор історичних наук, професор

Віднянський С. В., доктор історичних наук, професор

Гончар Б. М., доктор історичних наук, професор

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор

Качараба С. П., доктор історичних наук, професор

Климов А. О., кандидат історичних наук, професор

Михальський І. С., доктор історичних наук, професор

Подаляк Н. Г., доктор історичних наук, професор

Посохов С. И., доктор історичних наук, професор

Ресніт О. П., доктор історичних наук, професор

Рубель В. А., доктор історичних наук, професор

Савенкова І. Ю., кандидат історичних наук, доцент

Фісанов В. П., доктор історичних наук, професор

Хазанов А. М., доктор історичних наук, професор

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2010.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра — номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Література” або після слів „Література і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацем; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю закінчують 3 анотації обсягом 3 – 4 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по-батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Волкова Є. С., Набока О. В.** Переговори М. М. Муравйова з Мухамедом Алі та їх значення у врегулюванні турецько-єгипетського конфлікту 1832–1833 рр. 5
2. **Гончаренко А. В.** Східне питання та британсько-російські відносини (грудень 1876 – квітень 1877 рр.).....14
3. **Гончаренко Л. Л. О.** Бісмарк та колоніальний рух в Німеччині в 1873–1882 рр. 26
4. **Грицких Д. В.** Політика Великобританії в отношении Китаю и деятельность эмиссаров Дж. Пальмерстона, 1838–1840 гг. 39
5. **Ладига О. І.** Військово-стратегічне значення битв радянських армій проти фінських військ у червні-липні 1941 р. 46
6. **Личко С. О.** Вільгельм II та німецька колоніальна політика в Південній Африці у 1890–1896 рр. 66
7. **Панченко Г. Ю.** Ідеї "єдиної Європи" в роботах німецьких та французьких просвітителів і політичних діячів XIX–XX ст. 74
8. **Погорелова І. С.** Сучасні українсько-китайські відносини: історія становлення та розвитку.....80
9. **Русаков К. А.** Война за Баварское наследство – последний конфликт Старой Европы.....90
10. **Савенкова И. Ю.** Джозайя Чайльд (1630–1699) как идеолог британской экспансии в Индии.....95
11. **Саранов С. В.** Історична еволюція алжирської політики Франції, 1564–1829 рр.....109
12. **Седнев С. С.** Начало "эры Пальмерстона" во внешней политике Великобритании, 1830–1833 гг. 120
13. **Харьковский Р. Г.** Политика Франции на Ближнем Востоке, 1814–1830 гг. 129
14. **Ширяев М. В., Зуєва А. О.** Позиція США щодо обговорення "Сирійського питання" на Паризькій мирній конференції (січень–вересень 1919 р.).....136
15. **Шлеймович М. Й.** Місце ООН в російській концепції боротьби з міжнародним тероризмом (28 червня 2000 – 11 вересня 2001 р.)...144

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

16. **Буканов Г. М.** Дослідження ліберальної течії національного руху у процесі державотворення на Україні на початку XX ст.....157
17. **Гаухман М. В.** Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.).....166

18. **Калініченко В. В.** Система селянського громадського управління в доколгоспному селі Наддніпрянської України: структура та механізми функціонування (1917–1930 рр.).....178
19. **Ладига Л. І.** Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів (90-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст.).....186
20. **Мацко Н. С.** Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).....195
21. **Муц О. І.** Радянофільська періодика Західної України міжвоєнного періоду і тенденції висвітлення культурно-освітнього розвитку.....204
22. **Скіба В. М.** Визначення параметрів впливу алано-сарматських та тюрко-болгарських племен на етногенезу слов'ян Дніпровського лівобережжя в період Раннього Середньовіччя.....216
23. **Фірсов О. В.** Порівняльний аналіз військово-політичної діяльності гетьманів П. Сагайдачного та Б. Хмельницького.....222
24. **Чортенко А. М.** Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (причини, суть, наслідки).....230
25. **Чумак М. М.** Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.....239

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

26. **Анікєєв Д. О.** Аналіз астрономічного жанру арабської географічної писемної традиції як початкового етапу накопичення знань про кочові людності Південно-Східної та Центральної Європи.....245
  27. **Богданова Т. Г.** Радянська та російська історіографія англо-американських відносин на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст.....255
  28. **Звагельський В. Б.** Каяла у "Слові о полку Ігоревім" (До 825-річчя геніального твору).....261
  29. **Ласкавий Д. В.** Історіографія міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії у 1918–1928 рр. 274
  30. **Савенков В. В.** Британські парламентські папери 30-х рр. XIX ст. як джерело з історії розвитку транс-близькосхідних комунікацій Великобританії.....284
  31. **Саидов З. А.** Биографические сведения об участниках первых походов Халифата на Восточный Кавказ.....298
  32. **Ткаченко В. В.** Роль товариства "Просвіта" й наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові у розвитку вітчизняної науки та освіти.....304
- Відомості про авторів.....318**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (560 : 620) «1832/1833» : 327

Є. С. Волкова, О. В. Набока

**ПЕРЕГОВОРИ М. М. МУРАВЬОВА З МУХАМЕДОМ АЛІ ТА ЇХ
ЗНАЧЕННЯ У ВРЕГУЛЮВАННІ ТУРЕЦЬКО-ЄГИПЕТСЬКОГО
КОНФЛІКТУ 1832–1833 РР.**

Близький Схід сьогодні залишається одним з найважливіших регіонів у сучасній системі міжнародних відносин. Саме тут найбільш гостро перехрещуються інтереси великих держав – США, Росії, Євросоюзу, Китаю. В той же час, на домінуючий статус тут претендують і місцеві держави. Однією з таких країн є Туреччина, яка на початку ХХІ ст. поступово перетворюється на регіонального лідера.

У зв'язку з вищезгаданим, слід відзначити безсумнівну актуальність вивчення історії міжнародних відносин на Близькому Сході. Окремі аспекти цієї проблематики розглядаються в роботах В. М. Віноградова, Т. В. Єремєєвої, А. В. Задонського, А. В. Фадєєва. В той же час, однією з найменш досліджених проблем залишається питання участі Росії в врегулюванні турецько-єгипетського конфлікту 1832–1833 рр. Вивченню цього аспекту Східного питання і присвячена представлена стаття.

Чергове загострення Східного питання, що відбулося на початку 30-х рр. ХІХ ст., було пов'язано зі спалахом гострого та складного конфлікту між могутнім намісником Єгипту – провінції Османської імперії – Мухамедом (Мехмедом) Алі та султаном Махмудом ІІ. Протягом 1831–1832 рр. бунтівний васал успішно вибивав турків з їх близькосхідних володінь. Захопивши Акку, Дамаск та розгромивши турок при Хомсі та Бейлані, армія Мухамеда Алі встановила свій контроль над усією Сирією та Кілікією та відкрила собі шлях на Константинополь [1, 1832, с.402].

В цій ситуації російський уряд Миколи І, виступив прибічником збереження "інтегритету" – територіальної цілісності Туреччини. В Санкт-Петербурзі вважали, що, якщо Мухамед Алі зруйнує Османську імперію, він створить на її уламках нову державу. У цьому випадку Росія матиме сусіда сильного та переможного замість слабкого та переможеного. Для того, щоб спробувати владнати протиріччя між Єгиптом та Туреччини, в листопаді 1832 р. до Мухамеда Алі був відправлений російський представник генерал М. М. Муравйов, який мав змусити єгипетського правителя піти на компроміс з Портою.

Перша зустріч голови російської місії з бунтівним пашою відбулася 14 січня в Олександрійському палаці. Незважаючи на те, що Мухамед Алі був заздалегідь проінформований про цілі місії Муравйова, на особистій зустрічі з російським генералом він докладав усіх зусиль для того, щоб приховати власну розгубленість, яка була, здебільшого, наслідком усвідомлення того факту, що віднині його відносини з султаном більше не стосуються лише них обох. Інакше кажучи, відбулося те, чого він більш за все побоювався – втручання європейських держав у його конфлікт з Портою.

Муравйов відзначив в своїх мемуарах, що коли до Мухамеда Алі дійшли чутки про можливу допомогу Росії султанові, він, попри звичайну свою стриманість, дозволив собі у присутності міністрів відверто визнати, що "Безсумнівно, одна лише Росія може завдати впливу на його дії" [Там само, с.100].

Разом з тим, необхідно віддати належне дипломатичним здібностям Мухамеда Алі: з самого початку він намагався, наскільки можливо, затягти переговори, пропонуючи Муравйову вдатися до тривалого листування та спілкування через посередництво драгоманів, уникаючи тим самим особистої зустрічі. На наш погляд, це можна пояснити бажанням паші отримати від Муравйова документальні докази російського втручання в його конфлікт із султаном, з тим, щоб згодом використати їх у складній дипломатичній боротьбі, яку він сподівався виграти за допомогою Франції. Однак голова російської місії рішуче відмовився змінювати методи ведення переговорів, виклавши в усній формі ультиматум Миколи І.

Демарш Муравйова, хоча й справив на Мухамеда Алі належне враження, все ж не змусив його одразу скласти зброю. Замість того єгипетський правитель удався до різноманітних заходів, щоб збити генерала з його початкової позиції. Так, він усіляко відкидав будь-які звинувачення у закаті проти султана, стверджуючи, що це є наслідком наклепу турецьких газет, які "подають обставини геть в іншому вигляді, ніж є насправді", у той час, як він "давно шукає миру та бажає бути вірнопідданим свого господаря, однак його пропозиції завжди відкидалися" [Цит. за: 2, с.77–78]. Більш того, Мухамед Алі намагався втягнути Муравйова у власну територіальну суперечку з султаном у якості арбітра, пропонуючи ознайомитися з їх листуванням протягом останніх місяців. Зрозуміло, що це знов-таки суперечило інструкціям російського генерала та, як наслідок, було рішуче відкинуто.

Стійкість та наполегливість, виявлені Муравйовим під час першої зустрічі, змусили Мухамеда Алі попрохати трохи часу на роздуми, на що голова російської місії, не бажаючи поки що ускладнювати й без того непросту ситуацію, змушений був погодитися [Там само, с.78].

Очікуючи на остаточне рішення єгипетського паші, Муравйов дізнався, що той готував до відправки до Малої Азії загін у 2–3 тис. чол.

І хоча сам єгипетський правитель завіряв його у тому, що це солдати, які відстали від своїх полків та мали наздогнати їх, російський генерал вбачав у цих діях, передусім, бажання підсилити свою армію перед вирішальним наступом на Константинополь [3, с.135, 139].

Насторожувала Муравйова також інформація про замовлення, що його отримали єгипетські кравці, на виготовлення 35 тис. нових солдатських мундирів. У своїй депеші до Константинополя російський генерал, звертаючи на це увагу Порти, радив їй також не залишатися бездіяльною [4, с.345].

За таких умов було очевидно, що подальше дотримання правил гри, які намагався нав'язати Мухамед Алі російському генералу під час першої зустрічі, могло коштувати Махмуду II престолу. Саме тому Муравйов доклав усіх зусиль для того, щоб вже під час другої аудієнції, яка відбулася 16 січня 1833 р., змусити Мухамеда Алі поступитися, поставивши в ультимативному тоні вимогу припинення бойових дій [2, с.89–93].

Переконавшись у тому, що позиція Росії не зміниться, а Микола I не зупиниться навіть перед застосуванням сили стосовно того, кого він, як законний монарх вважав лише бунтівним васалом, Мухамед Алі вирішив змінити тактику, удаючи з себе васала покірною, який, до того ж, потерпає від свавілля та поганого управління суверена. "Я ніколи не мав навіть думки про те, щоб скинути султана, – заявив єгипетський правитель. – Як мені взагалі можна було б зробити це?! Я ніколи не припиняв іменувати себе його бенде (слуга. – *Є. В.*) і достатньо голосно заявляти про це на весь світ; на доказ щирої моєї прихильності відповідним сподіванням государя (Миколи I. – *Є. В.*) я негайно віддам наказ припинити бойові дії" [3, с.109].

Однак, голова російської місії розгадав хитрий маневр Мухамеда Алі, який зовнішнім виразом беззаперечної покори волі російського царя хотів забезпечити собі заступництво з боку Росії у майбутніх переговорах з Портою. Зрозуміло, що Муравйов, через специфіку власних інструкцій, міг пообіщати єгипетському паші лише повідомити про це Миколу I [2, с.114]. Розуміючи, що подальше затягування переговорів може дорого йому коштувати, Мухамед Алі у присутності Муравйова відправив до військ Ібрагіма наказ зупинити наступ. Єдиним застереженням, якого він зміг добитися, була 20-денна відстрочка, потрібна для того, щоб наказ міг досягти усіх частин армії [Там само, с.91]. Таким чином, принаймні друга частина російської миротворчої місії почала виконуватися.

Майже одночасно з Муравйовим, у середині січня 1833 р. до Олександрії прибула турецька місія Халіл-паші. Як того можна було очікувати, переговори представників Порти з Мухамедом Алі закінчилися безрезультатно. Єгипетський правитель одразу прийняв тон переможця та висунув явно неприйнятні для Порти територіальні вимоги: усю Сирію (із Дамаском та Алеппо), Аданський пашалик та частину Караманії [5, с.217]. Усі ж пропозиції та вимоги Порти, у тому

вигляді, у якому вони були викладені в інструкціях Решид-бея та Халіл-паші, Мухамед Алі безапеляційно відкинув, погрожуючи захопленням Константинополя та підбуренням повстань у Албанії та Боснії, якщо не будуть виконані його вимоги [Там само].

Незважаючи на те, що Муравйов був поінформований про характер місії Халіл-паші ще до від'їзду з Константинополя, він, діючи згідно отриманих у свій час інструкцій, відсторонився від посередництва між Мухамедом Алі та Халіл-пашею. На думку В. Пюр'їра, відправку цієї місії було зумовлено наявністю серед міністрів Порти недовіри російському генералу, як представнику традиційно ворожої держави [6, с.17–18]. Така непослідовна позиція Порти значною мірою нівелювала моральний ефект місії Муравйова, оскільки він у переговорах з пашею твердо відстоював тезу про те, що ініціатива у мирному врегулюванні повинна виходити саме від бунтівного васала.

Радянська дослідниця Т. В. Єремєєва, оцінюючи результати діяльності М. М. Муравйова в Єгипті, доходить висновку, що його місію можна вважати успішною лише формально, оскільки усна обіцянка Мухамеда Алі припинити бойові дії ще не означала припинення останніх на практиці [4, с.190–192]. На доказ цього авторка наводить вислів самого Муравйова, який вважав, що "покірність його (Мухамеда Алі. – Є. В.) була, звичайно ж вдаваною, а смиренність – тимчасовою" [Там само, с.345].

Але головним аргументом на користь того, що дії Муравйова в Єгипті не виправдали усіх очікувань російського уряду, Т. В. Єремєєва вважає оцінку, що її дав цим діям голови російського дипломатичного корпусу К. В. Нессельроде, який роздратовано висловлював своє нерозуміння того, чому Муравйов поїхав з Єгипту, коли "Мехмед Алі прохав його залишитись і давав йому, таким чином, можливість бути присутнім під час переговорів з Халілом та успішно їх завершити. Чому, більш того, він не зустрівся з Халілом, якому, безсумнівно, стало б у нагоді його повідомлення про наміри Росії, які він довів до відома бунтівного паші", адже це, "на превеликий жаль, змушує нас побоюватися того, що французькі інтриги зможуть покласти край переговорам, завершити які єдиним впливом Росії, як нам уявляється, генерал Муравйов мав і можливість і засоби" [Цит. за: 4, с.346].

На наш погляд, висновок Т. В. Єремєєвої є справедливим лише у тому відношенні, що недосконалість тодішніх засобів передачі інформації (єгипетський правитель обіцяв направити до військ свого сина спеціального гінця з наказом зупинити армію), могла мати наслідком те, що єгипетські війська взагалі могли захопити Константинополь раніше, ніж відповідний наказ міг дійти адресата. Навряд чи Мухамед Алі, якого сучасники цілком справедливо вважали видатним політиком та дипломатом, будучи добре обізнаний в європейських справах взагалі, та у відношенні Великих держав щодо його конфлікту з султаном зокрема, міг би зважитися на загострення у

такий спосіб відносин з Росією, особливо, якщо прийняти до уваги вплив та інтереси останньої в Константинополі.

Що ж стосується роздратованого тону депеші Нессельроде, то напевно чи можна дорікати Муравйову, який усе життя прослужив в армії та звик чітко виконувати накази, на те, що він на свій розсуд не відступив від інструкцій та не виступив у якості посередника під час переговорів Халіл-паші та Мухамеда Алі, особливо, якщо сам Нессельроде під час особистої зустрічі неодноразово підкреслював йому ту обставину, що майбутня місія має аж ніяк не дипломатичний характер. На користь цього можна навести останню фразу з тієї ж депеші Нессельроде: "Оскільки не можна виправити того, що сталося, немає сенсу займати образливість генерала Муравйова, який, будучи військовим, може, як здається, дійсно послужитися, якщо того вимагатимуть обставини" [Цит. за: 4, с.346].

Інакше кажучи, сам Нессельроде був зовсім не впевнений у тому, що в переговорах Халіл-паші з Мухамедом Алі вдалося б досягти прийняттого результату навіть за участі Муравйова.

Досить сумнівним видається також твердження Т. В. Єремєєвої про те, що завершення переговорів з Мухамедом Алі позначило собою завершення всієї місії М. М. Муравйова, адже ще не було досягнуто розв'язання першого, і, на нашу думку, головного завдання місії – забезпечення офіційного звернення Порти по військову допомогу до Росії.

Цікаво відзначити, що серед керівників тогочасної європейської політики мало місце переконання у наявності більш серйозного рівня підготовки та повноважень Муравйова. Так, герцог де Брольї вважав, що голова російської місії взагалі мав кілька варіантів інструкцій, а його невдача в Єгипті пояснювалась тим, що він реалізував той варіант, який не зовсім відповідав ситуації [7, с.119].

Принципово відмінну точку зору щодо результативності російської місії висловив Меттерніх (1773–1859). У своєму листі до Аппон'ї від 6 квітня 1833 р. австрійський міністр підкреслював, що "Турецько-єгипетську справу було... врегульовано настільки добре, наскільки це взагалі було можливо саме завдяки місії Муравйова" [8, с.461]. Позицію австрійського уряду можна добре зрозуміти – не маючи змоги активно втрутитися у розв'язання турецько-єгипетського конфлікту, він, разом з тим, зовсім не бажав бачити Росію у ролі посередника у згаданому процесі, і тому відмова М. М. Муравйова від участі у переговорах Халіл-паші та Мухамеда Алі отримала таку схвальну оцінку у Відні.

У Великобританії оцінка результативності російської місії в Олександрії взагалі була далекою від об'єктивності. Так, у лондонському часопису "Annual register" підкреслювалось, що Муравйов був направлений до Єгипту, маючи на меті "співпрацю з австрійським консулом Аппон'ї у справі примушення Мухамеда Алі до припинення бойових дій проти султана" [1, 1833, №4, с.289–290].

Як уявляється, головну провину за цей дипломатичний промах слід покласти на петербурзький кабінет, та особисто на Нессельроде, який своїми вказівками виключив для Муравйова можливість сприяти кінцевому розв'язанню конфлікту набагато раніше. Такої точки зору дотримується, зокрема, французький історик П. Мішеф, який вважав, що практично повна безрезультатність місії Муравйова була, передусім, наслідком інструкцій російського уряду, що їх отримав генерал. "Як наслідок, – доходить висновку фахівець, – російський уряд, заздалегідь прирікши цю місію на невдачу, навряд чи мав права очікувати від неї кращих результатів" [9, с.274].

Як би там не було, демарш Муравйова в Олександрії виявився дуже вчасним – уся Сирія та значна частина Анатолії, як вже було сказано, на той час знаходилися під безпосереднім контролем Мухамеда Алі. Будучи поінформованим про стурбованість європейських кабінетів перебігом подій в Османській імперії, єгипетський правитель вважав за найкраще в цій ситуації поставити великі держави перед фактом: рішучим ударом оволодіти Константинополем та скинути Махмуда II. До активних дій Мухамеда Алі підштовхував також його син – Ібрагім-паша. Добре розуміючи основні принципи османської дипломатії у відношеннях з Росією, Ібрагім-паша переконував батька у тому, що Порту не зважиться на прийняття російської військової допомоги до останнього моменту, коли вже буде запізно.

Не менш добре головнокомандувач єгипетської армії розумів і те, що навіть у випадку успішного завершення місії Халіл-паші мир буде мати тимчасовий характер, оскільки Махмуд II неодмінно зажадатиме реваншу. Будучи ж переконаним у невідворотності розпаду Османської імперії, Ібрагім-паша настоював на тому, щоб прискорити цей процес та забезпечити у ньому, за можливістю, власні інтереси [5, с.294].

Історики не мають єдиної думки щодо того, якими б могли бути подальші дії Мухамеда Алі – чи то він зайняв би султанський престол сам, чи звів би на нього сина Махмуда II – Абдул Меджида. У будь-якому разі доля Порти, принаймні у тому вигляді, у якому вона перебувала, висіла на волоску.

Однак, розрахункам Ібрагім-паші не сталося бути реалізованими практично. 2 лютого, коли єгипетська армія знаходилася вже у містечку Кютах'я та готувалась до безпосереднього штурму Константинополя, до ставки її головнокомандувача прибув кур'єр, який привіз з собою лист з наказом Мухамеда Алі зупинити просування.

Досить важливим в процесі усвідомлення значення місії М. М. Муравйова до Олександрії уявляється лист на відповідь, що його наступного дня адресував Мухамеду Алі Ібрагім-паша. Беззаперечним свідченням успішності російської миротворчої місії є той факт, що з самого початку Ібрагім-паша, який за ступенем своєї агресивності по відношенню до султана значно перевищував свого батька, відкинув ідею

безпосереднього захоплення Константинополя та зосередився на обговоренні умов майбутнього миру [10, т.2, с.194].

Інакше кажучи, зайнявши жорстку та безкомпромісну позицію у переговорах, М. М. Муравйов спромігся досягти фактичного припинення збройної фази турецько-єгипетського конфлікту. Значення цього факту є тим більшим, що на той момент ще не було ані офіційного звернення султана по російську допомогу (про що добре знав Ібрагім-паша, даючи поради та пропозиції своєму батькові. – *С. В.*), ані самої допомоги. Отже, питання припинення бойових дій та збереження "законного государя" на османському престолі було вирішене Муравйовим ще у Єгипті.

Набагато складніше було вирішити інше питання, яке впливало з основних завдань місії М. М. Муравйова – збереження цілісності Османської імперії. Хоча Ібрагім-паша й закликав свого батька вимагати повної незалежності та створення великої арабської держави від Туніса до Багдада як *sin qua* поп майбутнього врегулювання відносин з султаном, Мухамед Алі, який мав набагато більший дипломатичний досвід, вважав за краще приєднати до своїх володінь лише Сирію, Палестину та Кілікію. І хоча, висувуючи такі обмежені вимоги, Мухамед Алі, як удавалося, робив істотний крок назад, насправді він закладав суттєвий плацдарм для подальшої реалізації найамбітніших проєктів – британський історик Х. Темперлі у своїй роботі "Англія та Близький Схід" згадує про наявність серед оточення Мухамеда Алі проєкту створення величезної Арабської імперії, яка мала включати в себе Єгипет, Нубію, Сенаар, Дарфур, Аравію до Перської затоки та Сирію [11, с.420–421]. Придбання Кілікії відкривало б єгипетському паші шлях до південної Анатолії, яку султану було б досить важко захистити навіть за наявності великої та добре підготованої армії [12, с.27–29]. Окрім того, на більшості територій, захоплених ним протягом бойових дій 1831–1832 рр. населення було в цілому прихильним до нього, оскільки сподівалося на припинення турецького гноблення та віровідступництва. Однак, саме ультиматум М. М. Муравйова, на наш погляд, був чи не головним фактором, що змусив єгипетського правителя перенести ці проєкти на більш віддалений термін.

Як би там не було, отримавши від Мухамеда Алі клятвену обіцянку у виконанні волі Його Величності, Муравйов 23 січня 1833 р. вирушив з олександрійського порту до Константинополя. Він не тішив себе ілюзіями, вважаючи, що досягнуте ним ще не значило ані завершення конфлікту, ані підкорення паші султану [3, с.127]. Російський генерал добре розумів, що непоступливість Мухамеда Алі має під собою досить реальну основу – дипломатичну підтримку Франції, і розраховувати на кінцевий успіх місії можна було лише у тому разі, якщо цій підтримці буде протиставлено військову допомогу Росії. Саме тому найбільш важливим на той момент було забезпечення відповідного офіційного звернення Порти.

Таким чином, місія генерал-лейтенанта М. М. Муравйова до Олександрії була важливою складовою російської миротворчої ініціативи у турецько-єгипетському конфлікті. Вона не тільки дозволила припинити збройне протистояння всередині Османської імперії і врятувати цього "слабкого сусіда", але й підготувала основу для різкого піднесення російського впливу на Близькому Сході, що сталося внаслідок підписання Ункяр-Іскелесійської угоди, обставини укладання якої будуть розглянуті у наступних наукових статтях.

Література

1. **The Annual Register** Or A View of the History, Politics and Literature. – L.: Baldwin and Cradock, 1832–1834.
2. **Муравьёв Н. Н.** Турция и Египет в 1832 и 1833 годах. / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1869– . – Т. 3: Дипломатические сношения. – 1869. – 222 [2] с.
3. **Муравьёв Н. Н.** Русские на Босфоре в 1833 г. Из записок Н. Н. Муравьева (Карскаго) / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1869. – 463 [92+VIII] с.
4. **Еремеева Т. В.** Египетский кризис 1832–1833 гг.: автореф. дисс. кандидата ист. наук: спец. 07.00.02 "Всеобщая история"/ Т. В. Еремеева. – М.: АН СССР, Институт истории, 1947. – 392 с;
5. **Cadalvene E.** Histoire de la guerre de Méhémed-Ali contre la Porte Ottomane, en Syrie et en Asie-Mineure (1831–1833) / E. Cadalvene, E. Barrault. – P.: Plon, 1837. – 513 p.
6. **Puryear V. J.** France and Levant. From the Bourbon restoration to the peace of Kutiah / V. J. Puryear. – Berkeley: University of California Press, 1941. – 416 p.
7. **Memoirs** Du Prince De Talleyrand Publies avec une Preface et les Notes par Le Duc De Broglie De L'Academie Francaise. – P.: Calmann Levy, Editeur, 1892– . – Т.5. – 1892. – 671 p.
7. **Memoirs Documents** et Ecrits Divers Laisses par Le Prince de Metternich Chancelier de Cour et d'Etat. Publies par Son Fils Le Prince Richard de Metternich. Claisses et Beunis par M. A. de Klinkowstroem. – P.: E. Plon et Cie, 1880– . –Т.5. – 1880. – 476 p.
8. **Mischef P.-H.** La mer noire et les detroits de Constantinople :Essai d'histoire diplomatique / P.-H. Mischef. – P.: Arthur Pousseau, 1899. – 699 p.
9. **Cattai R.** Le regne de Mohammed Aly d'apres les archives russes en Egypte / R. Cattai. – Cairo: Impr. de l'Institut francais d'archeologie orientale du Caire, pour la Societe royale de geographis d'Egypte, 1931. – Vls.1–2.
10. **Temperley H.** England and Near East. The Crimea / H. Temperley. – L.: Longmans, Green & Co, 1936. – 548 p.
11. **Antonius G.** The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement / G. Antonius. – L.: H. Hamilton, 1938. – 471 p.

Волкова Е. С., Набока А. В. Переговоры Н. Н. Муравьёва с Мухаммедом Али их значение в урегулировании турецко-египетского конфликта 1832–1833 гг.

В статье рассматриваются проблемы связанные с историей внешней политики России на Ближнем Востоке в 1832–1833 гг. Особое

внимание уделяется главным целям и результатам миссии Н. Н. Муравьева в Египет 1832–1833 гг. Автор доказывает, что переговоры между Муравьевым и Мухаммедом Али играли важную роль в стабилизации ситуации на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: Россия, Восточный вопрос, Н. Н. Муравьев, Османская империя, Египет, турецко-египетский конфликт, Константинополь, Александрия, Санкт-Петербург.

Волкова Є. С., Набока О. В. Переговори М. М. Муравйова з Мухамедом Алі та їх значення у врегулюванні турецько-єгипетського конфлікту 1832–1833 рр.

В статті розглядаються проблеми пов'язані з історією зовнішньої політики Росії на Близькому Сході у 1832–1833 рр. Особлива увага приділяється головним цілям та результатам місії М. М. Муравйова в Єгипет 1832-1833 рр. Автор доводить, що переговори між Муравйовим та Мухамедом Алі відіграли важливу роль в стабілізації ситуації на Близькому Сході.

Ключові слова: Росія, Східне питання, М. М. Муравйов, Османська імперія, Єгипет, турецько-єгипетський конфлікт, Константинополь, Олександрія, Санкт-Петербург.

Volkova E. S., Naboka O. V. The negotiation between N. N. Muraviev and Muhammad Ali and its importance in settlement of the Turkish-Egyptian conflict in 1832–1833.

The article deals with problems of studying of the Russia's foreign policy history in the Near East in 1832–1833. The particular attention is paid to the main aims and results of Muraviev's mission to Egypt in 1832–1833. As the research shows, the negotiations between Muraviev and Mohammed Ali played an important role in the Near East settlement.

Key words: Russia, the Eastern Question, N. N. Muraviev, the Ottoman Empire, Egypt, the Turco-Egyptian conflict, Constantinople, Alexandria, St. Petersburg.

УДК 94(411).08+94(470+571) «1876/1877»

А. В. Гончаренко

**СХІДНЕ ПИТАННЯ ТА БРИТАНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ
(ГРУДЕНЬ 1876 – КВІТЕНЬ 1877 РР.)**

Проблема історії зовнішньої політики держав і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. Значною мірою це стосується історії британсько-російських відносин, яка налічує вже понад 450 років. Негативним фактором їх розвитку, особливо у ХІХ ст., було Східне питання та суперництво двох держав за встановлення економіко-політичного контролю над Балканами та Близьким Сходом. Пізніше до близькосхідно-балканського вузла протиріч додалася боротьба за встановлення домінуючого впливу в Середній Азії.

У світлі цих подій особливу цікавість становить історія британсько-російських відносин у період Східної кризи 1875–1878 рр., яка призвела до значних політико-правових змін на Євро-Азійському континенті, визначивши розвиток відносин між обома країнами в наступні десятиліття.

Дослідженню британсько-російських відносин у 70 рр. ХІХ ст. присвячено велику кількість робіт істориків різних країн.

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, треба відзначити фундаментальну працю "Історія дипломатії", колективні монографії "Міжнародні відносини на Балканах. 1856–1878 рр.", "Східне питання в зовнішній політиці Росії. Кінець ХVІІІ – початок ХХ ст." та роботу В. М. Виноградова [1–4].

Серед досліджень російських істориків другої половини 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. необхідно виокремити колективні праці "Росія та Чорноморські протоки (ХVІІІ–ХХ ст.)" "Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина ХІХ ст.", а також роботи О. Б. Широкограда, В. Н. Виноградова, О. Айрапетова, М. В. Скрицького [5–10].

В зарубіжній історіографії питання можна відзначити біографії відомих державних та політичних діячів Великобританії другої половини ХІХ ст. – Б. Дізраелі та Р. Солсбері. Перша написана британськими істориками Д. Баклем і В. Маніпенні, а друга належить перу Г. Сесілі [11; 12]. Велике значення при дослідженні порушеної проблематики має робота одного з засновників Школи Слов'янських досліджень Лондонського університету Р. Сетон-Ватсона "Дізраелі, Гладстон та Східне питання" [13]. Безпосередньо подіям Східної кризи 1875–1878 рр. у британській історіографії присвячено роботу професора Р. Міллмана "Британія та Східне питання. 1875–1878." [14]. Важливою є праця професора Лондонської школи економіки Д. Лівена, в якій він досліджує історію Росії у взаємозв'язку її відносин з Британською, Османською та Австро-Угорською імперіями [15].

В українській історіографії означена проблема практично не досліджувалася, оскільки вітчизняні вчені зосереджені, перш за все, на вивченні питань, що постали перед вітчизняною дипломатією після здобуття Україною незалежності. Однак еволюція британсько-російських відносин в контексті Східного питання в 70–80 рр. XIX ст. в українській історичній науці залишається ще зовсім не дослідженою. Частково це завдання було реалізовано нами у попередніх дослідженнях [16].

Крім того, розбіжності в роботах істориків не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу маловідомих джерел, використовуємо праці дослідників різних країн, ставимо за мету проаналізувати політику Великобританії та Росії у Східному питанні в грудні 1876 – квітні 1877 рр. та дослідити британсько-російську дипломатичну боротьбу навколо шляхів урегулювання Східної кризи.

У липні 1875 р. у Боснії та Герцеговині почалось антитурецьке повстання, яке викликало початок Східної кризи 1875–1878 рр. – одного з великих міжнародних конфліктів другої половини XIX ст. У результаті провалу миротворчої місії консулів шести провідних європейських країн до Герцеговини в серпні-жовтні 1875 р., відмови Порту виконувати ноту Д. Андраші від 30 грудня 1875 р. та неприєднання Великобританії до Берлінського меморандуму (13 травня 1876 р.) становище в Близькосхідно-Балканському регіоні загострилось. Початок повстання в Болгарії у квітні 1876 р., оголошення Черногорією та Сербією війни Османській імперії у червні 1876 р. – усе призвело до поглиблення Східної кризи, внаслідок чого в листопаді 1876 р. Великобританія, Росія та інші європейські країни погодилися із скликанням у турецькій столиці міжнародної конференції зі Східного питання.

Лондонський кабінет вирішив відправити до Стамбула міністра в справах Індії маркіза Р. Солсбері, який разом з послом сером Г. Елліотом повинен був представляти інтереси уряду Її Величності на конференції. Р. Солсбері належав до групи консерваторів, які вважали, що не потрібно ускладнювати конфронтацію з Росією, оскільки бачили в ній протизагугу найголовнішому супернику Великобританії в Європі – Німеччині. Крім того, Р. Солсбері на відміну від прем'єр-міністра Б. Дізраелі вважав найбільш перспективним напрямком британської експансії не Азію, а Африку, де не могло бути ніяких зіткнень з Росією [6, с.190].

Вибір Р. Солсбері представником Великобританії на міжнародній конференції зі Східного питання британська громадськість розцінила як поразку Б. Дізраелі, який раніше отримав від королеви Вікторії титул лорда Біконсфілда. Крім того, закордонні спостерігачі називали його сприятливим для ліберальної партії, а лідер опозиції В. Гладстон наголошував, що цей вибір – найбільш вдалий крок уряду з того моменту, як Східна криза спалахнула знову [14, с.112].

Р. Солсбері, який під час своєї подорожі здійснив турне по європейським столицям, прибув до турецької столиці 5 грудня 1876 р. Після бесід з австро-угорським, німецьким та французьким керівництвом у

Р. Солсбері склалось враження, що "спроба збереження цілісності Османської імперії переживала кризу" [17, с.112]. Майже всі урядовці, з якими зустрічався британський дипломат, вважали, що час Порти завершується. Крім цього, Р. Солсбері впевнився в нестійкості "Союзу трьох імператорів" та в існуванні суттєвих внутрішніх протиріч між країнами-учасниками цього альянсу.

Б. Дізраелі уважно спостерігав за вояжем Р. Солсбері по Європі та ще 29 листопада 1876 р. відправив міністру в справах Індії депешу з оцінкою ситуації на Близькому Сході та формулюванням найближчих завдань британської дипломатії на конференції. Згідно з цим документом будь-який мир, умови якого не передбачають окупації Оттоманської імперії, міг стати тріумфом Великобританії [11, с.103].

Крім депеші, 1 грудня 1876 р. лорд Біконсфілд відправив маркізу Солсбері таємну інструкцію, яка торкалась найважливішого, на його думку питання, – пропозиції Росії щодо окупації європейських провінцій султана. Про існування цього документа не було відомо навіть уряду. Інструкція глави консервативного кабінету передбачала таку програму дій: "Якщо питання про окупацію буде внесено на конференцію, то позиція, зайнята вами, може бути такою: Англія не скаже визначено, що вона проти окупації Туреччини з тимчасовою метою, ...лише як за повної згоди Порти... Якщо Порті це буде надано для розгляду у вигляді ультиматуму, то ...Порта погодиться на окупацією за умови, якщо це виконає не прикордонна держава, оскільки це може призвести до війни; Порта не повинна бути проти окупації Англією... Туреччина з цим погодиться, якщо під час переговорів виявиться невідворотність окупації. Російська схема окупації – Болгарія – Росія, Боснія – Австрія, а наш флот у Константинополі – була б досить ризикованою, якщо не фатальною" [11, с.105].

Російський імператор Олександр II і канцлер О. М. Горчаков розуміли, що міжнародна конференція може бути останньою спробою мирного врегулювання Східної кризи, тому представником Росії на конференцію було обрано, можливо, одного з найкращих дипломатів того часу – М. П. Ігнат'єва. На початку жовтня 1876 р. він отримав як інструкцію доповідь О. М. Горчакова під час однієї з нарад у Ливадії і записку керуючого справами МЗС Російської імперії О. Г. Жоміні з доповненнями російського канцлера, в якій визначалися завдання майбутньої конференції [18]. У записці було відзначено: "Англійські пропозиції можна було б прийняти за основу..., унаслідок їх незначної визначеності. Завдання конференції полягає в тому, щоб надати їм точне практичне окреслення, розвинути подробиці та вказати засоби виконання" [18, с.440]. У цьому документі розглядалися різні варіанти вирішення болгарського, сербського та чорногорського питань. Що стосується майбутньої долі Боснії та Герцеговини, то в записці зазначалося, що "вживання заходів, які б надавали населенню контроль над урядовими чиновниками та які б забезпечували захист мешканців від сваволі, – бажана мета реформи". Одночасно підкреслювалося, що "вся сутність полягає в засобах застосування та в гарантіях виконання" [18, с.442].

У доповненнях М. П. Ігнат'єва вказувалося, що під час конференції треба обговорити думку про необхідність вилучення з Боснії та Герцеговини будь-яких османських чиновників та про розташування регулярних султанських військ у визначених фортецях та повному виключенні іррегулярних військ. Області під управлінням чиновників з місцевого населення отримали б, на думку графа М. П. Ігнат'єва, широку автономію. Щодо вищої адміністративної влади Боснії та Герцеговини, то найкращим кроком було б призначення турецького губернатора, але за умови його ухвалення великими державами [18, с.443].

6 грудня 1876 р. почалися попередні британсько-російські переговори, під час яких Р. Солсбері та М. Ігнат'єв швидко знайшли спільну мову та намагались розробити компромісний план вирішення Східного питання. Британський міністр привіз до Стамбула проект реформ, який він обговорив з своїм російським колегою під час попередніх переговорів [19, с.541–542]. Цей проект розвивав ідеї глави Форін офісу Е. Дербі про місцеву адміністративну автономію для Боснії та Герцеговини. Під час попереднього обговорення питання про тимчасову окупацію Боснії та Герцеговини як гарантії проведення реформ між М. Ігнат'євим та Р. Солсбері виникли певні розбіжності. Британський представник заявив, що "не визнає необхідності у створенні поряд з турецькою армією будь-якої іншої матеріальної сили, крім поліції з християн, під управлінням європейців, яка б знаходилась у розпорядженні наглядової комісії" [20, арк.758].

У російського дипломата було два проекти. Перший (проект-максимум) про майбутній автономний устрій Болгарії розробили російський консул у Пловдиві О. Церетелев та американський консул у Стамбулі Ю. Скайлер. Цей документ передбачав адміністративну автономію Болгарії з християнським губернатором, якого призначали на п'ять років, створення національної гвардії [6, с.190–191; 8, с.22].

Другий проект, розроблений М. П. Ігнат'євим, передбачалося оприлюднити в разі відмови британської делегації підтримати проект-максимум. Згідно з цим планом Болгарія розділялась на дві автономні провінції – Західну та Східну під керівництвом християнських губернаторів [21, с.496–502].

Крім того, проект М. П. Ігнат'єва також передбачав *status quo* для Сербії та Чорногорії, територіальне розширення цих князівств. Боснії та Герцеговині пропонувалося надати місцеву автономію, засновану на широкому самоврядуванні.

О. М. Горчаков запропонував російському представнику проголосити спочатку проект-максимум, а у випадку, якщо його буде відкинуто, – мінімум, оскільки у Санкт-Петербурзі вважали, що прийняття на конференції російського проекту-мінімуму "буде значним результатом, який позбавить нас від військової кампанії..." [19, с.550–551]. Якщо ж обидва проекти були б відкинуті, то тоді, як вважав О. М. Горчаков, треба зафіксувати думку М. П. Ігнат'єва у протоколі та не ухилятися від нього. У

тому випадку, якщо проект Р. Солсбері надавав серйозні гарантії, російський дипломат отримав інструкцію, згідно з якою він міг погодитися з ним.

З 11 по 22 грудня 1876 р. у приміщенні російського посольства під головуванням М. П. Ігнат'єва проходили попередні засідання Стамбульської міжнародної конференції, які відбувались без участі султанських делегатів. До турецької столиці уряди провідних країн Європи направили своїх посланців. Австро-Угорську імперію представляли її посол у Стамбулі граф Ф. Зічі та барон Г. Каліче. Вони отримали інструкцію не виходити за межі пропозицій ноти Д. Андраші (грудень 1875 р.) і Берлінського меморандуму (травень 1876 р.) та не допустити, щоб у питанні про покращення долі християн будь-яка з держав зіграла виключну роль.

Німецький делегат барон фон Вертер повинен був, згідно з отриманими від О. фон Бісмарка вказівками, приєднатися до будь-якої пропозиції, підтриманої Габсбурзькою монархією та Росією.

Франція відправила на конференцію своїх представників барона де Бургоена та графа Шодорді. В офіційній інструкції французького міністерства закордонних справ, що хоча Франція не має безпосередніх інтересів на Балканах, вона не може залишатися байдужою до долі християн і повинна сприяти згоді між державами. У той же час, французькі представники отримали цілком таємну інструкцію, згідно з якою вони були повинні підтримати Росію [22, с.111].

Італія делегувала на міжнародну конференцію графа Корті.

Під час роботи конференції між Р. Солсбері та Г. Елліотом виявились певні розбіжності у поглядах щодо майбутньої долі балканських провінцій Порти. Останній повністю підтримував традиційну британську доктрину *status quo* та постійно перешкоджав Р. Солсбері досягти компромісу з М. Ігнат'євим у справі мирного врегулювання Східної кризи. Такі дії посла Великобританії в Османській імперії призвели до того, що Р. Солсбері почав вимагати від прем'єр-міністра Б. Дізраелі та керівника Форін офісу Е. Дербі відкликання Г. Елліота зі Стамбула, щоб останній не заважав йому в здійсненні його важкої місії. Але на Даунінг-Стріт відмовилися виконувати вимогу міністра у справах Індії [4, с.142].

На конференції М. Ігнат'єв відразу ж запропонував свій проект надання автономії Боснії та Герцеговині, який раніше обговорив з Р. Солсбері. Це викликало негативну реакцію з боку австро-угорських представників, які наполягали на адміністративному розподілу Боснії та Герцеговини. Але М. П. Ігнат'єв вважав, що у випадку надання автономії бажано було б мати більш або менш значні територіальні одиниці [23, 288–288 зв.].

У результаті довготривалих дискусій та розбіжностей серед британських представників М. Ігнат'єву вдалось досягти компромісу з Р. Солсбері та провести свій план з частковими змінами, згідно з яким Болгарія поділялась на дві частини, до яких входили етнічні болгарські території, Боснія та Герцеговина отримувала автономію, територіально розширювались Сербське та Чорногорське князівства [6, с.191; 8, с.23].

Під час останньої попередньої наради М. П. Ігнат'єв, щоб продемонструвати готовність Росії у випадку негативної позиції Порту почати військові дії та щоб змусити останню виконати рішення міжнародної конференції, заявив, що "розроблені проекти... складають мінімум наших вимог на користь християн" і що "ми примусимо Туреччину прийняти їх". Крім цього, російський посол попередив, що Росія залишає "за собою повну свободу дій у випадку відмови Туреччини" та запропонував державам, "щоб вони подумали про засоби попередження війни", яку Росія усіма силами намагалась не допустити [24, арк. 372зв.–373зв.].

З 23 грудня 1876 р. по 20 січня 1877 р. у приміщенні турецького адміралтейства відбулося 9 пленарних засідань міжнародної конференції під головуванням турецького міністра закордонних справ Савфет-паші. Відразу ж після офіційного відкриття конференції під гарматні постріли Савфет-паша повідомив делегатам провідних європейських країн про запровадження султаном Абдул-Хамідом II конституції Османської імперії, яка проголошувала особисту свободу, рівність прав, недоторканність майна та помешкання та ін. У своїй промові турецький урядовець заявив, що ця велика подія робить непотрібною саму конференцію, як таку, що втратила усякий сенс, оскільки конституція надала всій імперії ті реформи, котрі держави вимагали лише для Балкан [2, с.307; 25, с.323–324].

Після такого кроку турецького керівництва перед учасниками конференції постало питання, що робити далі. Російський делегат запропонував силою примусити Порту прийняти рішення держав. Р. Солсбері теж наполягав на цьому [1, с.108]. Але як з'ясувалося далі, він висловлював лише свою особисту думку, Е. Дербі та декого з міністрів, що були налаштовані на користь досягнення домовленості з Росією, але не прем'єр-міністра Б. Дізраелі та більшої частини консервативної партії [2, с.308].

Намагаючись якимось вплинути на османський уряд, 26 грудня 1876 р. Р. Солсбері під час аудієнції у султана вимагав прийняття пропозицій великих держав. Абдул-Хамід II відповів, що він "особисто згоден прийняти поради Європи, але не може це зробити, беручи до уваги хвилювання в масах, жертвою якого він міг бути, якщо б спробував поступитися". У відповідь на це британський дипломат заявив, що якщо Порту "зовсім не буде рахуватися з думкою Лондонського кабінету, та не погодиться з отриманими вимогами, вона не зможе більше ні в якому разі розраховувати на матеріальну, моральну або навіть фінансову підтримку з боку Англії" [26, арк. 883зв.]. Але навіть це не подіяло на султана. Повернувшись до своєї резиденції, міністр у справах Індії віддав розпорядження адміралу Драммонду залишити стоянку в Безикській бухті та відпливти британській ескадрі з турецьких вод.

Демарш з боку Р. Солсбері викликав у Лондоні та Санкт-Петербурзі прямо протилежну реакцію. Канцлер О. Горчаков відправив телеграму М. Ігнат'єву, в якій відзначив, що Олександр II у цілому схвалює переговори

з маркізом Р. Солсбері та пропонує продовжити обмін думками, сподіваючись досягти домовленості з Уайтхоллом.

На Даунінг-Стріт такі дії британського урядовця розцінили як перевищення повноважень. Лорд Біконсфілд заявив, що "Солсбері знаходиться у владі забобонів та не розуміє, що його відправили до Константинополя для того, щоб не пустити росіян у Туреччину, а не зовсім для того, щоб створювати ідеальні умови для турецьких християн" [2, с.308; 11, с.111]. Для протидії Р. Солсбері Б. Дізраелі відправив до Стамбула свого спеціального емісара М. Батлер-Джонстона, який мав широкі зв'язки в османських правлячих колах [13, с.129].

Крім цього, урядова преса почала кампанію, спрямовану проти самостійних дій міністра у справах Індії. Один з лідерів ліберальної партії В. Харкур, характеризуючи позицію британських газет, відзначив: "З тих пір, як лорд Солсбері відправився здійснювати свою серйозну та відповідальну місію, урядова преса висміює його пропозиції, відкидає його авторитет, закликає європейські держави... виступити проти нього, підбурює Порту відмовитися від його порад та запропонованих ним вимог" [4, с.142-143].

1 січня 1877 р. султанський уряд запропонував власний план вирішення Східного питання, який відкидав майже всі положення проекту Ігнат'єва-Солсбері та передбачав лише деякі поступки місцевому населенню. Учасники міжнародної конференції прийняли його до розгляду. Австро-угорські дипломати, після того, як ознайомилися з ним, заявили, що "не треба відкидати його у цілому". Граф Шодорді висловив думку, що цей проект можна об'єднати з рішеннями, що були розроблені під час конференції та скласти новий документ, "який повинен задовольнити обидві сторони". У той же час російський посол побачив у ньому лише викладення в новій формі закону про вілайєти 1865 р., в якому були повністю відсутні пропозиції держав. Після довготривалих дискусій йому вдалося переконати своїх колег заявити на наступному засіданні, що контр-проект Порти є неприйнятним [27, арк.604-605].

У відповідь на це османські делегати заявили, що вони не мають інструкцій обговорювати питання про міжнародну комісію, розташування султанських військ, жандармерію, про запропонований спосіб призначення чиновників, суддів і губернатора та про використання сербсько-хорватської мови у провінціях [28, арк.706].

Після цієї заяви турецьких дипломатів М. П. Ігнат'єв запропонував звернутися до Порти з спільним ультиматумом та перенести засідання конференції зі Стамбула до іншого міста. Після тривалої дискусії Р. Солсбері та інші делегати підтримали пропозицію російського дипломата.

15 січня 1877 р. представники європейських країн звернулися до султанського уряду з ультиматумом, вимагаючи прийняття запропонованої ними програми. При цьому кожен з послів заявив, що у випадку відмови від цих вимог, він відразу ж залишить турецьку столицю. Ультиматум поставив османське керівництво перед складною дилемою, вирішити яку повинна була спеціальна велика рада, до складу якої входило 240 турецьких

високопосадовців та голів релігійних громад. 18 січня відбулось засідання ради, яка відкинула пропозиції держав [29, арк.4]. Одночасно великий візир Мідхат-паша запропонував укласти мир з Сербією та Чорногорією.

Унаслідок цього 20 січня 1877 р. міжнародна конференція була змушена припинити свою роботу. Посли великих держав залишили османську столицю.

Єдиним реальним результатом міжнародної конференції було підписання 28 лютого 1877 р. сербсько-турецького мирного договору на основі довоєнного status quo. Але Османській імперії не вдалось домовитися про укладання миру з Чорногорією, оскільки чорногорські правлячі кола вимагали розширення території князівства, на що Стамбул не погоджувався.

Аналізуючи провал ще однієї спроби врегулювання Східної кризи, Р. Солсбері прийшов до висновку, що російський уряд усіляко намагався владнати справу мирним шляхом та відзначав, що на конференції було досягнуто межі поступок з боку Росії [12, с.115–123].

Канцлер О. М. Горчаков у своїй циркулярній депеші до європейських кабінетів відзначав: "Відмова турецького уряду торкається гідності Європи та її спокою" [30, арк.13-15].

Після провалу Стамбульської конференції 1876–1877 рр. російські урядовці вирішили продовжити переговори з австро-угорським керівництвом. Слід відзначити, що канцлер О. М. Горчаков реально відносився до можливості альянсу з Австро-Угорською імперією, розуміючи при цьому, що в умовах складних взаємовідносин з Великобританією та Османською імперією Росія повинна погодитися з певними територіальними поступками Відню на Балканах.

У результаті цього 15 січня 1877 р. у Будапешті російський посол в Австро-Угорщині Є. Новиков та австро-угорський міністр закордонних справ Д. Андраші підписали таємну військову конвенцію. Цей договір забезпечував Росії "сприятливий нейтралітет" Відня у разі можливої війни проти Оттоманської держави та надавав право австро-угорським військам окупувати Боснію та Герцеговину. Крім цього, Габсбурзька монархія зобов'язувалася не поширювати військових операцій на Румунію, Сербію, Болгарію та Чорногорію, а Росія – на Боснію, Герцеговину, Сербію та Чорногорію. Австро-угорське керівництво також погоджувалося на участь Сербського та Чорногорського князівств у війні на боці Російської імперії [31, с.149–153].

18 березня 1877 р. було підписано додаткову австро-російську конвенцію. Цей документ підтверджував Рейхштадтські домовленості та відмову обох країн від планів створення великої слов'янської держави на Балканському півострові. Додаткова конвенція зафіксувала можливі політико-територіальні зміни в результаті війни або розпаду Османської держави та передбачала, що "сторони, маючи за кінцеву мету покращення долі християн та намагаючись не допустити можливість будь-якого плану значної анексії, яка б могла порушити мир та рівновагу в Європі", домовилися обмежити можливі анексії такими територіями: Австро-

Угорщина – Боснією та Герцеговиною, виключаючи Новопазарський санджак, який знаходився між Сербією та Чорногорією, долю якого повинна була визначити спеціальна домовленість, Росія – південно-західною частиною Бессарабії [31, с.153–155].

Аналізуючи обидві Будапештські конвенції, треба відзначити, що Санкт-Петербурзький та Віденський кабінети фактично поділили сфери свого впливу на Балканах. Росія пішла на значні поступки Австро-Угорщині та погодилася з окупацією її військами території Боснії та Герцеговини незалежно від результатів майбутньої війни.

Після підписання австрійсько-російської військової конвенції Росія знову спробувала мирним шляхом урегулювати Східну кризу та змусити султана провести у своїх християнських провінціях обіцяні реформи. З цією метою в лютому 1877 р. до європейських столиць було відправлено російського посла в Стамбулі графа М. П. Ігнат'єва, який повинен був переконати керівництво великих держав у необхідності підписання міжнародної угоди, котра б підтверджувала рішення Стамбульської конференції 1876–1877 рр. Австро-угорські, німецькі та французькі урядовці підтримали російські мирні ініціативи. М. П. Ігнат'єву залишилося лише отримати підтримку Великобританії.

Уайтхолл позитивно зустрів нові спроби Росії нормалізувати становище в європейських володіннях султана, внаслідок чого в лютому 1877 р. прем'єр-міністр Б. Дізраелі та міністр закордонних справ Е. Дербі почали попередні консультації з російським послом П. Шуваловим.

12 березня 1877 р. у Лондоні почалися офіційні переговори П. Шувалова з Е. Дербі. Останній досить скептично зреагував на російські пропозиції, які наголошували на необхідності виконання Портою вимог міжнародної конференції та запропонував власний варіант документа. У британському проекті протоколу в загальних рисах, без згадки про автономію слов'янських провінцій, йшла мова про реформи в Османській імперії, переведення турецьких військ на становище мирного часу та спільні дії держав у разі, якщо їх надії не виправдаються [32, арк.254; 33, арк.14].

Але цей план не влаштував російського посла, який намагався переконати керівника зовнішньополітичного відомства Великобританії у необхідності певних поступок балканським народам.

М. Ігнат'єв прибув до британської столиці 16 березня 1877 р., тобто в той день, коли Е. Дербі та П. Шувалов обговорювали третій проект протоколу [33, арк.17–18]. Тому всю свою увагу він приділив переговорам з Р. Солсбері, під час яких обговорювалися справи в Центральній Азії та Персії.

31 березня 1877 р. після довготривалих переговорів у приміщенні Форін офісу представники шести провідних європейських країн підписали Лондонський протокол. Він рекомендував султану провести в Боснії та Герцеговині та в інших європейських володіннях реформи, запропоновані учасниками Стамбульської конференції 1876–1877 рр., а також зазначав, що Великобританія та Росія взяли до уваги сербсько-турецький мирний договір

від 28 лютого 1877 р. та переговори з Чорногорією. Крім цього, до протоколу додавалися дві декларації. У першій, яку розробив П. Шувалов, мова йшла про те, що якщо Османська імперія припинить військові дії та приступить до проведення реформ, то Росія почне переговори з турецьким уповноваженими про роззброєння обох сторін. Але якщо Порта буде наполягати та повторяться події, які мали місце в Болгарії, то заходи до роззброєння будуть призупинені [31, арк.156–158].

У другій декларації, автором якої був Е. Дербі, відзначалося, що Великобританія виступає за мир на Балканах та Близькому Сході, але якщо найближчим часом не буде проведено демобілізацію російських та турецьких військ, то вона буде вважати протокол анульованим.

9 квітня 1877 р. султанський уряд офіційно відмовився виконувати вимоги провідних європейських країн та заявив, що розглядає Лондонський протокол втручанням у внутрішні справи Оттоманської держави.

На цей крок турецького керівництва Росія відповіла додатковою мобілізацією ще 9 дивізій, а 24 квітня 1877 р. цар Олександр II підписав маніфест про проголошення війни Порті.

Отже, під час роботи Стамбульської конференції 1876–1877 рр. британській та російській представники досягли компромісу в Східному питанні, причому Р. Солсбері погодився з більшістю положень російського проекту М. Ігнат'єва, який передбачав припинення військових дій, створення двох автономних болгарських князівств, надання широкої адміністративної автономії Боснії та Герцеговині та територіальне розширення Сербії та Чорногорії. Проте цей план урегулювання ситуації на Балканах не було реалізовано через відмову османського керівництва виконувати рішення делегатів провідних країн Європи. Таке завершення міжнародної конференції вказувало на те, що спроби прибічників лібералізації східної політики Уайтхоллу, яких представляли Е. Дербі та Р. Солсбері, домовитися з Росією зазнали невдачі, внаслідок чого чергова спроба британсько-російського компромісу в Східному питанні провалилася. Проте подальший розвиток подій продемонстрував бажання керівництва обох країн спробувати домовитись щодо шляхів урегулювання ситуації на Балканах та Близькому Сході.

Лондонський протокол 1877 р. істотно не вплинув на вирішення Східного питання та на врегулювання ситуації в балканських провінціях султана через відмову турецького керівництва виконувати його положення. Хоч цей важливий документ мав компромісний характер і не передбачав дієвих засобів його виконання, проте він є важливим показником того, що незважаючи на посилення британсько-російських протиріч у Східному питанні, Лондон та Санкт-Петербург намагалися досягти компромісу у вирішення цієї проблеми, Про це свідчить хід переговорів Дербі-Шувалов. У цьому документі уряди обох країн підтримали рішення Стамбульської конференції 1877–1877 рр. Проте положення Лондонського протоколу 1877 р. не були підтримані османськими правлячими колами, унаслідок чого цей документ залишився нереалізованим. Цей факт указував на те, що

остання мирна спроба врегулювання Східного питання, ініціаторами якої були Великобританія та Росія, провалилася.

Література

1. **История** дипломатии: в 5 т. / [ред. В. М. Хвостов]. – М.: Государственное Издательство Политической Литературы, 1963– . – Т. 2. – 1963. – 820 с.
2. **Международные** отношения на Балканах, 1856–1878 гг. / [отв. ред. В. Н. Виноградов]. – М.: Наука, 1986. – 415 с.
3. **Восточный** вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. / [отв. ред. Н. С. Киняпина]. – М.: Наука, 1987. – 434 с.
4. **Виноградов В. Н.** Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1991. – 160 с.
5. **Россия** и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / [отв. ред. Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатъев]. – М.: Международные отношения, 1999. – 560 с.
6. **История** внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / [отв. ред. В. М. Хевролина]. – М.: Международные отношения, 1999. – 384 с.
7. **Широкорад А. Б.** Россия–Англия: неизвестная война, 1857–1907 / А. Б. Широкорад. – М.: АСТ, 2003. – 512 с.
8. **Скрицкий Н. В.** Балканский гамбит. Неизвестная война 1877–1878 гг. / Н. В. Скрицкий. – М.: Вече, 2006. – 416 с.
9. **Виноградов В. Н.** Балканская эпопея князя А. М. Горчакова / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 2005. – 302 с.
10. **Широкорад А. Б.** Англия. Ни мира, ни войны / А. Б. Широкорад. – М.: Вече, 2009. – 416 с.
11. **Buckle G.** The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield / G. Buckle, W. F. Monypenny. – L.: Murray, 1920–. – Vol. 6. (1876–1881). – 719 p.
12. **Cecil G.** The Life of Robert Marquis of Salisbury / G. Cecil. – L.: Hodder and Stoughton, 1921– . – Vol. 2. – 562 p.
13. **Seton-Watson R. W.** Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics / R. W. Seton-Watson. – L.: Macmillan & Co. Limited, 1935. – 590 p.
14. **Millman R.** Britain and the Eastern question, 1875–1878 / R. Millman. – Oxford: Clarendon press, 1979. – 613 p.
15. **Liven D.** Empire. The Russian Empire and Its Rivals from the sixteenth century to the present / Liven D. – New Haven, Conn : Yale University Press, 2001. – 690 p.
16. **Гончаренко А. В.** Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір 1878 р. в контексті британо-російських протиріч у Східному питанні / А. В. Гончаренко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – Луганськ: ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2008. – № 15. – С.38–50; Його ж. Еволюція британсько-російських протиріч у Східному питанні (листопад 1875 – квітень 1876 рр.) XIX ст. // Сумська старовина. – Суми: СумДУ. – 2009. – №№XXVI–XXVII. – С.92–101. Велика Британія та російсько-турецька війна 1877–1878 рр. // Дриновський збірник. – Харків-Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. – Т.ІІІ. – С.113–123.
17. **Виноградов В. Н.** Дизраэли, Гладстон, Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877–1878 гг. / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1978. – №3. – С.104–123.
18. **Записки** графа Н. П. Игнатъева. 1875–1877 // Исторический вестник. – 1914. – Т.136. – №5. – С. 440–443.
19. **Освобождение** Болгарии от турецкого ига: документы в 3–х тт. / [ред.

С. А. Никитин]. – М.: Изд. АН СССР, 1961– . – Т.1. – 1961. – 715 с. 20. **Архив** внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (АВПРИ), ф.161, д.550. 21. **Освобождение** Болгарии от турецкого ига. Документы в 3 т. / [ред. С. А. Никитин]. – М.: Наука, 1964– . – Т.2. – 1964. – 646 с. 22. **Манфред А. З.** Образование русско-французского союза / А. З. Манфред. – М.: Наука, 1975. – 376 с. 23. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.33. 24. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.33. 25. **Петросян Ю. А.** Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки / Ю. А. Петросян. – М.: Эксмо, 2003. – 416 с. 26. **АВПРИ**, ф.161, д.550. 27. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.33. 28. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.35. 29. **АВПРИ**, ф.184, оп.520, д.445. 30. **АВПРИ**, ф.184, оп.520, д.441. 31. **Сборник** договоров России с другими государствами. 1856–1917. / [ред. Е. А. Адамов]. – М.: Госполитиздат, 1952. – 464 с. 32. **АВПРИ**, ф.133, оп.470, д.71, т.1. 33. **АВПРИ**, ф.184, оп.520, д. 440.

Гончаренко А. В. Восточный вопрос и британо-российские отношения (декабрь 1876 – апрель 1877 гг.).

Исследованы британо-российские отношения в Восточном вопросе в декабре 1876 – апреле 1877 гг. Особое внимание уделено имперской политике Великобритании и России в Восточном вопросе.

Ключевые слова: Восточный вопрос, Великобритания, Россия, британо-российские отношения

Гончаренко А. В. Східне питання та британсько-російські відносини (грудень 1876 – квітень 1877 рр.).

Досліджено британсько-російські відносини у Східному питанні в грудні 1876 – квітні 1877 рр. Особливу увагу присвячено імперській політиці Великобританії та Росії у Східному питанні.

Ключові слова: Східне питання, Великобританія, Росія, британсько-російські відносини.

Goncharenko A. V. Eastern question and the British-Russian relations (December 1876 – April 1877).

In the article the British-Russian relations in Eastern question in December 1876 – April 1877 was investigated. The main attention is devoted to imperial policy of Great Britain and Russia in Eastern question.

Keywords: Eastern question, Great Britain, Russia, British-Russian relations.

УДК 94 (430) «1873/1882»

Л. Л. Гончаренко

**О. БІСМАРК ТА КОЛОНІАЛЬНИЙ РУХ В НІМЕЧЧИНІ
В 1873–1882 РР.**

Дослідження історії колоніалізму на сьогодні привертає значну увагу дослідників, оскільки за умов глобалізації стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. За таких умов виникає необхідність знову повернутися до дослідження феномену колоніалізму, зрозуміло і колоніалізму німецького.

Актуальність дослідження посилюється тим, що боротьба за сфери впливу на стратегічно важливі країни з порушеннями норм діючого міжнародного права відбувається і дотепер. Без глибокого і всебічного вивчення проблем та історичних реалій досліджуваного періоду неможливо зрозуміти сучасної міжнародної політики та гострих конфліктних ситуацій, які виникають на сучасному етапі та суттєво впливають на міжнародні відносини.

Незважаючи на те, що в світовій історіографії вивчення історії колоніальної експансії європейських країн останнім часом набуло динамічного розвитку, окремі аспекти та роль особистостей в питаннях колоніальної політики держав ще не досліджена. Слід зазначити, що в Україні мало досліджена проблема розвитку колоніалізму в цілому, та німецького колоніалізму зокрема. Роль, яку відіграв О. Бісмарк в розгортанні Німеччиною експансійної політики вітчизняними дослідниками взагалі майже не вивчалася і тому потребує ретельного дослідження.

Характеризуючи німецьку історіографію проблеми, необхідно відзначити дослідження істориків М. Хагена та Г.-У. Велера, які присвячені О. Бісмарку та його зовнішній політиці [1, 2]. Велике значення при дослідженні даного питання мають монографії Г. Пошінгера, М. Нусбаума [3, 4, 5]. Підсумовуючи аналіз німецької історіографії проблеми, що досліджується, варто відзначити працю Ф. Фабрі, яка викликала великий резонанс в тогочасному суспільстві [6].

Характеризуючи радянську історіографію питання, треба виокремити фундаментальні дослідження А. С. Єрусалимського та І. С. Чарного [7, 8].

Однак, розбіжності які існують в роботах істориків, не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу маловідомих документальних джерел, використовуючи праці дослідників, ставимо за мету проаналізувати колоніальний рух в Німеччині в 1873–1882 рр. та вплив О. Бісмарка на нього.

Пожвавлення колоніального руху в Німеччині починається в середині 70-х рр. XIX ст. під впливом економічної кризи 1873 р. і депресії, що

почалася слідом за нею, що привело до росту соціальної напруженості та різкого загострення проблеми ринків збуту.

Під безпосередніми змінами, що відбувалися в сфері матеріального виробництва, змінюється й теоретична аргументація на користь ведення активної колоніальної політики. У колоніальній пропаганді на перший план виходять проблеми, породжені глибинними процесами, що відбувалися в економіці країни. При цьому основна ставка робиться на необхідність забезпечення Німеччини надійними ринками збуту, а також рішення проблеми "перенаселення" країни шляхом організації масової еміграції співвітчизників у різні частини земної кулі, здійснюваної в державному масштабі. Вимоги проведення активної колоніальної політики мотивувалися й необхідністю ослаблення соціальних протиріч у суспільстві.

Необхідність придбання власних колоній господарські експерти мотивували, насамперед тим фактом, що Англія набагато легше переборола кризу 1873 р. саме за рахунок збільшення обсягу експорту у свої колонії. Зокрема, В. Хюббе-Шлейден у своєму творі "Заморська політика" відзначав, що "у той час, як з 1873–1874 рр. у результаті економічної кризи експорт в інші країни скоротився, вивіз у національні заморські області постійно зростав, причому досить високими темпами" [9, с.16].

В 1875 р. з колоніальним проектом, що передбачав захоплення Трансваалю, виступив географ Е. Вебер. Він пропонував захопити також бухти Делагоа й Сент-Люсію [1, с.51]. Метою цього проекту було в першу чергу розширення області, сприятливої для зовнішньоторговельної експансії Німеччини. Його поява збіглася з погіршенням відносин Німеччини з Англією у жовтні 1874 р. через те, що Англія анексувала острова Фіджі, де німецькі комерсанти мали торгівельні інтереси [10, с.138].

Ці події показали, що в умовах кризи збуту товарів провідні європейські країни намагалися зміцнити свої позиції на зовнішньому ринку за рахунок анексії нових територій. Побоюючись того, що подібні події можуть перерости в систему зовнішньополітичних дій європейських країн, німецька буржуазія, а також судовласники й комерсанти, пов'язані із зовнішньою торгівлею, висловлювали тривогу за свої позиції в майбутньому.

Проте проект Е. Вебера був залишений О. Бісмарком без уваги. В 1876 р. у бесіді із двома колоніальними пропагандистами, обґрунтовуючи свою відмову в підтримці їхніх планів у Південній Африці, канцлер відзначив, що, вивчаючи тривалий час колоніальне питання, він прийшов до висновку, що "Німеччина не зможе довго відмовлятися від колоніальних володінь, але без відповідної підготовки й без необхідного імпульсу з народу, він побоюється труднощів у придбанні колоній, крім того без згоди рейхстагу на асигнування необхідних коштів таку політику вести неможливо". При існуючому несприятливому політичному положенні він не може дати жодних обіцянок. "Французькі ревності й англійська уразливість так само, як й "культуркампф" усередині країни, заважають цьому". На закінчення бесіди О. Бісмарк підкреслив "необхідність створення плідного ґрунту в країні для подібних проектів і зміни зовнішньополітичних умов Німеччини... Повинно

пройти вісім або дев'ять років, перш ніж "питання дозріє" [3, с.177]. З одного боку, зміст цієї бесіди говорить про те, що канцлер почав замислюватися про можливість проведення Німеччиною колоніальної політики. Будучи реалістом, він, звичайно, не міг не зауважувати тих тенденцій до змін у системі міжнародних відносин, які мали місце в середині 70-х рр. XIX ст. У той же час висновок деяких дослідників на підставі цієї розмови про те, що О. Бісмарк уже в цей період таємно заохочував колоніальну пропаганду, представляється невинуватим [5, с.53].

Насамперед, дії рейхсканцлера опиралися на "реальні інтереси і можливості їхнього здійснення в мінливій обстановці 70–80-х років XIX ст." [7, с.58]. У зв'язку із цим йому доводилося враховувати ворожість Франції, наявність передумов до погіршення відносин з Росією й можливою перспективою виникнення франко-російського союзу, а також настроєність Англії стосовно можливих колоніальних захоплень Німеччиною.

Але, у цей час, незважаючи на початок пошуків нових форм і методів керівництва промисловістю, О. Бісмарк зберігав тісні зв'язки із представниками ліберальної буржуазії й певною мірою продовжував залишатися під впливом фритредерських традицій.

До того ж, великий капітал, інтересам якого колоніальна політика повинна була служити в першу чергу, ще тільки виходив на політичну арену. Його першим проявом інтересів в колоніальній сфері було обговорення Самоанського законопроекту.

В 1875 р. із проектом, присвяченим колонізації Східної Екваторіальної Африки, виступив генеральний консул у Бразилії Я. Штурц [11]. Свій проект Я. Штурц виклав у спеціальній записці О. Бісмарку від 1 серпня 1875 р. Не одержавши підтримки рейхсканцлера, він подав його у формі петиції в рейхстаг, а потім видав брошурую, що витримала ряд видань [8, с.60–61].

Власне кажучи, це був один з перших колоніальних проектів, у якому поряд із проблемою розширення зовнішнього ринку збуту ставилося питання про придбання колоній як надійних джерел сировини. Висуваючи вимогу перетворити Центральну Африку в "нову Індію", Я. Штурц, маючи на увазі при цьому використання дешевої місцевої сировини, писав: "Для багатьох галузей промисловості, що перебувають в стані депресії, це має велике значення" [11, с.13].

З вимогою до уряду позитивно відгукнутися на проект Я. Штурца звернувся член франкфуртського географічного товариства Ф. Мольденхауер, що зазначив: "Тепер, коли розширення ринку збуту потрібно нам більше, ніж коли-небудь, ...народ вимагає областей для експансії, наприклад, в "внутрішній Африці". Здорова індустріальна держава повинна бути колоніальною державою" [2, с.142].

Але незважаючи на велику кількість проектів, які надходили до уряду, до кінця 1870-х років у Німеччині був відсутнім організаційно оформлений рух за придбання колоній.

Шляхи для проникнення німецького капіталу в райони, намічені для колонізації, у другій половині 70-х рр. XIX ст. прокладали "дружні договори", які укладалися з вождями місцевих племен, а також діяльність у цих районах німецьких фірм.

Наприклад, у листопаді 1876 р. представниками німецької дипломатії був укладений "договір про дружбу" з королем архіпелагу Тонга, відповідно до якого король зобов'язався оберігати інтереси німецьких фірм, не давати переваги комерсантам третіх країн, а також надати в розпорядження Німеччини вугільну базу [12, с.13–14]. Уже в самих умовах договору містяться моменти, що дозволяють охарактеризувати зміст, як підготовку колоніальної експансії з боку Німеччини.

Як показало обговорення договору в німецькому рейхстазі, незважаючи на спроби розсіяти сумніви, що Німецька імперія веде переговори не із метою заняття областей, депутати нерідко суперечили самі собі [13, с.281–284]. Так, націонал-ліберал Ф. Капп, що виступав як головний оратор, підкреслював: "Після того, як ми затвердимо цей договір... ми не повинні зупинитися..., а повинні прагнути поступово розширювати наші інтереси в інших морях. Я радий тому, що ми, нарешті, покінчили із цією болісною й бездіяльною політикою". Говорячи про значення обговорюваного документа й тих наслідків, які буде мати ратифікація договору в майбутньому, Ф. Капп відзначив: "Вугільна станція в чужих морях... потрібна не тільки для більшої безпеки й більш швидкого руху наших суден, не тільки німецьким торговельним інтересам... вона також насамперед підсилює авторитет наших військово-морських сил" [13, с.378].

Таким чином, з вуст депутата пролунав конкретний план розширення зовнішньоекономічної експансії Німеччини у віддалені райони земної кулі, основними складовими якого були розширення сфери економічних і торговельних інтересів німецьких промисловців і комерсантів у різних частинах світу, підписання з місцевою владою "дружніх договорів", що надають Німеччині важливі економічні пільги й подальше зміцнення позицій німецького капіталу на цих територіях. Засобом здійснення даного плану повинен був стати сильний військово-морський флот.

У той же час, висловлюючись за розширення економічної експансії, Ф. Капп виступав проти встановлення політичного панування в цих районах. Зокрема, він вимагав, щоб "Німецька імперія ні в якій мірі не втручалася у внутрішні справи островів Тонга й Самоа" [13, с.639].

Подібна точка зору з питання про зовнішньоекономічну експансію займала в цей час домінуюче положення в силу ряду причин, серед яких особливе значення мало збереження сильних позицій прихильниками вільної торгівлі, що виступали проти створення державних колоній.

У визначенні форм і методів активізації зовнішньоекономічної експансії та колоніального руху в середині країни ключову роль відіграла позиція О. Бісмарка, який виступав в цей час проти державної колоніальної політики. Про це свідчить лист, спрямований референтові міністерства закордонних справ Г. Куссерову, якого заміняв на час відпустки Брауер:

"Договори Самоа та Тонга повернулися з Кіссінгена незатвердженими. Цікавими є олівцеві позначки на полях, які постійно робив канцлер: "Що таке вугільна станція? Тільки пристань або також будівлі на березі? Пристань винятково для наших потреб? Мене хвилює те, що це пов'язано із просуванням наших військово-морських сил, що схоже на створення імперських колоній" [14, с.189].

Власне кажучи, ці договори представляли собою акти колоніальної політики, чого не міг не розуміти О. Бісмарк і що було причиною його роздумів та вагань.

Припиненню сумнівів О. Бісмарка сприяла боротьба за вплив в цьому регіоні між Німеччиною, Англією й США, що досягла найбільшої гостроти на сусідніх з Тонга островах Самоа. Навесні 1878 р., у результаті спроби американців установити свій протекторат над Самоа, протиріччя досягли піку гостроти. Німецький консул Е. Вебер не визнав протекторат й, ввів німецькі кораблі, встановивши контроль над портом Салуафата, розташованим поблизу головного міста Самоа Апіа. Німецький уряд під керівництвом О. Бісмарка, який підтримала Англія, повністю схвалив дії свого консула й послав йому в підкріплення корабель "Альбатрос". США змушені були відступити. Не підлягає сумніву, що ці дії німецького уряду не уклалися в рамки "захисту" комерційних інтересів своїх підданих і були неприкритим актом колоніальної політики. Таким чином, рейхсканцлер відкинув вагання і договір був у листопаді цього ж року підписаний [15, с.9–11].

Необхідно підкреслити те, що великий вплив на подальший розвиток колоніального руху в Німеччині відіграв перехід до протекціонізму, здійснений в 1879 р. в інтересах великих промислових магнатів й аграріїв.

Рух за введення протекціоністських митних тарифів посилюється з середини 70-х рр. XIX ст. Тарифи повинні були захищати промисловість та аграрне виробництво від зростаючого проникнення іноземних товарів на внутрішній ринок та створити сприятливі умови для зовнішньої торгової експансії.

Наслідком введення протекціонізму стало включення в митну систему Німеччини ганзейських міст, а це у свою чергу говорило про прагнення до збільшення обсягу зовнішньої торгівлі імперії [16, с.358].

Значна частина колоніальних ініціатив виходила від ганзейців, з якими в нових умовах, після 1871 р., О. Бісмарку потрібно було будувати відносини. Колоніальна політика могла стати тією областю дій, в якій переплетіння інтересів О. Бісмарка та ганзейських міст могли стати вихідними положеннями для налагодження стосунків.

Протекціоністська й інші реформи, що її доповнювали, серйозно вплинули на погляди суспільства й політику держави, у тому числі й у колоніальному питанні. Сам факт переходу до протекціонізму усунув теоретичні заперечення проти колоніальної політики. Офіційно проголошена урядом і визнана суспільною думкою державна політика "захисту національної праці" включала протекціонізм, у власному розумінні слова,

лише як складову частину. Логічним завершенням цієї політики була колоніальна експансія, що надавала вітчизняній промисловості гарантовані ринки збуту й дешеву колоніальну сировину, які могли підвищити її конкурентоздатність на світовому ринку. Пруська народногосподарська рада, проголосивши в 1881 р. необхідність колоніальної політики, називала її "необхідним продовженням протекціонізму, здатним позбавити від сплати іншим країнам мільярда за колоніальну сировину" [1, с.57].

У розпал обговорення протекціоністського тарифу уряд О. Бісмарка вніс на розгляд до рейхстагу "договір про дружбу" із Самоа, за умовами якого Німеччина отримувала як вугільну базу порт Салуафата, німецькі товари звільнялися від мита, а німці від податків. Уряд Самоа зобов'язувався забезпечити німецькі плантації робочою силою [15, с.11–12]. Договір був схвалений рейхстагом. Оцінюючи значення ратифікованих рейхстагом "дружніх договорів" із Самоа й Тонга, деякі дослідники відзначають, що вони являють собою не що інше, як передумову переходу до активної колоніальної політики [17].

Необхідно підкреслити, що О. Бісмарк, представивши рейхстагу Самоанський законопроект, показав своє бажання вести колоніальну політику, але без її відкритого проголошення й в обмеженому обсязі, не у формі анексії, а у формі встановлення економічного панування й політичної залежності від Німеччини колоніальних територій. "Про колонії він як і колись знати не бажає", записав свою розмову з канцлером, що мала місце 22 лютого 1880 р., тобто напередодні подання Самоанського законопроекту рейхстагу Г. Гогенлое-Вальденбург. Якщо враховувати, що О. Бісмарк у цій бесіді наполегливо пропонував співрозмовникові керівництво міністерством закордонних справ і що, дійсно, через два місяці останній цей портфель прийняв, можемо вважати, що певну щирість у висловленні своїх зовнішньополітичних задумів канцлер повинен був виявити. Цю ж думку він ще в більш різкій формі висловив графу Ф. Франкенбергу на початку 1881 р.: "Поки я рейхсканцлер, – говорив він, – ми ніякої колоніальної політики вести не будемо. Ми маємо флот, що не може плавати й нам не потрібні уразливі пункти у віддалених частинах світу" [4, с.54]. Незадовго перед цим, у грудні 1880 р. на записку консула на Самоа Е. Вебера, у якій той пропонував ужити енергійних заходів у цьому районі, канцлер зробив помітки: "Які? Ніякої анексії, ніякого протекторату, ніяких грошей від рейхстагу. Що залишається?" [5, с.67].

О. Бісмарк, як вже зазначалося, не був супротивником колоніальної політики. Про це свідчило хоча б те, що він таку політику вів, але вів він її, безсумнівно, без достатньої впевненості й рішучості. Останнє викликалося, однак, аж ніяк не його принциповою ворожістю до такої політики, а сумнівами в частині того, чи може й у яких межах таку політику Німеччина вести.

Напередодні обговорення Самоанського законопроекту в урядовій пресі була інспірована кампанія в його підтримку. Обговорення законопроекту проходило в рейхстазі з 22 по 28 квітня 1880 р. Дебати з

законопроекту переросли в дискусію з питання про те, чи готова держава й у якому ступені підтримувати фінансовими засобами прямі й непрямі заморські колоніальні проекти. Представники уряду О. Бісмарка захищали законопроект, як заснований на "національних інтересах", "турботі імперії про торгівлю в тихоокеанському басейні" й як необхідне доповнення до "дружніх договорів" з островами Самоа. Крім цього, Г. Куссеров ратував за затвердження законопроекту, тому що "продовження й розширення обсягу торгівлі Німеччини буде тільки сприяти розвитку землеробської культури в Океанії" [18, с.858–859, 886]. Однак документ був підданий обґрунтованій й аргументованій критиці з боку його супротивників, яких очолювали Л. Бамбергер й Е. Ласкер.

У результаті голосувань законопроект був відхилений більшістю голосів – 128 проти 112 .

Як показали події, О. Бісмарк явно недооцінив сили прихильників вільної торгівлі, які хоча й підтримали обхідні маневри по розширенню приватної експансії ("дружні договори"), проте негативно відреагували на спробу розширення експансії у формі державної допомоги, що, на їхню думку, повинно було негативно позначитися на діяльності приватних компаній. У той же час, для зацікавлених кіл стало зрозумілим, що канцлер не є принциповим супротивником колоніальної політики, а буде її навіть вітати за умови проведення цієї політики приватними силами.

Продемонстрований напрямок був важливим фактором для німецьких колоніальних товариств. Одним з результатів відхилення Самоанського законопроекту було також те, що на рубежі 70–80-х рр. XIX ст. колоніальна проблема в німецькій пресі й періодичних виданнях дискутувалася більше, ніж коли-небудь, раніше, а з початку 80-х рр. XIX ст. усе сильніше й частіше повторювалися заклики до захоплення колоній.

Численні товариства, що стали активними провідниками колоніальних ідей, виникли ще в 70-х рр. XIX ст. В 1873 р., після першої експедиції в Африку А. Бастіана, географ П. Гюссфельдт заснував "Німецьке товариство наукового дослідження Екваторіальної Африки", а в 1876 р. було створено "Німецьке африканське товариство". Через два роки ці товариства злилися в "Африканське товариство в Німеччині". В 1878 р. професор Р. Яннаш заснував "Центральний союз торгівельної географії й підтримки німецьких інтересів за кордоном". Незабаром відділення союзу виникли в Бармені, Фрейбурзі, Хемніці, Єні, Касселі, Штутгарті. Утворилися також "Союз торгівельної географії й колоніальної політики" у Лейпцизі під керівництвом Е. Хассе, що став згодом головою "Пангерманського союзу", і "Мюнхенський союз підтримки німецьких інтересів за кордоном" під керівництвом географа Ф. Ратцеля. В 1880 р. союз нараховував шість філій у Південній Бразилії загальною чисельністю в 270 чоловік, а також у Східній чисельністю 50 чоловік. У жовтні того ж року в Берліні відбувся перший конгрес, організований союзом. Крім того, було створене в січні 1880 р. "Німецьке товариство морської торгівлі".

Своєю головною метою товариства та союзи визначали "обговорення й розробку питань колонізації". Колонії були кінцевою метою, а їх поточна діяльність була покликана підготувати для цього ґрунт і направлялася на вирішення цих завдань.

29 січня 1880 р. у Дюссельдорфі відбулися установчі збори "Західнонімецького союзу колонізації й експорту", створення якого мало велике значення, тому що він опирався на потужну підтримку промислових кіл рейнсько-вестфальського району. Власне кажучи, діяльність цього союзу являла собою перший приклад тісного зв'язку промисловців з колоніальним рухом.

З інших союзів і товариств, що пропагували в цей період колоніальні ідеї, слід виділити засновані у Берліні на початку 1882 р. "Німецький торгівельний союз" й "Німецьке торгівельне товариство для експорту на Близький Схід", а також "Вюртембергський союз торгівельної географії й підтримки німецьких інтересів за кордоном", що діяв під протекцією принца Вільгельма фон Вюртемберга [2, с.161].

Як зазначає зарубіжна історіографія, зі створення цих організацій бере початок період організованого колоніального руху в Німеччині [19, с.4].

Початок широкої дискусії на сторінках німецької преси й з питання про необхідність колоніальної експансії для Німеччини та теоретичне обґрунтування необхідності колоніальних придбань було ознаменовано виходом творів Е. Вебера, В. Хюббе-Шлейдена й особливо Ф. Фабрі [6, 9, 20].

У центрі уваги творів прихильників ведення активної колоніальної політики на рубежі 70–80-х рр. XIX ст. були проблеми організації еміграції в державному масштабі, як засобу оздоровлення національної економіки, розширення сфери економічної експансії, ослаблення соціальної напруженості.

Як основний аргумент прихильників здійснення енергійної колоніальної експансії називалася необхідність термінового рішення еміграційної проблеми. Цьому питанню було спеціально присвячено велику кількість опублікованих в 70–80-х рр. XIX ст. досліджень, що було не випадково, тому що в цей період еміграція населення з Німеччини досягла значних розмірів.

Для колоніальних ідей кінця 70 – початку 80-х рр. XIX ст. характерним є залучення в свою основу соціально-економічних проблем, за рахунок рішення яких повинні були бути розв'язані проблеми внутрішньополітичного розвитку Німеччини і її положення у системі міжнародних відносин. Так, на думку Е. Вебера, організована еміграція була покликана забезпечити "широкі відвідні канали" для надлишку робочої сили, освіжити повітря "у задушливій тісноті наших промислових районів" [20, с.331].

Великий резонанс у різних колах німецького суспільства викликав твір Ф. Фабрі "Чи потрібні Німеччині колонії?". Брошура, що не претендувала на принципову новизну в трактуванні проблеми й оригінальності викладу, принесла її авторові загальну популярність серед

прихильників ведення активної колоніальної політики та визнання його одним з лідерів колоніального руху, який швидко набирив силу. Такий результат пояснюється тим, що даний твір, будучи відбиттям економічних, політичних і соціальних протиріч тогочасного суспільства, з'явився в період різкого загострення інтересу до колоніального питання серед різних верств суспільства Німеччини. У своєму творі Ф. Фабрі розглянув у комплексі всі основні проблеми того часу так, що потім у колоніальній пропаганді 80-х рр. XIX ст. лише варіювалися аргументи, висунуті їм.

Ф. Фабрі вважав, що розвиток колоніального руху в Німеччині обумовлений винятково соціально-економічними причинами. Необхідність для Німецької імперії власних колоній він виводив з того факту, що в протилежному випадку маси емігрантів "залишать Батьківщину з усім, що в них є" й "стануть постачальниками й клієнтами інших народів... найчастіше наших ворогів" [6, с.16].

Торгівельним колоніям, або "культиваціям", приділене основне місце у двотомній праці В. Хюббе-Шляйдена, що була надрукована на початку 80-х рр. XIX ст. і відіграла помітну роль у процесі формування колоніальної ідеології в Німеччині. На відміну від Е. Вебера й Ф. Фабрі він не посилається при обґрунтуванні необхідності колоніальної експансії на особливу важливість соціальної проблеми, а виходить із умов розвитку промисловості й зовнішньої торгівлі, вважаючи, що вирішення цих питань веде до пом'якшення соціальних протиріч у суспільстві.

Говорячи про необхідність створення німецьких колоній і підкреслюючи той факт, що Німеччина має на це моральне право, Ф. Фабрі вважав, що головною перешкодою для практичного успіху була негативна позиція імперського уряду і, зокрема, канцлера, стосовно колоніального питання в той час. Однак він пророкував, що такий великий державний діяч, як О. Бісмарк не зможе довго ігнорувати колоніальне питання, що "ні" канцлера варто розуміти як "поки що ні", а не як принципове відхилення колоніальної політики в цілому [6, с.57–58].

Про розбіжності, що існували між канцлером і колоніальними пропагандистами з питання про форми й методи проведення колоніальної політики, свідчать численні відгуки в німецькій пресі на брошуру Ф. Фабрі "Чи потрібні Німеччині колонії?". Газета "Альгемайне цайтунг" охарактеризувала брошуру як "симптом, що заслуговує уваги у правлячих колах суспільства" і висунула гіпотезу про те, що О. Бісмарк схвалить програму створення колоній Німецької імперії [21]. У рецензії, яка була опублікована в журналі "Гренцботен", в цілому висловлювалося припущення, що О. Бісмарк не змінив свого негативного ставлення до колоніальних проектів і що "суспільна думка... навряд чи нашттовхне його на іншу думку", а також говорилося про те, що "О. Бісмарк рішуче не хоче колоній" [22]. У той же час орган націонал-лібералів "Націонал цайтунг", посилаючись на пріоритет інтересів європейської безпеки в зовнішній політиці Німеччини, виступив проти твору Ф. Фабрі, насамперед, проти його ідей про землеробські колонії в Південній Америці. "Поки ми безпосередньо

граничимо із Францією, Росією й Австро-Угорщиною, нам потрібно бути обережними й не можна звертати серйозну увагу на ту сторону океану через власні труднощі" [23]. З інших рецензій слід зазначити статтю А. Ламмерса в "Дойче рундшау", в якій автор позитивно оцінював брошуру Ф. Фабрі [24].

Твори Е. Вебера, Ф. Фабрі, В. Хюббе-Шляйдена послужили вихідним пунктом стрімкого поширення праць на колоніальну тематику. Тільки протягом 1878–1882 рр. колоніальному питанню було присвячено більше 40 творів, які, однак, не відрізнялися принциповою новизною в трактуванні проблеми й в основному повторювали вже висунуті доводи. У зв'язку із цим їхній докладний аналіз особливого інтересу не представляє. Необхідно підкреслити, що основним аргументом на користь проведення активної колоніальної експансії в цих творах виступає необхідність масової організації в державному масштабі.

Відхилення Самоанського законопроекту й вихід перших праць, присвячених необхідності колоніальних придбань Німеччиною, стали початком дискусії на сторінках німецької преси й періодичних видань. Газета "Норддойче альгемайне цайтунг" відзначала, що "Самоа є прелюдією німецької колоніальної політики" [25]. Ф. Мольденхауер у статті "Багата держава – могутня держава", яка була опублікована в "Дойче колоніальцайтунг", писав: "Без сумніву, ніяка інша нація не упустила б справи, що принесла б їй ціною маленької жертви в кілька сотень тисяч марок оволодіння найважливішими стратегічними й комерційними позиціями в Тихому океані. Відхилення Самоанського законопроекту було дуже поганою економією: це була велика економічна й політична помилка" [26, с.139]. Про це ж писав й "Експорт", що підкреслював, що "наша економічна поразка безсумнівно є політичною поразкою" [27, с.157]. Ф. Капп, що виступав в 70-х рр. XIX ст. проти державних колоній, на захист своєї позиції заявляв: "Колонії є вираженням і відзвуком національної заповзятливості. Тільки квітучий і здоровий народ може засновувати життєздатні дочірні держави" [28, с.69].

"Альгемайне цайтунг" писала про те, що "боротьба за існування стає все важчою. Глибока зневіра й невдоволення усе більше охоплює населення країни, і немає кращого ґрунту, чим цей, для процвітання соціал-демократії". Придбання колоній створює "запобіжний клапан для держави" проти небезпеки революції, тому що колонії перетворилися б для Німеччини "з її промисловим надвиробництвом... у свого роду монополізовані канали збуту... У такий спосіб могла б розширитися наша економічна сфера, настільки наскільки необхідно для внутрішнього спокою Німеччини" [29]. Говорячи про можливу реакцію рейхсканцлера, барон Е. Брюнген підкреслював: "Я впевнений, що колоніально-політичні підприємства будуть підтримані імперським урядом всіма наявними засобами й наскільки дозволить зовнішньополітичне положення" [30, с.317].

Ряд статей іншого прихильника проведення активної колоніальної політики Німеччиною, барона Г. Мальцана, опублікувала "Альгемайне цайтунг". У статті "Північно-східна Африка й колоніальне питання" він,

говорячи про форми й методи проведення такої політики, робить висновок про необхідність здійснення експансії при опорі на державну міць, тому що не можна "покладати великих надій на наші консульства. В умовах обмежених торгівельних відносин сили консула недостатньо. У чужих колоніях консул неспроможний допомогти нам і проти різного роду інтриг. Подібні міркування приводять до висновку про необхідність утворення Німеччиною власних колоній". При цьому Г. Мальцан виступає проти землеробських колоній, тому що вважає, що було б "непатріотично надавати німецьким емігрантам зручне ліжко на чужій землі" і ратує за торгівельні колонії на півночі Африки [31]. Після свого відвідування французької Сінегамбії в травні 1882 р. Г. Мальцан знову опублікував статтю із закликом до створення торгівельних колоній, а в червні видав обидві статті окремою брошурою під назвою "Торгівельні колонії – життєве питання для Німеччини".

Дебати з колоніального питання на початку 80-х рр. XIX ст. були настільки гострими, що газета "Московські відомості" відзначала: "Можна сказати, що всю німецьку націю охопила колоніальна лихоманка" [32]. Через якийсь час ця ж газета відзначала, що "всі німецькі партії, за винятком хіба крайніх соціал-демократів і деяких груп з вільнодумців, готові підтримати колоніальну політику уряду О. Бісмарка у всіх її видах й еволюціях" [33].

Підсумовуючи аналіз фактів та подій, ми можемо констатувати, що колоніальний рух з середини 70-х рр. XIX ст. починає активно розвиватися, це пов'язано з економічною кризою 1873 р., яка в свою чергу призвела до загострення проблеми ринків збуту та зацікавлення великого капіталу в зовнішніх ринках, що, зрозуміло, не міг ігнорувати О. Бісмарк.

Погляди канцлера протягом 70 – середини 80-х рр. XIX ст. змінювалися разом із змінами, які відбувалися в Німеччині. Досить довгий час рейхсканцлер вважав колоніальну політику несвоєчасною, але необхідно підкреслити, що він ніколи не заявляв, що, Німеччина буде стояти осторонь колоніального руху за океан.

Необхідно виділити, що великий вплив на розвиток колоніального руху в Німеччині відіграв перехід до протекціонізму, здійснений в 1879 р. в інтересах великих промислових магнатів й аграріїв.

У розпал обговорення протекціоністського тарифу уряд О. Бісмарка вніс на розгляд до рейхстагу "договір про дружбу" із Самоа, а згодом Самоанський законопроект, який показав бажання канцлера вести колоніальну політику, але без її відкритого проголошення та в обмеженому обсязі.

В країні на користь проведення активної колоніальної політики почала друкуватися велика кількість праць, які теоретично аргументували необхідність колоній для Німеччини. З'явилася й велика кількість колоніальних проектів, що постійно надходили до уряду О. Бісмарка. Зокрема, це – праці В. Хюббе-Шлейдена, Е. Вебера, Я. Штурца та Ф. Фабрі, які є найбільш ґрунтовними. Твори Е. Вебера, Ф. Фабрі, В. Хюббе-Шлейдена,

крім того, послужили вихідним пунктом стрімкого поширення праць на колоніальну тематику та активному розвитку колоніального руху.

Крім того, виникла велика кількість союзів та товариств, які покликані були здійснити пропагандистську й організаційну підготовку колоніальної експансії Німеччини.

Після заснування "Центрального союзу торгівельної географії й підтримки німецьких інтересів за кордоном" та "Західнонімецького союзу колонізації й експорту" почався період організованого колоніального руху в Німеччині, все активніше відбувався процес консолідації колоніально-політичних сил та збільшувався інтерес канцлера до колоніальних проектів, які надходили до уряду та опрацьовувалися ним.

Дебати у колоніальному питанні на початку 80-х рр. XIX ст. були дуже гострими, ними переймалися всі верстви суспільства. Колоніальній політиці було присвячено незліченну кількість статей та праць.

Отже, ці події дають можливість нам говорити про активізацію колоніального руху в Німеччині в 1873–1882 рр., а також всієї колоніальної політики, що планується дослідити в майбутніх розвідках.

Література

1. **Hagen M.** Bismarcks Kolonialpolitik / M. Hagen. – Stuttgart, Berlin: Deutsche Verlegerst, 1923. – 593 s.
2. **Wehler H.–U.** Bismarck und der Imperialismus / H.–U. Wehler. – Köln, Berlin: Kiepenheuer und Witsch, 1969. – 582 s.
3. **Poschinger H.** Fürst Bismarck als Volkswirt / H. Poschinger. – Berlin: Verlag von Hennig u. Eigendorf, 1889. – Bd. 1. – 288 s.
4. **Poschinger H.** Fürst Bismarck und Parlamentarier / H. Poschinger. – Breslau: Verlagsbuchhandlung, 1894. – 3Bd. – 332 s.
5. **Nussbaum M.** Vom "Kolonialenthusiasmus" zur Kolonialpolitik der Monopole. Zur deutschen Kolonialpolitik unter Bismarck, Caprivi, Hohenloe / M. Nussbaum – Berlin: Akademie-Verlag, 1962. – 167 s.
6. **Fabri F.** Bedarf Deutschland der Kolonien? / F. Fabri – Gotha: A. Perthes, 1879. – 112 s.
7. **Ерусалимский А. С.** Германский империализм: История и современность / А. С. Ерусалимский. – М.: Наука, 1964. – 664 с.
8. **Чарный И. С.** Начало колониальной экспансии Германии в Африке (1879 – 1885) / И. С. Чарный. – М.: Наука, 1970. – 213 с.
9. **Hübbe-Schleiden H.** Überseeische Politik. Eine culturwissenschaftliche Studie mit Zahlenbildern / H. Hübbe-Schleiden. – Hamburg: Friederichsen u. Co., 1881. – Bd. 1. – 257 s.
10. **Koschitzky M.** Deutsche Kolonialgeschichte. Mit in den Text gedruckten Karten / M. Koschitzky. – Leipzig: Verlag von P. Froberg, 1887. – Bd. I. – 301 s.
11. **Sturz J.** Der wiedergewonnene Weltteil, ein neues gemeinsames Indien / J. Sturz. – Berlin: Walther u. Apolant, 1877. – 125 s.
12. **Herfurth K.** Bismarck und die Kolonialpolitik / K. Herfurth. – Berlin: C. Trewendts Nachf, 1909. – 439 s.
13. **Stenograph.** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags nebst Anlagen. – Berlin: Staatsverlagsbuchhandlung, 1876–1889. – Bd. I. – 1877.
14. **Poschinger H.** Aus den Denkwürdigkeiten H. von Kusserow / H. Poschinger // Deutsche Revue. – 1908. – 63 Jg. Februar.
15. **Koschitzky M.** Deutsche Kolonialgeschichte. Mit in den Text gedruckten Karten / M. Koschitzky. – Leipzig:

Verlag von P. Froberg, 1887. – Bd. II. – 532 s. 16. **Sartorius von Walterhausen A.** Das Wirtschaftsgeschichte 1815–1914 / Walterhausen A. Sartorius von. – Jena: Fischer, 1923. – 636 s. 17. **Norddeutsche** Allgemeine Zeitung. – B., 1879. – 27 Mai. 18. **Stenograph.** Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstags nebst Anlagen. – Berlin: Staatsverlagsbuchhandlung, 1878–1889. – Bd. II. – 1879. 19. **Prager E.** Die deutsche Kolonialgesellschaft 1882–1907 im Auftrage des Ausschusses der Deutschen Kolonialgesellschaft dargestellt / E. Prager. – Berlin, 1908. – 231 s. 20. **Weber E.** Vier Jahre in Afrika 1871–1875 / E. Weber. – Leipzig: Brockhaus, 1878. – Bd. II. – 580 s. 21. **Allgemeine** Zeitung (Beilage). – B., 1879. – 29 Apr. 22. **Grenzboten.** – B., 1879. – 39. Jg. 23. **National-Zeitung.** – B., 1879. – 28 März. 24. **Deutsche** Rundschau. – B., 1879. – Bd. 19. – S. 486–488. 25. **Norddeutsche** Allgemeine Zeitung. – B., 1880. – 17 Apr. 26. **Deutsche** Kolonialzeitung. – B., 1884. – Bd. 1. – №7. 27. **Eksport.** – B., 1880. – 2 Jg. – № 17. 28. **Deutsche** Kolonialzeitung. – B., 1884. – Bd. I. – №3. 29. **Allgemeine** Zeitung (Beilage). – B., 1882. – 18 Jan. 30. **Preussische** Jahrbücher. – B., 1881. – Bd. 49. 31. **Allgemeine** Zeitung (Beilage). – B., 1882. – 29–30 März. 32. **Московские** ведомости. – М., 1882. – 1 августа. 33. **Московские** ведомости. – М., 1882. – 18 августа.

Гончаренко Л. Л. О. Бисмарк и колониальное движение в Германии в 1873–1882 гг.

В статье автор исследует развитие колониального движения в Германии и влияние на него канцлера О. Бисмарка, а также позицию рейхсканцлера в данном вопросе.

Ключевые слова: Германия, О. Бисмарк, колониальное движение, колониальная политика.

Гончаренко Л. Л. О. Бісмарк та колоніальний рух в Німеччині в 1873–1882 рр.

В статті автор досліджує розвиток колоніального руху в Німеччині та вплив на нього канцлера О. Бісмарка, а також позицію рейхсканцлера в даному питанні.

Ключові слова: Німеччина, О. Бісмарк, колоніальний рух, колоніальна політика.

Goncharenko L. L. O. Bismarck and colonial movement in Germany in 1873–1882

In this article author researches development of colonial movement in Germany and influence of chancellor O. Bismarck on this movement. Position of reichschancellor in this question is also analyzed.

Keywords: Germany, O. Bismarck, colonial movement, colonial policy.

УДК 94 (410:510) «1838/1840»

Д. В. Грицких

**ПОЛИТИКА ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ОТНОШЕНИИ
КИТАЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭМИССАРОВ
ДЖ. ПАЛЬМЕРСТОНА, 1838–1840 ГГ.**

В русско-украинской историографии, унаследовавшей плоды трудов ученых дореволюционной и советской России, все еще остаются незаполненными значительные лакуны. Касается это и истории международных отношений, а также, если брать несколько уже – истории внешней политики Великобритании. В числе прочих, недостаточно исследованы и исторические обстоятельства, приведшие к началу Первой англо-китайской войны. В классических трудах дореволюционного и раннего советского периода зачастую упускают этот эпизод, как, например, это видно из анализа работ Е. Тарле, который одним из первых сумел создать обобщающие очерки истории колониальной политики европейских держав [1, с.564–567].

Последующие сочинения содержат объяснение указанного эпизода через "опиумный вопрос" (отсюда и распространенное название конфликта – "Первая опиумная война") или в более мягкой, но, на наш взгляд, слишком уж абстрактной манере, с указанием на "потребности растущего британского капитализма". Отчасти такие трактовки были унаследованы от К. Маркса и марксистской социологии [1, с.579–584; 2, с.11–27].

В то же время знакомство с доступными (с недавнего времени) документальными материалами (а также произведениями англо-американской историографии) позволяют несколько иначе подойти к оценкам упомянутых событий [3, с.148, 334].

Изучая историю внешней политики Великобритании в 1830–1865 гг., обязательно следует учитывать значение "личного фактора". Ведь в то время внешняя политика Великобритании была немислима в отрыве от имени лорда Пальмерстона. Общеизвестно, что именно он являлся главным архитектором этой политики. И англо-китайские отношения 1832–1842 гг. также построены силами исполнителей стратегических замыслов хитроумного виконта – лорда Нэпира и отпрыска знатного семейства Минто – Чарльза Эллиота, в разное время занимавших должности главного суперинтенданта по торговле с Китаем.

Предыстория появления Ч. Эллиота на посту управляющего британской торговлей в Китае связана с глобальными изменениями во внешней политике Великобритании в регионе. В 1834 г. в связи с окончанием монополии Ост-Индской компании на торговлю с Китаем, был осуществлен перевод британских поданных под юрисдикцию представителей Правительства ее Величества. Вместо традиционных суперкарго ОИК в регион были направлены суперинтенданты [4, с.34–36].

Уже сами по себе эти шаги вели к росту напряженности в отношениях с Китаем, правящие круги которого были очень привержены политике консерватизма в отношениях с иностранными коммерсантами. Но Пальмерстон взял еще более радикальный курс: он стремился к заключению официального соглашения, формированию общей нормативной (договорной) базы, регулирующей статус британских подданных в Китае.

Заключение подобного соглашения было излишним с коммерческой точки зрения, поскольку и без него британская торговля в регионе занимала лидирующие позиции, и могла не опасаться конкуренции со стороны других морских наций. Более того, попытки сломать устоявшийся формат отношений всякий раз до этого, и, как показала дальнейшая история, в последующем, наносили непоправимый ущерб британской коммерции в Китае. Первый же из ставленников Пальмерстона – упомянутый уже лорд Нэпир – при малейшей попытке по-новому поставить себя в отношениях с провинциальными властями, попал под такой прессинг, что был вынужден бежать при молчаливом согласии британского торгового сообщества, оказавшегося перед реальной угрозой полного расстройтва дел [5, с.131–133].

В отсутствие деятельных администраторов система отношений с Китаем вернулась в прежнее русло: на всей корреспонденции появился маркер "пин", знаменующий неограниченный суверенитет Китая и подчиненное (на правах вассала) положение британских коммерсантов; все коммерческие отношения следовало организовывать лишь при посредничестве Гунхан ("государственная компания") и только в Кантоне.

Такие условия, как ни странно, оказались терпимыми для торговцев, сумевших за несколько лет значительно увеличить торговый оборот, причем даже в области контрабанды опиума, что негативно отражалась на международном имидже англичан, и позитивно сказывалось на их материальном благополучии. Подобная система отношений с Поднебесной нашла своих сторонников и в метрополии, например – герцога Веллингтона (заменившего Пальмерстона на его месте на краткий период – с декабря 1834 по апрель 1835 г., и его сторонников, ратовавших за увеличение богатства британской нации. С коммерческой точки зрения их позиция казалась неузвимой [6, р. 64–65].

В это время китайской торговлей управляли второй и третий члены направленной Пальмерстоном комиссии – Дж. Фр. Дэвис и Дж. Робинсон. Очевидно, что ни один из них не обладал инструкциями в духе тех, которые получил Нэпир, поскольку именно они сознательно и с одобрения местных британских купцов вернули на документацию упомянутый значок "пин".

Ситуация радикально изменилась с момента возвращения Пальмерстона в кресло главы Форин-оффиса. Дж. Робинсон, успевший к этому моменту сменить на посту главного суперинтенданта Дж. Фр. Дэвиса, был незамедлительно уволен (официальное основание – сокращение штатов в целях экономии денежных средств). На его место был назначен Чарльз Эллиот, который с этого момента и почти до победоносного завершения

англо-китайской войны оставался главным доверенным лицом и проводником политики Пальмерстона в отношении Китая.

К моменту назначения на пост суперинтенданта Ч. Эллиот уже имел солидный послужной список. В 1816 г. он начал службу в военно-морских силах Великобритании в качестве офицера. К 1835 г. он успел побывать в военных конфликтах в Африке, служил в Индии, в Вест Индии и получил звание адмирала флота.

После назначения на пост главного суперинтенданта Ч. Эллиот предпринял шаги, направленные на признание китайской стороной его официального статуса. Игнорируя протест местных властей, Ч. Эллиот поселился в Кантоне, довел до сведения британских подданных приказ министра иностранных дел о его назначении на пост суперинтенданта. Кроме того, он распространил меморандум, в котором гарантировал защиту их интересов лишь в том случае, если они будут вести деловое общение с китайскими властями исключительно через его посредничество.

Выполнить данное обещание было не просто. С одной стороны, китайские власти не желали признавать деятельность Ч. Эллиота в качестве официального чиновника, не связанного с торговлей. Вместе с тем, торговля опиумом, наносившая ущерб китайской экономике и общественному здоровью, заставила правительство Китая предпринимать экстраординарные меры. В Кантон был направлен специальный уполномоченный Лин, который передал сведения о запрете на торговлю опиумом британским торговцам [7, с.42–45].

Именно этим и воспользовался Ч. Эллиот, направив комиссару письмо, где указал, что даже если запрет и существует, то официальный представитель Британской империи об этом не получал соответствующего уведомления. Этим он стремился заставить китайскую сторону признать официальный статус суперинтенданта де факто. Предполагая, что ответ будет крайне интересовать Лина, Ч. Эллиот не стал ставить на письме отметки "пин".

Повинуясь необходимости, инспектор Лин письмо принял. Но в ответ издал указ о том, что каждый иностранец, который желает продолжать торговать в Кантоне, должен перед заходом в порт подписывать документ о том, что он уведомлен о запрете на ввоз наркотика. Такая форма освобождала китайскую сторону от любых обязательств.

Ч. Эллиот, в свою очередь, запретил капитанам английских судов подписывать подобные документы. Торговцы с пониманием отнеслись к требованию суперинтенданта, так как значительная часть из них действительно осуществляла контрабанду наркотика [8, с.46–49].

Так, все более увлекаясь борьбой за официальный статус британского представителя в Китае, Эллиот поставил под угрозу само существование британской торговли с Китаем. Лишенные возможности посещать порт, английские торговцы были вынуждены обратиться за помощью к американцам, которые без лишних колебаний приняли к исполнению требования китайской стороны.

Еще не разобравшись с тем, что делать в сложившейся ситуации, Ч. Эллиот столкнулся с новой неприятностью. Вообще события 1839 г. были насыщены разного рода неприятностями. В одном из питейных заведений Кантона в драке был убит китаец. Обвинение пало на члена экипажа британского корабля. После длительных переговоров, которые завершились блокадой всей фактории, Ч. Эллиот согласился выдать моряка для допроса. Ситуация достигла наивысшего напряжения, когда джонка с арестованным матросом не прибыла в указанный срок. Эллиот с помощью двух вооруженных фрегатов блокировал порт, и теперь уже британский суперинтендант остановил торговлю до тех пор, пока не был возвращен британский подданный. Опасения Эллиота были весьма обоснованными, так как по китайскому законодательству моряку грозила смертная казнь.

Через два дня выяснилось, что лодка с арестованным не прибыла из-за непогоды. Блокада была снята, однако за это время американцы успели составить гневное письмо в адрес Ч. Эллиота, правительства и королевы Великобритании.

После этого инцидента Ч. Эллиот оказался в незавидном положении. В своей переписке он требовал либо дополнительных инструкций, либо полномочий для самостоятельных действий. Пальмерстон же в официальных депешах (позже опубликованных в пакете материалов по этому делу) продолжал сообщать Ч. Эллиоту, что запретить торговлю опиумом правительство не имеет права, равно как дать ему какие-либо полномочия для привлечения к ответственности британских граждан в Китае, нарушающих инструкции суперинтенданта.

Выход из создавшегося положения подсказал сам специальный уполномоченный комиссар Лин. Он принял решение силой изъять опиум, хранящийся в акватории Кантона. В официальном письме к Ч. Эллиоту Лин уведомил, что пока опиум не будет сдан, жители фактории и сам суперинтендант будут находиться под арестом. Чтобы не дать выбора и времени для раздумий, из британской торговой фактории отозвали весь обслуживающий персонал, состоявший из китайцев, оцепили факторию солдатами и полицией, прекратили поставки продовольствия. По некоторым сведениям, известным из частной переписки торговцев с метрополией и попавших на обсуждение в парламент, были так же отравлены колодцы с водой [9, к.4–6].

Под угрозой гибели капитан Эллиот после некоторых раздумий приказал сдать весь опиум, однако отказался выдавать для суда китайским властям англичан, участвовавших в контрабанде. Для скорейшего достижения цели Ч. Эллиот пообещал, что опиум будет либо возвращен, либо торговцы получают компенсацию за свой товар от правительства Ее Величества.

Так как одно из основных требований выполнено не было (не были выданы торговцы для суда по китайскому законодательству), блокада сохранялась, и Ч. Эллиот силой оружия, при помощи кораблей, находившихся под командованием его двоюродного брата Дж. Эллиота,

сумел эвакуировать британских подданных из фактории. Опиум был уничтожен, британские подданные очередной раз унижены.

Трудно сказать, понял ли сам Ч. Эллиот, каких результатов ему удалось добиться. Судя по официальной переписке, он скорее недоумевал, почему Дж. Пальмерстон отказывался вмешиваться в сложившуюся ситуацию, ибо события подсказывали, что дело идет к вооруженному конфликту [3, 148].

Однако, как только до Дж. Пальмерстона дошли сведения о проявленной "агрессии" со стороны китайских властей, к берегам Китая была незамедлительно отправлена эскадра. Сделал это Дж. Пальмерстон по своему усмотрению и при поддержке первого лорда адмиралтейства, пост которого занимал в то время один из Минто – ближайших родственников Эллиотов. Обсуждения в парламенте вопроса о войне с Китаем начались более чем через месяц после того, как был отдан приказ об отправке эскадры.

В ходе прений Дж. Пальмерстон занял достаточно сильную позицию. Во-первых, он и его сторонники настаивали, и аргументировано доказывали в парламенте, что не следует причислять к торговле, происходящей под флагом Ее Величества, операции, связанные с наркотрафиком. Наказание частных компаний, ведущих нелегальную торговлю, находилось вне ведения британского правительства, так как с Китаем по этому вопросу не существовало никаких договоренностей. Такая позиция соответствовала общественному мнению Великобритании и давала возможность несколько успокоить влиятельные круги, связанные со столь прибыльной торговлей [9, к.14].

Но главным аргументом в пользу начала войны с Китаем стал тезис о недопустимости "варварского" насилия над британскими подданными, ведущими честную торговлю [9, к.34].

Обнародованные сведения о том, что торговцев и их семьи морили голодом, сделали свое дело, и британская общественность была готова раскошелиться на войну. Тем более, что Дж. Пальмерстон заявил, что война будет носить исключительно "справедливый" характер: при первой возможности британское командование должно было прекратить боевые действия и предложить китайской стороне межгосударственный договор о равноправном сотрудничестве.

Ретроспективно оценивая всю совокупность событий, произошедших в англо-китайских отношениях того времени, можно обоснованно говорить о том, что политика Пальмерстона и его окружения представляла собой нечто большее, чем агрегированное выражение интересов британского истеблишмента, расколотого на конкурирующие группировки.

Главной задачей, которую должны были выполнить ставленники Пальмерстона, было заключение с Китаем базового соглашения – основания для дальнейшего сотрудничества. Подобных планов не строила ни одна из британских политических сил. Между тем, это отвечало жизненным интересам империи. Ведь еще с XVII в. Пекин развивал политический диалог

с Россией – основным конкурентом Великобритании в борьбе за влияние в Азии. Уже в 1834 г. секретарь совета директоров британской Ост-Индской компании писал об угрожающих успехах России в отношениях с Китаем, тогда как ни одна европейская держава не имела ни собственного порта, ни укрепленного пункта, ни определенного и признанного китайцами статуса.

Заключение межгосударственного соглашения выступало приоритетной задачей, значительно опережая по степени значимости и текущую коммерческую конъюнктуру, и ставший на долгие годы титульным в историографии англо-китайских отношений 1832–1842 гг. "опиумный вопрос".

Ради изменения формата отношений со Средним государством, Пальмерстон был готов применить все средства – от дипломатических посольств до военного принуждения. Однако война, как самый последний довод, была неприемлема в условиях британского парламентаризма. В конечном итоге неоправданная война могла привести ее инициаторов к отставке и политической смерти.

Учитывая вышеизложенные соображения, наконец можно с наибольшей ясностью понять, чем занимался Ч. Эллиот в Китае на посту суперинтенданта: рискуя расстроить британскую торговлю и утратить бесспорное лидерство в регионе, испытывая на себе прессинг со стороны местных властей, ставленников ОИК и несметно богатых торговцев-контрабандистов (одинаково заинтересованных в старых, "добрых", стабильных отношениях), лишенный достаточных полномочий в условиях удаленности от центра принятия решений (письмо из Кантона в Лондон и обратно могло идти больше года !!!) Чарльз Эллиот провоцировал провинциальную китайскую власть на действия, которые стали бы основанием для реализации мирного или силового сценария заключения с Китаем официальных отношений. Эти интеракции должны были стать почвой для формирования готовности британского общественного мнения к применению силы, даже несмотря на осуждение широкой общественностью практики торговли опиумом. И, кроме того, все это должно было предотвратить изоляцию Великобритании в Китае, что с радостью было бы воспринято ее "заклятыми друзьями".

Другими словами, для того, чтобы преодолеть консерватизм китайского чиновничества Ч. Эллиоту (и Дж. Пальмерстону) было необходимо одержать победу над инертностью британских торговцев, и, в довершение, путем манипуляций добиться сдвига в общественном мнении граждан метрополии.

Несомненно, реализация настолько рискованного плана была бы исключена, если бы лорду Пальмерстону приходилось выносить истинные задачи на широкое обсуждение. Вместо этого он привлек к делу немногочисленную группу лично преданных людей – представителей родовитых семейств Нэпиров и Минто, которым и было суждено внести определяющий вклад в развитие истории международных отношений на Дальнем Востоке в 1832–1842 гг.

Література.

1. **Маркс К.** История торговли опиумом / К. Маркс и Ф. Энгельс // Сочинения. Т.12. 2-е издание – М.: Государственное издание политической литературы, 1958. – 880 с. 2. **Melancon Glen.** Britain's China Policy and the Opium Crisis: balancing drugs, violence and national honour, 1833 – 1840. / Glen Melancon. – Ashgate, 2006. – 158 p. 3. **Captain Elliot** to Viscount Palmerston. Macao, January 12, 1837. Extract // Correspondence relating to China. Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. – L., 1840. – 554 p. 4. **Collis M.** Foreign mud. The opium imbroglio at Canton in the 1830's and the Anglo-Chinese war. / M. Collis. – N.Y. – 1968. – 306 p. 5. **Keay John.** The Honourable company. A history of the English East India Company / John Keay. – L.: Harper Collins, 1991. – 451p. 6. **Sayer G. R.** Hong Kong. Birth, adolescence and coming of age / G. R. Sayer. – L., 1937. – 232 p. 7. **Фань Вэнь-Лань.** Новая история Китая / Фань Вэнь-Лань. – М.: Издательство иностранной литературы, 1955– . – Т. I. – 1955. – 600 с. 8. **Collinse Charles.** Public administration in Hong Kong / Charles Collinse. – L. – N.Y., 1952. – 189 p. 9. **Hansard's** Parliamentary debates. Third series. – L., 1840. – Vol.54. – 1667 cls.

Грицких Д. В. Политика Великобритании в отношении Китая и деятельность эмиссаров Дж. Пальмерстона, 1838–1840 гг.

В статье описывается история международных отношений между Великобританией и Китаем в 1838–1840 гг. Описывается деятельность Ч. Эллиота на посту суперинтенданта по торговле в Китае. Анализируется политика Форин оффиса, и его главы Дж. Пальмерстона в отношении Китая.

Ключевые слова: Великобритания, Китай, Пальмерстон, эмиссар.

Грицьких Д. В. Політика Великобританії по відношенню до Китаю та діяльність емісарів Дж. Пальмерстона, 1838–1840 рр.

У статті зображено історію міжнародних відносин між Великою Британією та Китаєм у 1838–1840 рр. Описано діяльність Ч. Елліота на посаді суперінтенданта з торгівлі в Китаї. Анализується політика Форін офісу, й його голови Дж. Пальмерстона щодо Китаю.

Ключові слова: Велика Британія, Китай, Пальмерстон, емісар.

Grytskyh I. V. The Great Britain's policy toward the China and Lord Palmerston's Emissaries activity, 1838–1840.

In the article history of international relations between Great Britain and China in 1838–1840 is described. Activity of Ch. Elliot on the post of superintendent on trade with China is also described. Policy of Foreign Office and his head J. Palmerston as to China is analyzed.

Keywords: Great Britain, China, Palmerston, Emissary.

УДК 94[(470+571) : 480] «1941»

О. І. Ладиґа

**ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ БИТВ РАДЯНСЬКИХ
АРМІЙ ПРОТИ ФІНСЬКИХ ВІЙСЬК У ЧЕРВНІ – ЛИПНІ 1941 Р.**

Проблема участі фінських військ у війні з Радянським Союзом (1941–1945 рр.) малодосліджена. Особливо обділений науковою увагою перший період війни (її перші місяці). Основні причини такого стану речей:

1. Небажання втратити добрі стосунки з Фінляндією, які склалися у СРСР після 1945 р.

2. Дослідження радянсько-фінських військових дій 1941–1945 рр. виводить дослідників на проблему агресії Радянського Союзу щодо Фінляндії у 1939–1940 рр., що знову ж таки було небезпечно досліджувати з політичних причин.

3. Фінляндія була одним з кращих та надійним союзником Німеччини, не могла не враховувати загальні стратегічні задуми війни, які формувалися не в Хельсінкі, а в Берліні. Фінляндія як партнер по коаліції, вимушена була йти у фарватері зовнішньої і військової політики Німеччини. Тому оцінка війни як національно-визвольної, як намагались показати деякі фінські та західноєвропейські вчені, означала, що національним інтересам фінського народу відповідала перемога фашизму в Європі.

4. Лідери Фінляндії у 1941 р. зробили, прямо скажемо, невдалий вибір на користь Німеччини, розраховуючи вирішити важливі для Фінляндії проблеми і отримати переваги у вирішенні післявоєнного устрою у разі спільної перемоги з Німеччиною. Тим самим вони стали співучасниками нацистських злочинів.

5. Військові дії фінських військ (їх майстерність, успішність та агресивність під час боїв) проти радянської армії мали надзвичайно трагічні наслідки та були головною причиною повної блокади Ленінграда, тобто сотень тисяч загиблих цивільних громадян, що тим більше підвищувало відповідальність фінської сторони.

Все ці причини призвели якщо й не до повного ігнорування істориками різних наукових уподобань висвітлення військових дій між фінськими та радянськими військами, то у всякому випадку, до замовчування більшості з них (найбільш впливових та кровопролитних). Ця актуальна наукова проблема однаково "незручна" і фінській і російській і німецькій і англійській і шведській і прибалтійським сторонам, але вимагає вирішення.

На сучасному етапі, завдяки відкриттю архівів Російської Федерації та спільним науково-дослідним проектам пітерських, фінських та шведських вчених, ситуація щодо дослідження військових подій запропонованого періоду змінилася на краще. Останнім часом з'явилися і ґрунтовні роботи російських вчених з даної проблеми М. І. Баришнікова, В. П. Гріднева, Г. О. Олейнікова та ін.[1, 2, 3]. Не слід ігнорувати при висвітленні даної

проблеми і роботи вчених радянського періоду І. П. Барбашина, О. І. Кузнецова, В. П. Морозова, де, незважаючи на величезну заідеологізованість, має місце спроба проаналізувати хід військових дій на північному театрі військових дій Східного фронту [4, 5].

Велику цінність у висвітленні військових дій між фінськими та радянськими військами мають спогади та щоденники, при чому ефективним є співставлення фактів та тлумачень радянських, фінських та німецьких авторів. Це дозволяє визначити ступінь правдивості тих чи інших тверджень, особливо у комбінації з аналізом архівних військових даних [6–19].

При вирішенні поставленої нами проблеми, слід також залучити доповіді, виступи, листування, публіцистику. Серед них найбільш цінні роботи П. Аптекаря, Д. І. Архіпова, Юффе, П. Ринтала, В. П. Степакова та ін. [19, 20, 21, 22, 23].

Починаючи з 22 червня 1941 р., цілий тиждень йшли запеклі бої від Балтійського моря до Прикарпаття, але у смузі відповідальності Ленінградського військового округу, перетвореного з 24 червня у Північний фронт, фінсько-німецьке угруповання поки активності не проявляло. Справа полягала в тому, що німецьким планом стратегічного розгортання військ (план "Барбаросса") було передбачено, що фіни повинні були почати наступ на своєму фронті "не пізніше того моменту, коли військами групи армій "Північ" буде форсована р. Західна Двіна" [18, 168].

Не знаючи загального ходу війни на інших фронтах Великої Вітчизняної війни, особливо на Північно-західному театрі військових дій, неможливо зрозуміти і правильно оцінити події навколо Ленінграда, зокрема на півдні Карелії і на Карельському перешийку. Тому слід особливо освітити дані питання.

29 червня 1941 р. 8-а і 11-а армії Північно-західного фронту, не витримавши першого удару німців, відійшли за річку Західна Двіна і намагалися закріпитися на рубежі Рига – Даугавпілс – Краслава, де до цього часу почала займати оборону 27-а армія – другий ешелон Північно-західного фронту (ПЗФ). Але утримати цей вигідний рубіж по всій своїй смузі вона не змогла.

XLI і LVI моторизовані корпуси, генералів Рейнхарда і фон Манштейна відповідно, форсували Даугаву біля Крустспілса і Даугавпілса і почали розвивати наступ на Псков і Острів.

Північно-західний фронт був розчленований. 8-а армія відходила на північ до Естонії, а 11-а і 27-а — на Острів і Опочку. До 2 липня утворився великий пролом в оперативній побудові наших військ. Дороги на Псков – Луга – Ленінград і на Острів – Порхов – Новгород виявилися практично відкритими. Склалася реальна загроза удару супротивника своїми танковими частинами на Ленінград з південного заходу, через Новгород та з півдня.

4 липня начальник Генерального штабу Червоної Армії віддав шифром розпорядження по телеграфу: "Военному совету Северного фронта. В связи с явной угрозой прорыва противника в районе Остров, Псков, немедленно занять рубеж обороны на фронте Нарва, Луга, Старая Русса,

Боровичи. На этом рубеже и на предполье глубиной 10–15 км создать заграждения и минные поля, оставив лишь пути для войск Северо-Западного фронта. Собрать больше противотанковых пушек и поставить их в качестве орудий ПТО. Разрешается снять часть дивизионов с противоздушной обороны округа, включительно до снятия ее с Выборга и других объектов. Иметь в виду возможность действий мехкорпуса с Ленинграда в южном направлении. Донести, какие оборонительные работы фактически проведены по р. Луга и какие части находятся на этом рубеже. Жуков. №91/НГШ–4.7.1941 г." [24].

Як і передбачалося планом "Барбаросса", з форсуванням групою армій "Північ" Західної Двіни почалися активні бойові дії у смузі Північного фронту. 29 червня 1941 р. перейшов в наступ німецький гірничо-стрілецький корпус "Норвегія" на напрямі Мурманська. 1 липня німецький XXXVI і фінський III корпуси атакували радянські війська на Кандалакшському і ухтинському напрямках.

Протягом десяти днів передові загони радянської 54-ої стрілецької дивізії і підрозділу прикордонників вели запеклі бої з переважаючими силами фінських військ у смузі передпілля на рубежі Войніца-Вокнаволок. Тільки до 10 липня 3-ій піхотній дивізії фінської армії вдалося підійти до переднього краю головної смуги оборони 54-ої дивізії 7-ої армії. Спроби супротивника з перших днів прорвати оборону 81-го і 118-го стрілецьких полків успіху не мали. Фінські війська були зупинені.

Перші прояви активності фінських військ на лівому крилі Північного фронту були відмічені вже 29 червня. Начальник штабу ставки Маннергейма генерал Туомпо записав у своєму службовому щоденнику, що "в південній частині зробили вчора (29. 7. 41) окремі дії розвідки, у напрямі Енсо (Світлогорськ)" [25, с.18]. Дійсно, тут до двох піхотних батальйонів з танками вклинилися в оборонні порядки радянських військ на стику 19-го і 50-го стрілецьких корпусів. Але протягом того ж дня вони були вибиті за межі території СРСР силами прикордонників і підрозділів 115-ої і 43-ої стрілецьких дивізій.

У ніч на 1 липня розгорілися бої всього в 200–250 км. на північний захід від Ленінграда. Фінські війська великими силами перейшли державний кордон і здійснили наступ у напрямі Лахденпохь. Але головні події на півдні Карелії і на Карельському перешийку були ще попереду. Хоча фінський парламент формально ухвалив рішення вступити у війну з Радянським Союзом ще 25 червня 1941 р., на значній ділянці радянсько-фінського кордону лише підтримувався режим боєготовності. 29 червня 1941 р. командував 7-ою армією віддав наказ "Про підтримку частин і з'єднань в постійній готовності на своїх позиціях". Військова рада інформувала війська про те, що у своїй промові по радіо президент Фінляндії Р. Рюті 26 червня 1941 р. звернувся до фінського народу і армії. Він оголосив, що Фінляндія знаходиться у стані війни з Радянським Союзом. В зв'язку з цим війська були попереджені, що "відкриття військових дій фінів і німців проти нашого фронту слід чекати з години на годину" [26].

Зі вступом Фінляндії у війну і початком військових дій у смузі 7-ої і 23-ої армій становище на Північному фронті різко погіршилося. Ленінград опинився "між двох вогнів": з півночі і північного заходу готове було завдати удару основне угруповання фінської армії, а з південного заходу рвалися до Фінської затоки і міста на Неві група армій "Північ", кинувши на напрям Псков – Луга свою 4-у танкову групу генерала Гепнера і основні сили 1-го повітряного флоту генерала Келлера. Так безпосередньо війна підходила до Ленінграда.

1 липня рішенням Військової ради фронту створюється Лужська оперативна група під командуванням генерал-лейтенанта М. П. Пядишева. Для її комплектування потрібно було мобілізувати у край обмежені резерви, перш за все призначені для дій на півдні Карелії і на Карельському перешийку. З Петрозаводського напрямку знімається знов сформована 237-а стрілецька дивізія. З 23-ої армії виводиться 10-й механізований корпус у складі 21-ої і 24-ої танкових дивізій (без 198-ої мотострілецької, яку залишили на виборзькому напрямі). На південний захід були перекинуті майже всі артилерійські полки резерву Головного Командування, у тому числі і з-під Выборга, а також значна частина інженерних військ. Тепер командування 7-ої і 23-ої армій могли розраховувати тільки на власні сили.

У перших числах липня, коли Військова рада фронту, ленінградські партійні і радянські органи приймали екстрені заходи щодо організації відсічі німецькій групі армій "Північ", яка загрожувала Ленінграду з півдня, на північному заході від міста розгорнулись запеклі бої. 2-а піхотна дивізія фінів, завдавши удару по стику 168-ої дивізії 7-ої армії і 142-ої дивізії 23-ої армії, рвалася до узбережжя Ладоги. Їй вдалося відтіснити підрозділи 461-го стрілецького полку і прикордонників 102-го погранзагону на ділянці Рістілахті – Кирконпуолі. До 3 липня фіни вийшли на рубіж Рістілахті – Мерія – Кирконпуолі, прорвавши оборонні позиції 142-ої стрілецької дивізії на фронті близько 20 км., просунулися на 12–15 км.

"Обстановка севернее Ленинграда характеризовалась стремлением финских войск к переходу в наступление, выявив слабые места в обороне советских частей". Так припустили, не маючи документального підтвердження, автори книги "История ордена Ленина Ленинградского военного округа". Далі в ній вказувалося: "С этой целью они в ночь на 1 июля предприняли попытку совершить прорыв через государственную границу к западу от Сортавала и выйти к побережью Ладожского озера. Однако осуществит этот замысел противнику не удалось. Он встретил упорное сопротивление пограничников, а затем левофланговых частей 168-й стрелковой дивизии 7-й армии и правофланговых частей 142-й Краснознаменной стрелковой дивизии 23-й армии. Настойчивые атаки финнов не принесли им успеха" [4, с.175].

Це одне трактування початку бойових дій на північний захід від Ленінграда. Але є й інше. Військовий кореспондент, письменник Павло Лукницький, свідок подій тих днів, писав у своєму щоденнику: "29 июня – первый день нападения финских войск на нашу границу по всему [?]

Карельському перешейку. Конечно, никакого объявления войны не было. Враг напал внезапно. На этом участке границы, что протянулась между населенными пунктами Ристилахти и Кирконпуоли, силы врага в восемь [?] раз превосходили наши" [13, с.10]. "...По данным дивизионной разведки и показаниям пленных, были брошены финские войска..." [13, с.13].

Не дебатуватимемо ні з тим, ні з іншим тлумаченням. Просто відзначимо їх наявність, і самі розберемося на підставі архівних бойових і звітних документів зі всім ходом подій липня-вересня 1941 р. Подальше просування супротивника було припинене введенням у бій резерву 19-го корпусу – 708-го стрілецького полку (без стрілецького батальйону). Але створювалася загроза прориву 2-ої піхотної дивізії фінів до Ладозького озера і захоплення вузла доріг у місті Лахденпохья з метою ізоляції 7-ої армії від 23-ої і розчленування оперативної побудови фронту на цій ділянці державного кордону. Для ліквідації цієї загрози 19-й стрілецький корпус організує контрудар силами двох груп. Одна з них мала в своєму складі 198-у мотострілецьку дивізію (без одного полку), 3-й стрілецький батальйон 461-го стрілецького полку і 1-й стрілецький батальйон 588-го стрілецького полку з групою танків. Ця група повинна була завдати удару по військах противника, які прорвалися, зліва, у напрямі Елесенвараесько. Командував групою командир 198-ої мотострілецької дивізії генерал-майор Крюков. Інша група мала у своєму складі 2-й і 3-й батальйони 708-го стрілецького полку, 1-й стрілецький батальйон 461-го полку 142-ої стрілецької дивізії і школу прикордонних військ. Вона управлялася командиром 461-го стрілецького полку полковником В. А. Трубачовим і повинна була завдати удару з правого флангу, у напрямі Паріккала, Конкала, Мюллюля.

Атака була призначена на 5.30 4 липня 1941 р. Причому група Трубачова перейшла у наступ у встановлений час, а група Крюкова почала активні бойові дії тільки об 11.00, оскільки була не готова до відкриття вогню артилерії, командні пункти не мали стійкого зв'язку з частинами і вогневими позиціями. До того ж, взаємодія в частинах практично не була організована. Причина всього цього полягала у відсутності необхідного досвіду з підготовки і ведення таких бойових дій, неспрацьованості командира і штабу 198-ої мотострілецької дивізії і, безумовно, прорахунках командування 19-го стрілецького корпусу.

Супротивник, який оволодів напередодні рубежем Мерія, Ійярві Леммінко, використовував залишені і не зруйновані радянськими військами оборонні споруди, підсиливши їх, зустрів контратакуючи підрозділи ціленим, добре організованим вогнем.

Місцевість обмежувала застосування нечисленних радянських танків у розгорнутих бойових порядках, а слабкість броньового захисту, нездатність протистояти вогню протитанкових засобів фінських військ, примушувала танкістів діяти позаду піхоти. Але і цей прийом не дав належного ефекту. Обмеженість маневру танків, закритість лісистої місцевості, що дозволяли супротивникові безперешкодно підпускати їх на

близьку відстань, зумовили великі втрати бойової техніки, різко знижуючи ударну потужність радянських військ.

Частини 198-ої мотострілецької дивізії були до наступу не підготовленими, діяли поволі і у результаті змогли просунутися всього на 1,5–3 км., зазнавши при цьому відчутних втрат. Неуспіх контрудару був обумовлений не тільки поганою організацією і незадовільною підготовкою військ, але і недостатньою кількістю сил і засобів. Проти 10–12 батальйонів фінів перейшло у контратаку всього близько 12 батальйонів 19-го стрілецького корпусу і армійського резерву.

Проте 5 липня, не дивлячись на запеклі бої, просування взагалі не відбувалося і на колишніх рубежах до результату дня бойові дії взагалі почали затухати. Тому за рішенням командувача 23-ою армією наступ 19-го стрілецького корпусу і 198-ої мотострілецької дивізії було припинене. Дивізія виводилася з бою і зосереджувалася для завантаження в ешелони на станції Елісенваара.

Проте 6 липня розгорілися бої в районі Рістілахті. Тут фінськими військами були оточені 2-й батальйон 461-го стрілецького полку, а також застава і погранкомендатура 102-го погранзагону. Відрізані від основних частин радянських військ, ці підрозділи вимушені були стримувати атаки переважаючих сил супротивника, які вже представляли серйозну загрозу всьому сортавальському угрупованню 7-ої армії.

З метою нейтралізації цієї загрози, а також для надання допомоги оточеним підрозділам і відновлення положення на лівому фланзі армії, у ніч на 7 липня сюди був переведений другий ешелон – 60-й полк (без 2-го стрілецького батальйону) і окремий розвідувальний батальйон 168-ої стрілецької дивізії. У контратакуючу групу були включені дві стрілецькі роти 462-го стрілецького полку і окремий розвідбатальйон 142-ої стрілецької дивізії. Командував всією групою командир 260-го стрілецького полку полковник В. Ф. Алексеев.

З ранку 7 липня ця група і оточені підрозділи під командуванням коменданта 1-ї Рістілахтінської погранкомендатури старшого політрука українця А. Д. Гарькавого перейшли в одночасну контратаку. До 12 години дня супротивник, зазнавши великих втрат, був вибитий з радянської території. У результаті положення по державному кордону на правому фланзі 142-ої стрілецької дивізії було відновлене.

На цьому бої, за винятком дрібних зіткнень "місцевого значення", що тривали до 10 липня, припинилися. Проте фінському командуванню все ж таки вдалося зберегти невеликий "плацдарм" завглибшки 7–8 км. для подальшого його використання у разі наступу на Лахденпохья. 142-а стрілецька дивізія закріпилася на новому рубежі оборони: Рісталахті, висота 103, висота 162.2, висота 92.0, Мерія, Йярві, Хухталампі, Леммінко, висота 112.8. А 260-й стрілецький полк і розвідувальний батальйон 168-ої стрілецької дивізії 8 липня повернулися у свої райони зосередження. 198-а мотострілецька дивізія, була резервом 23-ої армії, і зосереджувалася у районі Елісенварі.

Підводячи підсумок вищевикладеному, очевидно, не можна погодитися з думкою авторів історії військ округу, що це була спроба "виявити слабкі місця в обороні радянських частин", тобто, – елементарна розвідка боєм. Якщо судити по наявним фінським документам, можна зробити висновок, що планувався удар всього корпусу на хийтолапському напрямі. Але раніше фінське командування, очевидно, вирішило забезпечити своє ударне угруповання від удару з півночі. Тому вони пішли на рішення локальної задачі – ізолювати 7-у армію від 23-ої, захопивши Лахденпохья і вийти до Ладозького озера.

Не можна погодитися і з твердженням кореспондента П. Лукницького, який писав по свіжим слідам: "И если бы не героизм пограничников и передовых частей Красной Армии, отразивший этот первый удар в момент, когда наши войска не были отобомблизованы [?], то расстояние до Ленинграда враг мог бы преодолеть за каких-нибудь три часа" [13, с.10]. Дозволимо собі не повірити поважному письменникові, визнавши, що це була гіпербола.

Не можна погодитися і з його категоричним твердженням, що фіни хотіли "потім направити удар на південь і південний схід, у незаповнені військами наші тили, стрімко ударити на Карельський перешийок, дійти до Шліссельбурга і Неви і, об'єднавшись тут з німцями, увірватися до Ленінграда з півночі і зі сходу" [13, с.12]. Письменник вільний висловлювати своє бачення подій, але не до беззаконня. Коли мова йде про конкретні історичні події, необхідна точність, а не фантазія, що спотворює історію.

Супротивник не досяг поставленої мети. Але він був близький до виконання цього завдання – до берега озера залишалося близько 15 км. Наполегливість, з якою діяли фінські війська, говорила про те, що вони не відмовляться від можливості розчленити бойові порядки радянських військ в районі Сортавала, Лахденпохья, Хийтола. Це повинно було насторожити командування Північного фронту, не дивлячись на всю складність положення на південно-західних підступах до Ленінграда.

Потрібно було прийняти неординарні заходи, аж до деякого перегруповання. Але війська і 7-ої і 23-ої армій продовжували виконувати колишні завдання, в існуючій оперативній побудові і бойових порядках, без достатніх резервів і в умовах крайньої обмеженості маневрених можливостей. У подальшому така завзятість, гідна іншого застосування, поставила 168-у, 142-у і 198-у дивізії у край важке становище.

Вже перші бої на державному кордоні показали високі бойові якості ленінградських кадрових військ і прикордонників. Рядові, молодший і середній комсклад рот і батальйонів, прикордонних застав і погранкомендатур, батарей і дивізіонів показали виняткову стійкість, завзятість в обороні, рішучість і безстрашність у контратаках. Особливо відзначились: підрозділи 260-го стрілецького полку полковника В. Ф. Алексеєва; 461-го полку полковника В. А. Трубочова, удостоєного звання Героя Радянського Союзу за особистий героїзм і вміле керівництво підлеглими в цих десятиденних запеклих боях. Звання Героя удостоєний

червоноармієць-кулеметник 3-го батальйону 461-го стрілецького полку українець А. І. Заходський, а полк був нагороджений орденом Леніна. Відмінно зарекомендували себе прикордонники 102-го погранзагону полковника С. І. Донськова, перш за все 1-а погранкомендатура під командуванням старшого політрука А. Д. Гарькавого, який загинув смертю хоробрих і був нагороджений орденом Леніна (посмертно). Його ім'ям названа погранкомендатура 1-го Червонопрапорного погранзагону і одна з вулиць Ленінграда.

Полки і дивізії 7-ої і 23-ої армій були здатні, за рівнем своєї майстерності і наявності сил і засобів, вистояти і відбити всі спроби фінських військ прорватися углиб радянській території, не дивлячись на загальну невелику перевагу супротивника у чисельності і на його добру підготовку до дій в умовах лісної місцевості.

10 липня командир 19-го стрілецького корпусу генерал-лейтенант Ф. Д. Герасимов видає наказ №4 [27]. Він узагальнює досвід перших боїв, аналізує як дії супротивника, так і успіхи, досягнуті деякими частинами і підрозділами корпусу. Але основна увага приділяється істотним недолікам в організації і веденні бою. Перш за все наголошувалися факти "болезненного реагирования на обходы и охваты противником флангов" – побоювання можливого оточення. Вказувалося і на "неумелое руководство отдельными командирами своими подразделениями", на незадовільну розвідку і організацію охорони, на перебільшення атакуючих сил супротивника і нанесених йому втрат.

Слід, проте, враховувати, що несприятливий хід і результат боїв у ряді випадків більшою мірою залежав від недоліків у діях командування і штабів корпусної і армійської ланок управління. Позначилися прорахунки і помилкові рішення командування і штабу Ленінградського військового округу при плануванні "оборони державного кордону". Об'єктивно, оборона у смузі 142-ої стрілецької дивізії не могла, при всьому героїзмі її воїнів, успішно протистояти удару 2-ої піхотної дивізії фінів, який було завдано по 461-у полку, що обороняв усюди доступну для настання ділянку 21-й кілометр, при нормі до 6–8 км. при обороні на широкому фронті. Полк обороняв одну позицію завглибшки до півтора кілометри. Бойовий порядок – в один ешелон, причому без полкового резерву. Наявних сил ледве вистачало для утримання лінії державного кордону. Незначна глибина першої позиції і відсутність подальших підготовлених рубежів дозволили супротивникові прорвати оборону полку на порівняно широкому фронті, до 20 км., і за один-два дні наступу поглибився на 12–15 км.

Бойовий порядок 142-ої стрілецької дивізії і 19-го стрілецького корпусу також не забезпечував належної стійкості і активності. Корпусний резерв – 708-й стрілецький полк – розташувався від місця наступу фінських військ майже в 40–50 км. Армійський резерв, так звана мотострілецька дивізія (198-а) – в 140 км. Для нанесення контрудару по супротивникові їй довелося б перевозити по залізниці на станцію Елісенвара, а потім ще й

зробити піший марш, оскільки технікою для перевезення особового складу вона не була забезпечена.

Виявилася недостатньою підготовленість частин і з'єднань до ведення маневрених форм бойових дій. Командири і штаби не мали практичних навичок організації виходу з бою і відходу на нові оборонні рубежі і позиції. Не краще йшла справа і з наступальними можливостями частин і з'єднань 7-ої і 23-ої армій на цьому етапі війни. Контрудар у стик армій, не дивлячись на певні об'єктивні труднощі його проведення, все ж таки відбувся. Проте результати його були далекі від очікуваних, перш за все через суб'єктивні чинники. Не вдалося створити хоча б незначної переваги у силах і засобах на напрямках контрудару. Він до того ж наносився у різний час. Атака була призначена 4 липня на 5.30 ранку, а полки 198-ої мотострілецької дивізії, які були основною ударною силою, 3 липня ще знаходилися у дорозі на залізничних ешелонах. До того ж позначилася відсутність досвіду і напрацьованих прийомів ведення бойових дій невеликими підрозділами в умовах лісистій місцевості самостійно у відриві від головних сил. Насиченість підрозділів супротивника автоматичною зброєю створювала велику щільність вогню на коротких дистанціях, характерних для бою в лісі, що вміло використовували фінські війська. Не могла також бути використаною перевага контр-ударного угруповання 23-ої армії у танках у зв'язку зі складними умовами місцевості і низькими бойовими якостями танків "Т-26", якими оснащували угруповання. Така була прелюдія великих битв на північно-західних рубежах оборони Ленінграда.

Ще 30 червня маршал Маннергейм віддав наказ, у якому були визначені найближчі завдання. Вони зводилися до того, щоб "у наступі розчленувати сили супротивника біля озера (у тексті назва не згадується, судячи по завданню, малося на увазі Яніс'ярві, на стику 71-ої і 168-ої дивізій 7-ої армії) між західною і східною частинами і в короткий час досягти рубежу Яніконіємі, Суйстамо, Лоймола, Сувілахті" [7, с.327]. Таким чином, фінське командування вирішило завдати головного удару на північ від Ладозького озера на петрозаводсько-олонецькому напрямі з подальшим наступом на Ленінград з півночі.

Значна перевага у силах і засобах, створена фінським командуванням на напрямках ударів, а також істотні помилки у побудові оборони 7-ої армії дозволили наступаючим вже у другій половині дня 11 липня прорвати оборону 71-ої стрілецької дивізії і, ввівши в битву 1-у єгерську бригаду, розвинути наступ на Лоймола.

Проте правофланговий 126-й стрілецький полк, що оборонявся на окремому напрямі, міцно утримував займані позиції, наносячи супротивникові відчутних втрат. Крім того, і 52-й стрілецький полк успішно відбив всі атаки 5-ої піхотної дивізії. Проте у зв'язку з проривом фінських військ на стику з 367-м полком і загрозою удару у фланг і тил він вимушений був також відійти на Толвоярві і зайняти вигідний рубіж по східних берегах озер, прикривши дорогу на Кипронмяки і Суоярві.

Під ударами 11-ої піхотної дивізії 367-й стрілецький полк після запеклого, майже дводенного бою вимушений був також відходити на Соанлахті уздовж північного берега Янісярві, а меншою частиною сил – по південному берегу озера у смугу 168-ої стрілецької дивізії.

Фактична відмова командармові 7-ої армії в його проханні про відведення ще 11 липня дивізій на вигідний оборонний рубіж призвела до того, що вже 14 липня Лоймола опинилася в руках супротивника, а 7-а армія – була розчленована на окремі групи. 126-й полк залишився на своїх вихідних позиціях, а 52-й – в Толвоярві. Штаб 71-ої дивізії і частина 367-го стрілецького полку, не маючи можливості відходити на схід, відходили, огинаючи Янісярві зі сходу, на південь у смугу 168-ої стрілецької дивізії, у район Харлу. Їх при цьому переслідувала 11-а піхотна дивізія супротивника. Правофланговий 402-й стрілецький полк 168-ої стрілецької дивізії стійко обороняв займані позиції, відбиваючи наполегливі атаки 7-ої піхотної дивізії фінських військ.

Проте відхід сусіднього 367-го стрілецького полку з району Вяртсіля створив загрозу прориву супротивника, що наступав за підрозділами 71-ої дивізії, які відходили по південному березі Янісярві. Командир полку розвернув правофланговий 3-й стрілецький батальйон фронтом на північ. Проте супротивник, не дивлячись на великі втрати, оскільки був майже повністю знищений 9-й піхотний полк, прорвався на Яуканаваара. Командир дивізії вирішив ввести у бій свій резерв, 2-й батальйон 260-го стрілецького полку. Це дозволило зупинити подальше просування 7-ої піхотної дивізії на рубежі Тампола, Піккулойма.

Не дивлячись на великі втрати, 168-а стрілецька дивізія полковника А. Л. Бондарьова міцно утримувала займані позиції, відбиваючи безперервні атаки 7-ої і 19-ої фінських піхотних дивізій. Але виникла загроза удару з тилу. 11-а піхотна дивізія явно прагнула вийти на східний берег річки Янісьокі і відрізати дивізію Бондарьова від решти сил 7-ої армії, а потім завдати удар дивізії з тилу і на Сортавалу з північного сходу.

Командир 168-ої дивізії висунув свій другий ешелон – 260-й стрілецький полк полковника В. Ф. Алексеева у напрямі Алатту, Суйстамо. Полк раптово контратакував супротивника, не дивлячись на його значну перевагу у силах. У результаті цього наступ 11-ої піхотної дивізії фінів було припинено. Це дозволило організовано відвести 36-й полк і інші розрізнені підрозділи, а також штаб 71-ої стрілецької дивізії за річку Янісьокі. Організовано вийшов з бою і відійшов 260-й полк. Частини міцно закріпилися по західному березі Янісьокі і відбили всі спроби фінських військ завдати удару в тил 168-ої стрілецької дивізії.

У цих боях загинув смертю хоробрих командир 260-го стрілецького полку полковник В. Ф. Алексеев, посмертно нагороджений орденом Леніна. 367-й стрілецький полк з 14 липня увійшов до складу дивізії Бондарьова, а штаб 71-ої стрілецької дивізії зі своїми підрозділами управління був евакуйований по Ладозі до Ленінграда, а потім до 20 липня перекинутий по залізниці в Суоярві. Як наслідок, 14 липня у напрямі Петрозаводська

склалося украй напружене становище. 5-а фінська піхотна дивізія, введена слідом за 1-ою егерською бригадою і об'єднана з нею в оперативну групу "Лаппі" (далі – "Л"), оволоділа рубежем Лоймола-Райконкоськи. Дорога на Піткяранта-Олонєць виявилася відкритою. На цьому напрямі у 7-ї армії ніяких сил для протидії наступаючому супротивникові не було. Дорогу на Суоярві і далі на Петрозаводськ прикривав тільки-но сформований і слабо навчений 31-й запасний стрілецький полк, потім перейменований в 131-й і переданий до складу знов створеної 71-ї стрілецької дивізії.

Штаб 7-ї армії, що знаходився до 13 липня у Суоярві, за рішенням командувача армією був відведений у Пряжу, в центр позиції армії, в 40 км. на захід від Петрозаводська.

16 липня становище ще більш погіршало. Оперативна група "Л" захопила Піткяранта і, вийшовши до північного берега Ладозького озера, остаточно відрізувала сортавальське угруповання (168-у і частина сил 71-ї стрілецьких дивізій) від решти військ 7-ї армії. Головні сили армії Гореленко, які повинні були не допустити прорив супротивника на напрямках Петрозаводська і Олонця, виявилися розчленовані на ізольовані групи, розкидані по фронту на 350 км.

Правофлангове угруповання вело бій на трьох напрямках на загальному фронті близько 100 км. Військами ж було зайнято близько 30 км. Решта місцевості, між дорожніми напрямками, практично була недоступна для дій військ. 126-й стрілецький полк з підрозділами прикордонників 80-го погранзагону продовжував утримувати вихідні позиції держкордону, відбивши всі спроби фінів просунутися на Медвежо-гірському напрямі. 52-й стрілецький полк з 80-м погранзагоном, прикриваючи напрям Толвоярві-Вегарус-Суоярві, вів наполегливі бої з атакуючою оперативною групою "Олонєць" (далі – "О"), в яку входили 2-а егерська бригада і введена у бій 163-а німецька піхотна дивізія. 131-й стрілецький полк в 20 км. від Суоярві зупинив подальше просування частини, введеної з другого ешелону 1-ї піхотної дивізії.

В центрі армійської смуги оборони утворився розрив у 110 км., де проходили два дорожні напрями: Сортавала-Ведлозеро-Пряжа і Піткярантасалмі-Олонєць. Ані той, ані інший напрями прикриті було нічим і ніким, не рахуючи різних дрібних озброєних груп з міліції, місцевих органів НКВС і окремих відступаючих підрозділів.

На лівому фланзі армії продовжувала вести напружені бої 168-а стрілецька дивізія на двох напрямках. З фронту – на рубежі Алалаппі-Єськола відбивала атаки 7-ї і частини сил 19-ю піхотних дивізій VII армійського корпусу, прикриваючи Сортавалу і з тилу – по західному березі Янісойкі відбила всі спроби 11-ї піхотної дивізії VI армійського корпусу прорватися до Сортавала. На своєму лівому фланзі дивізія продовжувала утримувати оборонні позиції по держкордону від Єськола до Рістілахті. Найбільш запеклі атаки фінів були направлені уздовж дороги Вяртсиля-Сортавала, де вони хоч і поволі, але просувалися.

Як наслідок, 17 липня, з введенням у бій 3-го батальйону 402-го і 3-го батальйону 452-го стрілецьких полків, знятих з другорядних і не атакованих ділянок оборони, вдалося припинити подальше просування супротивника на рубежі: Коїтіолахті, висота 117.5, Кюренмяки, висота 75.1. У зв'язку зі зламанною лінією зіткнення з фінськими військами, фронт оборони дивізії значно збільшився. З метою ущільнення бойових порядків і підвищення їх стійкості командир 168-ої стрілецької дивізії ухвалив рішення таємно відвести частину своїх підрозділів 260-го і 402-го полків на вигідніший рубіж: залізнична станція Янісарві, Лахтенселькя, Лятті, південно-західний берег озера Вахварві і далі по хребту висот до Мармурового заводу і висоти 102.0 на державному кордоні. Цей маневр поліпшив позиції дивізії і дозволив продовжувати наполегливий опір переважаючим силам супротивника.

Особливість становища, що склалося, полягало в тому, що полковник Бондарьов мав можливість ухвалювати рішення на відведення дивізії і залишення частини території самостійно. Командувач 7-ої армії був далеко і не мав зв'язку з 168-ою дивізією, а командувач 23-ою армією ще не мав юридичного права командувати нею. Це дозволяло командирові дивізії оперативно реагувати на хід бойових дій.

19 липня супротивник ввів у бій головні сили ще одного з'єднання – 19-ої піхотної дивізії полковника Ханнукселя, завдаючи головного удару у напрямі Саркисюрья-Сортавала. Наполегливі бої продовжувалися, не дивлячись на перевагу супротивника у силах і засобах, до 24 липня. Частини дивізії ледь стримували атаки фінів. І лише 367-й стрілецький полк 71-ої стрілецької дивізії, який увійшов до складу дивізії Бондарьова після відходу і зайняв оборону фронтом на схід, не витримав тиску фінської 11-ої піхотної дивізії VI армійського корпусу і відступив, відкривши фронт між 260-м і 402-м стрілецькими полками [28]. У результаті різкого ускладнення становища на цій ділянці оборони командир 168-ої дивізії вимушений був відвести свій правий фланг на новий рубіж всього у 8–10 км. північніше Сортавала. Положення дивізії ускладнювалося тим, що з 15 липня вона вела бої в ізоляції від головних сил 7-ої армії. У частинах знаходилась велика кількість поранених. Дивізія була відрізана від армійських тилів. Забезпечення матеріально-технічними засобами, продовольством, озброєнням і поповнення особовим складом порушилося. Рішення ж про те, що її перепідпорядковано 19-у стрілецькому корпусу для організації постачання силами 23-ої армії було ухвалене тільки 21 липня [29].

У результаті двадцятиденних безперервних боїв 168-а дивізія, а також інші частини і підрозділи що діяли з нею, понесли значні втрати у особовому складі, матеріальній частині і озброєнні. Безперервне знаходження на полі бою особового складу позначалося на його моральному і фізичному стані. Війська, що вели бої в районі Сортавала, вимагали допомоги і дієвих заходів. Командувач 23-ою армією наказом №06/оп від 27. 07. 41 поставив завдання 19-у стрілецькому корпусу нанести контрудар і "знищити [?] сортавальське угруповання противника" [30]. Для контрудару у допомогу

168-й дивізії з-під Виборга перекинули 198-у "моторизовану" дивізію і 181-й стрілецький полк 43-ої стрілецької дивізії з ротою танків.

Відповідно до цього наказу командир 19-го стрілецького корпусу ухвалив рішення знищити сортавальське угруповання супротивника і вийти на рубіж річки Янісйоки, захопити переправи і передмостові зміцнення у районі Ляськеля, Ватанкюля, завдаючи головного удару у загальному напрямі Хатінкові, Ляськеля.

До 2 години ранку 29 липня частини 198-ою моторизованою і 168-ою стрілецькою дивізією зайняли вихідні позиції. У 4.05 19-й стрілецький корпус наніс контрудар всіма силами, які були у районі Сортавали. З ранку 29 до кінця 31 липня йшли запеклі бої. Обидві сторони несли великі втрати. За даними фінського військового історика Хельге Сеппеля, VII армійський корпус зазнав поразки, втративши близько 5500 чоловік, зокрема більше півтора тисяч вбитими [6, с.128, 141].

До кінця 31 липня частини корпусу, що також зазнали значних втрат, просунулися всього на 4 км. Командувач 23-ю армією наказав припинити атаки і закріпитися на досягнутому рубежі [31].

Контрудар, звичайно, не досяг поставленої мети – знищити супротивника. Але припинити подальший наступ VII корпусу і тимчасово стабілізувати ситуацію на цій ділянці вдалося, хоча загроза захоплення міста Сортавала фінами збереглася. Тим більше, що у 19-му стрілецькому корпусі резервів, якими можна було протистояти супротивникові, не залишилося. У Сортавальському коридорі склалася для радянських військ критична ситуація. Явно позначалася можливість фінської армії відрізати тут головні сили 19-го корпусу.

На північ від Ладоги ситуація сприяла виконанню бажання німецького головнокомандування про одночасні удари Карельської армії фінів у обхід Ладозького озера зі сходу і німецької групи армій "Північ" з південного сходу. Ще 8 червня 1941 р. через німецького генерала Ерфурта Маннергейм надіслав до Німеччини лист. У ньому говорилося: "Частини групи армій ("Північ"), які прорвуться на південний схід від Ленінграда, на наступному етапі операції підуть на зустріч з фінськими частинами у районі східного берега Ладоги" [6, с.130]. Так задумувалась повна блокада Ленінграда, а потім і його захоплення спільними зусиллями німецьких і фінських військ.

Тим часом, на західних і південно-західних підступах до Ленінграду склалося не менш загрозливе становище. Для того, щоб об'єктивно оцінити хід оборонних операцій 7-ої і 23-ої армій у середині липня, необхідно детальніше зупинитися на бойових діях на південний захід від Ленінграда. 10 липня 4-а танкова група завдала удару XLI моторизованим корпусом на Лугу, а LVI моторизованим корпусом на Шимськ-Новгород. 12 липня 1-а і 6-а танкові дивізії XLI моторизованого корпусу натрапили на організовану відсіч передових частин, перш за все артилерійських, Лужської оперативної групи, які зайняли оборону по річці Плюсса.

Після перших невдалих спроб прорватися упродовж дороги Псков-Ленінград, німецьке командування змінює напрям цього удару. Основні сили ХЛІ моторизованого корпусу таємно по лісових дорогах почали у швидкому темпі обходити правий фланг радянських військ – Лужську оборонну позицію. Вже 14 липня загони танкових дивізій рвалися до Луги, але були зупинені терміново перекинутими туди частинами 2-ї дивізії народного ополчення і полком піхотного училища ім. С. Кірова.

Якщо на 14 липня 1941 р. положення західніше і на південний захід від Ленінграда стало більш-менш стійким, то на новгородському напрямі, де LVI моторизованому корпусу німецьких військ протистояли ослаблені 182-а і 180-а стрілецькі дивізії Північно-західного фронту, становище було на межі катастрофи, оскільки саме звідси німецьке командування розраховувало завдати удару назустріч фінській Карельській армії. Тим часом 8-а танкова дивізія німецьких військ оволоділа містом Сольци, а передовими частинами вийшла до річки Мшага коло Шимська, всього в 50 км. від Новгорода. У такій вельми небезпечній ситуації Головом Північно-західного напрямку маршал Радянського Союзу К. Є. Ворошилов і Член Військової ради А. А. Жданов звітували у Ставку Верховного Головнокомандування на ім'я Сталіна, Молотова і Жукова наступне: "12.07 день провели в Новгороді (там розміщався штаб Северо-Западного фронта), занимались выяснением состояния войск фронта. Выслушали много людей, в результате выявилось чрезвычайно плохое состояние войск и неустойчивое положение. По имеющимся данным, численность дивизий составляет от 1500 до 3000 человек (при штатной чисельности 1941 г. 12 тыс.). Некоторые дивизии, как 235 сд, перемешавшись с другими частями, прекратили свое существование... Значительная часть корпусной, дивизионной, полковой и противотанковой артиллерии оказалась безвозвратно утраченной... Высшие начальники и штабы плохо знают истинное положение и состояние войск..." [32].

До честі Головного командування Північно-західного напрямку і особисто К. Є. Ворошилова, слід зазначити, що він з А. А. Ждановим не тільки констатував катастрофічне положення на новгородському напрямі, але і прийняв конкретні рішучі заходи по запобіганню на даному етапі битви загрози прориву супротивника на Новгород.

Був організований могутній контрудар по LVI механізованому корпусу німецьких військ в районі містечка Сольци. У контрударі брали участь і війська Лужської оперативної групи: 21-а танкова дивізія, 70-а, а також раніше сформована у Суоярві 237-а стрілецька дивізія. Окрім цього, в контрударі взяли участь 183-а стрілецька дивізія війська Північно-західного фронту. Для підтримки і прикриття з повітря були залучені три авіадивізії Північно-західного і одна – Північного фронтів, а також 1-й дальньобомбардувальний авіакорпус. Всього було залучено 235 літаків.

Контрудар, проведений 14–18 липня, був повною несподіванкою для супротивника. Німецький LVI механізований корпус був відкинутий на захід на 40 км. Створилася реальна загроза тилам 4-ої танкової групи. З 19 липня німецьке командування вимушене було тимчасово припинити

наступ до підходу основних сил 18-ої армії генерала Кюхлера до річки Луга і виходу 16-ої армії генерала Буша на рубіж Стара Русса – Холм. На новгородський напрям командувач групою армій "Північ" генерал-фельдмаршал Леєб підтяг I армійський корпус генерала Бота і 19 липня відновив тут наступ, відтіснивши радянські війська до 24 липня за район Мшага і Шелонь. Фронт стабілізувався до 10 серпня.

Змусивши групу армій "Північ" припинити наступ перед Лужським рубежем, Північний фронт виграв час, укрив необхідний для зміцнення ближніх підступів до Ленінграда. Військова рада фронту, не дивлячись на всю складність становища на південному заході і труднощі з резервами, все ж таки прийняла заходи щодо посилення 7-ої армії на напрямках Петрозаводська і Олонєцка. До 16 липня сюди були направлені 9-й мотострілецький полк 198-ої моторизованої дивізії з Карельського перешийка, один полк 36-ої винищувально-протитанкової бригади, два гірно-стрілецькі батальйони, дві роти танків, бронепоезд, 65-й штурмовий авіаційний полк і 119-а розвідувальна авіаційна ескадрилья.

21 липня в цілях поліпшення управління військами 168-у стрілецьку дивізію з 361-м стрілецьким полком 71-ої стрілецької дивізії було передано до складу 23-ої армії. За наказом командувача Північним фронтом штаб 7-ої армії повертався з Пряжі в Суоярві.

Розрізнені частини зводились у організовані формування по напрямкам. На напрямі Петрозаводська ряд розрізнених частин (24-й стрілецький, 9-й мотострілецький, 2-й танковий і 10-й запасний стрілецький полки, артилерійський дивізіон і винищувальний загін, сформований з петрозаводчан) зводились у оперативну групу Петрозаводська під командуванням генерал-лейтенанта М. А. Антонюка. На олонєцкому напрямі з ряду частин (3-ої морської бригади, 452-го і 719-го стрілецьких, 7-го мотоциклетного полків, артилерійського і мінометного дивізіонів, батальйону ленінградських добровольців) створюється Південна оперативна група під командуванням генерал-лейтенанта В. Д. Цвєтаєва.

Всі ці організаційні заходи дещо поліпшили стійкість і оперативність управління військами. Проте вони не підвищили боєздатність. Якщо знов сформована 71-а стрілецька дивізія вже отримала певний бойовий досвід, то оперативні групи, зібрані "з бору по сосенці", були погано навчені і не створені для спільних дій. Основна маса особового і командного складу не мала бойового досвіду, зброєю володіла погано. На всіх напрямках відчувалася недостатня кількість артилерії і мінометів. Особливо погано були забезпечені частини радіозасобами. Це була загальна біда радянських військ на всіх фронтах.

Не дивлячись на труднощі в 7-ій армії, командувач Північним фронтом наказав підготувати і о 12.00 23 липня нанести контрудар VI армійському корпусу фінів силами Петрозаводської і Південної оперативної груп. Оперативна група Петрозаводська перейшла у контратаку у встановлений наказом час, але просування було укрив незначне. До 25 липня частини оперативної групи вийшли до східного берега Ведлозера,

де були зупинені 11-ою піхотною дивізією, яка ще 19 липня вела бої з правофланговими частинами 168-ої стрілецької дивізії на річці Янісйоки. Південна ж оперативна група так і не змогла здійснити контрудар. Навпаки, частини групи вимушені були відійти за річку Тулокса. Там їм вдалося до 25 липня тимчасово закріпитися.

В цілому контрудар фактично не відбувся, а окремі контратаки впливу на ситуацію не мали у зв'язку з незадовільною організацією. Українські обмежені сили і засоби були розпорочені по всьому фронту наміченого контрудару. Взаємодії практично організовано не було. Частина командирів і штабів проявили нерозпорядливість і нерішучість. Разом з тим, хоча нашим військам і не вдалося досягти поставлених цілей, подальше просування VI армійського корпусу було на якийсь час зупинене. Супротивник зазнав значних втрат і вже не мав достатніх сил. Фінські війська вимушені були тимчасово перейти до оборони на цих напрямках і перекидати сюди додаткові сили, послаблюючи своє угруповання у районі Сортавала.

Як вже наголошувалося, в другій половині липня в оперативній побудові 7-ої армії утворився величезний розрив. 110 кілометрів фронту на напрямі Петрозаводська і Олонєцка, не дивлячись на прийняті заходи по посиленню там військ армії і спроби припинити наступ супротивника проведенням контратак, фактично залишалися для Карельської армії фінів відкритими, надаючи їй можливість для продовження наступу. Але маршал Маннергейм віддав наказ, яким "категорически заборонив просування вперед на схід від лінії Видлиця-Вилярві".

На думку Хельге Сеппеля, "политических причин не было никаких для приостановления наступления". Цей крок головнокомандуючого виставлявся деякими фінськими істориками як "благородний жест". Мовляв "мы идем только до советско-финской границы 39 года", что "финны хотели только восстановить свой статус-кво над бывшими своими территориями" [6, с.141]. Проте причини припинення подальшого наступу Карельської армії крилися не у благородстві верховного головнокомандування фінів, а в запеклому опорі військ Північного фронту, які завдали серйозних ударів по супротивнику, і в значних втратах фінських військ. Карельська армія у липні втратила більше 11 000 чоловік: "...в VII армейском корпусе (7-я и 19-я пехотные дивизии) – около 5500, а в VI (5-я и 11-я пехотные дивизии) – 5650, в том числе, убитых—1348. Так за ожидание заплатили кровью и слезами". Х. Сеппеля вважав, що тижнева затримка початку бойових дій фінських військ привела до невиправдано великих втрат. Але можна засумніватися в цій точці зору.

Головна причина була, очевидно, в іншому. По-перше, як відзначав все той же Х. Сеппеля, "для группы армий "Север" сложилось неблагоприятное положение в результате контрудара, нанесенного советскими войсками под Сольцами... Согласно Хейнриксу, продвижение немцев на главном театре военных действий России приостановилось, и финнам надо выждать, как там пойдет наступление дальше..." [6, с.138].

По-друге, значні невдачі були у діях самої фінської армії. VII армійський корпус, 7-а піхотна дивізія полковника Свенсона і 19-а піхотна дивізія полковника Ханнуксела атакували 168-у стрілецьку дивізію в районі північніше Сортавала. "Продвижение этих дивизий было слабым, а потери огромными. Положение оказалось, между тем, катастрофическим, когда 198-я дивизия 23-й армии предприняла контрудар, который удалось отразить" [6, с.139].

Не менш складним було становище Карельської армії на її лівому фланзі на суоярвському напрямі. "Наступление 163 пд (немецкая пехотная дивизия) было остановлено 27.7. Потери с обеих сторон были большими. Генерал-лейтенант Хейнрикс, в связи с большими потерями немцев 29.7, отдал приказ приостановить наступление. Переход в наступление у Ристилампи окончился полной катастрофой. Лишь часть солдат спаслась, переплыв на свой берег". Командувач Карельською армією генерал Хейнрікс, пояснюючи 29 липня командирові VI корпусу генералові Талвела, що рвався вперед, необхідність зупинки, "сказав про величезні труднощі і поразку VII армійського корпусу, які викликали у ставці гостру увагу... Талвела хотів продовжувати просування, але Маннергейм був обережний... наступ фінів не дав бажаних результатів на напрямках Нятяоя і Сортавала. Побоювання головнокомандуючого виявилися вже не пізніше ніж 19.7. Тоді він віддав наказ Карельській армії припинити просування. Він боявся далеко розтягнути фланги" [6, с.140].

Загальні втрати фінів у липні склали близько 6700 чоловік убитими і без вісті зниклими. Кількість поранених досягла 25 000, що складало близько 7% бойового складу фінської армії [18, с.264].

Проте головним завданням фінської армії залишалося завдання удару на Олонець–Лодейне Поле–Ленінград. Директивою Гітлера №33 від 19 липня 1941 р. про подальше ведення війни на сході підтверджувалося, що "завданням головних фінських сил, підкріплених 163-ою німецькою дивізією, як і раніше, залишається наступ з нанесенням головного удару на схід від Ладозького озера і знищення у взаємодії з військами групи армій "Північ" супротивника" [6, с.144].

Але для вирішення цього завдання Карельська армія фінів вже не мала в своєму розпорядженні достатніх сил. Резерви були використані всі, а опір радянських військ зріс. Оперативне положення фінських угруповань на напрямках Петрозаводська і Олонецька було дуже несприятливим. Суоярвська група 7-ої армії, нависаючи над лівим флангом VI армійського корпусу, створювала загрозу його тилам і комунікаціям. Героїчні зусилля 168-ої стрілецької дивізії і частин, що діяли з нею, скували 7-у і 19-у піхотні дивізії VII корпусу і не дозволили перекинути їх на олонецький напрям. 27 липня, прагнучи ліквідувати загрозу зліва, переходить у наступ німецька 163-а піхотна дивізія і намагається прорватися на Суоярві, щоб розвинути наступ на Ессола з виходом у тил оперативної групи Петрозаводська. У ході дводенних запеклих боїв супротивник зміг тільки трохи потіснити 52-й

стрілецький полк і підрозділи 80-го погранзагону. Всі спроби Карельської армії прорватися на Петрозаводськ поки успіху не мали.

Відповідно до планів сумісних дій фінських і німецьких військ, що наступали на Ленінград, фінське командування ужило заходів щодо посилення свого петрозаводско-олонецького угруповання. У останніх числах липня VII армійський корпус під Сортавалой заміняють 1-м корпусом і перекидають його на Петрозаводськ. Вже 10 серпня частини корпусу генерала Хеглунда з'являються у районі Ведлозеро. Це перегруповання проводиться в той момент, коли південно-східне угруповання фінів – II і IV армійські корпуси – було готове завдати удару на Карельському перешийку [6, с.142].

Підводячи підсумки битв у смузі Північного фронту за липень 1941 р., можна констатувати, що супротивникові не вдалося досягти поставлених цілей. Його план оточення військ Північного фронту і захоплення Ленінграда був зірваний стійкістю і завзятістю як кадрових і знов сформованих частин, так і народного ополчення.

Для подальшої реалізації задумів німецького і фінського командування потрібно було провести перегруповання сил і засобів, підтягти резерви і провести низку інших організаційних заходів.

В ході боїв чітко визначилися напрями і цілі ударів групи армій "Північ" і фінських угруповань. Найбільшу загрозу Ленінграду представляли війська, що рвалися на Новгород – Чудово. Становище на цьому напрямі ускладнювалося, перш за все, тим, що воно входило в смугу відповідальності Північно-західного фронту. Супротивник же націлив свій удар у фланг і тил Північного фронту. Але найголовніша трагедія полягала в тому, що на цьому напрямі не було сил, здатних протистояти супротивникові і стримати його наступ. Північному фронту необхідно було терміново знаходити хоч би мінімально необхідні сили і засоби для прикриття південних підступів до Ленінграда.

В цей же час на північно-західному ленінградському напрямі поки що не перейшло до активних наступальних дій південно-східне угруповання фінів. Пасивність фінських військ на Карельському перешийку була явно тимчасовою. II і IV армійські корпуси, безумовно, були готові перейти у наступ у слушний для них час. Небезпека цього удару для військ Північного фронту полягала в тому, що майже весь 19-й стрілецький корпус знаходився у районі Сортавала, Лахденпохья. У разі прориву фінів до узбережжя Ладоги у Хийтоли велика частина військ 23-ої армії – 168, 198, 142-а і частина сил 71-ої і 115-ої дивізій – виявлялася відрізаною і виключеною з оборони Ленінграда, принаймні до передислокації їх по озеру на нові рубежі оборони. На Карельському перешийку утворився б великий пролом, який дозволяв супротивникові прорватися до Ленінграда і завдати удару у тил 50-у стрілецькому корпусу, що обороняв державний кордон на захід від Выборга.

Оперативне положення Північного фронту було край складним. Вся увага його командування, всі зусилля, природно, були направлені на західний і південний сектори оборони. У цій ситуації край необхідно було

не допустити ускладнення оперативного стану на північному заході. Час і можливості для поліпшення положення військ 23-ої армії на Карельському перешийку і успішного затримання можливого удару фінів ще були. Але для цього потрібно було ухвалити неординарне рішення і кардинальні заходи, аж до навмисного організованого відведення військ на вигідні оборонні позиції. Іншого шляху не було, оскільки фронт не мав у своєму розпорядженні резервів, а Ставка Верховного головнокомандування максимум військ кидала у цей час на московський напрям. Ленінград міг розраховувати тільки на власні сили.

Література

1. **Барышников Н. И.** Блокада Ленинграда и Финляндия 1941–1944 / Н. И. Барышников. – СПб.; Хельсинки: Helsingin yliopisto, 2002. – 300 с.
2. **Гриднев В. П.** Историография обороны Ленинграда (1941–1944) / В. П. Гриднев. – СПб., 1995.
3. **Олейников Г. А.** Героические страницы битвы за Ленинград, хода и анализа некоторых операций и сражений на Северном (Ленинградском) и Волховском фронтах 1941–1942 годов / Г. А. Олейников. – СПб.: Нестор, 2000.
4. **История** Ордена Ленина Ленинградского военного округа / [Н. И. Барышников и др.]. – М.: Воениздат, 1988. – 445 с.
5. **Барбашин И. П.** Битва за Ленинград 1941–1944 / [И. П. Барбашин и др.] – М.: Воениздат, 1964. – 608 с.
6. **Seppala H.** Suomi hyokkaajana 1941 / H. Seppala. – Porvoo; Helsinki; Juva, 1984. – 267 s.
7. **Mannerheim G.** Muistelmat. И. / G. Mannerheim. – Helsingin Otava, 1952. – 526 s.
8. **Гальдер Ф.** Военный дневник / Ф. Гальдер. – М.: Воениздат, 1971– . – Т. 2, 3. Кн. 1–2.
9. **Документы** свидетельствуют... Очерки и воспоминания офицеров контрразведки Ленинградского, Волховского и Карельского фронтов. – СПб.: Аврора-дизайн, 1994. – 480 с.
10. **Дьяков Н.** Под чужим небом. Записки о финском плене 1941–1944 / Н. Дьяков // Север. – 1991. – №3 – С. 15–25.
11. **Куприянов Г. Н.** От Баренцева моря до Ладоги / Г. Н. Куприянов. – Л.: Лениздат, 1972. – 376 с.
12. **Лоренсон Э. Г.** Коллонтай в Швеции / Э. Г. Лоренсон // Новая и новейшая история. – 1966. – №1. – С. 39–61.
13. **Лукницкий П. Н.** Сквозь всю блокаду / П. Н. Лукницкий. – Л.: Лениздат, 1978. – 576 с.
14. **Лященко Н. Г.** Время выбрало нас / Н. Г. Лященко. – М.: Воениздат, 1990. – 528 с.
15. **Новиков А. А.** В небе Ленинграда. Записки командующего авиацией / А. А. Новиков. – М.: Наука, 1970. – 372 с.
16. **Оборона** Ленинграда. 1941–1944. Воспоминания и дневники участников. – Л.: Наука, 1968. – 608 с.
17. **Паасикиви Ю. К.** Дневники. Война-продолжение (11 марта 1941 – 27 июня 1944) / Ю. К. Паасикиви. – СПб.: Европейский дом, 2004. – 424 с.
18. **Совершенно секретно!** Только для командования! – М.: Наука, 1967. – 752 с.
19. **Аптекарь П.** Советско-финские войны / П. Аптекарь. – М.: ЭКСМО, 2004. – 384 с.
20. **Архипов Д. И.** Финляндия / Д. И. Архипов. – М.: Географгиз, 1952. – 61 с.
21. **Иоффе Э.** Линии Маннергейма. Письма и документы. Тайны и открытия / Э. Иоффе. – СПб.: Изд-во журнала

"Звезда", 2005. – 368 с. 22. **Ринтала П.** Рассказ о городе и о жителях города, осажденного в 1941–1943 годах немецкими и финскими войсками // Север. – 1970. – №1. – С. 26–35. 23. **Степаков В. П.** Легенды и мифы советско-финляндской войны // Вопросы истории. – 1997. – №3. – С. 14–17. 24. **Центральный архив** Мин. обороны Российской Федерации (далее – ЦАМО РФ), ф.217, оп.30435, д.3, л.24. 25. **Тиотро В. Е.** Raivakirjani 1941–1944. – Porvoo-Hels., 1969. 26. **ЦАМО РФ**, ф.340, оп.5372, д.5, л.24. 27. **ЦАМО РФ**, ф.377, оп.10 877, д.2, л.11–18. 28. **Архив Штаба Ленинградского военного округа** (далее — АШ ЛВО), мкф. инв. 24, д.732, л.26. 29. **ЦАМО РФ**, ф.217, оп.1221, д.97, л.137–141. 30. **ЦАМО РФ**, ф.47, оп.55 722, д.207. 31. **АШ ЛВО**, ф.21. Оперсводка штаб-23№78 на 20.00 31.7.41. 32. **ЦАМО РФ**, ф.217, оп.1221, д.2, л.40.

Ладыга А. И. Военно-стратегическое значение сражений советских армий против финских войск в июне – июле 1941 г.

Статья подготовлена на основе научных разработок историков России, Финляндии и Швеции, а также архивных источников и посвящена проблемам участия Финляндии в войне против СССР.

Ключевые слова: СССР, Финляндия, война, фронт.

Ладыга О. І. Військово-стратегічне значення битв радянських армій проти фінських військ у червні – липні 1941 р.

Стаття підготовлена на основі наукових розробок істориків Росії, Фінляндії та Швеції, а також архівних джерел і присвячена проблемам участі Фінляндії у війні проти СРСР.

Ключові слова: СРСР, Фінляндія, війна, фронт.

Ladyga A. I. Military-strategic value of battles of soviet armies against the Finnish troops in June – July, 1941.

The article is based on the scientific researches of Russian, Finnish and Swedish historians and also – on archive sources. It is devoted to the problems of participation of Finland in war against the USSR.

Keywords: USSR, Finland, war, battlefront.

УДК 94 (430) «1890/1896»

С. О. Личко

**ВІЛЬГЕЛЬМ II ТА НІМЕЦЬКА КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА В
ПІВДЕННІЙ АФРИЦІ У 1890-1896 РР.**

У другій половині XIX ст. зростає активність європейських держав у сфері розширення старих і завоювання нових колоній. І хоча лідерами у колоніальних захопленнях до цього часу були Англія і Франція, інші європейські держави також почали використовувати найменшу можливість захопити нові території. Не стала виключенням і Німеччина, яка в останнє десятиліття XIX ст. почала активну колоніальну політику і боротьбу за нові території, іноді зачіпаючи інтереси інших держав та вступаючи з ними в конфлікти.

Особливу увагу дослідників привертає питання німецької колоніальної політики на Африканському континенті та її протистояння з Англією за його розподіл. Протиріччя між цими державами, що проявилися ще у 80-х рр. XIX ст., в подальшому стали однією з причин Першої світової війни. Таким чином, дослідження англо-німецької боротьби за південноафриканські території дає можливість простежити еволюцію німецької колоніальної стратегії. Крім того, в англо-німецьких протиріччях того часу відбивалося становлення нового геополітичного мислення та політики колоніальних захоплень, які визначали життя суспільства наприкінці XIX ст., що зумовлює актуальність дослідження даної проблеми.

Характеризуючи історіографію проблеми, перш за все необхідно відзначити дослідження радянських істориків. Серед них, зокрема, колективні праці з історії дипломатії [1, 2]. Особливу увагу слід приділити праці А. С. Єрусалімського "Зовнішня політика та дипломатія німецького імперіалізму наприкінці XIX століття" [4]. Необхідно також відзначити роботу відомого російського африканіста А. Давидсона "Сесіль Родс та його час", присвячену особистості і політичній діяльності прем'єра Капської колонії [3].

Характеризуючи німецьку історіографію проблеми, необхідно відзначити дослідження історика М. Бенена [12]. Питанням німецької колоніальної політики в Африці присвячена праця колективу німецьких істориків під головуванням Г. Стокера [5]. Велике значення при дослідженні даного питання має праця Г. Ульмана [8]. Серед останніх робіт, які заслуговують на особливу увагу, в німецькій історіографії питання треба виокремити праці Г. Фессера та В. Шпайткампа, опубліковані на початку XXI ст. [10, 11]

В українській історіографії дане питання майже не досліджене. У своїх працях його частково торкаються С. Троян та Л. Питльована.

Проте у вищезазначених роботах існують суттєві розбіжності, що не дає можливості висвітлити досліджувану проблему об'єктивно. Тому ми, на основі аналізу документальних джерел та використовуючи праці згаданих дослідників, ставимо за мету проаналізувати колоніальну політику Вільгельма II в Південній Африці та визначити причини і наслідки англо-німецького протистояння на цих територіях в 1890–1896 рр.

Протиріччя між Британською імперією та Німеччиною стали помітні вже з моменту створення Німецької імперії у 1871 р. та після її перемоги у війні з Францією, що значно зміцнило німецькі позиції в Європі. Німеччина стала претендувати на гегемонію на континенті. Крім того, після кризи 1873 р. британське керівництво все гостріше почало відчувати небезпеку німецької торгової конкуренції. У 1884–1885 рр. Німеччина захопила свої перші колонії. З цього часу вона виступає вже не тільки як торговий конкурент Великобританії, але і як її суперник в боротьбі за розподіл ще вільних колоніальних територій. Проте, протягом 70–80-х рр. XIX ст., незважаючи на торгову конкуренцію, політичні стосунки між Німеччиною і Англією, за винятком 1875 р., а також періоду з 1880 до 1885 рр., залишалися стабільними.

Ситуація змінилася з приходом до влади імператора Вільгельма II. Уже на початку 90-х років XIX ст. кайзер проголосив про остаточний перехід від "континентальної" політики Німеччини до "світової політики". Він вимагав, щоб Німецька імперія не відставала від інших великих держав у сфері колоніальної політики.

Таким чином, з середини останнього десятиліття XIX ст. перед зовнішньою політикою Німеччини було поставлено нове завдання – створення колоніальної імперії і встановлення сфер впливу у відсталих країнах. Це стає основною справою німецьких політиків і підприємців. Але Німеччині не залишалось нічого іншого, як претендувати на колонії та сфери впливу інших держав, зокрема і Англії. Виходячи з цього, справа йшла не тільки про розподіл, але і про перерозподіл раніше захоплених територій.

Такий курс німецького імператора особливо стурбував англійські правлячі кола. Англо-німецькі стосунки почали загострюватися.

До того ж 1893 р. Ф. Гольштейн і Л. Капріві остаточно переконалися в тому, що їм не вдасться прив'язати Англію до Троїстого союзу. Саме це і стало безпосереднім приводом для повороту в німецькій політиці по відношенню до Англії. Усюди, де тільки можливо, Німеччина починає протидіяти британській колоніальній політиці. У Єгипті, де в 80-х рр. XIX ст. вона зазвичай підтримувала інтереси Англії, Німеччина тепер все частіше використовувала свою допомогу як засіб шантажу в цілях отримання від Англії різних колоніальних поступок. При цьому німецькі дипломати нерідко ставали на сторону Франції. У 1894 р. спільно з Францією Німеччина зірвала договір про оренду Англією смуги землі у Конго, що дало б можливість встановити територіальний зв'язок між

британськими володіннями в басейні верхнього Нілу і Британською Південною Африкою Тут передбачалося провести телеграфну лінію; в майбутньому проектувалася грандіозна трансконтинентальна залізниця Каїр–Кейптаун. З 1893–1894 рр. Німеччина починає "загравати" з бурами, заохочуючи їх до опору англійцям [1, с.108].

Звичайно, така ситуація для Великобританії була неприйнятна. Проте відкрито виступити із претензіями до Німеччини англійський уряд не міг через три обставини, які спонукали англійську дипломатію до певного часу знаходити всі засоби, щоб затримувати наростання англо-німецького протистояння. До них відносяться: зростання російського впливу на Далекому Сході, конфлікт Англії з Францією через панування на верхньому Нілі і підготовка війни з бурами [1, с.110].

Особливо різке загострення англо-німецьких відносин позначилося на ґрунті боротьби за розподіл Південної Африки.

У 1886 р. у Трансваалі були виявлені численні золоті поклади, основна маса яких дісталася у власність англійським підприємцям. Зокрема, над більшою частиною копалень отримала контроль фінансова група С. Родса. Його золотопромислова компанія "Консолідейтед Гольдфілдс" контролювала всю діамантову і велику частину золотої промисловості Південної Африки. Крім того, С. Родс був головою Південноафриканської привілейованої компанії, якій британський уряд в 1889 р. передав в експлуатацію та управління величезну територію, що тягнеться від північної межі Бечуаналенду і Трансваалю до меж Бельгійського Конго і озер Танганьїка і Ньяса. У 1890 р. С. Родс, крім того, став прем'єром Капської колонії. Він був пов'язаний з Ротшильдами та іншими представниками лондонської фінансової олігархії і мав свою людину в англійському уряді в особі Дж. Чемберлена [2, с.291].

С. Родс планував створення південноафриканської федерації. Він пропонував П. Крюгеру залучити до неї бурів. Однак останній не підтримав цього плану. Президент Трансваалю, незважаючи на певну патріархальність поглядів, досить добре орієнтувався у складнощах міжнародної політики. Він намагався маневрувати між Англією та Німеччиною. "Наша маленька республіка, – зазначав президент Крюгер, – ще тільки повзає між великими державами, і ми відчуваємо, що, коли одна з них побажає наступити нам на ногу, то інша буде цьому пручатися" [3, с.255].

Тоді фінансова група С. Родса почала вести в Південній Африці власну політику, що, по-перше, призвело до виникнення гострих суперечок з урядом Трансваалю та його президентом П. Крюгером, а по-друге – поступово сприяло втягненню англійців у війну з бурами.

Такою ситуацією вирішив скористатися німецький уряд. Щоб вимагати у Англії колоніальних поступок, німецькі дипломати за наказом імператора Вільгельма II почали активно підтримувати бурів. Зокрема, у бухту Делагоа, звідки йшла залізниця до столиці Трансваалю, було послано кілька німецьких військових кораблів на підтримку бурам. Все це

дало можливість президенту П. Крюгеру у січні 1895 р. публічно заявити, що він сподівається на німецьку допомогу.

До того ж, німецькі підприємці вбачали в даній ситуації можливість підриву монополії С. Родса та британського фінансового капіталу на закупівлю та продаж золота, що видобувалося у Трансваалі. Отже, була б значно обмежена безумовна перевага Лондона як світового ринку золота. З цього приводу А. Єрусалімський зазначав: "Якщо б німецькому капіталу вдалося заволодіти золотими копальнями у Трансваалі, це значно посилює б фінансово-економічні позиції молодого німецького імперіалізму" [4, с.94].

Слід також підкреслити, що на противагу британському, німецький капітал утвердився перш за все в тих галузях економіки, в яких переважали бурські підприємці. Зокрема, в залізничному транспорті, у виготовленні будівельних матеріалів, а також у фінансово-банківській сфері [5, с.104].

Отже, до 1895 р. німецько-бурські відносини значно зміцніли як в галузі економіки, так і в політичній сфері. Під час відкриття залізничної лінії Преторія – Лоренсу-Маркіш, президент П. Крюгер відвідав одне з німецьких військових суден в затоці, де обмінявся з Вільгельмом II депешами, які мали б засвідчити "німецько-бурську дружбу". До кінця року німецькі капіталовкладення в Трансваалі досягли близько 500 млн. марок [6, с.33]. І це дало можливість німецькому уряду та кайзеру розглядати бурську республіку як можливу сферу впливу Німеччини.

Звичайно, з таким положенням справ не були згодні представники англійських правлячих кіл та підприємці. Очолювані С. Родсом, вони вже звикли до панівного становища в Трансваалі і відверто боялися втратити тут перевагу. Тому було вирішено ліквідувати самостійність Трансваалю. Перебуваючи в Англії на початку січня 1895 р., С. Родс публічно заявив про створення "комерційного об'єднання" Трансваалю з британськими володіннями в Південній Африці. Тоді ж він звинуватив Німеччину в тому, що вона протидіє його широким "цивілізаційним планам". Німецька преса відповіла на такі обвинувачення дуже бурхливо. І "Kreuzzeitung", і "Vossische Zeitung" в один голос заявили, що Німеччина має в Трансваалі значні інтереси та буде їх захищати. До того ж, якщо бури будуть розраховувати на німецьку підтримку проти англійських домагань, вони не помиляться в цьому [4, с.93].

Тоді ж, у січні 1895 р. за наказом С. Родса почалася організація заколоту в головному золотопромисловому центрі Трансваалю Йоганнесбурзі, оскільки саме там була зосереджена більша частина англійських колоністів. Вони відверто ненавиділи бурів, що гарантувало прихильникам С. Родса підтримку і допомогу.

До Йоганнесбургу агентами С. Родса було переправлено зброю. Заколот був призначений на 27 грудня 1895 р. Одночасно до Трансваалю з Бечуаналенду повинен був вирушити загін поліції Південноафриканської

компанії, щоб виступити на допомогу бунтівникам. На чолі загону стояв керівник Південноафриканської компанії Л. Джемсон [1, с.121].

Проте в останню хвилину керівники повстання відмовилися від своїх задумів, зрозумівши, що проведеної підготовки недостатньо. Повстання було перенесене на 6 січня 1896 р. Але повідомлення про наміри С. Родса вже наприкінці грудня були доставлені в Берлін. 24 грудня 1895 р. німецький консул Герфф повідомив, що англійці готують в Йоганнесбурзі повстання. Вільгельм II навіть виказав думку про відправлення до Лоуренсу-Маркіша ще одного військового крейсера на випадок військової інтервенції. Проте спочатку було вирішено з'ясувати позицію англійського уряду.

Так, після Різдва А. Маршалль запросив до себе нового англійського посла Ф. Ласселса та повідомив, що Німеччина, виходячи зі своїх економічних інтересів, не допустить ніяких змін в положенні Трансваалю на користь Великобританії та стоятиме на збереженні незалежності цієї держави [4, с.99].

Таким чином, німецьке міністерство закордонних справ застерігало Англію від військової інтервенції та розпалювання конфлікту між урядом Преторії та британськими золотопромисловцями. А. Маршалль повторно підкреслив, що Німеччина "не могла б визнати зміни статус-кво у напрямку, до якого прагнуть С. Родс та уряд Капської колонії, адже це призвело б до значних збитків наших торгових інтересів" [7, с.6].

Проте 29 грудня 1896 р. Л. Джемсон на чолі загону кількістю більш ніж 800 чоловік, озброєних кулеметами та легкими гарматами, вдерся на територію Трансваалю і почав наступ на Йоганнесбург.

Безпосередньо після цього, німецьке міністерство внутрішніх справ наказало своєму посланцеві в Лондоні дізнатися відношення англійського уряду до нападу Л. Джемсона, і у разі його схвалення зі сторони англійців, вимагати свої паспорти. Одночасно А. Маршалль та директор колоніального департаменту А. Кайзер відправилися до імператора. Потрібно було терміново узгодити дії. Було вирішено висадити у Південній Африці німецькі військові частини нібито для захисту німців Преторії, а також направити сюди ж загін колоніальних військ зі Східної Африки.

Майже одночасно з цими подіями А. Маршалль звернувся до французького посла з пропозицією об'єднати зусилля проти Англії, створити проти неї лігу континентальних держав. На думку німецького дипломата, це повинно було б примусити англійців піти на значні поступки у колоніальному питанні і поступитися деякими територіями на користь Німеччини.

Не чекаючи французької відповіді, берлінський уряд 2 січня 1896 р. доручив своєму послові в Лондоні вручити англійському уряду ноту з різким протестом проти нальоту Л. Джемсона. Посол відправив ноту до Форін офіса того ж дня. Але тим часом в Берліні дізналися про

поразку Л. Джемсона. Він був оточений бурами, і 2 січня 1896 р. взятий в полон разом з усім своїм загonom. Йоганнесбурзькі уїтлендери, на підтримку яких розраховували англійці, не приєдналися до виступу [8, с.166].

Англійський прем'єр-міністр Р. Солсбері відразу ж заявив, що не схвалює напад Л. Джемсона, а уряд публічно звернувся з проханням до президента Трансваалю видати його учасників англійському правосуддю [9, с.23]. В результаті, Л. Джемсона та кількох офіцерів засудили в Англії на незначні терміни ув'язнення. Президент П. Крюгер отримав грошову компенсацію за збитки. С. Родс склав свої повноваження і виїхав до Англії, де хоч і був визнаний громадською думкою відповідальним за напад, зміг уникнути суду.

Зважаючи на зміну ситуації, П. Гатцфельду було наказано не відправляти ноту, якщо це можливо. І лише через те, що документ було відправлено пізно увечері, його не було прочитано англійською стороною. Завдяки цій випадковості німецький посол встиг забрати ноту назад. До того ж, поразка британського рейду зробила непотрібною відправку німецьких військових частин в Трансвааль. Принаймні, П. Крюгер попросив її відмінити.

Наступного дня Вільгельм II провів нараду на якій були присутні А. Маршалль та вище морське командування. Кайзер рішуче вимагав послати в Трансвааль німецькі війська та проголосити німецький протекторат над бурською республікою. Розуміючи можливі наслідки такого кроку, а саме – війну з Англією, А. Маршалль умовив імператора відправити П. Крюгеру демонстративну вітальну телеграму.

Так звана "депеша Крюгеру" була прямим викликом Англії. Вільгельм II вітав президента з тим, що йому вдалося, "не звертаючись до допомоги дружньої нації... власними силами нанести поразку збройним загonom порушників миру, що вдерлися до Вашої країни, відновити мир та зміцнити незалежність країни проти нападу ззовні", і підкреслював готовність Німеччини до військового сприяння бурам [10, с.83; 11, с.36].

Англійською відповіддю на телеграму стала миттєва агресивна реакція британської преси, яка на чолі з "Times" із захопленням вітала "напад Джемсона", також бурхливо виражала вона і засмучення з приводу його невдачі. Негайно ж до неї приєдналися інша частина англійської преси. "Morning Post" загрозово писала, що Англія ніколи не забуде завданої їй образи і погроз німецького кайзера. "Saturday Review" обізвала Вільгельма II "деспотом, схожим на фронтового фельдфебеля" [1, с.122–123].

Крім того, в англійській пресі почали з'являтися відверті погрози в бік Німеччини. "Поведінка англійських газет не має підґрунтя", – відмітив 5 січня 1896 р. А. Маршалль у своєму щоденнику [4, с.106]. Він навіть намагався пояснити англійському послу, що Л. Джемсон не ототожнюється в очах Німеччини з усією Великобританією і напади англійської преси даремні. Проте такі пояснення не були прийняті.

Англійці були впевнені, що німецький уряд усвідомлював ворожий характер телеграми. " Я переконана, – писала королева Вікторія своєму онуку Вільгельму II, – що це було зроблено навмисно і, на жаль, змушена повідомити, що це справило тут дуже болісне враження". У своєму щоденнику королева зазначила: "...Газети переповнені гострими статтями проти Вільгельма, який надіслав цілком недопустиму і нічим не виправдану телеграму президенту П. Крюгеру... що є дуже обурливо і недружелюбно щодо нас" [12, с.332].

У Лондоні натовп бив вітрини в німецьких магазинах. Офіцери одного драгунського полку навіть демонстративно спалили портрет Вільгельма II. Англо-німецький антагонізм розкрився у всій своїй гостроті. Негайно після телеграми П. Крюгеру в Англії посилилася агітація проти німецької торгової конкуренції.

Таким чином, південноафриканські події призвели до значного загострення відносин з Англією. До того ж, Вільгельм II дуже скоро переконався в тому, що проект континентальної ліги зазнав повної невдачі. Правда, спочатку французька преса так же різко, як і німецька, висловлювалася про "рейд Джемсона". Проте 6 січня 1896 р. у французькому "Temps" з'явилася вельми багатозначна стаття, в якій відкидалися "протиприродні союзи". Скоро з'ясувалося, що на співпрацю з Францією Німеччині розраховувати не доводиться. Російський уряд також не був схильний надавати Німеччині підтримку в південноафриканському питанні [1, с.123].

Ще одним наслідком англо-німецького протистояння в Південній Африці стало послаблення Троїстого союзу. Австро-Угорщина і Італія не хотіли псувати стосунків з Великобританією, оскільки перша бачила в Англії прибічника у боротьбі з Росією, а друга повністю залежала від неї у сфері торгівлі.

Отже, після Трансваальської кризи Німеччина значно підірвала свої міжнародні зв'язки, оскільки колоніальні успіхи англійців викликали у інших європейських держав задріть, що значно підвищило авторитет Німеччини у протистоянні Великобританії. Проте, ані сам кайзер, ані німецький уряд не змогли правильно скористатися ситуацією. Їхні дії призвели не лише до остаточного відсторонення Франції і Росії, а й до недовіри зі сторони союзних Австро-Угорщини та Італії. Відтак залишилася в минулому ідея створення "континентальної ліги" та зазнала першої поразки німецька "світова політика" Вільгельма II.

Література

1. **История** дипломатии / [ред. В. П. Потемкин] – М.: ОГИЗ, 1945– . – Т.2. – 1945. – 423 с.
2. **История** дипломатии / [Громько А. А., Земскова И. Н., Зорина В.А. и др.]; под ред. В. М. Хвостова – М.: Госуд. Изд-во полит. литературы, 1963– . – Т.2. – 1963. – 820 с.
3. **Давидсон А.** Сесиль Родс и его время /А. Давидсон. – М.: Мысль, 1984. – 367 с.
4. **Ерусалимский А. С.** Внешняя политика и дипломатия германского

империализма в конце XIX века / А. С. Ерусалимский. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1948. – 607 с. 5. **Drang nach Africa: Die koloniale Expansionspolitik und Herrschaft des deutschen Imperialismus in Africa von den Anfängen bis zum Ende des zweiten Weltkrieges** / [HRSRG Von Helmut Stoecker] – Berlin, 1977. – 412 s. 6. **Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes** / [Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme]. – Berlin, 1922. – Bd. 11. – 1922. – 2613 s. 7. **Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes** / [Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme]. – Berlin, 1922. – Bd. 2. – 1922. – №2578. 8. **Ullmann H.-P. Politik im Deutschen Kaiserreich 1871 –1918** / H.-P. Ullmann – München, 1999. – 309 s. 9. **Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes** / [Johannes Lepsius, Albrecht Mendelssohn Bartholdy, Friedrich Thimme]. – Berlin, 1922. – Bd. 40. – 1922. – №2376. 10. **Fesser G. Die Kaiserzeit. Deutschland 1871–1918** / G. Fesser. – Bremen, 2000. – 168 s. 11. **Speitkamp W. Deutsche Kolonialgeschichte** / Speitkamp W. –Stuttgart, 2006. – 208 s. 12. **Behnen M. Quellen zur deutschen Außenpolitik im Zeitalter des Imperialismus 1890– 1911** / M. Behnen. – Darmstadt, 1977. – 402 s.

Лычко С. А. Вильгельм II и немецкая колониальная политика в Южной Африке в 1890–1896 гг.

В статье исследована колониальная стратегия Германии в Южной Африке в 1890–1896 гг. Рассмотрены причины и последствия Трансваальского кризиса.

Ключевые слова: колониализм, "мировая политика", Трансваальский кризис.

Lychko S. O. Wilhelm II та німецька колоніальна політика в Південній Африці у 1890–1896 рр.

В статті досліджено колоніальну стратегію Німеччини у Південній Африці в 1890–1896 рр. Розглянуто основні передумови та наслідки Трансваальської кризи.

Ключові слова: колоніалізм, "світова політика", Трансваальська криза.

Lychko S. Wilhelm II and the German colonial policy in Southern Africa in 1890–1896

In article is investigated colonial strategy of Germany in Southern Africa in 1890–1896. The reasons and consequences Transvaal's crisis are considered

Keywords: Colonialism, "World politics", Transvaal's crisis.

УДК 94 (4): 327. 39 (43+44) «18/19»

Г. Ю. Панченко

**ІДЕЇ "ЄДИНОЇ ЄВРОПИ" В РОБОТАХ НІМЕЦЬКИХ ТА
ФРАНЦУЗЬКИХ ПРОСВІТИТЕЛІВ І ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ
XIX–XX СТ.**

Багато століть Західна Європа була синонімом роздрібненості народів і держав, гострого протистояння та озброєних конфліктів. Саме цей регіон став осередком і головним полем бою у двох руйнівних світових війнах. Але за останні півстоліття положення в цій частині земної кулі радикально змінилося. Війна зникла із життя народів, що її населяють. Тепер, говорячи про Західну Європу, частіше мова йде про питання європейської інтеграції, що є дуже актуальним.

Європа сьогодні – це один з найуспішніших регіонів світу, що має свою відмінність – йому притаманні географічна, політична, економічна цілісність. Можливо, це наслідок сучасної популяризації, а, можливо, європейський континент завжди мав тенденцію до об'єднання, уособленням чого й став ЄС.

Головною метою даної статті є визначення авторства ідей єдиної Європи за період XIX–XX ст. в межах найбільш активної на той час частини європейського континенту – Німеччини та Франції, а також вивчення внутрішніх та зовнішніх умов, під впливом яких ці ідеї з'являлися. Крім цього, неможливо обійти увагою різноманітність проектів об'єднання, які формували новий образ майбутньої Європи, але частіше вражали своєю утопічністю.

Що стосується історіографії та джерел з цього питання, то показовим є той факт, що дана проблематика не стала предметом комплексного цілісного дослідження. В основному, відомості про причетність до "руху європейської єдності" можна знайти, лише вивчаючи автобіографічні дані письменників, політиків, науковців. У даній статті робиться спроба проаналізувати настрої стосовно питання євроінтеграції серед представників німецької та французької еліти з урахуванням специфіки їх діяльності та способу життя.

В результаті розмірковування над питаннями єдності Європи з'явився досить новий термін у сучасній політичній науці, як "європеїзм" [1, с.52]. У широкому розумінні даного слова – це узагальнюючий погляд на Європу, її географію та історію, народонаселення та економіку, психологію та образ мислення. Для політиків європеїзм – це критерій належності деяких країн і народів до Стародавнього світу. І, нарешті, іноді під європеїзмом розуміють відмінність Європи від інших континентів [1, с.73]. Але в політичному та в ідеологічному значенні європеїзм протягом століть мав вельми конкретне значення. Це поняття

так чи інакше базувалося на одному підґрунті – різноманітних планах європейської єдності, або, говорячи сучасною мовою, інтеграції.

Ідея об'єднання Європи стала актуальною, починаючи з XIV–XV ст. Одним з перших з подібною заявою виступив чеський король Іржи Подебрад [2, с.57], який закликав до об'єднання головних європейських монархів задля, як сказали б сьогодні, колективної безпеки. Історії, безумовно, відомі прецеденти інших спроб злиття європейських територій, але вони були наслідком захватницьких намірів монархічних родин і нічого спільного з цивілізованим політичним утворенням не мали.

Інший прихильник цієї практики – англійський квакер Уільям Пенн (засновник майбутнього американського штату Пенсильванія), який в XVII ст. пропонував об'єднати всі країни Європи під егідою Європейської федеральної ради, що стало б основою для розповсюдження радикальних протестантських настроїв у Європі [1, с.201].

Але особливо популяризувалися ці ідеї в XVIII–XIX ст. Важливо зазначити, що подібні теорії висувалися філософами, суспільними та політичними діячами у різних частинах Європи.

Німеччина.

Неможливо не пригадати такі величні імена в історії, як Іммануїл Кант з його гуманістичною ідеєю про "союз народів", який забезпечить "вічний мир" [3, с.97]. Адже, мешкаючи в Пруссії XVIII ст., він був свідком пізньофеодальних конфліктів, які так чи інакше були проявами монархічного життя Європи, й окрім розрізненості нічого не приносили. Саме тому в 1795 р. світ побачив його трактат "До вічного миру", що закликав до єдності між народами. У своїй роботі Кант доводив недоцільність війни в Європі й у цілому світі. Найбільш дивовижним є той факт, що він, нічого навіть не знаючи про можливість існування зброї масового знищення, вже тоді попереджав про неминучий ризик глобальної війни. Він говорив про "винищувальну війну", яка дозволила б встановити вічний мир лише на "кладовищі людства" [3, с.113].

В 1923 р. австрійський граф Ріхард фон Куденхове-Каллергі видав книгу під назвою "Пан-Європа", у якій доводив, що європейський континент повинен об'єднатися задля уникнення катастроф, подібних тієї, якою стала Перша світова війна. Автор також зазначав, що цей союз має ґрунтуватися на військовій силі, адже "тільки міць армії може утримати непорозуміння лідерів країн" [4, с.285]. Він одним з перших запропонував створити Сполучені Штати Європи, у своїх виступах посилаючись на такі приклади, як утвердження Швейцарської єдності в 1848 році, розквіт об'єднаної Германської імперії у 1871 р., а також завоювання незалежності Сполученими Штатами Америки в 1776 р.

Схожу думку висловлював Ф. Ратцель, який в своїй роботі "Народознавство. Класика геополітики" написав: "Європа – це частина світу, що має найвищу культуру та розповсюджує її з неперервною

силою. В економічному відношенні – це область найбільш активних зносин і обміну, найбільш тісної взаємодії... Все це разом утворює європейське державне співтовариство, європейський концерн, раду Європи, у якій голос мають великі першокласні країни" [5, с.199].

Не менш відомий німецький геополітик Карл Хаусхофер також пропонував свою модель створення континентального блоку держав. Саме він був автором Євразійського Проекту, а дещо пізніше став ідеологом Конгресу народів, що борються проти імперіалізму [4, с.352]. Він був впевнений, що майбутнє належить крупним державним утворенням, які об'єднані спільною ідеєю. В цьому Хаусхофер бачив причину зіткнень континентальних та навіть планетарних масштабів між силами, що воліють до об'єднання.

Франція.

Заклик до об'єднання Європи чітко просліджується в роботах та політичній діяльності й серед кіл французької еліти.

Найбільш відданим ідеї спільної Європи був класик французької літератури В. Гюго, який також упереджено схилився до необхідності створення Сполучених Штатів Європи. Задля реалізації цих намірів він став депутатом Національної Асамблеї та почав активну роботу на цій ниві. В 1849 р. Гюго виголосив свою історичну промову на Міжнародному конгресі пацифістів у Парижі, у якій назвав європейські народи братством та заявив про очікування того дня, коли "Сполучені Штати Америки та Сполучені Штати Європи, ставши обличчям до обличчя, скріплять свою дружбу рукостисканням через океан, а єдиним полем битви для європейських народів стануть ринки, відкриті для торгівлі та уми, відкриті для ідей" [6, с.211].

Часто ідеологами євроінтеграції називають також Вольтера, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та чи вірно це? Ці французькі філософи належали до однієї з впливовіших таємних організацій світу – франкомасонів, яка, в свою чергу, мала чітку програмну установку: "Підготувати створення Сполучених Штатів Європи, створити наднаціональну владу, завданням якої буде розв'язання конфліктів між націями". Агентом пропаганди цієї концепції світу та загального благополуччя мало стати масонство. Виконувати та просувати ці настанови було завданням кожного члена ложі. Окремо всі вищезазначені діячі у своїй творчості сповідували ідеї, які за своїм змістом часто заперечували головний заклик масонів. Вони багато писали про силу та значущість національної держави, високо оцінювали французьку індивідуальність. Що стосується їхньої діяльності на ниві масонства, то тут вони активно підтримували ідеї створення Сполучених Штатів Європи, Ліги Націй та ін., хоча окремо ніхто з них ніколи не був ідеологом та прихильником такої єдності.

Цікавою є позиція стосовно проблематики євроінтеграції засновника французької геополітичної школи Відаля де ла Бланша, який доводив гостру необхідність об'єднання європейського континенту, де б

кожна людина відчувала себе громадянином світу. Свою позицію інтеграції Європи в роботі "Східна Франція" він ґрунтував на принципі "схожості землі під ногами" [7, с.264]. Цікавим є те, що Відаль де ла Бланш виділяв Францію та Німеччину, які в тісному союзі й мали очолити цей "світ без кордонів".

Ці ідеї активно обговорювалися в 1920-і рр. і на початку 30-х рр. Можливо, саме вони лягли в основу плану, що був розроблений французьким прем'єром Арістідом Бріаном, який пропонував об'єднати континентальну частину Старого Світу та передати керівництво над нею так званій Європейській конференції. Як він заявив у своєму зверненні до Асамблеї Ліги Націй у Женеві 5 вересня 1929 р.: "Це утворення мало б координувати головні процеси, що відбувалися на території всієї Європи" [8].

Але чи не найбільший внесок у справу інтеграції Європи було зроблено в ХХ ст. двома французькими політичними діячами – Робером Шуманом та Жаном Монне, які протягом своєї кар'єри не просто популяризували ідеї європейської єдності, а й активно впроваджували їх у життя. Шуману належить проект створення Європейського Об'єднання вугілля та сталі, який і поклав початок ЄС. 9 травня 1950 р., коли ним було проголошено промову про "солідарність країн Європи у справі злиття", й тепер відзначається як День Європи [9, с.14].

Ж. Монне також вважається одним із батьків-засновників ЄС. Окрім вже згаданого Об'єднання вугілля та сталі, йому належать проекти Європейського союзу оборони, комітет Сполучених Штатів Європи, Союз європейських держав, Загальний ринок, Загальноєвропейська кредитно-грошова система, Рада Європи, які й сьогодні залишаються базовими для успішного функціонування такого складного організму, як Європейський Союз. Характерною відмінністю уявлень Монне про ЄС було представлення його у вигляді федерації, про що свідчать його заяви: "Нації Європи повинні орієнтуватися на створення спільної держави. Цього можна досягти шляхом послідовних кроків з урахуванням дотримання політичних, економічних, культурних складників, але все це врешті рещт призведе до необоротного – Європейської Федерації!" [10, с. 272].

Ще одним представником французької політичної еліти, що так чи інакше був причетний до процесу євроінтеграції, є президент П'ятої французької республіки генерал Шарль де Голль. Все свідоме життя він боровся за суверенітет своєї країни, відстоював її право самостійно й незалежно від сусідів вирішувати всі політичні, військові, економічні питання. Завдяки де Голлю Франція вийшла переможницею в Другій світовій війні, саме завдяки йому було подолано післявоєнну кризу, він талановито вирішував питання французьких колоній, – тобто робив все для процвітання та розвитку Франції. Та наприкінці своєї блискучої кар'єри йому також довелося змінювати політичні орієнтири. На хвилі інтеграційних процесів, що все більше поглиблювалися, він зі своїми

ідеями "національної величі" Франції міг залишитися на узбіччі європейської політики.

Шарль де Голль також був змушений приєднатися до закликів єдиної Європи, яку він, з притаманною йому непокірністю, бачив як "Європа батьківщин", де кожна країна зберігала б свою політичну самостійність та національну самобутність [7, с.401].

Роблячи загальні висновки, слід відзначити, що питання європейської інтеграції у зазначений період було надзвичайно актуальним, а тому привертало увагу як політичних діячів, так і далеких від політики представників еліти.

Вони зі своєї волі чи під тиском зовнішніх факторів, мали реагувати на оточуючі їх події, які загрожували повністю змінити модель міжнародних відносин та створити нову систему світового порядку. Характерним є те, що всі вони по-різному бачили проєкт майбутньої об'єднаної Європи. Політики були більш адаптовані до тогочасної ситуації і намагалися поступово, створюючи допоміжні органи та забезпечуючи нормативно-договірну базу, йти до союзу європейських країн. Діячі культури були більш віддалені від сучасності та свої міркування будували виключно на власному баченні. Ґрунтувалися їхні ідеї частіше на гуманістично-утопічних засадах, які не мали нічого спільного з реаліями. До таких проєктів можна віднести "вічний мир" Канта, пацифістські заяви Гюґо про необхідність створення Сполучених Штатів Європи або "світ без кордонів" Відаля де ла Бланша, який бачив європейську єдність під егідою Німеччини та Франції.

У XIX ст. євроінтеграція мала стати виходом з нерівноцінного протистояння Сполучених Штатів Америки з Європою. Перша половина XX ст. принесла жорстокі випробування, а тому моделі єдиної Європи в цей період були відповіддю на можливість нового військового конфлікту, який перетворив би Європу на об'єкт міжнародних відносин, що годуватиме більш сильних сусідів. Після жахливого досвіду двох попередніх війн, кожна з яких починалася як громадянська війна всередині європейського континенту, і в яких Європа була основним полем битви, недопущення повторення минулих подій стало головним лейтмотивом всіх її політичних дій, спрямованих на об'єднання.

Проблематика даної статі – це лише частина комплексного дослідження. Його подальші перспективи торкатимуться питань участі інших акторів у євроінтеграційних перетвореннях, де особливою увагою користуватиметься вплив США на інтеграційні процеси Європи в другій половині XX ст.

Література

1. **История** европейской интеграции (1945–1994) / [ред. А. С. Намазова]. – М.: Наука, 1995. – 475 с.; 2. **Борко Ю. А.** От европейской идеи – к единой Европе / Ю. А. Борко. – М.: Международные отношения, 2004. – 463 с.; 3. **Кант И.** К вечному миру /

И. Кант. – М.: Наука, 1989. – 218 с.; 4. **Нартов Н. А.** Геополитика: Учебник для вузов / [Н. А. Нартов]; под ред. В. И. Староверова. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2004. – 544 с.; 5. **Ратцель Ф.** Народоведение (Антропогеография) [Электронный ресурс] / Ф. Ратцель // Классика геополитики, XIX век. – М., 2003. – 426 с. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/tihonravov_geopolitics/ch11_i.html; 6. **Чубарьян А. О.** Российский Европеизм / А. О. Чубарьян. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 416 с.; 7. **Світова** та європейська інтеграція: Навчальний посібник / [ред. Я. Й. Малик]. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 540 с.; 8. **Звернення** А. Бріана до Асамблеї Ліги Націй від 5. 09. 1929 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peoples.ru>; 9. **A new idea for Europe. The Schuman declaration – 1950 – 2000.** European Commission. Series: European Documentation. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2000. – 71 p. 10. **Монне Ж.** Реальность и политика [Электронный ресурс] / Ж. Монне. – М., 2001. – 347 с. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2002/4/10.htm>

Панченко А. Ю. Идеи "единой Европы" в работах немецких и французских просветителей и политических деятелей XIX–XX вв.

Статья посвящена исследованию идей "единой Европы", а также евроинтеграции на ее начальном этапе.

Ключевые слова: интеграция, евроинтеграция, Европеизм, Соединенные Штаты Европы, ЕС.

Панченко Г. Ю. Ідеї "єдиної Європи" в роботах німецьких та французьких просвітителів і політичних діячів XIX–XX ст.

Стаття присвячена дослідженню ідей "єдиної Європи", а також євроінтеграції на її початковому етапі.

Ключові слова: інтеграція, євроінтеграція, Європеїзм, Сполучені Штати Європи, ЄС.

Panchenko H. Y. Ideas of "united Europe" in works of the German and French enlighteners and political figures in XIX–XX centuries.

The article is devoted research of ideas of "united Europe" and also eurointegrations on its initial stage.

Keywords: integration, Eurointegration, Europeism, United States of Europe, EU.

УДК 327 (477+510):94

І. С. Погорєлова

**СУЧАСНІ УКРАЇНСЬКО-КИТАЙСЬКІ ВІДНОСИНИ: ІСТОРІЯ
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ.**

Китайська Народна Республіка (КНР) є одним зі світових економічних і політичних лідерів. Зовнішня політика України щодо КНР визначається багатьма чинниками, серед яких не останнє місце посідає саме її зростаюча політична та економічна вага у світі; можливість впливу КНР на глобальному та регіональному рівнях; перспективність китайського ринка для вітчизняної продукції. Американські дослідники вважають, що Китай у 2035 р. перевершить за економічною потужністю США. Так, у своєму виступі (2005 р.) президент Китаю Ху Цзіньтао наголошував, що за короткий період з 1978–2004 рр. внутрішній валовий продукт (ВВП) країни виріс з 147,3 млрд. дол. до 1,6494 трлн. дол. Щорічний приріст складає 9,4 %, зросли об'єм зовнішньої торгівлі та запаси іноземної валюти [1]. Відомі економісти світу, аналізуючи економіку КНР, як і раніше, впевнені, що Китай залишається регіоном, в якому темп розвитку економіки буде одним з найшвидших у світі, а зростання ВВП Китаю буде збережено на рівні 8% [2].

Різним аспектам розвитку країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР) присвячені роботи вітчизняних авторів: Б. М. Гончара, Є. Є. Камінського, С. В. Проня, Л. О. Лещенка, О. В. Шевчука, С. О. Шергіна [3]. Проте проблеми формування відносин України з країнами регіону, зокрема, з КНР, лише починають досліджуватися. Враховуючи, що Україна активізувала свою політику у східному напрямі (про що свідчать, зокрема, останні візити прем'єр-міністра України Ю. В. Тимошенко в країни АТР), постає необхідність даної розвідки. Отже, метою статті є аналіз двосторонніх відносин між КНР і Україною у постбіполярний період, а саме – опис і аналіз основних складових політичних відносин, визначення перспектив подальшого співробітництва.

На сучасному етапі Китай є найактивнішим партнером України в АТР. Окрім стрімкого економічного розвитку, Пекін є постійним членом Ради Безпеки ООН та ядерною державою. Співробітництво з таким партнером може посилити позиції України на міжнародній арені. Китай інтересний своєю моделлю розвитку і Україна може вивчати (використовувати) досвід КНР, адже більше десятиліття тому Китай був виключно сільськогосподарською країною, а на сьогодні має найпривабливішу для інвесторів економіку в світі. Отже, незважаючи на те, що для України пріоритетним напрямом зовнішньої політики є Євросоюз, необхідно пам'ятати, що Китай поступово стає економічною наддержавою.

Україна на сьогодні не є головним пріоритетом для КНР. Водночас, за геополітичним розташуванням, економічним потенціалом

(ресурси і науково-технічний потенціал), Україна становить інтерес для Китаю у політичному вимірі та як економічний партнер. Інтересу китайської сторони щодо України, сприяє її незалежна політика, що робить можливим двосторонню координацію дій у міжнародних організаціях, на різних міжнародних форумах та дає можливість ефективніше відстоювати національні інтереси кожної із сторін; зростання політичної ваги нашої держави в Європі та у світі. Пекін шукає союзників у Європі і на пострадянському просторі та розуміє можливість використати "українську карту" у відносинах з Росією (Україна може бути важелем впливу на РФ).

Китай вбачає в Україні і перспективного економічного партнера, насамперед у таких галузях, як машинобудування, військово-промисловий комплекс, високі технології, зокрема, космічна техніка, авіа-та суднобудівна галузь, матеріалознавство, радіаційна безпека тощо; для КНР Україна це ще і ринок збуту продукції китайських підприємств.

Вже 27 грудня 1991 р. уряд КНР одним із перших визнав незалежність України, 4 січня 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між двома країнами. Функціонують дипломатичні представництва двох країн, що забезпечує зв'язок між обома сторонами та уможливує надходження інформації про аспекти внутрішньої і зовнішньої політики. Між урядами Китаю та України підписано десятки документів, спрямовані на поглиблення та поширення двосторонніх відносин у торгівельно-економічній, науково-технічній, військово-технічній, правовій та гуманітарній сферах.

Україна та Китай підтримують дружні й партнерські відносини. Упродовж існування дипломатичних відносин між Києвом та Пекіном здійснювався обмін візитами найвищого та високого рівня. Саме на них обговорюються найважливіші питання двосторонніх відносин, дається оцінка міжнародним подіям. Президент України, Голова Верховної Ради України (ВРУ) і Прем'єр-міністр, Міністр закордонних справ і інші лідери держави в різні історичні періоди здійснили візити до КНР. Зокрема, президент України Л. Кравчук у листопаді 1992 р. з офіційним візитом знаходився в КНР, а наступного року до України прибув міністр закордонних справ КНР Цянь Цічень. Важливою подією для подальших відносин був візит голови КНР Цзянь Цземіня у вересні 1994 р. в Україну. Президент України Л. Кучма у грудні 1995 р. здійснив офіційний візит у КНР, де була підписана Декларація про розвиток та поглиблення відносин дружби і співробітництва між Україною і КНР, в якій вказано, що держави сповнені рішучості вивести відносини між країнами на новий рівень конструктивного партнерства, зверненого у ХХІ ст., будуть взаємодіяти у політичній, економічній, гуманітарній сферах.

У цілому, українсько-китайські зустрічі на вищому рівні були регулярними, здійснювалися обміни візитами глав урядів, парламентів, керівників міністерств і відомств. Так, прем'єр-міністр України В. Пустовойтенко (грудень 1997 р.), міністр закордонних справ А. Зленко (січень 2002 р.), голова ВРУ І. Плющ (лютий 2002 р.) здійснили візити в

КНР. У грудні 2000 р. на засіданні ВРУ були обговорені й схвалені рекомендації щодо розширення сфер співробітництва між Києвом та Пекіном, втілення в життя яких розпочалося з візиту до України голови КНР Цзян Цземіня (липень 2001 р.). Зазначимо, що в цілому, основна частина двосторонніх переговорів на найвищому рівні завершилась підписанням 21 липня 2001 р. Спільної декларації про дружбу й всебічне співробітництво у ХХІ ст. Під час цього візиту уряди двох країн підписали Обмінні листи до "Доповнення 1999 р. до Угоди між урядом України та урядом КНР про надання державного кредиту від 1992 р." (згідно з якими ставка державного кредиту Китаю зменшується з 5 до 3% річних) та щодо надання уряду України гуманітарної допомоги на суму 10 млн. юанів (близько 1,2 млн. дол.) для реалізації проектів, узгоджених урядами двох країн.

До того ж розвивається міжпарламентське співробітництво між двома країнами. У Верховній Раді України та Всекитайських Зборах народних представників створені і функціонують групи Дружби. Регулярність політичного діалогу забезпечується консультаціями між зовнішньополітичними відомствами України і КНР на рівні заступників міністрів закордонних справ двох країн. Працюють двосторонні комісії і підкомісії.

Під час офіційних візитів між Україною і Китаєм були підписані двосторонні комюніке, декларації. У цілому в даних документах вказано, що обидві сторони докладуть необхідних зусиль для розширення і поглиблення довгострокових відносин. Держави відзначають, що їх позиції з основних питань сучасності, з питань миру і розвитку, роззброєння, запобігання гонці озброєнь, недопустимість національного сепаратизму, втручання у внутрішні справи, а також боротьби проти гегемонізму і диктату в міжнародних відносинах є близькими або співпадають; виступають на захист миру і стабільності у різних регіонах і у світі тощо. У спільних документах констатується неучасть у військово-політичних союзах, спрямованих проти другої сторони, незастосування Китаєм ядерної зброї першим взагалі та проти неядерних держав зокрема та необхідність постійних двосторонніх переговорів та консультацій. Отже, не дивлячись на територіальну віддаленість і різну вагу на міжнародній арені, Україну і Китай зближує схожі політичні позиції та неприйняття однополярного устрою світу.

В документах також наголошено, що держави підтримують прагнення народів своїх держав до єдності. Зокрема, Україна визнає, що уряд КНР є єдиним законним урядом Китаю, а Тайвань – невід'ємною частиною території Китаю і підтверджує, що не буде встановлювати з Тайванем офіційних відносин. КНР також підтримує територіальну цілісність України, що є важливим, зважаючи на культурно-історичну специфіку регіонів України. На "тайванській темі" зупинимося детальніше. КНР неодноразово наголошувала, що вдячна Україні за тверде дотримання принципу "одного Китаю". Проте, 1996 рік був дещо складним у відносинах

України і КНР. Причиною став візит у Київ віце-президента Тайваню Лян Чжаня, що викликав негативну реакцію влади КНР, і в подальшому призвело до "охолодження" відносин між Києвом і Пекіном на кілька років. Хоча українське зовнішньополітичне відомство заявило, що візит мав приватний характер і відбувався на запрошення Київського університету імені Тараса Шевченка. Професор цього університету В. Головченко вказував, що Україна мала шанс вступити у договірні відносини з могутньою державою, проте допустила візит віце-президента Тайваню і КНР відмовилася підписати з Україною базовий двосторонній договір, проект якого знаходився в МЗС.

Черговий інцидент стався, коли Тайбей відвідали українські парламентарії, серед яких був і перший президент Л. Кравчук. Згідно із прес-релізом адміністрації президента Тайваню Україні було запропоновано здійснити обмін представництвами з метою розширення і поглиблення співробітництва між Україною і Тайванем [4]. Дійсно двосторонній товарообіг щорічно складає близько 300 млн. дол., а представництва острова в Україні немає. Зазначимо, що не визнаючи державність Тайваню, багато країн розвивають активні економічні відносини з островом, що не викликає протесту офіційного Пекіну. Чого не можна сказати про реакцію Китаю на будь-які навіть неофіційні спроби українців налагодити зв'язки з Тайванем. КНР намагається "мінімізувати" контакти української еліти з тайванськими політиками і бізнесменами. Можливо, з цієї причини інвестиційними і іншими можливостями взаємодії з Тайванем практично не користуються українські ділові кола.

Пекін дуже чутливо ставиться до тайванської проблеми. Українське МЗС знову наголосило, що візит був неофіційним і що в Києві визнають "єдиний Китай". Пізніше до Києва прибув заступник генерального секретаря канцелярії президента Тайваню Хуан Чжифана. Як результат, Китай скасував заплановане засідання комісії з торгово-економічного співробітництва. Наголосимо, що наскільки б не були сприятливими економічні зв'язки між Києвом та Тайбеєм, ускладнювати відносини з КНР для України є політично не вигідним. Так, український дослідник О. Шевчук вірно вказує, що МЗС України доводиться вирішувати непросте завдання: здійснюючи домовленості, досягнуті з КНР, сприяти розвитку неофіційних відносин з Тайванем і розширенню торгово-економічних зв'язків [5]. Україні необхідно постійно наголошувати про підтримку принципу "одного Китаю", ідею невтручання у внутрішні справи держави.

Зупинимося і на ядерному роззброєнні України. 23–25 червня 1995 р. за підсумками офіційного візиту в Україну прем'єра Державної Ради КНР Лі Пена було підписано Спільне комюніке, в якому наголошено, що КНР високо оцінила факт приєднання України до Угоди про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерної держави, розцінюючи його як вагомий вклад у справу миру та безпеки у світі. Підкреслимо, що Китай був першою країною, яка надала 4 грудня 1994 р. Україні гарантії ядерної безпеки. Важливість і значимість китайського кроку можна належно

оцінити, якщо взяти до уваги, що Пекін не надавав подібних гарантій окремо жодній країні світу. І хоча не розроблено механізм і формат можливої реалізації вказаних ядерних гарантій Україні, сам факт їхньої наявності означає політичну, дипломатичну підтримку.

Зазначимо і те, що коли в 1993 р. Україна не ратифікувала договір СТАРТ-1 та відмовилася підписати ДНЯЗ, що викликало підвищену увагу і критику з боку Заходу, Китай не тиснув на Україну, незважаючи на свої офіційні заяви проти розповсюдження ядерної зброї. Україні імпонує позиція Пекіна і його офіційне зобов'язання не застосовувати ядерну зброю першим. Як відомо, в цьому питанні і США, і Росія у своїх новітніх доктринах допускають застосування першими ядерної зброї, у тому числі проти неядерних держав при особливих загрозах національної безпеки.

У Спільній декларації про дружбу і всебічне співробітництво у XXI ст., китайська сторона підкреслила, що гарантії ядерної безпеки Україні не мають часових обмежень. Цю позицію було підтверджено і під час візиту в КНР А. Зленка у січні 2002 р. та у листопаді 2002 р. під час державного візиту Л. Кучми у КНР. Тоді ж сторони домовилися розпочати роботу щодо укладання широкомасштабного політичного Договору про дружбу і співробітництво, але до сьогодні ця ініціатива не є реалізованою.

У квітні 2003 р. в рамках офіційного візиту до КНР Л. Кучма провів робочу зустріч з новообраним головою КНР Ху Цзіньтао, під час якої було обговорено стратегічні засади розширення співробітництва і взаємодії між Україною і КНР. Підкреслимо, що президент України став першим європейським лідером, який зустрівся з новим керівництвом КНР. Після зустрічі з Л. Кучмою міністр оборони Китаю Чі Хаотянь вказав, що нове партійне керівництво Китаю докладатиме всіх зусиль для подальшого розвитку відносин з Україною і що вважає українського президента "великим другом китайського народу" [6].

Встановлено дружні зв'язки між низкою міст України та провінціями і містами Китаю, що носять переважно характер співробітництва у торгівельно-економічній сфері. Серед найбільш активних можна відзначити Київську міську, Донецьку, Івано-Франківську, Запорізьку, Луганську, Харківську обласні державні адміністрації. Загалом 15 регіонів України і КНР встановили дружні зв'язки, але вони ще очікують наповнення конкретними результатами. Розвиток співпраці на регіональному рівні може принести позитивні результати, українські міста мають можливість вивчити досвід успішніших міст у питанні залучення інвестицій. Запоріжжя з 1996 р. співпрацює з містом Ічан, Чунцин. Співробітничать з китайськими містами Тяньцзін, Цзінань, Синтай Харків і область (у Харкові реалізується китайський проект "Юньчен"). Одним з перших українських міст, що співпрацює з китайськими, була Одеса, яка в 1993 р. підписала документ з портом Циндао, були встановлені відносини і з провінцією Фуцзянь. Донецьк співпрацює з центром вугільної провінції Шаньсі – м. Тайюань, Донецька область з провінцією Гуандун, Луганськ з провінцією Хейлунцзян.

Україна і КНР координують свою політику в ООН, інших міжнародних організаціях. Це дозволяє відстоювати інтереси при розгляді різних питань, пов'язаних з національною, регіональною, глобальною безпекою, соціально-економічним розвитком тощо. Як було вже зазначено, існує чимало питань, з яких позиції сторін близькі, або збігаються. Зокрема, під час бомбардування Югославії американці влучили в будинок китайського посольства в Белграді, тоді Україна підтримала Китай. Однак, коли КНР поставилася негативно до входження військ антитерористичної коаліції на чолі з США до Іраку в 2003 р., позиція України була іншою. Український миротворчий контингент допомагав в Іраку підтримувати порядок під час перехідного періоду. Проте, окремі розходження не перешкоджають Україні і Китаю співпрацювати. Результатами такої взаємодії є домовленості про взаємну підготовку кандидатур при виборах керівних органів системи ООН та їх спеціалізованих організацій, інших міжнародних інституцій. Прикладом може бути підтримка Україною позиції КНР у Комісії ООН з прав людини в 1996 р., підтримка Китаєм кандидатури України на виборах до непостійних членів РБ ООН на 2000–2001 рр. КНР у 1996 р. підтримала переведення України з групи країн В до групи С схеми розподілу видатків на фінансування операцій з підтримки миру ООН, що полегшило фінансові витрати для нашої держави.

Після президентських виборів 2004 р. в Україні дещо змінилася політична складова українсько-китайських відносин. Характер виборчої кампанії 2004 р. для КНР – це "держпереворот". Можливо, тому Пекін був серед тих, хто після другого туру виборів у листопаді 2004 р. привітав В. Януковича з обранням на посаду президента України. До того ж, на святкуванні 56-ї річниці створення КНР у Києві в жовтні 2005 р. представники нової влади не були запрошені, проте був запрошений Л. Кучма.

Проголошений Києвом євроатлантичний курс призвів до "переформатування" відносини з Китаєм. Серед позитивних результатів 2005 р. важливим для України було підписання протоколу між Києвом і Пекіном про взаємний доступ на ринки товарів та послуг. Відбувся і візит парламентської делегації (квітень 2005 р.) на чолі із спікером ВР В. Литвином у КНР, що став першим після "помаранчевих" подій кроком щодо презентації нової України. В. Литвина прийняв Ху Цзіньтао, що свідчило про високий рівень інтересу КНР до нової ролі України.

У 2006 р. Київ активізував відносини з Пекіном. 30 жовтня 2006 р. відбувся офіційний візит в Україну голови всекитайського комітету народної політичної консультації Ради Китаю Цзя Цін ліня, що сприяв відновленню політичного діалогу на вищому рівні. Зросла і кількість двосторонніх контактів на різних рівнях. І знову планували підписання широкомасштабного політичного договору про принципи відносин між Україною і КНР у XXI ст. Такий договір може бути підписаний під час офіційного візиту президента України в КНР, або китайського лідера в Україну. Китай має такі договори з сусідніми країнами, але не з усіма,

зокрема з Росією і Казахстаном. Посол КНР в Україні Яо Пейшен у своєму інтерв'ю зазначав, що з Україною у нас немає спільного кордону. Хоча це не означає, що ми не приділяємо уваги розвитку відносин з вашою країною. Китай розглядає Україну як важливого партнера в Центральній і Східній Європі [7].

Керівництво України також неодноразово заявляло, що вважає Китай одним із головних партнерів не лише в АТР, а й у глобальному масштабі. Так, посол України в КНР С. Камишов вказував (2007 р.), що Україна розглядає відносини з Китаєм як пріоритетний напрям у своїй дипломатії, підтвердив готовність своєї країни разом з Китаєм вивести відносини на новий рівень [8]. У квітні 2007 р. під час зустрічі з віцепрем'єр-міністром державної ради КНР Хуей Ляньюем, який перебував в Україні з офіційним візитом В. Ющенко запевнив, що Україна розглядає українсько-китайські відносини як стратегічні. Про значення України для КНР свідчить і той факт, що 3 липня 2009 р. під час візиту в Україну заступника голови всекитайського комітету народної політичної ради Ван Ган (на зустрічі з Ю. Тимошенко) він наголосив, що уряд Китаю виділить Україні 25 млн. юанів (близько 3 млн. дол.) на розвиток двосторонніх техніко-економічних проєктів [9]. У відповідь Ю. Тимошенко висловила подяку, відмітивши що це є хорошим кроком Китаю до зміцнення співпраці.

Останні офіційні візити Ю. Тимошенко в Японію, РК свідчать про зростання інтересу азійського вектору для України. Наступним кроком має бути офіційний візит українських лідерів до КНР. Хоча можливо, візит до КНР мав бути першим кроком, особливо враховуючи, що український президент і прем'єр-міністр за останні п'ять років не відвідували Китай. До того ж, на послідовність візитів вищих посадових осіб держав (в даному випадку Ю.Тимошенко спочатку відвідала Японію та РК, а потім запланувала візит у КНР) Китай реагує "хворобливо".

Отже, у політичній сфері між Україною і Китаєм немає проблемних питань, дві країни в цілому підтримують одна одну на дипломатичному рівні, в міжнародних організаціях. Регулярними є офіційні візити та обміни між Китаєм та Україною, за роки дипломатичних відносин напрацьовано значний позитивний досвід, підписано достатньо документів про співробітництво. Водночас, вони принесли небагато вагомих економічних угод, конкретних спільних проєктів. Потребує розширення двостороннє економічне співробітництво, з використанням вигідного геополітичного положення України. Це дозволить покращити економічну ситуацію в Україні та стати більш впливовою державою на Євразійському континенті. До того ж, зі вступом України до СОТ вона отримує переваги для участі в євразійських транспортних проєктах.

Україна нерідко пристосовує до інтересів Росії, США, Європи свою економіку і ресурси. В результаті і політичні успіхи не особливо значущі, і не завжди можна уникнути економічних невдач. Центр світової економіки вже знаходиться у Тихоокеанському регіоні, тому Україні

необхідно звернути свою увагу на схід, зокрема на Китай. До того ж, світова фінансово-економічна криза змушує шукати нові ринки для експорту товарів і джерела інвестицій. Враховуючи розвиток Китаю, можна говорити про те, що він у найближчому майбутньому стане важливим міжнародним інвестором. І саме Китай може направити колосальні інвестиції в нашу економіку. Зазначимо, що за даними Держкомстату України, загальний обсяг інвестицій з КНР на 1 січня 2007 р. становив 8,24 млн. дол., в цілому на території України створено 72 підприємства з китайським капіталом.

Серед країн СНД Україна посідає 3 місце за обсягом двосторонньої торгівлі з Китаєм. Так, посол Китаю в Україні Чжоу Лі вказує, що Китай є найбільшим торговельно-економічним партнером України в АТР. У 1992 р. об'єм торгівлі між країнами склав 230 млн. дол., а в 2008 р. перевищив 8 млрд. дол. [2]. Проте це не відповідає потужностям обох країн. До того ж, український експорт до КНР має здебільшого сировинний характер (продукція металургії, металообробки і хімічної промисловості). Китай нам експортує здебільшого товари народного споживання.

Україна і Китай зацікавлені у розвитку військово-технічного співробітництва в області високих технологій, зокрема у сфері озброєнь. Інтерес китайських спеціалістів до Інституту фізики та Інституту електрозварювання, до підприємств, що працюють у авіаційній, космічній та суднобудівній галузях реалізовано у низці окремих угод з конкретними підприємствами. Серед пріоритетів для подальшої співпраці залишається освоєння нових сфер співробітництва, використання потенціалу співпраці у сфері сільського господарства, техніки і науки, туризму і підвищення рівня торговельно-економічних зв'язків. В цілому, українсько-китайське співробітництво має великий потенціал, але він використовується недостатньо. Більшість критиків звинувачують в цьому скоріше економічну політику українського уряду, аніж відсутність інтересу в промисловості України з боку Китаю. Внутрішня (політична, економічна) ситуація в Україні не дуже сприяє розвитку належних взаємовідносин, ще не відпрацьована правова база щодо прозорості роботи іноземних інвесторів на внутрішньому ринку України.

Отже, політичним аспектам взаємовідносин України з КНР притаманний переважно протокольний характер (здебільшого не реальне, а деклароване стратегічне партнерство), а реальна взаємодія на міжнародній арені відбувається в межах загальносвітових процесів і пов'язана з діяльністю ООН та інших міжнародних організацій. Необхідно звернути особливу увагу, поряд із розвитком і вдосконаленням вже існуючої договірно-правової бази, на ефективну реалізацію раніше підписаних документів і досягнутих домовленостей.

Разом з тим, тенденції до поліпшення якості і кількості двосторонніх угод, безумовно, зростають. Китай є одним з найбільших торговельних партнерів України, експорт України до КНР складає 6–8% всього експорту нашої держави. Україна повинна і надалі підтримувати і

розширяти свою економічну (в тому числі й військово-економічну), а також політичну присутність у АТР; розвивати політику щодо транспортної інфраструктури та підключатись до ініціатив азійських країн щодо створення спільних проектів. Для підвищення рівня економічного співробітництва України з КНР необхідно розвивати політичний діалог на вищому рівні, створювати позитивний імідж України усередині ділових кіл Китаю.

Належний розвиток східного вектору зовнішньої політики дозволить Україні підняти свій статус у міжнародному рейтингу. До того ж, головною особливістю економічного співробітництва України з КНР є те, що воно не підпорядковується будь-яким політичним доктринам і не супроводжується з боку іноземних партнерів політичними умовами. Це дає змогу нашій країні керуватися національними інтересами та міркуваннями економічної доцільності.

Таким чином, у статті проаналізовано основні контури українсько-китайських політичних відносин, але вищезазначене не є остаточною відповіддю на всі питання і аспекти зазначеної наукової проблеми. До перспективних завдань з даної теми відносимо детальний розгляд економічної, військово-технічної, регіональної, культурної співпраці між Україною і Китаєм.

Література

1. **Хоруженко О.** Аспекти китайської геополітики [Електронний ресурс] / О. Хоруженко // Український незалежний центр політичних досліджень. – Режим доступу: www.usipr.kiev.ua
2. **Чжоу Ли.** У Китая и Украины нет никаких препятствий для сотрудничества / Ли Чжоу // Киевский телеграф. – 2009. – 3–9 июля 2009. – №27 (477).
3. **Гончар Б.** США – КНР і Тайвань: трикутник взаємодії і суперечностей в 90-і роки ХХ ст. / Б. Гончар, М. Таран // АН вищої школи України. – Випуск II. – К., 1999. – С.22–31.; Кіпцар І. Українсько-китайські відносини у період 1992–2002 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / І. Кіпцар. – К., 2006; Менг Хин. Украина-китайские отношения в конце ХХ – начала ХХІ ст. : дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Хин Менг. – К., 2005; Лещенко Л. О. Внутрішня і зовнішня політика КНР в контексті глобалізаційних процесів / Л. О. Лещенко // Дослідження світової політики. – К.: 2000. – Вип. 14. – С.72–82.; Пронь С. В. США та Японія в АТР (50–90-ті рр. ХХ ст.) / С. В. Пронь. – Миколаїв: МДПУ ім. П. Могили, 2003. – 244 с.; Щергін С. О. АТР: історія та сучасність / С. О. Щергін. – К., 1993. – 91 с.
4. **Солодкий С.** Київ – Пекін: коректність з інтересом / С. Солодкий // День – 2001. – №126. – 19 липня.
5. **Шевчук О.** Українсько-китайське співробітництво на рубежі ХХ–ХХІ століття [Електронний ресурс] / О. Шевчук. – Режим доступу: www.experts.in.ua
6. **Жлуктенко В.** Україна – Китай: пролог до вдалого дебюту / В. Жлуктенко // День – 2002. – №212.– 19 листопада.
7. **Яо Пейшен:** Склалася добра основа для подальшого розвитку відносин між Китаєм і Україною [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://svit.ukrinform.ua/China/china.php?menu=ukrinform> 8. Ли Хуэй на приеме по случаю 15-летия дипотношений между Китаем и Украиной [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mfa.gov.cn/rus/wjb/zzjg/dozys/xwlb/t291557.htm> 9. Кошти для економічних проєктів [Електронний ресурс] // Урядовий кур'єр. – Режим доступу: <http://www.ukurier.gov.ua/index.php?news=1&id=1582>

Погорелова И. С. Современные украинско-китайские отношения: история становления и развития

В статье рассмотрены отношения между Украиной и Китайской Народной Республикой и осуществлено обобщение основных направлений сотрудничества в политической и частично экономической сфере. Отдельное внимание уделено "тайванскому вопросу". Констатируется достижение и успехи украинско-китайского сотрудничества и очерчены причины, которые сдерживают его развитие. Доказана перспективность дальнейшего развития отношений между Украиной и Китаем.

Ключевые слова: Украина, Китай, политические отношения, экономическое сотрудничество, международные организации.

Погорелова І. С. Сучасні українсько-китайські відносини: історія становлення та розвитку

У статті розглянуто відносини між Україною і Китайською Народною Республікою та здійснено узагальнення основних напрямів співробітництва у політичній та частково економічній сфері. Окрему увагу приділено "тайванському питанню". Констатовано досягнення та успіхи українсько-китайського співробітництва та окреслені причини, що стримують його розвиток. Доведено перспективність подальшого розвитку відносин між Україною і Китаєм.

Ключові слова: Україна, Китай, політичні відносини, економічне співробітництво, міжнародні організації.

Pogoryelova I. S. Modern Ukrainian-Chinese relations: history of becoming and development

In the article Ukrainian-Chinese relations and generalization of basic directions of collaboration is carried out in political and partly to the economic sphere. Separate attention is paid at "Taiwan's question". Achievement and progress of the Ukrainian-Chinese collaboration is established and reasons which restrain his development are outlined. Perspective of subsequent development of relations is well-proven between Ukraine and China.

Keywords: Ukraine, China, political relations, economic collaboration, international organizations.

УДК 94(4) : 327.5

К. А. Русаков

**ВОЙНА ЗА БАВАРСКОЕ НАСЛЕДСТВО – ПОСЛЕДНИЙ
КОНФЛИКТ СТАРОЙ ЕВРОПЫ.**

Война за баварское наследство (1778–1779 гг.) стала последним европейским конфликтом, который имел место накануне Великой французской буржуазной революции. В ней в полной мере проявились все черты, которые были присущи европейским войнам XVII–XVIII вв. Однако этот военный конфликт и связанная с ним дипломатическая деятельность европейских держав получили совершенно недостаточное освещение в исторической науке. В большинстве работ эта война либо освещена очень кратко, либо проанализированы ее узкие аспекты [1, с.141].

В ходе двух европейских военных конфликтов XVIII в. – войны за австрийское наследство (1740–1748 гг.) и Семилетней войны (1756–1763 гг.) Австрия окончательно потеряла Силезию. Однако надежда компенсировать себе эту потерю не покидала Габсбургов. Государственный канцлер Австрии Венцель Антон Кауниц еще в 1764 г. составил план получения Габсбургами Баварии в связи с заключением второго брака императора Иосифа II (1765–1790 гг.) с сестрой баварского курфюрста Марией Жозефой. С тех самых пор мечта об "округлении" габсбургских земель путем объединения с Баварией и занятия тем самым ведущего положения в Священной Римской империи не покидала императора. Правда, рвение сына не всегда разделяла мать и соправительница Иосифа – императрица Мария Терезия.

Надеясь реализовать этот план, Иосиф II рассчитывал на помощь союзницы Австрии с 1756 г. – Франции. Император тем более рассчитывал на помощь союзницы, что королевой Франции была его сестра Мария Антуанетта. Во время большого путешествия по Франции в апреле – мае 1777 г., граф Фалькенштейн (под этим именем Иосиф II путешествовал. – *К. Р.*) предложил Людовику XVI и министру иностранных дел Франции графу де Верженну разделить Европу на зоны французского и австрийского влияния, предложив королю Австрийские Нидерланды в обмен на поддержку Францией аннексии Австрией Баварии. Графу де Верженну удалось убедить Людовика XVI в том, что союз с Австрией вовсе не означает, что Франция должна жертвовать всем ради Вены. Планы Иосифа II вполне могли вызвать общеевропейский кризис, настроив против австро-французской договоренности Англию, Пруссию и даже Россию. Момент для подобной конфронтации был тем более неудачным, что Франция была занята поддержкой восставших североамериканских колоний Англии, а расширение территориальных владений в Европе, как подчеркивал

Верженн, ей было не нужно и могло бы только усложнить ее отношения с другими государствами континента [2, с.141].

Не получив поддержки Франции, Иосиф II, тем не менее, не оставил своих планов в отношении Баварии и добился успеха в переговорах с пфальцским курфюрстом Карлом-Теодором, дальним, но законным наследником курфюрста Баварии Максимилиана III Иосифа из династии Виттельсбахов. У Карла-Теодора были свои амбиции, которые и использовал Иосиф II в период, когда баварский вопрос еще не стоял в повестке дня. Курфюрст пфальцкий, стремившийся превратить Пфальц в действительно сильное государство, завладел герцогствами Жюлье и Берг, чем вызвал гнев прусского короля Фридриха II. В своем противостоянии с Пруссией он намеревался опереться на Австрию и рассчитывал на ее поддержку в обмен на уступку части Баварии. После смерти баварского курфюрста 30 декабря 1777 г. Иосиф II и Карл-Теодор заключили 8 января 1778 г. соглашение, согласно которому Австрия получала Нижнюю Баварию, но главное перспективу последующих обменов территориями [2, с.141]. Несмотря на предостережения Марии Терезии, которая опасалась, что эта баварская авантюра ее сына только осложнит международное положение Австрии, Иосиф II направил войска в Баварию и оккупировал ее. Мечта Иосифа о расширении габсбургских земель путем объединения с Баварией, казалось, была близка к осуществлению.

Однако остальные европейские государства не замедлили выразить свое несогласие, которое умело использовал Фридрих II. Другой потенциальный наследник Максимилиана III Иосифа Баварского, его племянник герцог де Депон, заявил, что он не считает действительным для себя соглашение между Австрией и Пфальцем. Возмущение выразил курфюрст Ганновера и английский король Георг III. Франция заявила, что ввиду того, что Австрия нарушила имперскую конституцию, она не может помочь Вене. Не могла одобрить действий Австрии и Россия, которая была союзницей Пруссии. Фридрих II посчитал момент исключительно благоприятным для противодействия императору.

Тогда Иосиф II предложил "старому Фрицу" компромисс: получить в обмен на согласие с присоединением Баварии к империи Габсбургов маркграфства Ансбах и Байрейт. Прусский король отверг это предложение, не принимая юридический аргумент о том, что речь идет не об аннексии, а о реализации соглашения с пфальцским курфюрстом. 5 июля 1778 г. прусские войска вторглись в Богемию. Фридрих действовал под благовидным предлогом защиты имперской конституции, иными словами решений Вестфальского конгресса 1648 г., окончательно закрепившего раздробленность Германии. Фридрих II, видимо, забыл, что смолоду только и делал, что эту самую конституцию нарушал, развязав три войны и поживившись за счет соседей. Так

вспыхнула война за Баварское наследство, в которую Австрия вступила в состоянии международной изоляции.

Война вошла в историю под названием "картофельной", прусские войска, вступившие в Богемию, застряли в непролазной осенней грязи, солдаты сотнями умирали от дизентерии. Брат Фридриха II принц Генрих с армией в 80 тыс. человек застрял в полях и болотах Богемии.

Мария Терезия, опасаясь повторения Семилетней войны, без ведома Иосифа II обратилась к Фридриху II с просьбой прекратить войну, говоря, что "им обоим не слишком будет выгодно вырывать друг у друга волосы, убеленные старостью" [3, с.426]. Прусский король и сам был бы рад закончить войну. Он представил план договора, но венский двор не соглашался на его главные статьи. Иосиф же, узнав о тайных переговорах, объявил матери, что никогда не ступит ногой в Вену, если она заключит мир. Таким образом, военные действия продолжились, правда, недолго. Недостаток продовольствия заставил прусские войска отступить в графство Глац. Там они заняли укрепленный лагерь. Австрийская конница несколько раз пыталась атаковать их во время отступления, но была отбита прусской пехотой. Зимой австрийцы атаковали Верхнюю Силезию. После нескольких мелких сражений Фридрих II их вытеснил и занял австрийские пограничные города. Бесперспективность дальнейшего продолжения боевых действий становилось все более очевидной.

За происходившей ситуацией внимательно наблюдали в Петербурге. Война за баварское наследство стала удобным поводом для Екатерины II, чтобы вмешаться в европейские дела. С одной стороны, она хотела обуздать Иосифа II, показавшего все свое коварство в отношении России во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг., и, в то же время, не дать разгореться аппетитам Фридриха II. Для пущей убедительности императрица России двинула корпус в 15 тыс. человек к австрийской границе. С началом войны прусский король, в качестве союзника, ждал помощи от России. Однако Екатерина II, не желая втягиваться в баварский конфликт, готова была предложить только посредничество.

Таким образом, в 1778 г. в международных отношениях Европы сложилась весьма необычная ситуация. Несмотря на свои союзные отношения с Австрией, давление Марии Антуанетты на Людовика XVI, Франция отказалась поддержать Иосифа II. В России глава коллегии иностранных дел граф Н. И. Панин продолжал защищать русско-пруссский союз, но Екатерина II, используя тактику проволочек, отвечала отказом на неоднократные просьбы своего союзника о помощи. Она еще не была готова поменять союзника, но ситуация в Крыму и ее отношения с Османской империей подсказывали ей необходимость ускорить окончание войны и помочь Вене выйти из тупика, в который она себя загнала.

В итоге обе стороны конфликта пригласили Францию и Россию выступить посредниками при улаживании спора. Местом переговоров был выбран город Тешен в Силезии. Князь Н. В. Репнин, назначенный выполнять эту миссию, по пути в Тешен заехал в Бреслау к Фридриху II. Королю русский посредник не понравился, князь, по его мнению, прибыл "диктовать законы Германии по поручению своего двора" [4, с.150]. Однако дело свое Репнин знал. Вместе с французским уполномоченным он убедил противоборствующие стороны пойти на компромисс. Между Австрией и Пруссией провозглашался мир. Иосиф II удовлетворился приобретением округа Инн, Пруссии обещали графства Анспах и Байреит после прекращения рода их правителей, что ожидалось. Тешенский мир подтвердил Вестфальский мир 1648 г., обреший Германию на политическую раздробленность, и Губертсбургский мир 1763 г. [5, с.462].

В Тешене Россия и Франция взяли на себя роль гарантов германской конституции и арбитров в европейских делах. Фридрих II подобострастно благодарил Екатерину II: "Ваше Величество сказали: да будет мир, и мир свершился... Такой высокомерный двор, каков двор Австрии, был побежден простым словом, произнесенным Вашими священными устами, вернее, чем если бы он проиграл не знаю сколько сражений" [Цит. по: 4, с.150]. Тешенский мир знаменовал вступление России как великой державы в большую европейскую политику и то место, которое она в ней по праву заняла. Франция была вынуждена согласиться на занятие Россией нового места в Европе, потому что была уже не в состоянии сохранять в одиночку сложившийся порядок и даже могла бы оказаться отстраненной от управления им. Влияние и средства воздействия на немецкие дела у Людовика XVI были слабее, чем у его предшественников. Кроме того, война в Америке была серьезным фактором, заставлявшим Версаль любой ценой избегать военного вмешательства в Европе.

Война за Баварское наследство стала последним военным конфликтом Старой Европы. Разразившаяся через десять лет буржуазная революция во Франции подвела черту под дворянско-династической дипломатией европейских держав. На первое место в международных отношениях выступают интересы победившей буржуазии.

Литература

1. **См. напр:** История дипломатии. – М.: ОГИЗ Гос. Соц.-Эконом. Из-во, 1941– . – Т. I. – 1941. – 566 с.; Лупанова М. Е. Дипломатия Екатерины II и война за баварское наследство / М. Е. Лупанова // Вопросы истории. – 2008. – №2. – С. 139–143; Кони Ф. А. Фридрих Великий / Ф. А. Кони. – М.: Алгоритм книга ЭКСМО, 2003. – 480 с.; Виноградов В. Н. Дипломатия Екатерины Великой / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2001. – №3, – С. 131–150.; Ивонин Ю. Е. Венцель Антон Куниц / Ю. Е. Ивонин //

Вопросы истории. – 2007. – №4. – С. 27–50. 2. **Лупанова М. Е.** Дипломатия Екатерины II и война за баварское наследство / М. Е. Лупанова // Вопросы истории. – 2008. – №2. – С. 139–143. 3. **Кони Ф. А.** Фридрих Великий / Ф. А. Кони. – М.: Алгоритм книга ЭКСМО, 2003.– 480 с. 4. **Виноградов В. Н.** Дипломатия Екатерины Великой / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 2001. – №3. – С. 131–150. 5. **Дипломатический** словарь. – М.: Наука, 1986– . – Т. III. – 1986. – 750 с.

Русаков К.А. Война за Баварское наследство – последний конфликт Старой Европы.

Статья посвящена международным отношениям во время Войны за Баварское наследство, 1778–1779.

Ключевые слова: Баварское наследство, Австрия, Иосиф II, Пруссия, Фридрих II.

Русаков К. А. Війна за Баварську спадщину – останній конфлікт старої Європи.

Стаття присвячена міжнародним відносинам під час Війни за Баварську спадщину, 1778–1779.

Ключові слова: Баварська спадщина, Австрія, Йосип II, Пруссія, Фрідріх II.

Rusakov K. A. War of the Bavarian Succession – the last conflict of the Old Europe.

The article devoted to the international relations during the War of the Bavarian Succession, 1778–1779.

Keywords: Bavarian Succession, Austria, Joseph II, Prussia, Frederic II.

УДК 929 Чайльд : 94(420 : 540)

И. Ю. Савенкова

ДЖОЗАЙЯ ЧАЙЛЬД (1630–1699) КАК ИДЕОЛОГ БРИТАНСКОЙ ЭКСПАНСИИ В ИНДИИ

Изучение истории Британской колониальной империи представляет собой одну из наиболее разрабатываемых тем в изучении внешней и колониальной политики европейских государств. И это не удивительно, ведь в период своего расцвета – 30-е гг. XX в. – Британская империя представляла собой крупнейшее из когда-либо существовавших государств за всю историю человечества, имевшем колонии на всех континентах, общая площадь которых занимала около четверти земной суши и в которых на то время проживал каждый четвертый житель Земли. Однако, внимание исследователей привлекает, прежде всего, деятельность так называемых строителей Британской империи, стараниями которых ее территория получила существенные приращения – Р. Клайва, У. Гастингса, маркиза Дальхаузи и др. [1]. Вместе с тем, достаточно малоизученным остается вклад тех британских деятелей, которые стояли у истоков империи, чьи основные заслуги лежали не столько в практической, сколько в теоретической области. К числу таких деятелей можно отнести известного английского ученого-экономиста второй половины XVII в., директора Ост-Индской компании сэра Джозайю Чайльда, который по праву может считаться одним из основоположников британской имперской идеи, во многом предвосхитившим развитие восточного направления экспансии "Туманного Альбиона". Несмотря на это, идеологическое наследие Чайльда, его вклад в распространение британского влияния в Индии в последней четверти XVII ст., практически не становились предметом специального исследования историков [2].

Документальную основу данной статьи составили работы самого Дж. Чайльда, в которых он изложил свои соображения относительно современного ему политического и экономического состояния Ост-Индской компании, а также восточного направления английской торговли в целом [3; 4]. Кроме того, немногочисленные биографические сведения были почерпнуты из материалов проекта "Family history" Государственного архива Великобритании, web-проекта "Child's family history", созданного потомками Дж. Чайльда, а также из воспоминаний Дж. Эвелина [5–7].

Будущий сэр Джозайя Чайльд – купец, экономист, член парламента и директор Ост-Индской компании – родился в 1630 г. в Лондоне в семье купца Ричарда Чайльда. Чайльды – одна из старейших семей Англии. Фамилия происходит от норвежского слова "hildir", впервые упоминающегося в старинной скандинавской легенде IV в. и

переводящегося как "божество", "священный". Однако со временем оно вышло за рамки узкой этнической среды и распространилось в скандинавских странах в значении "отпрыск аристократа" ("Childe"). В эпоху раннего средневековья так в Скандинавии называли старших сыновей королей или крупных земельных собственников, и слово "чайльд" превратилось в своего рода титул, передаваемый по наследству или заслуженный. Подобная практика бытовала до позднего средневековья, когда это слово стали использовать, обозначая любого ребенка.

Для раннесредневековой Англии описанная выше ситуация была нетипичной и практически неизвестной. Здесь в V–VI вв., в период англо-саксонского доминирования, слово "Childe" было известно, но не использовалось в качестве титула, а употреблялось в качестве фамилии для потомков того или иного рода или же при обозначении каким-либо образом зависимых людей. Впервые в качестве фамилии слово "Чайльд" появилось в Англии в период правления последних саксонских – первых норманнских монархов, и в источниках записано между строк, маленькими буквами. Этим средневековые английские авторы подчеркнули нехристианское происхождение слова и указали на значимую для их страны того времени личностную характеристику носителя пришедшей вместе с норманнским завоеванием фамилии – оккупант, чужак. Возможно, что появление семьи Чайльдов в Англии связано с норманнским завоеванием, хотя источников, прямо указывающих на этот факт, нам, к сожалению, обнаружить не удалось.

Как бы то ни было, к XIII в. представители семьи Чайльдов уже прочно обосновались в Англии, принимали участие в завоевании королем Генрихом II Плантагенетом Ирландии, а впоследствии – и в управлении последней. В связи с этим в английских источниках под 1294 г. упоминается Вальтер Чайльд ("Walter Child of Hereford"), чьим прямым, двадцатым по счету, потомком и является сэр Джозайя Чайльд.

Несмотря на то, что к XVII в. Чайльды уже владели довольно значительной торговлей с американскими колониями, Джозайя долгое время работал учеником торговца, преуспел в обучении и лишь затем смог начать собственное дело в Портсмуте как поставщик продуктов для флота Содружества. Это помогло ему в 1659 г. быть избранным в парламент в качестве депутата от Петерсфилда, в 1673–1678 гг. – от Дартмуса, в 1685–1687 гг. – от Ладлоу. В 1678 г. он также получил титул баронета (графство Эссекс, Уонстед) [8; 9, с.123].

С избранием Дж. Чайльда в парламент совпало и начало его активной публицистической деятельности. Опыт, накопленный в ходе торговой деятельности, позволил ему составить более-менее полное представление об экономической жизни Англии того времени, выявить основные недостатки ее развития. Широкую известность Чайльду принесли работы по экономике "Brief observations concerning trade and the interest of money" ("Краткие соображения касательно торговли и пользы

денег", 1668 г.) и "A new discourse of trade" ("Новое рассуждение о торговле", 1668 и 1690 гг.) [10]. Поскольку названные работы подверглись достаточно тщательному анализу в англо-американской литературе по истории экономики и хозяйствования, в рамках данной статьи нет необходимости останавливаться на характеристике экономических взглядов Д. Чайльда [11]. Достаточно указать, что Чайльд был сторонником голландской экономической модели и, выступая за активный торговый баланс, был против чрезмерного ограничения импорта. Это дало историкам экономики основания причислить его к поздним меркантилистам.

В то же время некоторые ученые небезосновательно считают Чайльда одним из родоначальников широко распространенной уже в XVIII ст. теории фритрейда. Подобное мнение основывается на том, что в своих работах этот экономист обосновывал, помимо прочего, тезис о необходимости формирования в Англии конкурентоспособного, не лишённого духа состязательности, рынка, организованного по голландской системе, а также отстаивал идею о снижении и правительственном регулировании процентных ставок в Англии с целью стимулирования деловой активности в сфере торговли [12].

Отметим широту круга интересов Чайльда как общественного и парламентского деятеля – в дошедших до наших дней свидетельствах современников сохранились также упоминания об его участии в обсуждении некоторых вопросов социальной политики Англии второй половины XVII в. Так, например, Чайльда весьма сильно занимала проблема обеднения значительной части населения страны и, как следствие, роста преступности. Корни проблемы он усматривал, помимо действия разного рода экономических причин, и в несовершенстве английского права, называя его "выработанным так, что оно хорошо не исполняется" [13, с. 773].

В своей общественно-политической деятельности, купец Чайльд немало внимания уделял развитию ост-индского направления внешней торговли королевства. Приобретя достаточное по тем временам состояние, он смог стать одним из акционеров Ост-Индской компании (далее – ОИК. – *И. С.*), обеспечивавшей это направление с начала XVII в и являвшейся на то время одним из наиболее крупных и деятельных купеческих объединений Англии. Энергичная деятельность Чайльда в рамках развития нового торгового направления позволила ему в 1677 г. войти в состав Совета директоров ОИК [8]. Занимая руководящую должность в составе этой компании, он имел возможность оценить не только перспективные стороны ост-индской торговли, но и ее насущные проблемы.

Действительно, ОИК во второй половине XVII в. демонстрировала все признаки процветания – ежегодная прибыль достигала колоссальных сумм 500 тыс. фунтов в год, оставляя далеко позади все другие привилегированные компании [14, с.19]. Начиная с

40-х гг. XVII в. непрерывно расширялась сфера экономической деятельности ОИК в Индии, прежде всего, за счет увеличения числа торговых факторий, а с 1686 г. – и посредством проведения активной завоевательной политики на индийских территориях. В то же время, Компания испытывала определенные трудности как в самой Англии, так и в Индии. Ее торгово-экономические интересы систематически подрывались действиями интерлоперов – тех английских купцов, которые не имели соответствующей хартии, однако занимались торговлей на ост-индском направлении; в Индии же деятельность Компании в значительной степени зависела от воли местных властей и затруднялась конкуренцией со стороны Голландской ОИК.

Выход из такой ситуации Чайльд видел в укреплении позиций своей компании на Востоке посредством делегирования ей английским государством более широких полномочий в Индии. К числу последних директор ОИК относил получение права на объявление войны и заключение мира, проведение переговоров с местными властями, чеканку собственной монеты, самостоятельное отстаивание позиций в борьбе с конкурентами, и, наконец, право на судопроизводство и администрирование на территории собственных факторий – все это, по его мнению, дало бы Компании возможность в условиях значительной удаленности ее индийских анклавов от Англии быстро и адекватно реагировать на возникающие вызовы.

Руководствуясь подобными соображениями (а также в немалой степени и личной выгодой – сам сэр Джозайя и его брат Джон приобрели на ост-индской торговле значительные состояния. – *И. С.*), Чайльд, перед тем, как непосредственно обратиться к английским властям, документально разработал обоснование привилегий Компании в Индии. Основные предложения Чайльда по усовершенствованию англо-индийской торговли нашли свое отражение на страницах таких его работ, как "The East India trade a most profitable trade to the Kingdom and best secured and improved in a company and a Joint Stock" ("Ост-индская торговля – самая прибыльная для королевства как наиболее гарантированная и достигшая совершенства в рамках компании объединенного капитала", 1677 г., в соавторстве с Томасом Папильоном), и "A Treatise wherein is demonstrated that the East India Trade is the most National of all Foreign Trade" ("Трактат, показывающий, что из всей внешней торговли Англии ост-индская имеет наибольшее государственное значение", 1681 г., под псевдонимом Филопатр) [3; 4].

Для нас наиболее существенное значение имеет "The East India trade a most profitable trade to the Kingdom and best secured and improved in a company and a Joint Stock", где автор, наряду с вознесением панегириков существующей экономической организации ОИК, сделал осторожные замечания относительно не только укрепления права неограниченной торговли в Индии, но и политической власти Компании на территории двух крупнейших английских анклавов в Индии – в

Сурате и Мадрасе [15]. Так, характеризуя состояние ост-индской торговли, Чайльд помимо собственно экономической стороны вопроса также указал на то, что обеспечение безопасности и выгоды этого направления внешней торговли Англии возможны только при наличии заботы о нем государства, поскольку в Индии "много правителей и правительств; едва ли не в каждом месте, где идет торговля, есть раджа либо король... Этим пользуются представители тех европейских государств, торговые фактории которых есть в Ост-Индии, пытаются найти, как обратить местные власти против англичан с целью исключения последних из торговли, либо же создать их факториям невыносимые условия" [3, с.18].

С точки зрения Чайльда, политическое многообразие Индии, хотя и создает определенные трудности, в то же время не является неразрешимой проблемой на пути установления английского контроля. "Нужно обратиться к ним (индийским правителям. – *И. С.*) и заключить соглашения, а затем – явиться в их порты со всей грандиозностью, показать себя способными вести значительную торговлю и принудить их исполнять ими же заключенные соглашения" [там же]. Чтобы как можно более убедительно донести до читателя эту свою мысль Чайльд сравнил особенности административно-территориального устройства Индии со структурами Османской империи и отметил, что на территории последней дела англичан идут лучше, поскольку там есть лишь один верховный правитель, располагающий всей полнотой власти на подвластных ему землях, и поэтому при его дворе присутствует только один английский посол, а также 2–3 консула, находящихся в местах активной торговли. В Индии же ничего подобного нет, а потому для чести и пользы страны было бы гораздо выгоднее, если бы англичане сами располагали созданными в местах активной торговли опорными пунктами, владели бы созданными на их территории домостроениями, а главное – имели бы все те привилегии, на которые Ост-индская компания, затратившая большие средства, давно уже получила право [Там же]. Здесь Дж. Чайльд прямо указывает на те расходы, которые ОИК понесла, тратясь на подарки и займы королю, взятки государственным чиновникам в Англии с целью приобретения новых полномочий и территорий [7, с.175; 16, с.85].

В своих рассуждениях сэр Дж. Чайльд приходит к мысли о том, что и собственники и владельцы Ост-индской компании, обеспечившие ее акционерный капитал, и служащие, осуществляющие ее деятельность, работают на успех и благосостояние не только лишь узкой группы лиц, но и на благо общества в целом, а, следовательно, могут рассчитывать на существенное вознаграждение. "Пристойным же вознаграждением для англичанина в подобном случае могут быть только привилегии на территориях иностранных государств, подобные привилегиям "домашним". Представители ОИК в Индии имеют не так уж и много закрепленных законом прав, как у себя на родине, поэтому злые языки не

могут уличить их в явном злоупотреблении благосклонностью короля и стремлении вытребовать необходимые документы у парламента. И хотя последний в подобных вопросах всегда был очень осторожен, парламентариям все же следует подумать над предоставлением ОИК документа, составленного по образу и подобию предоставляющихся в Англии Биллях об устройении города (Bill for building the City)". – писал в своей работе Дж. Чайльд [3, с.18–19].

При этом важно осознать, какой именно смысл вкладывал в понятия "общество" и "общественная польза" сам Дж. Чайльд. С одной стороны, анализ данных о распределении прибыли ОИК в описываемый в данной статье период позволяет констатировать наличие достаточно своеобразного представления Чайльда об "общественной" пользе, поскольку понятие "общество" у него сводилось в этом случае к узкой группе английской аристократии, купцов Сити, являвшихся пайщиками названной компании. С другой стороны, индивидуальное стремление получить экономическую выгоду в Англии тех времен не приветствовалось, поскольку считалось, что только подчинение государству каких-либо частных групп, торговых компаний и т.п. может принести пользу нации в целом. Это, в свою очередь, привело к широкому распространению узаконенных королевской хартией торговых монополий [17, с. 176, 181]. Наличие указанного противоречия породило в английском обществе широкую борьбу против монополий, поддержанную, в том числе, и высшим законодательным органом государства. Однако в условиях раннего Нового времени упразднить эти монополии еще не представлялось возможным в силу уважения парламентом королевских прерогатив.

Демагогичность рассуждений Чайльда об "общественной" пользе деятельности Компании подтверждается следующими цифрами – в бытность его директором ОИК некоторые из акционеров Компании получали прибыль в 10 тыс. и даже 20 тыс. фунтов в год [18, с.408]. Подобные состояния в последней четверти XVII ст. не имели аналогов в Англии, что, разумеется, обеспечило прекрасный аргумент оппонентам Чайльда как в обществе, так и в руководстве самой ОИК. Отметим, что проблема перераспределения прибыли в начале 80-х гг. даже привела к расколу внутри Компании – давний друг и коллега Чайльда по Совету директоров Т. Папильон, при поддержке партии вигов (также долгое время являвшихся апологетами ОИК. – *И. С.*), выступил против новых методов администрирования и превратился едва ли не в самого неистового критика руководства Компании [19, с.78]. Наличие подобной оппозиции в дальнейшем серьезно затрудняло воплощение Дж. Чайльдом своих планов.

Так, в качестве одного из основных средств укрепления позиций ОИК в Индии Дж. Чайльд рассматривал обеспечение Компании собственными средствами вооруженной защиты. Например, в "The East India trade a most profitable trade ..." он заявил о необходимости

вооружения ост-индских кораблей 40–60 пушками, а также укомплектования таким экипажем, который смог бы действовать как в мирное, так и в военное время, что позволило бы охранять торговые суда, а заодно и расширить оборонительные возможности королевства [3, с.7]. Действительно, идея усиления охраны транспорта и товаров Компании вполне отвечала соображениям защиты последней не только от конкурентов-соотечественников (интерлоперов или, как их называли в ОИК – контрабандистов. – *И.С.*), но и от голландцев, на тот момент являвшихся наиболее опасными соперниками в борьбе за влияние в Индии. На то время Дж. Чайльд уже фактически занимался организацией вооруженного сопровождения товаров, получая при этом высокие прибыли, и теперь ему требовалось лишь закрепить за собой право на такого рода деятельность. Однако задумке директора ОИК тогда не суждено было воплотиться в реальность – в январе 1686 г. недовольная его администрированием часть руководства Компании при поддержке управляющего сэра Д. Ашема, воспользовавшись его временным отсутствием на Лиденхолл-стрит, приняла решение о невооруженном трафике товаров.

Следует отметить, что принятие вышеупомянутого решения было отнюдь не единственным случаем неприятия идей Чайльда. В то время в Англии получили широкое распространение слухи о его тирании и высокомерии, стремлении оказывать давление на остальных директоров Компании, довольно подозрительном приспособленчестве к политике Стюартов, предлагавшихся им взятках высокопоставленным государственным чиновникам и т.д. [18, с.406]. Во многих частях страны ост-индская торговля вообще не получала поддержки, осуждалась как разрушающая английский характер и традиционную экономику: в адрес служащих ОИК сыпались обвинения в том, что они, наводнив Англию индийскими шелками и шалями, тем самым оставили без работы английских ткачей, а рабочих – без "овечьей шерсти", потому как теперь они "щеголяют в ситцевых рубашках и паре шелковых чулок из Муршедебада" [Цит. по: 18, с.406–407].

Подобные упреки были вполне обоснованы – к концу XVII в. Компания ввозила в Англию более чем 1,5 млн. рулонов хлопковой ткани в год (около 83 % ее импорта в целом. – *И.С.*), что вызвало протест также и со стороны других торговых компаний Англии. Так, например, Левантийская компания в 1681 г. попыталась добиться запрета на ввоз в страну дешевого индийского хлопка [20, с.256]. Критику вызвала и практика вывоза ОИК за пределы Англии в качестве платежных средств слитков драгоценных металлов на сумму ок. 400,000 фунтов в год [21, с.279]. Как представляется, это стало причиной того, что Дж. Чайльд на страницах "The East India trade..." вынужден был всячески занижать результаты торгово-экономической деятельности ОИК, не забывая при этом, однако, указывать, что только из Индии можно доставить значительное количество шелка-сырца по ценам, которые в принципе не

могли предложить как левантийские торговые партнеры англичан, так и европейские производители [3, с.6–7].

Обращает на себя внимание также и то, что в анализируемой работе содержится просьба о передаче английским государством (главным образом – королем. – И.С.) компании части своих политико-экономических прав с тем, чтобы последняя могла самостоятельно разрешать возникавшие перед ней трудности, а не просить государственной поддержки каждый раз по мере возникновения необходимости. Более того, здесь же впервые подспудно появилась мысль о том, что в случае превращения части тех индийских территорий, где англичане уже освоились, в колонию, управляемую, как территории собственно Английского королевства, Ост-Индская компания превратится в суверенное государство в Индии. Однако реализация подобных планов была возможной только лишь при поддержке государства, главным образом – короны, которой Компания, несмотря на наличие уже довольно значительных пожалований в Индии, еще не располагала.

Первый шаг к достижению означенной задачи, как представляется, был сделан еще 3 апреля 1661 г., когда ОИК получила от Карла II письмо-патент (документ регуляторного характера, а не хартию, как пишут некоторые исследователи. – И.С.). Согласно этому документу, Компания получала право строить укрепления, набирать войско, арестовывать и отправлять в Англию нарушителей ее монополии [22, с.557–558]. В дальнейшем привилегии ОИК неоднократно подтверждались и расширялись. Так, по условиям письма-патента от 5 октября 1667 г., Компания получила возможность чеканить любые монеты, находившиеся в обращении во всех ее факториях и фортах в Ост-Индии [23, с.118]. В 1669 г. во владение ОИК был передан о. Бомбей, на территории которого собрание пайщиков или совет директоров могли самостоятельно издавать законы, по своему усмотрению набирать войско, пользоваться всей полнотой судебной и военной власти; губернатор Компании также был наделен правом собирать земельный налог [16, с.85]. Письмо-патент 1677 г. давало право на чеканку монет на упомянутом острове, не обращаясь за разрешением к индийским властям [16, с.282]. Иными словами, ОИК теперь располагала собственной территорией у западного побережья Индостана, получила возможность административного и финансового регулирования на ней, отчасти – узаконенную возможность бороться со своими врагами.

Однако на то время поселения англичан не ограничивались только лишь Бомбеем, значительное их количество располагалось на материке, вдоль побережья Индостана, на землях, принадлежавших местным правителям. Соображения защиты интересов английских подданных, возникшие в данной ситуации, влекли за собой необходимость урегулирования отношений с индийской администрацией

и распространения на эти земли собственной юрисдикции. Это, в свою очередь, вынудило ОИК обратиться к королю с просьбой о расширении и законодательном закреплении ее прав в Индии, где степень самостоятельности Компании в мирное время ограничивалась королевской прерогативой. Активизация же в последней четверти XVII в. торгово-экономической деятельности ОИК в Индии неизбежно вела к столкновению с тимуридскими властями. Моголы, желая защитить свое право на взимание таможенных пошлин с торговых операций и защищаясь от английского пиратства (хотя пираты и не были служащими Компании. – И. С.), стремились к установлению жесткого контроля над деятельностью англичан в Индии. Это обстоятельство, равно как и значительная удаленность от Англии при отсутствии быстрого и эффективного сообщения, требовали своевременной и адекватной реакции ОИК на возникавшие при ведении ост-индской торговли различные проблемные ситуации. Кроме того, на протяжении XVII в. ОИК, еще не имевшая необходимых сил и возможностей, постоянно стремилась навязать свою волю Могольскому султанату, а потому – нуждалась в серьезной государственной поддержке [24].

В данной связи ОИК были необходимы политические полномочия и право на осуществление собственного правосудия в Индии, при этом весьма удобным было бы положение суверена. Вполне возможно, что по этой причине Дж. Чайльд и желал передачи ОИК такой важной части королевских прерогатив как внешнеполитическая и военная. Также следует отметить и то, что в Англии последней четверти XVII в. законность королевских писем-патентов подвергалась сомнению, значительная часть населения придерживалась мысли об исключительном праве парламента на легализацию торговых монополий. Однако, во времена Чайльда английские короли еще могли регулировать экономику, издавая прерогативные патенты. В этом крылась еще одна причина обращения директора ОИК в первую очередь к королю.

Старания Дж. Чайльда в конечном итоге увенчались успехом: 9 августа 1683 г. Карл II (1660–1685 гг.) пожаловал ОИК хартией, которая подтверждала право Компании быть абсолютным хозяином и собственником Бомбея, собирать там ренту и чеканить монеты, устанавливались также новые права вхождения в собственность кораблей и судов, строений, магазинов, подвалов, товарных складов, и, что немаловажно – захвата кораблей или товаров "самозванцев". Самых интерлоперов хартия разрешала судить, как и пиратов, военным судом (martial law), чем и были заложены предпосылки для организации впоследствии собственного суда Компании (Court of Judicature)[Цит. по: 23, с.118; 25, с.111].

Смена короля на английском престоле никоим образом не отразилась на позициях Компании. Яков II (1685–1689), который, к слову, являлся одним из пайщиков ОИК, а также получал от нее различные пошлины, займы и подношения, своей хартией от 12 апреля

1686 г. не только подтвердил, но и расширил права Компании. Так, на случай войны корона делегировала ОИК гораздо более широкие полномочия, основным из которых было объявление войны тем индийским принцам, которые могли нанести ущерб Компании ("to make war on such Indian princes as may hurt the Company"). Кроме того, разрешалось также вводить военное положение на кораблях и в факториях [Цит. по: 23, с. 120]. Поскольку удовлетворение подобных претензий в данном случае не могло произойти мирным путем (Компания могла начать военные действия как против Могола, наместник которого начал взимать с англичан экспортную пошлину там, где это не было предусмотрено договором, так и с представителями других Ост-Индских компаний. – *И. С.*), то на кораблях ОИК на военный манер были введены должности адмиралов, вице-адмиралов, капитанов и т.п., с возможностью набора солдат на борта их судов. Теперь все "притеснения", которые ОИК, по мнению ее руководства, терпела от местных властей, расценивались как интерлоперство либо подстрекательство населения Индии к войне против "законных торговцев".

Как представляется, издание хартий 1683 и 1686 гг. являлось первым важным этапом на пути реализации идей Дж. Чайльда относительно укрепления английских позиций в Индии посредством установления прямого территориального контроля Компании. Не случайно среди привилегий, пожалованных ОИК в 1686 г., содержалось право издавать собственные хартии с тем, чтобы основывать в английских анклавах в Индии независимые от местных властей муниципалитеты (!) [26, с.1–2]. Есть все основания полагать, что на тот момент руководство Компании смогло добиться от короны того максимума привилегий, которыми она вообще была способна на то время воспользоваться. Практически сразу же после предоставления означенных полномочий ОИК ринулась осуществлять их в Индии – достаточно упомянуть так называемую "Чайльдову войну" 1686–1690 гг., а также многочисленные военные конфликты конца XVII – начала XVIII вв. Самому же Дж. Чайльду теперь была предоставлена возможность реализовать на практике то, к чему он так долго призывал с парламентской трибуны и на страницах своих работ, получив в 1689 г. должность генерал-капитана и адмирала сухопутных и морских сил ОИК в северных частях Индии, от мыса Коморин до Персидского залива. Однако, ему не суждено было дожить до полного воплощения своих идей в жизнь – он умер в Лондоне в 1699 г., когда силы ОИК были еще слишком незначительными для того, чтобы распространить свой политический контроль на обширные территории многомиллионного Индостана. Эта задача была в более или менее полном объеме была выполнена англичанами к середине XIX в.

Таким образом, анализ документов позволяет с уверенностью утверждать, что Дж. Чайльд предвосхитил многие аспекты британской

експансії в Індії. Благодаря именно его усилиям ОИК, уже приобретшая к середине 80-х гг. XVII в. важные опорные пункты в Индии, получила от короны фактически безграничные полномочия на расширение своей власти там, что положило начало ее превращению в суверенное, самоуправляющееся на индийских территориях политическое образование. Будучи достаточно эрудированным для своего времени человеком Дж. Чайльд, не мог не предполагать конечных результатов своих усилий в области политико-законодательного укрепления положения в Индии управляемой им ОИК.

В данной связи вряд ли можно согласиться с мнением тех историков, которые считают, что Чайльд не имел имперских амбиций, и обосновывал только лишь необходимость защиты ост-индской торговли [27, с.57; 28, с.210]. Действительно, на страницах его работ мы не найдем прямых указаний на необходимость превращения факторий ОИК в Индии в отдельные политии, подразумевая при этом создание либо независимых общин, либо государства, однако именно он сформулировал основные принципы, руководствуясь которыми его последователи – Р. Клайв, У. Гастингс, Ч. Корнуоллис, маркиз Дальхаузи и др. – превратили ОИК из простой торговой компании в могущественное "государство в государстве", имевшее во много раз больше подданных, чем английский король. К примеру, право Ост-индской компании на издание собственных муниципальных хартий вполне логично привело к формированию в XIX в. в Индии так называемых "British communities" – предпринимательских поселений англичан под эгидой ОИК [29, с.171, 174]. Подобно этому, большинство из выдвинутых Чайльдом предложений по распространению и организации британского контроля над территориями п-ова Индостан впоследствии были реализованы на практике и позволили "Туманному Альбиону" сохранять ключевые позиции на этой огромной территории вплоть до середины XX века. Некоторые аспекты реализации этих предложений нуждаются в дальнейшем исследовании.

Примечания и литература

1. См., напр.: Arnold E. The Marquis of Dalhousie's Administration of British India: vls.1–2 / E. Arnold. – L.: Saunders, Otley, and Co., 1862; Gleig G. R. The Life of Robert. First Lord Clive / G. R. Gleig. – L.: John Murray, 1848. – 314 p.; Malcolm J. The Life of Robert, Lord Clive: vls.1–3 / J. Malcolm. – L.: John Murray, 1836.; Mooris H. The Governors-General of India: vls.1–2 / H. Mooris. – L.: The Christian Literature Society for India, 1907.; Ross-of-Bladensburg J. F. G. The Marquess of Hastings / J. F. G. Ross-of-Bladensburg. – Oxford, at the Clarendon press, 1900. – 226 p., и др.

2. Немногочисленные биографии Чайльда, а также труды по экономической истории Англии, к сожалению, не позволяют составить полное представление о его вкладе в дело формирования и развития второй (восточной) Британской империи. См., напр.: Letwin W. Sir Josiah

Child: merchant economist / W. Letwin // Kress Library Publications. – vol. 14. – Baker Library, Harvard Graduate School of Business Administration, 1959. – 76 p. Macpherson D. Annals of Commerce, Manufacturers and Navigation of the British Empire and other countries / D. Macpherson. – L.: For Mundell and Son, 1805– . – Vol.2. – 1805. – 738 p.; Willson B. Ledger and sword, or The Honorable Company of Merchants of England Trading to The East Indies, 1599–1874 / B. Willson. – L.: Longmans, Green and Co, 1903– / – . – Vol.1. – 1903 – X, 452 p.; Grander J. A Biographical history of England from Egbert the Great to the Revolution: [in 6 vols.] / J. Grander. – L.: printed for William Baynes and son, 1824– . – Vol. VI. – 1824. – P.123; McCulloch J. R. A Dictionary, practical, theoretical and historical of commerce and commercial navigation / J. R. McCulloch. – L.: Longman, Brown, Green and Longmans, 1844. – P.519–520; Macaulay Th. B. The History of England. From the accession of James the second / Th. B. Macaulay. – L.: Longman, Roberts, and Green, 1864– . – Vol.IV. – 1864. – P.134–137, 140–147, 428, 477. Armitage D. The British Atlantic World, 1500–1800 / D. Armitage, M. J. Braddick. – Palgrave Macmillan, 2002. – P.63–64; Degen R. A. The Triumph of capitalism / R. A. Degen. – Transaction Publishers, 2007. – P.15–16. 3. **Child J.** The East India trade a most profitable trade to the Kingdom and best secured and improved in a company and a Joint Stock / J. Child, T. Papillon. – L., 1680. – 27 p. 4. **Child J.** A treatise wherein is demonstrated, That the East-India trade is the most national of all foreign trades [Электронный ресурс] / J. Child. – Printed by T.F. for Robert Boulter, 1681 [microform]. – Режим доступа: <http://openlibrary.org> 5. **Family history** project. The National Archives [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nationalarchives.gov.uk>; 6. **The Child's** family history [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.childsfamilygenealogy.com>; 7. **The Diary** of John Evelyn: [in 2 vls.] / Edited from the original Mss. by William Bray. – New York, London: M.Walter Dunne, publisher, 1901– . – Vol. II. – 1901. – 366 p. 8. **Josiah Child** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Josiah_Child; Classic Encyclopedia. – <http://www.w3c.org/JR/1999/REC-htm/1401-19991224/> 9. **Grander J.** A biographical history of England from Egbert the Great to the revolution: [in 6 vols]. / J. Grander. – L.: Printed for William Baynes and son, 1824– . – vol.VI. – 1824. – 281 p. 10. **список** опубликованных и переизданных работ Джозайи Чайльда доступен на сайте: <http://openlibrary.org/a/OL320438A/Child%2C-Josiah-Sir?books> 11. **См., напр.:** Macpherson D. Annals of commerce, manufactures, fisheries and navigation of the British Empire and other countries / D. Macpherson. – L.: for Mundell and Son, 1805– . – vol.2. – 1805. – P.547–597; McCulloch J. R. A Dictionary, practical, theoretical and historical of commerce and commercial navigation / J. R. McCulloch. – L.: Longman, Brown, Green and Longmans, 1844. – P.519. 12. **См., напр.:** Letwin W. Sir Josiah Child: merchant, economist / W. Letwin // Press Library publication. – Baker Library, Harvard

Graduate School of Business Administration, 1959. – vol.14. – 76 p.; Letwin W. Origins of scientific economics: English economic thought, 1600–1776 / W. Letwin. – Routledge, 2003. – P.3; Persky J. The Burden of dependency: colonial themes in southern economic thought / J. Persky. – John Hopkins University Press, 1992. – 183 p.; Ipsden Eric Roll Roll of. A History of economic thought / Eric Roll Roll of Ipsden. – New York: Prentice-Hall inc., 1942. – XII, 585 p.; Hunt E. K. History of economic thought: a critical perspective / E. K. Hunt. – M. E. Charpe, 2002. – 543 p.; Spiegel H. W. The growth of economic thought / H. W. Spiegel. – Duke University Press, 1991. – P.146–48, 153; Finkelstein A. Harmony and the balance: an intellectual history of seventeenth century / A. Finkelstein. – University of Michigan Press, 2000. – P.130, 175; Samuels Warren I. A companion to the history of economic thought / I. Samuels Warren, J. Biddle, J. B. Davis. – Wiley-Blackwell, 2003. – P.52.; Degen Robert A. The Triumph of capitalism / A. Robert Degen. – Transaction Publishers, 2007. – P.15–16. 13. **Roscoe T.** The works of Henry Fielding / T. Roscoe. – L.: Henry G. Bohn, York Street. Covent Garden, 1845. – 1116 p. 14. **Лосев Ю. И.** Развитие британской Ост-индской компании во второй половине XVII века // Лосев Ю. И., Лабутина Т. Л., Жолудов М. В., Минаев А. И., Демидов С. В. Очерки истории Великобритании XVII–XX веков. – М.: Прометей, 2002. – С.3–47. 15. **Stephens Morse H.** The Administrative History of the British Dependencies in the Further East / H. Stephens Morse // The American historical review. – Vol. 4. October 1898 to July 1899. – P.247–272. 16. **Birdwood G.** Report of the Old Records of the India Office, with supplementary note and appendices / G. Birdwood.– L.: W.H.Allen and Co, Limited and at Calcutta, 1891. – XII, 316 p. 17. **Хеншелл Н.** Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западно-европейской монархии раннего Нового времени / Н. Хеншелл; пер. с англ. А. А. Паламарчук при участии Л. Л. Царук, Ю. А. Малахова. – СПб.: Алетейя, 2003. – 272 с. 18. **Willson B.** Ledger and sword, or The Honorable Company of Merchants of England Trading to The East Indies, 1599–1874: [in 2 vls.] / B. Willson. – L.: Longmans, Green and Co, 1903– . – Vol.1. – 1903. – X,452 p. 19. **Baskin J. B.** A History of corporate finance / J. B. Baskin, P. J. Miranti. – Cambridge: at the University Press, 1999. – 364 p. 20. **Bernstein W.** A splendid exchange: how trade shaped the world / W/ Bernstein. – Atlantic Monthly Press, 2008. – 467 p. 21. **Lipson E.** The Economic history of England: [in 3 vols.] / E. Lipson. – L: Adam and Charles Black, 1956– . – Vol.2. – 1956. – CXLIX, 503 p. 22. **Bruce J.** Annals of the Honorable East-India Company, from Their Establishment by the Charter of Queen Elizabeth, 1600, to The Union of the London and English East-India Companies, 1707–8 / J. Bruce. – London: Black, Parry, and Kingsbury, 1810– . – Vol.1. – 1810. – 572 p. 23. **Kaye J. W.** The Administration of the East India Company / J. W. Kaye. – L.: Richard Bentley, 1853. – XII, 716 p. 24. **см., напр.:** The English factories in India: A Calendar of Documents in the India Office, British Museum a. Public Record Office: [in 13 vols.] / ed. by

W.Foster. – Oxford: Clarendon press, 1906–1927. – Vol. I., 1618–1621 – 1906. – 378 p.; Vol. II., 1622–23. – 1908. – 390 p., Vol.III., 1634–1636. – 1911. – 356 p. 25. **Select** charters of Trading companies A.D.1530–1707 / Ed. by C. T. Carr. – L.:Bernard Quartich, 1913. – P.LII. 26. **The Law** relating to India, and The East-India Company; with notes and appendix. – L: Wm. II. Allen & Co., Leadenhall street, 1841. –P.1–2. 27. **Фурсов К. А.** Держава-купец: отношения английской ост-индской компании с английским государством и индийскими патримониями / К. А. Фурсов. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2006. – 364 с. 28. **Khan S. A.** The East India Trade in the Seventeenth Century in Its Political and Economic Aspects / S. A. Khan. – L.: Oxford University Press, 1923. – VIII, 325 p. – P.201 29. **Schweinitz Karl de.** The rise and fall of British India: imperialism as inequality / Karl de Schweinitz. – London: Metbuen and Co, 1983. – 275 p.

Савенкова И. Ю. Джозайя Чайльд (1630–1699) как идеолог британской экспансии в Индии

В статье проанализированы работы английского купца и экономиста Дж. Чайльда по вопросу об экономическое и политическом положении ост-индского направления английской внешней торговли. Высказанные Дж. Чайльдом предложения относительно улучшения этой торговли могут быть расценены как программа расширения британской власти в Индии.

Ключевые слова: Дж. Чайльд, Англия, Ост-Индская компания, внешняя торговля, Индия.

Савенкова І. Ю. Джозайя Чайльд (1630–1699) як ідеолог британської експансії в Індії

У статті проаналізовано праці англійського купця та економіста Дж. Чайльда з питання про економічний та політичний стан ост-індського напрямку англійської зовнішньої торгівлі. Висловлені ним пропозиції щодо покращення цієї торгівлі можна розцінити як програму розширення британської влади в Індії.

Ключові слова: Дж. Чайльд, Англія, Ост-Індська компанія, зовнішня торгівля, Індія.

Savenkova I. Yu. Josiah Child (1630–1699) as ideologist of British expansion in India

The article is devoted to the analysis of Sir Josiah Child's works which were dedicated to economical and political conditions of the East India trade. The propositions of this English merchant and economist concerning the improvement of this trade can be treated as a program of the extension of British power in India/

Keywords: Josiah Child, England, East India Company, foreign trade, India.

УДК 94 (44 : 65) «1564 / 1829»

С. В. Саранов

**ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ АЛЖИРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ,
1564–1829 РР.**

Вивчення історичних витоків зовнішньої та колоніальної політики Франції у середземноморському регіоні набуває особливої актуальності сьогодні, коли після завершення "холодної війни" ми спостерігаємо початок нового етапу зовнішньої політики США, чергові спалахи напруженості на Близькому та Середньому Сході у російсько – американських відносинах, а також поступове входження до системи міжнародних відносин нового гравця – Китаю. Певною мірою сучасний стан міжнародних відносин нагадує міжнародну ситуацію 30–40-х рр. XIX ст, коли закладались підвалини якісно нового етапу розвитку Європи. Отже, XIX ст., століття величезних досягнень та оманливих надій, колоніальних імперій та революцій "повертається" до Заходу XXI ст., але розвиток подій здивує будь – кого з фахівців. Дослідження історичної еволюції алжирської політики Франції у контексті загального розвитку її зовнішньої та колоніальної політики становить інтерес ще й тому, що протягом декількох століть Франція була однією з провідних країн континентальної Європи. Ознайомлення з французьким історичним досвідом здатне, на нашу думку, суттєво скоротити можливість виникнення спалахів напруженості у середземноморському регіоні, який, до того ж, останнім часом перебуває у центрі уваги світового співтовариства. Таким чином, тема обрана для дослідження, є актуальною.

Певний інтерес становить окреслене коло проблем і для України, особливо у контексті боротьби думок та поглядів серед представників українських правлячих кіл стосовно пріоритету того чи іншого вектору зовнішньої політики. Ознайомлення з досвідом та результатами саме колоніальної політики однієї з провідних європейських країн здатне, на нашу думку, внести певні корективи у бачення подій та процесів під час виробки зовнішньої політики української держави.

Історія зовнішньої та колоніальної політики Франції відносно Алжиру отримала значне висвітлення у історіографії. Слід зазначити, що найбільш чисельними та вагомими, як з точки зору накопичення фактичного матеріалу, так і з точки зору наявності масштабних узагальнюючих праць, є досягнення французької історичної науки. У якості приклада слід зазначити роботи А. Неттемана, Лейнардье та Клозеля, Ш. де Ротальє, В. Піке, Р. Вале, А. Гарро, Е. Ле Маршана, Ш.-А. Жюльєна, Ф. Броделя та інших істориків, присвячені загальним

питанням розвитку Алжиру, виробці зовнішньої та колоніальної політики Франції, окремим аспектам розвитку середземноморського регіону тощо [1]. У радянській історіографії на увагу заслуговують праці Н. Г. Хмельової, Р. Г. Ланди, В. Луцького, Ю. С. Оганісян [2]. Між тим, на відміну від західної історіографії, головна увага радянськими вченими приділялась дослідженню саме процесу завоювання та колонізації Францією Алжиру, у той час як розгляд історичних витоків французької колоніальної політики майже не порушувався дослідниками. В українській історичній науці не отримали належного висвітлення як походження зовнішньої та колоніальної політики французьких правлячих кіл відносно Алжиру, так і створення французької колоніальної моделі у цій країні протягом XIX–XX ст.

Розташований на перехресті торгівельних шляхів Алжир з самого початку свого існування почав привертати увагу європейських держав, у тому числі, Франції [3, с.302]. Францію з середземноморським світом пов'язували важливі торгівельні та зовнішньополітичні інтереси, витоки яких слід шукати у періоді хрестових походів, що поклав початок просуненню французів до Леванту. Але зародження дійсно масштабних торгівельних та зовнішньополітичних цілей французької дипломатії відносно Леванту датується 1536 р., коли Франція першою серед інших європейських країн отримала право капітуляцій (торгівельних привілеїв) в Османській імперії. Згідно з оцінкою відомого турецького історика М. Кютюкоглу надаючи "подібні торгівельні права, османські правителі мали на меті пожвавити торгівлю у країні" [4, с.467].

На початку XVI ст. Османська імперія була однією з не багатьох могутніх країн східного світу, яка проводила активну політику у Середземному морі, однак її інтереси повністю розходились з цілями та завданнями іспанців, котрі, завершивши ще в 1492 г. Реконкісту, стали погрожувати Північній Африці. Тому отримання торгівельних привілеїв Францією стало успіхом французької дипломатії та початком її торгівельних контактів з Північною Африкою на противагу Іспанії. Як зазначає турецький історик Ф. Емеджен: "Завершивши Реконкісту, іспанці отримали вихід до Атлантики та, встановивши на деякий час своє панування у Середземномор'ї, захотіли укріпити свої позиції і в Північній Африці. У морських битвах важливу роль зіграла Франція: вона підтримувала Османів на Середземному морі, вимушуючи Габсбургів боротися на два фронти" [4, с.29].

Алжир, який формально знаходився під сюзеренітетом Османської імперії, відігравав також важливу роль у турецько – іспанському протистоянні, оскільки монополізував піратську справу у Середньому Магрибі, що безпосередньо погрожувало інтересам деяких європейських держав та впливових державних діячів, зокрема, римському папі та італійським князям. У цій вкрай заплутаній міжнародній ситуації цілі та завдання французької дипломатії у роки правління короля Генріха IV (1553–1610) відносно Алжиру полягали, з

одного боку, у спільному франко-алжирському прагненні затвердити своє панування у західному Середземномор'ї, а з іншого боку – у підриві там імперських амбіцій Іспанії [3, с.309]. Так, король Франції, йдучи назустріч побажанням марсельських купців, котрі ще до 1550 р створювали у Алжирі свої торгівельні факторії, заснував в 1564 р. у цій країні посаду французького консула. Ця подія є відправною точкою у історичній еволюції алжирської політики Франції, політики, яка пройшла до французького завоювання цієї країни 1830 р. вкрай неоднозначний шлях. Тут же слід відмітити, що дуже складно зрозуміти процес формування алжирської політики французькими правлячими колами без врахування європейських інтересів Франції, її положення на міжнародній арені у цілому.

У 1610 р. після смерті короля Генріха IV французький трон посів Людовік XIII (1610–1643), роки правління якого позначені величезним впливом діяльності його першого міністра кардинала Ришельє (1624–1642), який фактично зосередив внутрішню та зовнішню політику Франції у своїх руках. Ришельє вдавався до значних зусиль задля посилення військової та економічної могутності Франції. Ключове місце у цьому процесі відводилося морській торгівлі.

Ставши у 1625 р. суперінтендантом навігації та торгівлі, Ришельє приступив до перетворень, об'єднавши у своїх руках всі посади адміралів та губернаторів приморських провінцій. Для створення морського флоту Ришельє зібрав команду кваліфікованих фахівців – географів, математиків, навігаторів, ознайомлювався із доповідями місіонерів, які повідомляли про торгівельні шляхи та експортний потенціал різних країн. Якщо на початку 1620-х рр. Франція володіла лише десятком галер на Середземному морі, а у Атлантичному океані не мала військового флоту взагалі, то у 1635 р. в Атлантиці діяли три ескадри та ще одна доповнювала алжирський галерний флот у середземноморських водах. В цей час у Франції було створено три військових порти – Тулон, Брест та Гавр.

У цей період головним завданням європейського вектору французької зовнішньої політики було протистояння імперським зазіханням Священної Римської імперії, що були спрямовані на встановлення її панування у Європі, а також амбіціям Іспанії та Австрії. Справа у тому, що у XVII ст. ця імперія володіла потенціалом, який дозволяв їй панувати над європейським континентом. Франція, кордони якої знаходились далеко на захід від Рейну, а також Великобританія були по відношенню до неї державами на периферії. Як слушно зауважує американський історик Г. Кіссінджер, якщо б імперські зазіхання імператорів Священної Римської імперії реалізувались, то "відношення західноєвропейських країн до імперії нагадували б відношення сусідів Китаю до Середнього царства. Франція була б порівнюваною з В'єтнамом або Кореєю, а Великобританія – з Японією" [5, с.46].

У світлі цього стає зрозумілим, що найважливішим завданням французької дипломатії на європейській арені у період, що розглядається, було усіякне послаблення Священної Римської імперії та протидія Іспанії та Австрії. Головним супротивником Ришельє у Іспанії був Оліварес (1587–1645), який повів проти французького кардинала активну боротьбу. Відомий французький фахівець з історії Франції зазначеного періоду Ф. Блюш так характеризує франко-іспанське протистояння цього часу, даючи блискучу характеристику його головним діячам: "Як і Ришельє, Оліварес був державним діячем, що випереджає свій час. Перший зменшив владу знаті, виправив та розвинув громадянську адміністрацію, створив матеріально-технічне забезпечення армії, повністю переглянув систему альянсів Франції. Другий, Оліварес, притягнув до Іспанії марранів (на чію фінансову допомогу сподівався), скоротив зазіхання інквізиції, сприяв поверненню євреїв та маврів. Він без труда зрозумів, що зумовлює силу та результативність Ришельє – управління країною, об'єднаною передусім у сфері податків та національної оборони, – та спробував створити із "Іспаній" іспанську версію Франції. На жаль для нього, цей проект погано співвідносився з багатоманітністю інституційних систем Іспанії, що відвернулись від свого відважного ініціатора та наблизили занепад багатой та гордої країни, яка переживала своє "золоте століття" [6, с.230–231]. Тридцятирічна війна (1618–1648) затягуванню якої усіякне сприяв Ришельє, ознаменувалася поступовим встановленням французького домінування у Європі, що співпало із занепадом іспанської могутності на колоніальній арені.

Цілі та завдання французької дипломатії стосовно Алжиру цього часу зводилися до встановлення торгівельних відносин з цією країною, що знайшло прояв у створенні французької торгівельної кампанії Ланш у Бастіон де Франс. Конфлікти між Францією та Алжиром, головною статтею доходів якого було піратство, стали звичайним явищем того часу. 29 вересня 1628 р. марселець С. Наполлон уклав конвенцію відносно Бастіону, результатом чого стала побудова справжньої фортеці, котра перетворилась на один з ключових засобів французького впливу часів Ришельє у Алжирі. Разом с тим, французький кардинал, звичайно, не міг зробити Алжир центром французьких колоніальних прагнень у Північній Африці, причиною чого було переважаюче значення європейського вектору зовнішньої політики кардинала, а також слабкість Франції на морі.

Наступний період у алжирській політиці Франції пов'язаний з перебуванням на французькому престолі Людовика XIV (1643–1715), час правління якого став епохою розквіту та початком занепаду французького абсолютизму. У 1670 р. генеральним сюрінтендантом фінансів став Ж.-Б. Кольбер, який багато уваги приділяв розвитку французької торгівлі та колоніальної політики. Саме торгівельні інтереси у Середземномор'ї змусили Францію активізувати її політику у Алжирі

цього часу. Як зазначає відомий французький спеціаліст з історії Алжиру Ш.-А. Жюльєн, вважати, що "політика християнських держав по відношенню до алжирців зумовлювалася спалахами незадоволення з приводу піратських дій, значить зводити її до загальних міркувань. Якщо народна совість все ж таки повставала проти тих мук, які потерпали полонені, то уряди керувались тими міркуваннями, де на першому місці стояли торгівельні інтереси та суперництво європейських країн" [3, с.339].

Все це разом узятє, а також те, що основою економіки Алжиру було піратство, а постійні військові дії з країнами Європи були вигідні алжирським правлячим колам, зумовлювало специфіку алжирської політики Франції цього періоду. Згідно з оцінкою французького історика Ш. де Ротальє "Алжир не існував, окрім як війною; там він знаходив багатства, добробут, усі радощі, які цивілізовані народи шукають у праці та активному підприємстві" [7, с.18]. Саме цим були зумовлені військові експедиції Франції проти Алжиру цього часу, які готувалися дуже повільно та про які Алжирський Діван (мова йде про аналог Державної ради – С. С.) отримував інформацію від марсельських євреїв.

Ці військові експедиції наражалися на опір алжирців, що зводило їх результати практично нанівець. Навіть коли винахід галіотів дозволив французам не боятися вогню алжирських мортир, бомби загалом вибухали, не досягаючи цілі та результат ніколи не відповідав тим фінансовим зусиллям, що було витрачено. Французькі ескадри марно обстрілювали алжирське узбережжя у 1661 та 1665 рр., а французький військовий Дюкен два рази бомбардував місто. Першого разу (20 серпня – 20 вересня 1682 р.) йому вдалося тільки зруйнувати п'ятдесят будинків та вбити п'ятсот мешканців. Друга ж спроба (червень – липень 1683 р.) призвела до великих матеріальних збитків, а також завдання фізичних пошкоджень французьким резидентам у Алжирі. Саме в цей час було вбито старого священника Жана Ле Ваше, котрого прив'язали до жерла гармати. П'ять років по тому французький військовий д'Естре випустив по місту десять тисяч бомб, які серйозно пошкодили форти та будівлі.

У 1664 р. Франція, виходячи із торгівельних інтересів, здійснила спробу оволодіти стратегічно важливим містом Джіджелли, але після важкої висадки французькі війська зазнали поразки від турків та кабілів. У цілому, військові конфлікти між Францією та Алжиром не припинялись протягом усього XVII ст. Після смерті Сансона Наполона, що підписав договір про Бастіон, який було розглянуто вище, стан війни між Алжиром та Францією тривав ще майже дев'ять років (1636–1643). Але все ж ніколи ще Франція не активізувала свою алжирську політику так, як це відбулося після 1661 р. із переходом усіх державних справ до рук Людовіка XIV. І причиною цього було те, що на алжирську політику французів в цей час починають впливати нові фактори.

До 1661 р. характерною рисою алжирською політикою Франції була її зосередженість у руках представників релігійної течії лазаристів, що була заснована Вінцентом де Полем. У якості апостоличних вікаріїв та організаторів церкви у Африці вони отримали дійсно єпископську владу та постійно брали участь у процесі викупу рабів з Алжиру. Лазаристи були довіреними особами, як рабів, так і їх родичів, й без їх сприяння неможливо було вести переговори, що стосувалися викупу полонених. Крім того, представники цієї релігійної течії займали посади консулів та були необхідними посередниками між французьким королем та алжирцями. Ця потрійна роль часто дозволяла їм підмінити королівські концепції алжирської політики Франції своїми та навіть нав'язувати їх французьким правлячим колам.

Однак, як зазначає французький історик Ш.-А. Жюльєн, "за спиною святого Вінцента де Поля, якого часто захоплювали проти його волі, стояла компанія (мається на увазі компанія Ла-Каль та Кабо Негро. – С. С.). Фактом є те, що Вінцент не бажав консульств та що саме герцогиня д'Егійон переконала його у перевагах останніх та купила почергово консульства у Алжирі (1646) та Тунісі (1648). Вона ж, окрім міністрів, запропонувала у 1659 р. використовувати кошти від церковних зборів для субсидування приватної експедиції проти Алжиру під командуванням шевальє Поля, єдиного командира ескадри, який відчував священну ненависть до невірних" [3, с.341–342].

У світлі цього, а також враховуючи те, що починаючи з 1656 р., відбулася активізація експансіоністської політики Османської імперії в Європі, Людовік XIV був змушений за закликом римського папи зосередити свої зусилля у Кандії та на угорській землі з метою протистояння "ісламському фактору" [4, с.41]. Алжирська політика Франції цього часу, таким чином, формувалася необхідністю протидіяти турецькій загрозі у Європі, та, з іншого боку, лишатися вірною союзу з Туреччиною. І єдиним "соломоновим рішенням" цілого комплексу зовнішньополітичних проблем французької дипломатії, яка була вимушена лавірувати між європейським вектором своїх зовнішньополітичних інтересів та союзними зобов'язаннями відносно Туреччини стали періодичні військові експедиції проти алжирців, які диктувалися чисто комерційними міркуваннями. Це, певною мірою, дозволяло виконувати релігійну місію французького короля та виконувати черговий "христовий похід" проти "невірних", а, з іншого боку, відіграти роль захисника християнства від ісламу.

Але з 1670 р., коли генеральним контролером фінансів став Ж.-Б. Кольбер, алжирська політика Франції поступово звільнилася від релігійного впливу. Так, у 1672 р. маркіз де Фьокь'єр отримав наступну відповідь відносно доповідної записки Лейбніца про необхідність завоювання Єгипту: "Я нічого не кажу вам про проекти Священною війни, бо ви знаєте, що з часів Людовіка Святого вони вже не в моді" [3, с.342]. Як відомо, складаючи вказівки для майбутніх дипломатів у

колоніях, французький філософ Лейбніц наполягав на необхідності приховувати "мирське" та "корисне" видимістю "священного" та "чесного". Виходячи з цього, Кольбер застосував до алжирської політики Франції ці абстрактні філософські формули, що їх Лейбніц призначав для Єгипту. У світлі цього "христовий похід" за віру та за полонених алжирських рабів був лише меркантильною справою, де за проявом військової сили негайно з'являлися комерційні пропозиції.

Оскільки Кольбер усе підпорядковував інтересам французької торгівлі, то саме для того, щоб задовольнити торгівців, він, передусім, відібрав у лазаристів консульства у Алжирі. Справа у тому, що лазаристи, здійснюючи керівництво консульствами, часто здійснювали невірні з точки зору фінансів операції та збирали нові мита з французьких кораблів. Ще однією причиною відмови від переважної ролі лазаристів у консульствах була їх опозиція до продажу контрабандної зброї, що збагачувала французьких резидентів.

Важливою подією алжирської політики Франції часу правління Людовіка XIV, стало те, що французьким резидентам у Алжирі, які були постійними прихильниками застосування військової сили відносно алжирських піратів, вдалося втягнути Кольбера до цілого ряду військових експедицій проти Алжиру. Зокрема, французькі резиденти рекомендували першому міністру Людовіка XIV бути більш жорстким відносно алжирських піратів, "занести над ними свою палицю" [3, с.343]. Характерним є те, що Кольбер спрямовував військові експедиції проти Алжиру не тоді, коли йому цього бажалося, а коли це дозволяло міжнародне становище Франції у Європі. Так, 1672 р. у зв'язку з війною Франції з Голландією, сталося примирення французів з алжирськими піратами. У період між Німвегенським миром 1678 р., який став часом найбільшого французького впливу у Європі, та війною Аугсбурзької ліги, французький король відновив політику "залякування" Алжиру, що знайшло свій прояв у експедиціях Дюкена до Архіпелагу (1681–1684) та бомбардування Алжиру та Тріполі. Однак у 1688 р. міжнародне становище Франції у Європі погіршилося та Людовік XIV висловився за встановлення мирних відносин з Алжиром та Османською імперією. У 1688 р. Людовік XIV почав третю війну (1688–1697) свого царювання проти держав континентальної Європи, що вкрай виснажила обидві сторони. На той час Кольбера вже не було в живих, а військовий міністр Франції Лувуа був справжнім представником французького дворянства, яке прагнуло досягти військової слави та було готове воювати "в ім'я слави короля", не зважаючи на економічну виснаженість країни [8, с.215].

Після смерті Людовіка XIV 1715 р. на французький престол вступив Людовік XV (1715–1774), але він отримав дуже важкий політичний спадок від свого попередника. До того ж, війна за "польську спадщину" (1733–1735), війна за "австрійську спадщину" (1740–1748) та Семирічна війна (1756–1763) призвели до цілого ряду поразок у

зовнішній та колоніальній політиці Франції. Замість того, щоб зосередити свою увагу на захисті французьких колоній у Північній Америці, Людовік XV дав втягнути себе до європейських континентальних війн, які послабили Францію [8, с.255].

Розмірковуючи над причинами поразки Франції у Семирічній війні, яка стала фактично початком встановлення британського домінування на колоніальній арені, сучасний британський історик Ф. Маклінн у своїй фундаментальній праці "1759. Рік завоювання Британією світового панування" зазначає, що при цьому слід враховувати відмінності між французькою та британською політичними елітами". Одна була об'єднаною та самовпевненою, а друга – такою, що розривалася на частини конфліктами, фракційністю та сумліннями. Безперервна боротьба між королем та парламентом, набожними віруючими та філософами, католиками-ультрамонтанами (прибічниками абсолютного авторитету римського папи) та антиєзуїтами фатально зменшила здатність приймати рішення, волю та моральний стан французів... Деякі історики навіть стверджують, що у Франції у роки Семирічної війни були наявними ознаки того, що вона знаходиться на порозі громадянської війни або передчасного спалаху революції, котра після 1789 р. покінчила із династією Бурбонів" [9, с.610–611]. Цей висновок британського дослідника цілком є вірним також при аналізі цілей та завдань алжирської політики французьких правлячих кіл зазначеного періоду.

Як вже зазначалося, послаблення міжнародного положення Франції на європейській геополітичній арені, невдачі її зовнішньої та колоніальної політики стали причиною того, що час правління Людовіка XV став своєрідною паузою у алжирській політиці Франції. Все це співпало з занепадом самого Алжиру у XVIII ст. через те, що нерівноправні договори з європейськими державами, напади ворожих ескадр та нестача досвідчених екіпажів для піратських кораблів різко погіршили економічний стан цієї країни. Як зазначає відомий французький знавець історії Північної Африки Ш.-А. Жюльєн, протягом "чверті сторіччя (1765–1792 рр.) добич не досягала ста тисяч франків" [3, с.345].

Події Великої французької революції кінця XVIII ст., повалення монархії у Франції, наполеонівські війни внесли величезних змін до системи міжнародних відносин, кинувши виклик європейській рівновазі сил. У цих умовах інтереси алжирської політики відійшли для французьких правлячих кіл на другий план, оскільки головними на той час для них були не успіхи колоніальної політики, а ситуація, яка стрімко змінювалася у самій Франції. Великого значення також відіграло загострення відносин з іншими державами Європи у зв'язку з революційними подіями. Однак навіть у цей час Алжир продовжував поставляти у Францію зерно завдяки діяльності Африканської компанії.

Згідно рішенням Віденського конгресу 1814–1815 рр., за участі провідних європейських країн, Франції повернули її державні межі 1792 р., але позбавили більшої частини колоніальних володінь, що практично звело нанівець її геополітичні амбіції стосовно Алжиру. Тим не менш, Франція відмовилася приєднатися до проектів ліквідації піратства, прийнятих Лондонськими конференціями 1816 р. Причина цього полягала у тому, що замість сприяння посиленню морської гегемонії Великобританії, французькі правлячі кола схилилися до збереження піратства, бо це надавало можливість Франції демонструвати хоча б видимість наявності геополітичних цілей та завдань стосовно Алжиру, не кажучи вже про інтереси торгівлі [7, с.354].

Франції знадобилося півтора десятиліття, щоб отямитись від поразки у наполеонівських війнах та стабілізувати свої міжнародні позиції у Європі. У період Реставрації Бурбонів (1815–1830) активність колоніальної політики французьких правлячих кіл обмежувалась практично тими володіннями, що їй було їх повернуто згідно Паризького мирного договору 1814 р. Тим не менш, інтерес до Алжиру продовжував зберігатися, оскільки був зумовлений промисловою революцією у Франції, яка почалася ще наприкінці XVIII – поч. XIX ст. та швидким зростанням фабричного виробництва.

Важливу роль також відіграло те, що в цей час Алжир опинився у центрі уваги провідних європейських країн внаслідок питання про піратство, що його було формально заборонено Лондонськими конференціями 1816 р. Від імені Європи до алжирського дея було направлено французького та алжирського адміралів, яких він прийняв з іронією. Питання про піратство, зрозуміло, було лише прикриттям геополітичних цілей європейських держав стосовно Алжиру. До найбільш енергійних дій вдалася британська ескадра лорда Екмауса, але вона наразилася на опір алжирців 27 серпня 1816 р. Пізніше, 1825 р. до аналогічної спроби захопити Алжир вдався британський адмірал Ніл, але і цього разу оборона Алжиру витримала.

Що ж стосується Франції, то найбільш тісно були пов'язані з Алжиром торгівельними інтересами марсельські торгівельні фірми. 1815–1820 рр., коли відносини між Францією та Алжиром погіршились, марсельські торгівельні кола розраховували на легкість захоплення Алжиру а їх представники використовували весь свій вплив на французькі правлячі кола, зауважуючи, що Алжир може посісти таке значення для Франції, яке має Індія для Великобританії. Разом з тим, Алжир ще міг би довго залишатись незалежним, якщо б не фінансові ускладнення алжирського дея та задирлива поведінка французького консула Девалю не призвели до відомої сцени "вдару віялом" 30 квітня 1827 р. [7, с.355].

Зрештою, у жовтні 1829 р. французи вдалися до переговорів з Єгиптом відносно "алжирської проблеми" намагаючись підштовхнути правителя Єгипту Мухамеда Алі до захоплення Алжиру. Але ця

дипломатична комбінація наразилася на опір Великобританії, під тиском якої турецький султан заборонив своєму "васалу" Мухамеду Алі починати військові дії проти Алжиру, внаслідок чого у листопаді 1829 р. франко-єгипетські переговори було припинено. Зазнавши невдачі у ході переговорів з Єгиптом 1829 р., французи почали безпосередню підготовку власної військової експедиції проти Алжиру, й з цього моменту захоплення ними цієї країни стало лише питанням часу.

Таким чином, алжирська політика Франції, з моменту свого виникнення 1564 р. та до прийняття рішення французькими правлячими колами 1829 р. про необхідність захоплення Алжиру, пройшла тривалий історичний шлях. Протягом декількох століть складовими цієї політики були торгівельні інтереси Франції у Алжирі, бажання французьких правлячих кіл використати "алжирське питання" у своїй боротьбі за панування у Середземномор'ї, а також залежність цієї політики від положення Франції на міжнародній арені. Особливості формування та провадження політики французьких правлячих кіл щодо Алжиру після окупації цієї країни потребують подальшого дослідження.

Література

1. **Nettement A.** Histoire de la conquete d'Alger écrite sur des documents inédits et authentiques / A. Nettement. – P.: Jacques Lecoffre et C, Libraires, Rue du Vieux – Colombier, 29, 1856. – 667 p.; Leynadier et Clausel. Histoire de l'Algérie Française / Leynadier et Clausel. – P.: Chez H. Morel, Editeur, 12, Rue de Constantine, 1848. – 403 p.; Rotalier Ch. de. Histoire d'Alger et de la pyratеріe des turcs dans la Méditerranée, a dater du seizieme siècle / Ch. de Rotalier. – P.: Chez Paulin, Librairie – Editeur, Rue de Seine, 33, 1841. – 522 p.; История XIX века: в 8 т. / [ред. Лависс и Рамбо]. – М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1938– . – Т.4. – 1938. – 663 с. 2. **Хмелева Н. Г.** Вооруженная борьба алжирского народа за независимость в XIX в. / Н. Г. Хмелева. – М.: Наука, 1986. – 275 с.; Ланда Р. Г. Борьба алжирского народа против европейской колонизации (1830–1918 гг.) / Р. Г. Ланда. – М.: Наука, 1976. – 290 с.; Луцкий В. Б. Новая история арабских стран / В. Б. Луцкий. – М.: Наука, 1965. – 425 с. 3. **Жюльен Ш.-А.** История Северной Африки. Тунис, Алжир, Марокко от арабского завоевания до 1830 года / Ш.-А. Жюльен. – М.: Издательство Иностранной литературы, 1961. – 422 с. 4. **История Османского государства, общества и цивилизации.** – М.: Издательская фирма "Восточная литература", 2006. – 602 с. 5. **Киссинджер Г.** Дипломатия / Г. Киссинджер. – М.: Научно-издательский центр "Ладомир", 1997. – 848 с. 6. **Блюш Ф.** Ришелье / Ф. Блюш. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 323 с. 7. **Rotalier Ch. de.** Histoire d'Alger et de la pyratеріe des turcs dans la Méditerranée, a dater du seizieme siècle / Ch. de Rotalier. – P.: Chez Paulin, Librairie – Editeur, Rue de Seine, 33, 1841. – 522 p. 8. **История дипломатии:** в 3 т. / История дипломатии. – М.: ОГИЗ Государственное социально-экономическое издательство, 1941. – 566 с.

9. **Маклинн Ф.** 1759. Год завоевания Британией мирового господства / Ф. Маклинн. – М.: Издательство АСТ. – 638 с.

Саранов С. В. Историческая эволюция алжирской политики Франции, 1564–1829 гг.

В статье рассматриваются основные этапы внешней и колониальной политики Франции в отношении Алжира. Основываясь на широком круге источников и учитывая результаты исследования этого вопроса, автор подвергает анализу факторы, влиявшие на формирование алжирской политики французских правящих кругов в различные исторические периоды.

Ключевые слова: Франция, Алжир, внешняя политика, колониальная политика, международные отношения.

Саранов С. В. Исторична еволюція алжирської політики Франції, 1564–1829 рр.

У статті розглянуто основні етапи зовнішньої та колоніальної політики Франції стосовно Алжиру. Базуючись на широкому колі джерел та враховуючи результати вивчення цього питання, автор піддає аналізу фактори, що впливали на процес виробки алжирської політики французьких правлячих кіл.

Ключові слова: Франція, Алжир, зовнішня політика, колоніальна політика, міжнародні відносини.

Saranov S. V. The historical evolution of the Algerian Policy of France, 1564–1829

The main periods of French foreign and colonial policy concerning Algeria have been studied in this article. Based on a wide range of authorities and taking into consideration the results of scientific research into this issue the author has analyzed what exerted influence upon the French ruling circles with regard to Algerian policymaking.

Keywords: France, Algeria, foreign policy, colonial policy, international relations

УДК 94(410) «1830/1833»: 327

Седнев С. С.

**НАЧАЛО "ЭРЫ ПАЛЬМЕРСТОНА" ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ
ВЕЛИКОБРИТАНИИ, 1830–1833 ГГ.**

В течение XVII–XVIII вв. Англия (с 1707 г. – Великобритания) постепенно шла по пути превращения в мировую державу. Вместе с тем, формировалась и внешнеполитическая доктрина, в основу которой легла система принципов и методов, созданная и проверенная ранее Венецианской республикой. С помощью венецианских политических технологий Лондон добился своих основных успехов на мировой арене. Но главным, чему англичане научились у венецианцев, было то, что самая большая сила в мире – это сила идей, и если держава в состоянии контролировать культуру другой нации, она может контролировать ее образ мышления, и тогда политики и армия будут покорно выполнять ее волю.

Проникновение идей протестантизма и принципов свободного ростовщичества способствовала постепенному становлению так называемой "венецианской партии" в политических кругах Англии. Распространение учений Контарини и Сарпи способствовало утверждению радикального протестантизма и контаринианского католицизма, то есть утверждению "интеллектуальной империи" и перенесению венецианских методов в Англию. Опорой этому служило перемещение финансовых накоплений, создание торговых компаний и формирование купеческого класса.

Подобно Венеции, Великобритания стала высокомерной, аристократической, связанной традициями даже в жизненном укладе. В ней отсутствовали социальные напряжения [1, с.67]. Итальянская республика, таким образом, оказала значительное влияние на развитие и формирование внешней политики Британской империи.

Проблематика, связанная с внешней политикой Великобритании и деятельностью в этой области Г. Дж. Пальмерстона, была и остается весьма актуальной. Без изучения этих вопросов любое исследование истории международных отношений середины XIX в. было бы неполным. Поэтому историография этой проблемы достаточно обширна [2].

В то же время, учеными практически не подвергались детальному изучению вопросы о влиянии деятельности Пальмерстона на развитие событий периода бельгийского кризиса.

Именно поэтому можно сделать вывод о необходимости дальнейшей разработки и изучения проблемы. Вместе с тем, наличие

документальных и, прежде всего, недавно опубликованных архивных материалов, создает объективные возможности для достижения этой цели [3].

Как известно, первая половина XIX ст. стала временем окончательного складывания Британской мировой империи. К этому моменту страна создала мощную передовую промышленность, обладала внушительным военно-морским и торговым флотом, а также располагала обширными колониальными владениями. Все это позволило ей занять главенствующую роль в мировой политике.

Тенденции экономического развития диктовали необходимость поиска свежих внешнеполитических идей, перехода от насильственных методов к дипломатическим маневрам. Главным выразителем этого подхода стал Г. Дж. Пальмерстон (1784–1865), выдающийся английский государственный и политический деятель, в 1830 г. возглавивший Форин оффис. Член палаты общин с 1807 г., ранее он занимал посты младшего лорда Адмиралтейства (1807–1809) и военного министра (1809–1828) [4, с.332].

Он был представителем старой английской аристократии, либералом, сочувствующим справедливости и прогрессу, однако враждебный требованиям демократии.

После падения министерства Годерича (1828) Пальмерстон оказался слишком "умеренным и либеральным" для строго консервативного кабинета Веллингтона и, таким образом, впервые очутился в рядах оппозиции.

С этих пор его внимание было обращено преимущественно на иностранные дела. В июле 1829 г. Пальмерстон произнес в палате общин речь, касающуюся внешней политики, которая имела громкий резонанс в парламенте и обществе. За два года деятельности в оппозиции Пальмерстон сблизился с вигами и связал свою судьбу с этой партией, членом которой оставался до самой смерти.

В своей политике он твердо придерживался следующих трех принципов: поддержание мощи и престижа Великобритании, сохранение "баланса сил" в Европе и установление – где только возможно – либеральных правительств, лояльных по отношению к Лондону. Он действовал открыто, заявляя в парламенте: "...Каждый британец – житель нового Рима", объявляя тем самым о создании всемирной империи. Международная ситуация в полной мере способствовала возвышению Великобритании.

Для Европы начало 30-х годов XIX в. было периодом политической нестабильности, вызванной ростом революционных и национально-освободительных движений. Особое место в международных отношениях того времени занимал "бельгийский вопрос".

25 августа 1830 г. в Брюсселе вспыхнула революция. Бельгийский народ, который в 1815 г. насильственно, вопреки его

интересам, языку и религии, стал частью населения Голландии, потребовал административной автономии. А уже через месяц бельгийцы учредили у себя временное правительство, которое с 4 октября стало действовать независимо [5, с.267].

Все это вызвало серьезное беспокойство в британских правящих кругах. Голландия и Бельгия еще с XVII в. постоянно находились в орбите английских экономических, политических интересов, и нестабильная ситуация в этих странах могла нанести им серьезный вред. К тому же, эта территория на протяжении многих лет была ареной англо-французской борьбы [6, с.29]. В противостоянии морской державы Великобритании и континентальных стран решающую роль имел контроль над устьями рек, впадающих в Северное море, то есть – над прибрежными зонами Голландии. Эти территории приобрели новое кардинально важное геополитическое значение и покушение на них "континенталов" немедленно вызывало бурную реакцию Альбиона [1, с.32]. Поэтому британской дипломатии надо было спешить, чтобы не отдать инициативу в решении "бельгийского вопроса" французам [6, с.29].

В Форин оффисе были склонны признать отделение Бельгии от Голландии с одним лишь условием, что эта страна не попадет в зависимость от Франции [7, с.269]. В начале ноября 1830 г. Великобритания открыто выступила в поддержку отделения Бельгии от Голландии.

Независимая Бельгия была важна для Великобритании с точки зрения европейской стратегии. Во-первых, "поддержка бельгийской революции являлась тяжелым ударом по Венской системе" [Цит. по: 6, с.28]. Во-вторых, основополагающим принципом политики главы Форин оффиса было сохранение "баланса сил" путем поддержки "слабого против сильного". В-третьих, внешнеполитическая доктрина Великобритании предполагала помощь национально-освободительным и революционным движениям, что, в свою очередь, было обусловлено интересами торгово-промышленной буржуазии, заинтересованной в новых рынках сбыта продукции в Европе.

Основным противником такой политики Великобритании оставалась Россия. Будучи верным принципам 1815 г., русский царь все еще надеялся на совместную акцию держав-участниц Священного союза. Однако, 8 октября 1830 г. в своем докладе Николаю I вице-канцлер К. В. Нессельроде сообщил об отказе союзных держав от планов вооруженного вмешательства в бельгийские дела [3, с.109].

Оценив сложившуюся обстановку, на Даунинг-стрит пришли к выводу, что Священный союз больше не в состоянии активно вмешиваться в европейские дела. Более подходящего момента для решения "бельгийского вопроса" в пользу Великобритании могло бы и не представиться. Поэтому в конце октября 1830 г. премьер-министр

Веллінгтон виступив с ініціативою о созыве конференции пяти великих держав, которая должна была состояться в Лондоне.

Лондонская конференция открылась 2 ноября 1830 г. Ее участниками стали: от России – Ливен и Матушевич, от Франции – Талейран, от Австрии Эстергази и Весенберг, от Пруссии – фон Бюлов, от Великобритании – лорд Абердин [5, с.69].

Но вскоре Пальмерстон сменил на конференции Абердина и стал ее центральной фигурой. Этому способствовал ряд благоприятных факторов: конференция проходила в Лондоне, что было очень удобно для Пальмерстона. Он мог более оперативно и гибко строить свою политику, используя преимущество "родных стен"; позиции Великобритании существенно укреплялись сотрудничеством с Францией; большую роль играло экономическое могущество Альбиона.

Пальмерстон решил действовать по принципу "разделяй и властвуй", превращая каждую страну в марионетку, вассала и жертву британской имперской политики. В очередной раз континент ощутил применение венецианских политтехнологий. "Когда мне задают вопрос... что именно зовется политикой, единственный ответ таков: мы намереваемся придерживаться того, что может показаться наилучшим в каждой конкретной ситуации, и делать руководящим принципом интересы нашей страны", – признавал глава Форин оффиса [Цит. по: 8, с.74].

Пальмерстон с самого начала взял инициативу в свои руки, предложил признать независимость Бельгии при условии выполнения ею своих обязанностей, обозначенных конгрессом 1815 г. Вскоре и остальные участники конференции поддержали это предложение. 20 декабря 1830 г. оно было оформлено специальным протоколом, подписанным уполномоченными России, Австрии, Великобритании, Пруссии и Франции [10, с.749–750]. "...Союз Голландии и Бельгии в какой бы то ни было форме можно было бы восстановить, лишь прибегнув к принуждению в обеих странах и предоставив в распоряжение короля иностранную армию...", – анализировали протокол Х. А. Ливен и А. Ф. Матушевич в депеше от 24 декабря 1830 г. на имя вице-канцлера К. В. Нессельроде [3, с.212]. "Мы высказываем мысль", – продолжали они, – об отделении Бельгии, но подчеркиваем, что Бельгия, будучи отделена от Голландии, все равно должна выполнять свои обязательства перед Европой, а это в представлении английского министерства – и в нашем тоже – означает, что она будет по-прежнему служить барьером против Франции" [3, с.214]. По мнению представителей России, после обретения независимости Бельгия должна будет "находиться под гарантией пяти держав, предусматривающей, что в случае вторжения на ее территорию одной из этих держав, четыре других обявят ей войну" [3, с.215]. "Такое постановление явилось бы возобновлением Четверного союза 1813, 1815 и 1818 гг.", – пишут они, и

заключают: "Мы, однако, уже можем заверить, что оно отвечает также личным взглядам и намерениям лорда Пальмерстона" [3, с.212–215].

Действительно, 20 января 1831 г. Пальмерстоном был составлен протокол, определивший границы нового государства и провозгласивший его "вечный нейтралитет" [6, с.30]. Согласно этому документу, статус Бельгии как нейтрального государства и ее территориальная целостность гарантировались державами-участницами [9, с.759–761].

Пальмерстон привел в пользу нейтралитета следующий довод: "бельгийцы во все времена были беспокойным и бунтующим народом. Казалось необходимым принудить его в известной степени к мирной жизни и заставить его обратить все свое внимание на торговлю и промышленность, благодаря которым бельгийцы будут с каждым днем все более опасаться Франции и будут все более расположены к Голландии" [Цит. по 10, с.450–451]. Из этого мы можем сделать вывод, что Пальмерстон, отстаивая независимость Бельгии, имел в виду, прежде всего, ее независимость от Франции, в то время как новый статус защищал Бельгию от любых последующих посягательств.

Такой подход, преимущественно, был продиктован интересами британской экономической элиты. В стремлении "открыть" бельгийский рынок Пальмерстон продолжил дело одного из лидеров "венецианской партии" Шелбурна, возглавлявшего Форин оффис и внешнюю разведку, и утверждавшего, что индустриальное преимущество Великобритании дает ей право требовать свободы торговли. Это и объясняет заинтересованность английских правящих кругов в свободном проникновении английского капитала в Бельгию.

Однако для полного утверждения британского влияния в этой стране Пальмерстону предстояло решить в пользу Великобритании вопрос о выборе бельгийского короля. Его успешное решение во многом предопределяло будущую внешнеполитическую ориентацию Бельгии [6, с.31].

Изначально лорд Пальмерстон обещал поддержать кандидатуру принца Оранского, но уже в 1830 г. он убедился, что партия Оранского в самой Бельгии малочисленна и поэтому имеет мало шансов на успех. С целью убедить в своей правоте союзников, он инициировал поездку в Бельгию барона Крюденера, в результате чего кандидатура принца Оранского была отклонена участниками конференции [5, с.76–77]. В сложившейся ситуации Ливен и Матушевич докладывали вице-канцлеру Нессельроде: "...было уже предложено два других варианта. Один – избрать государем Бельгии герцога Немурского, дав ему в супруги дочь герцога Кембриджского. Этот план слишком профранцузский, чтобы получить одобрение лондонского кабинета. Второй – доверить суверенную власть принцу Леопольду Саксен-Кобургскому, который вступит в брак с одной из дочерей Луи-Филипа. К этому предложению британское министерство относится довольно благосклонно" [3, с.214].

Избрание королем герцога Немурского было нежелательно для Лондона, так как усиливало бы французское влияние в Бельгии. Этого Пальмерстон допустить не мог [6, с.31]. "...Мы рассматриваем, что восшествие герцога Немурского на бельгийский престол, – писал он премьер-министру Грею, – равносильно союзу Бельгии и Франции, и мы не можем согласиться как с одним, так и с другим; я совершенно уверен, что другие европейские державы придерживаются такой же точки зрения по этому вопросу, и, по моему личному мнению, передача короны герцогу Немурскому вызовет большую войну в Европе" [Цит. по: 11, с.216].

Правда, Луи Филипп, не желая обострения отношений с Великобританией, отказался от короны, предложенной его сыну, несмотря на уже состоявшееся 3 февраля 1831 г. избрание бельгийским Национальным конгрессом герцога Немурского [6, с.31].

Вопрос был окончательно решен под давлением Пальмерстона и 4 июня 1831 г. бельгийским королем был избран Леопольд.

Но нерешенность вопросов границ, финансов и торговли между Бельгией и Голландией привели к нарушению сроков принятия государствами постановлений конференции от 20 января и утверждению ею нового протокола.

9 июля Национальный конгресс утвердил мирные условия, Леопольд принял корону, но король Нидерландов отказался от навязанных ему условий, и голландская армия вторглась в Бельгию. Леопольд I обратился за помощью к французскому правительству. Франция, все еще надеясь на "получение выгод" от Бельгии, незамедлительно откликнулась на просьбу. 12 августа 50-тысячный корпус французской армии занял Брюссель. Голландская армия вынуждена была отступить [7, с.284–285].

Такой шаг Парижа возмутил всех участников конференции и особенно главу Форин оффиса. "Одно ясно – французы должны уйти из Бельгии, или начнется война, и война в ближайшие дни", – заявил он [Цит. по: 12, с.103]. И хотя французские войска вскоре покинули территорию Бельгии, Пальмерстон, по-прежнему не желавший усиления французского влияния в этой стране, предложил конференции изменить свое решение. 15 ноября 1831 г. по его инициативе державы-участницы заключили окончательный договор с Бельгией, менее выгодный для нее [6, с.32].

Однако голландский король вновь отказывался признать соглашения и в соответствии с ними вывести свой гарнизон из Антверпена [6, с.33].

К сентябрю 1832 г. ни один вопрос не был решен. Тогда Бельгия снова обратилась за помощью к великим державам. Французское правительство было готово и на этот раз прийти на помощь. В этих условиях Уайтхолл не мог допустить, чтобы Франция в одностороннем порядке вмешивалась в бельгийские дела. [7, с.292–294].

22 октября 1832 г. Пальмерстон и Талейран подписали двухстороннее соглашение о принудительном выполнении договора от 15 ноября 1831 г. "Англия в одиночестве не способна добиться выполнения стоящих перед нею задач на континенте; она должна иметь союзников в качестве рабочих инструментов", – пояснял Пальмерстон [13, с.345]. Таким "рабочим инструментом" стала Франция, ощутившая на себе "венедианские" методы Лондона.

После окончательного отказа нидерландского короля вывести войска с территории Бельгии, англо-французский флот блокировал голландское побережье, а французский корпус под командованием маршала Жерара осадил Антверпенскую крепость. Потерпев поражение, Голландия была вынуждена предложить мир. 21 мая 1833 г. в Лондоне между Великобританией, Францией и Нидерландами было заключено соглашение, восстанавливающее между ними дружеские отношения и прекращающее военные действия в Бельгии. Голландский король обязался уважать нейтралитет нового государства, о чем должно было быть заключено непосредственное соглашение между ним и Леопольдом. И хотя Вильгельм I предполагал оттянуть это соглашение новыми придирками, и в течении еще 5 лет отказывался от официального его заключения, фактически после акта 21 мая Бельгия окончательно получила независимость и уже не подвергалась посягательствам со стороны Голландии [7, с.296–297].

Таким образом, сформировавшийся в XIV–XVI вв. "островной" способ существования Великобритании в XIX в. воплотился в ее геополитике как "морской" принцип, определивший ее противостояние континентальным державам. Жизненно важным для Альбиона стал контроль не только над устьями рек севера Европы, но и всеми выходами в море. Этим объясняется особая заинтересованность, проявленная Лондоном во время бельгийских событий 1830 г. На Лондонской конференции Уайтхолл стремился утвердить свое доминирующее положение в международных отношениях. Человеком, который оказался способен реализовать данную цель, стал лорд Пальмерстон.

В борьбе за господство в Европе Великобритания вновь разыграла "венедианскую партию", правда, уже в новых геополитических условиях. Лавируя и меняя тактику, используя особенности революционной ситуации, возникшей, в том числе, и благодаря его умелым манипуляциям, обойдя основных конкурентов в лице великих держав, глава Форин оффиса достиг желаемого результата, а именно – признания независимости и нейтралитета Бельгии. Спокойствие в Европе было сохранено, но и позиции империи значительно укрепились.

Достичь поставленной цели Пальмерстон смог благодаря тому, что управление иностранными делами было поставлено на качественно новый уровень, в результате чего внешняя политика империи приобрела

четкую направленность. При этом нельзя не отметить, что внешнеполитическая линия Пальмерстона во многом отражала противоречивость его личности. С одной стороны, его деятельность во время бельгийского кризиса и Лондонской конференции способствовала превращению Бельгии в независимую державу и сохранению "баланса сил" на континенте, в результате чего в международных отношениях наступил этап относительного затишья. С другой стороны, уже через 15 лет в Европе произошли события, которые заставили забыть о покое в принципе. Революционные потрясения 1848–1849 гг. явились логическим продолжением европейского кризиса 1830–1833 гг. и привели к окончательному краху Венской системы, что позволяет достаточно однозначно утверждать – с самого начала Пальмерстоном руководствовался отнюдь не принципами гуманизма. В основе его внешнеполитической деятельности лежали трезвый политический расчет и ничем не ограниченный национальный эгоизм, что, впрочем, характерно для любого успешного государственного деятеля подобного масштаба. Именно это и позволило ему добиться осуществления своей программы превращения Великобритании в мирового лидера. Некоторые аспекты процесса реализации Пальмерстоном дальнейших этапов этой программы требуют более подробного исследования.

Литература

1. **Дехийо Л.** Хрупкий баланс: четыре столетия борьбы за господство в Европе / Л. Дехийо. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2005. – 314 с.
2. **Жолудов М. В.** Пальмерстон и разработка внешнеполитической доктрины либеральной партии Великобритании / М. В. Жолудов // Внешняя политика Великобритании в новое и новейшее время. – М.: МГПИ, 1968. – С. 25–45; Bourne K. Palmerston: The early years 1784–1841 / K. Bourne – New York: Macmillan, 1982. – 749 p.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston 1830–1841 / Ch. Webster // Britain the liberal movement and the Eastern question. – London: Bell, 1951– . – Vol. I. 1951. – 400 p.
3. **Внешняя политика России XIX и начала XX века: Документы Министерства иностранных дел Российской Федерации / [ред. Севостьянов Г. Н.].** – М.: Международные отношения, 2005– . – Т. XVII. – 2005. – 720 с.
4. **Bourne K.** Palmerston: The early years 1784–1841 / K. Bourne. – New York: Macmillan, 1982. – 749 p.
5. **Намазова А. С.** Бельгийская революция 1830 г. / А. С. Намазова. – М.: Наука, 1979. – 101 с.
6. **Жолудов М. В.** Пальмерстон и разработка внешнеполитической доктрины либеральной партии Великобритании / М. В. Жолудов // Внешняя политика Великобритании в новое и новейшее время. – М.: МГПИ, 1968. – С. 25–45.
7. **Дебидур А.** Дипломатическая история Европы. Священный союз от Венского до Берлинского конгресса 1814–1878 / А. Дебидур – Ростов на Дону: Феникс, 1995– . – Т. I. – 1995. – 478 с.
8. **Seton-Watson R. W.** Britain in Europe: 1789–1914 / R. W. Seton-Watson – Cambridge: Cambridge

Univ. Press, 1955. – 715 p. 9. **British** and Foreign State Papers, 1830–1831. – London: Bell, 1833. – 820 p. 10. **Мартенс Ф.** Собрание важнейших трактатов и конвенций заключенных Россией и иностранными державами / Ф. Мартенс. – СПб.: Типография А. Бенке, 1874– . – Том XI. – 1874. – 900 с. 11. **Webster Ch.** The Foreign Policy of Palmerston 1830–1841 / Ch. Webster // Britain the liberal movement and the Eastern question. – London: Bell, 1951– . – Vol. I. – 1951. – 400 p. 12. **Bulwer H.** The life of Henry John Temple, Viscount Palmerston / H. Bulwer – L.: Bell, 1870–1871– . – V. II – 1870–1871. – 500 p. 13. **Briggs A.** The Age of Improvement 1783–1867 / A. Briggs. – London: Longmans, 1959. – 380 p.

Седнев С. С. Начало "эры Пальмерстона" во внешней политике Великобритании, 1830–1833 гг.

Статья посвящена проблеме формирования внешнеполитического курса Великобритании в 1830–1833 гг. В частности, исследованы деятельность министра иностранных дел Г. Дж. Пальмерстона и его роль в преодолении бельгийского кризиса 1830–1833 гг.

Ключевые слова: Г. Дж. Пальмерстон, внешняя политика Великобритании, концепция "баланса сил", Форин оффис, Уайтхолл.

Седнев С. С. Початок "ери Пальмерстона" у зовнішній політиці Великої Британії, 1830–1833 рр.

Статтю присвячено проблемі формування зовнішньополітичного курсу Великої Британії у 1830–1833 рр. Зокрема, досліджені діяльність міністра закордонних справ Г. Дж. Пальмерстона та його роль у подоланні бельгійської кризи 1830–1833 рр.

Ключові слова: Г. Дж. Пальмерстон, зовнішня політика Великої Британії, концепція "балансу сил", Форін оффіс, Уайтхолл.

Sednev S. S. The beginning of the "era of Palmerston's" in Great Britain foreign policy in 1830–1833

The article is dedicated to problem of British foreign policy's formation in 1830–1833. In particular, the activities of Secretary of State for Foreign Affairs H. J. T. Palmerston and his role in overcoming the Belgian Revolution in 1830–1833 have been investigated.

Keywords: H. J. T. Palmerston, British Foreign Policy, the conception of "Balance of Power", the Foreign Office, Whitehall.

УДК 94 [44 : (5–15)] «1814/1830»

Р. Г. Харьковский

ПОЛИТИКА ФРАНЦИИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ, 1814–1830 ГГ..

Регион Ближнего и Среднего Востока на протяжении ряда столетий сохраняет важное положение, как геополитический плацдарм. Огромное значение имеет и тот факт, что здесь сконцентрирована значительная часть мировых запасов энергоресурсов, вокруг добычи и транспортировки которых последнее время разворачивается острая борьба, в которую втянута и Украина.

Кроме того, фактором, который придаёт особую актуальность изучению истории международных отношений на Ближнем и Среднем Востоке, является обострение внешнеполитической ситуации в этом регионе. Изучение корней подобных противостояний, происходивших на этой территории в прошлом, на наш взгляд, может облегчить процесс решения ближневосточных конфликтов в настоящем.

Проблемы истории международных отношений в регионе Ближнего и Среднего Востока освещены в работах таких представителей ближнего и дальнего зарубежья, как К. М. Базили, Н. Н. Муравьёв, А. Н. Муравьёв, В. Н. Виноградов, В. П. Георгиев, Н. А. Дулина, Т. В. Еремеева, О. И. Жигалина, А. Дебидур, Н. С. Киняпина, Э. Лависс, А. Рамбо, А. З. Манфред, А. Д. Новичев, Ф. А. Ротштейн, Е. В. Тарле, М. Т. Панченкова, М. Н. Тодорова, Г. А. Нерсесов, Г. Л. Бондаревский, И. С. Рыбаченок, А. Рамбо, М. С. Андерсон, Ч. Вебстер, Ф. Бейли, Дж. Морриот, Ф. Мозели, В. Пьюрир, Ф. Родки, М. Сабри и др. [1]. Значительный вклад в изучение ближневосточной политики стран Западной Европы и США внесли отечественные исследователи: Е. А. Коппель, М. С. Бурьян, О. Б. Демин, О. Захарчук, В. Ададунов, Б. М. Гончар, В. Самчук, К. А. Русаков, В. В. Савенков и др. [2]. Тем не менее, история ближневосточной политики Франции, на наш взгляд, является недостаточно изученной в отечественной историографии. Одной из очень немногочисленных специальных работ такого плана является монография Ю. А. Боева, посвященная исследованию внешней политики Франции на Ближнем Востоке в 1898–1914 гг. [3]. Вместе с тем, исторические истоки французской политики на Ближнем Востоке в украинской историографии остаются недостаточно разработанными.

Данная статья представляет собой попытку рассмотреть политику французских правящих кругов в отношении Ближнего Востока в 1814–1830 гг..

После падения Империи и реставрации Бурбонов во Франции вопрос о проведении активной внешней политики на Ближнем востоке

более чем на десятилетие отошёл на задний план. Такое изменение позиции Версаля было связано с тем, что в годы реставрации правительство Людовика XVIII (1755–1824) было всецело поглощено решением внутренних проблем. Нестабильное положение в самой Франции не позволяло правительству Людовика XVIII организовывать далёкие и дорогостоящие военные экспедиции. И хотя вопрос о завоевании Египта со времён Наполеона не только не утратил своей важности, но и приобрёл в 20-х г. XIX в. ещё большую актуальность, обусловленную возрастающей зависимостью развивавшейся французской промышленности от источников дешёвого сырья и новых рынков сбыта, Людовик, пришедший к власти благодаря английским субсидиям и русским штыкам, не желал из-за Египта портить отношения ни с Лондоном, ни с Петербургом.

После смерти Людовика XVIII и восхождения на французский престол Карла X (1757–1836) внешнеполитическая линия Парижа изменилась. Стабилизировав положение в стране, правительство Карла X взяло курс на сближение с Россией с целью ослабления международного влияния Англии. Глава французского кабинета князь О. Ж. А. Полиньяк (1780–1847) понимал, что для интенсивного экономического развития Франции необходимы колонии. По его мнению, захват новых "заморских территорий" не только позволил бы правительству улучшить экономическую ситуацию в стране, но и поднял бы репутацию Бурбонов среди воинственно настроенной французской буржуазии [4, с.55].

Распространение подобных настроений в стране побудило Карла X в конце своего правления осуществить завоевание Алжира. В 1830 г. французские войска захватили столицу этой страны [5, с.18]. Это событие было встречено в Лондоне с тревогой, поскольку англичане очень не желали усиления французских позиций на Средиземном море. К тому же Полиньяк лелеял мечту о франко-русском разделе Турции и захвате Францией Египта, что совершенно противоречило политике статус-кво, основы которой закладывались в этот период Уайтхоллом.

Однако планам Полиньяка не суждено было осуществиться – в июле 1830 г. во Франции произошла революция, в результате которой династию Бурбонов сменила Орлеанская монархия Луи-Филиппа (1773–1850). Новое правительство с первого дня своего существования в значительной степени нуждалось в укреплении своего международного положения и всячески заискивало перед Великобританией, недвусмысленно давая понять о своей готовности пойти на разного рода уступки [5, с.11–13; 6, с.104].

Неудивительно поэтому, что английский кабинет признал Луи-Филиппа французским монархом. Вместе с тем, это признание стоило Франции существенных уступок в пользу англичан по многим внешнеполитическим вопросам. Так, ради сохранения "сердечного согласия" с Англией Луи-Филипп приостановил завоевание Алжира, а

также пошёл на уступки в бельгийском и испанском вопросах [5, с.40–117]. Как видим, поддержание "сердечного согласия" между двумя державами было отнюдь не выгодно для Франции, игравшей роль "младшего партнера" и, более того, не исключало острых англо-французских противоречий, особенно в области колониальной политики. Как и ранее, камнем преткновения между Версалем и Вестминстером был Египет.

Французские промышленники и коммерсанты намеревались установить свой контроль над Египтом и были недовольны "умиротворительной" проанглийской политикой кабинета Казимира Перье. Торговая и промышленная буржуазия Франции к этому времени уже пользовалась преобладающим положением в Турции и Египте и не желала его терять.

Не имея в этот период возможности для оккупации Египта, Франция оказывала помощь египетскому паше – Мухаммеду Али, предоставляя ему денежные займы, поставляя оружие и направляя квалифицированные военные кадры [7, с.130]. Парижские университеты открывали двери для египетских и турецких студентов, прививая им, наряду со знаниями в гуманитарных и точных науках, любовь ко всему французскому. Оказывая подобную поддержку Мухаммеду Али и инвестируя значительные средства в экономику Египта, Франция рассчитывала подчинить эту страну своему влиянию.

Вскоре политико-экономические связи Франции с Египтом стали настолько тесными, что Версаль влиял уже не только на характер и объём египетского экспорта и импорта, оснащение армии и флота, но и на формирование внешней политики Каира.

Используя, таким образом, вновь приобретенный плацдарм на берегах Нила, французские правящие круги пытались разрешить свои собственные проблемы на Востоке. Так, ещё Карл X в последние годы своего правления пытался использовать армию египетского пашы для осуществления похода в Алжир [8, с.144]. Руководствуясь собственными же интересами, Франция активно поддерживала Мухаммеда Али в его стремлении утвердить своё влияние на Западном побережье Малой Азии. Переход Сирии, Киликии и Измира под власть сильного и дружественного Кэ д'Орсе правителя давал французам шанс ещё больше распространить своё влияние в Леванте [9, с.51].

Разумеется, подобная активность Франции на берегах Нила не могла не вызывать противодействия со стороны Англии, чья восточная политика предусматривала поддержание интегритета Османской империи. Защищая подступы к Индии, англичане оказывали сопротивление всеми возможными способами, значительно ограничивая степень версальских амбиций в отношении Египта. Кроме того, стойкие симпатии египетского правителя к Франции и усиление его власти при поддержке последней, вызывали обоснованные опасения не только в Лондоне, но и в Петербурге. Николай I (1825–1855) полагал, что в случае

мятежа Мухаммеда Али, который не замедлит поддержать Франция, центробежные тенденции охватят и другие части Порты, что "вызовет всеобщее недовольство, возродит надежды янычар и подготовит Османской империи роковую катастрофу" [Цит. по: 10, с.205]. В Петербурге имели все основания считать, что если Мухаммед Али разрушит Османскую империю, на её обломках он создаст новое государство, политика которого, по большей части, будет формироваться в Париже. В этом случае у России был бы сосед "сильный и победоносный вместо соседа слабого побеждённого", что отнюдь не отвечало интересам этой державы на Востоке. "Завоевание Турции Мухаммедом Али, – говорил министр иностранных дел России К. В. Нессельроде, – могло бы возродить новые силы в этом упадающем царстве и отвлечь внимание и силы наши от дел Европы" [Цит. по: 11, с.2].

Между тем, существовало ещё одно обстоятельство, в значительной мере определявшее позицию России в этом вопросе – страх Николая I перед усилением влияния на Ближнем Востоке ненавидимой и презираемой им Июльской монархии, которую царь был вынужден признать лишь в угоду Великобритании.

Таким образом, к началу 30-х гг. XIX в. у Франции в ближневосточном регионе определились два основных соперника – Англия и Россия, столкновение с которыми было неизбежно, и вскоре переросло в открытый конфликт. Разжигание Версалем честолюбивых амбиций Мухаммеда Али подталкивало последнего к борьбе за отделение Египта от остальной части Османской империи. Особенности формирования и реализации ближневосточной политики Франции в этих непростых условиях требуют дальнейшего исследования.

Литература

1. **См. напр.:** Базили К. М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях / К. М. Базили. – М.: Изд-во вост. лит-ры, Ин-т народов Азии АН СССР, 1962. – 326 с.; Муравьев А. Н. Письма с Востока в 1849-1850 годах / А. Н. Муравьев. – СПб., 1851. – Ч. 1–2.; Муравьев Н. Н. Турция и Египет в 1832 и 1833 годах / Н. Н. Муравьев. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1869. – Ч. 1–4; Виноградов В.Н. Британский лев на Босфоре / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1991. – 160 с.; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны / В. Н. Виноградов. – М.: Наука, 1985. – 336 с.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи / [В. А. Георгиев, Н. С. Киняпина и др.]. – М.: Наука, ГРВЛ, 1978. – 440 с.; Георгиев В. П. Внешняя политика России на Ближнем Востоке в конце 30-х – начале 40-х годов XIX в. / В. П. Георгиев. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 200 с.; Дебидур А. Дипломатическая история Европы / А. Дебидур. – М.: Гос. изд-во иностр. лит-ры, 1947– . – Т.1: Священный союз. – 1947. – 483 с.; Дулина Н. А. Османская империя в международных отношениях (30-40-е годы XIX в.)

/ Н. А. Дулина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1980. – 192 с.; Еремеева Т. В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы / Т. В. Еремеева. // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып.2. – С.475–518; Жигалина О. И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. / О. И. Жигалина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1990. – 166 с.; История XIX века (Западная Европа и внеевропейские государства) / [ред. Лависс и Рамбо]. – М., 1905–1907. – Т.4. – 527 с.; Киняпина Н. С. Внешняя политика России первой половины XIX века / Н. С. Киняпина. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.; Манфред А. З. Внешняя политика Франции 1871–1891 гг. / А. З. Манфред. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 592 с.; Новичев А. Д. История Турции. Новое время / А. Д. Новичев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968–1973. – Т. 2–3; Тодорова М. Н. Англия, Россия и танзимат (вторая четверть XIX в.) / М. Н. Тодорова. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – 184 с.; Ротштейн Ф. А. Англичане в Египте / Ф. А. Ротштейн. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 62 с.; Ротштейн Ф. А. Захват и закабаление Египта / Ф. А. Ротштейн. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1959. – 367 с.; Тарле Е. В. Наполеон / Е. В. Тарле. – Минск: Беларусь, 1992. – 429 с.; Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Е. В. Тарле. – М.-Л.: Наука, 1965. – 427 с.; Тарле Е. В. Политика: история территориальных захватов (XV–XX век) / Е. В. Тарле. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, 2001. – 800 с.; Панченкова М. Т. Политика Франции на Ближнем Востоке и Сирийская экспедиция 1860–1861 гг. / М. Т. Панченкова. – М.: Наука, 1966. – 270 с.; Нерсесов Г. А. Дипломатическая история египетского кризиса, 1881–1882 гг. / Г. А. Нерсесов. – М.: Наука, ГРВЛ, 1979. – 320 с.; Нерсесов Г. А. Египет в международных отношениях 70-х годов XIX в. и русская дипломатия / Г. А. Нерсесов // Вопросы африканской истории. – М.: Наука, ГРВЛ, 1983. – С. 127–170 с.; Бондаревский Г. Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива / Г. Л. Бондаревский. – М.: Наука, 1968. – 543 с.; Бондаревский Г. Л. Германский империализм в борьбе за Красноморский бассейн (конец XIX – начало XX века) / Г. Л. Бондаревский // История и экономика стран Арабского Востока. – М.: Наука, 1973. – С.3–42; Рыбаченок И. С. Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в.: автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" / И. С. Рыбаченок. – М., 1994. – 32 с.; Anderson M. S. The Eastern Question 1774–1923. A study in international relations / M. S. Anderson. – L.: McMillan, 1966. – 436 p.; Bailey F. E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826–1853 / F. E. Bailey. – Cambridge, at the University press, 1942. – 312 p.; Marriott J. A. R. The Eastern Question / J. A. R. Marriott. – Oxford: at the Clarendon press, 1924. – 564 p.; Mosely Ph. Russian Diplomacy and the Eastern Question in 1838 and 1839 / Ph. Mosely. – Cambridge: Russel&Russel, 1934. – 178 p.; Puryear V. J. International Economics and

Diplomacy in the Near East / V. J. Puryear. – California: Archon books, 1935. – 278 p.; Rodkey F. S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830-1841 / F. S. Rodkey // Journal of Modern History. – L., 1929. – Vol.1. – №4. – P. 570–593.; Sabry M. L'Empire Egyptien sous Mohammed Ali et la Question d'Orient, 1811–1849 / M. Sabry. – P.: Librairie orientaliste, P.Geuthner, 1930. – 605 p.; Webster Ch. The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question / Ch. Webster. – L.: Bell, 1951. – Vol. 1–2.; 2. **См. напр.:** Коппель О. А. Перська затока: проблеми безпеки (80–90-і роки) / О. А. Коппель. – К.: ВПЦ "Київський університет", 1998. – 200 с.; Коппель О. А. Міжнародні відносини ХХ століття / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук. – К.: Фада ЛТД, 2005. – 260 с.; Бурьян М. С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании / М. С. Бурьян. – Луганск: БОЯН РИ МП, 1994. – 168 с.; Демин О. Б. Английская внешняя политика в период ранних буржуазных революций в Нидерландах и во Франции / О. Б. Демин // Великая французская буржуазная революция: история и современность. – Одесса, 1989. – С.10–13; Захарчук О. М. "Силова дипломатія" в зовнішньополітичній діяльності Наполеона Бонапарта: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / О. М. Захарчук. – К., 2000. – 19 с.; Захарчук О. М. Франція і Росія: до питання про "силову дипломатію" Наполеона Бонапарта / О. М. Захарчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: КНУ, 1996. – Вип.42. – С.42–49; Ададуrow В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця ХVІІІ століття) / В. Ададуrow. – Львів: Вид-во УКУ, 2002. – 412 с; Ададуrow В. Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. Ададуrow. – Львів, 1997. – 20 с.; Гончар Б. М. "Залізний канцлер" і великі держави в балканських кризах 80-х років ХІХ ст. / Б. М. Гончар, В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 32–41; Гончар Б.М. Відносини між Францією та УНР / Б. М. Гончар, Н. Д. Городня // Укр. іст. журн. – К., 2000. – №2; Самчук В. Л. Політика європейських держав періоду "Великої Східної кризи" – як одна з причин Болгарської проблеми 80-х років ХІХ ст. / В. Л. Самчук // Питання нової та новітньої історії. – К.: ІЗМН, 1998. – Вип. 44. – С. 22-31; Русаков К. А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.02 / К. А. Русаков. – Луганськ, 2003. – 202 с.; Савенков В. В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія" / В. В. Савенков. – Луганськ, 2005. – 20 с.; 3. **Боев Ю. А.** Ближний Восток во внешней политике Франции (1898–1914 гг.). Очерки дипломатической борьбы Франции за ближний Восток / Ю. А. Боев. – К.: Наукова Думка, 1964. – 480 с.; 4. **Puryear V. J.** France and Levant. From the Bourbon restoration to

the peace of Kutiah / V. J. Puryear. – Berkeley: University of California Press, 1941. – 416 p.; 5. Hall J. England and the Orleans Monarchy / J. Hall. – L.: Smith, Elder&Co., 15 Waterloo Place, 1912. – 452 p.; 6. **Hoskins H. L.** British Routes to India / H. L. Hoskins – L.: Frank Cass & Co., 1966. – 494 p.; 7. **Ерофеев Н. А.** Английский колониализм в середине XIX в. / Н. А. Ерофеев. – М.: Наука, 1977. – 256 с.; 8. **Bourguet A.** La France et l'Angleterre en Egypte / A. Bourguet. – P.: Plon, 1897. – 288 p.; 9. **Farnie D. A.** East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854–1956 / D. A. Farnie. – Oxford: Clarendon Press, 1969. – 860 p.; 10. **Татищев С. С.** Внешняя политика императора Николая I. Введение в историю внешних сношений России в эпоху Севастопольской войны / С. С. Татищев. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1887. – 639 с.; Муравьев Н. Н. Русские на Босфоре в 1833 г. Из записок Н. Н. Муравьева / Н. Н. Муравьев. – М.: Тип. А. И. Мамонтова, 1869. – 463 с.

Харьковский Р. Г. Политика Франции на Ближнем Востоке, 1814–1830 гг.

В статье выделены и проанализированы основные этапы ближневосточной политики Франции. Показана связь каждого из этапов с внешне- и внутривосточным положением Франции.

Ключевые слова: Франция, Ближний Восток, колониальная политика.

Харківський Р. Г. Політика Франції на Близькому Сході, 1814–1830 рр.

У статті обґрунтовано та проаналізовано основні етапи близькосхідної політики Франції. Показано зв'язок кожного з етапів із внутрішньо- та зовнішньополітичним становищем Франції.

Ключові слова: Франція, Близький Схід, колоніальна політика.

Kharkovsky R. G. French policy in the Near East Region, 1814–1830

There were the main phases of French policy concerning Near East Region (1814–1830) stood out and analyzed in this article. Connection of this phases with home and foreign affairs was showed.

Keywords: France, Near East Region, colonial policy.

УДК 94 (73 : 569.1) : 327.364 «1919»

М. В. Ширяєв, А. О. Зуєва

**ПОЗИЦІЯ США ЩОДО ОБГОВОРЕННЯ "СИРІЙСЬКОГО
ПИТАННЯ" НА ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
(СІЧЕНЬ – ВЕРЕСЕНЬ 1919 Р.)**

У вересні 1919 р. США завчасно покинули Паризьку мирну конференцію, забравши з собою величезний пласт інформації щодо позицій Великобританії та Франції на Близькому Сході, а також внутрішнього розвитку територій колишньої Османської імперії. Однак для того, щоб отримати можливість зібрати всю цю інформацію, Вашингтон використав суперечку між європейськими країнами-союзниками, яка в історії отримала назву "сирійського питання".

Різні аспекти "Сирійського питання" знайшли своє висвітлення переважно в англо-американській та радянській історіографіях [1–6; 9; 12; 14]. Проте це питання розглядалось, переважно, у контексті близькосхідної політики європейських країн. Більшість авторів майже не торкаються сутності використання Вашингтоном "сирійського питання". Тому її розкриття дає можливість зрозуміти методи реалізації США власної стратегії із встановлення домінування в близькосхідному регіоні.

Джерельну базу роботи складають збірник документів "Зовнішня політика США, 1919 р.: Паризька конференція", документальне дослідження американського воєнного міністра Р. С. Бекера "Вудро Вільсон. Світова війна. Версальський мир", збірник документів "Великобританія і Палестина", збірник документів "Листування Мак-Магона – Хусейна 1915–1916 рр. і питання про Палестину", текст документу "Угода Сайкса–Піко".

Однією із причин Першої світової війни, безсумнівно, вважається прагнення до переділу колоніальних володінь: як союзники по Антанті, так і агресори з боку Троїстого союзу мали на меті ліквідувати Османську імперію й захопити її території.

Однак поділ Туреччини повинен був призвести до зміни змісту договорів відносно Єгипту, а також відкривав можливість експлуатації іншої монархії – Персії [10, с.97]. Домінування ж над східною частиною Середземномор'я залежало від володіння містами Малої Азії, Сирії та Палестини.

Ще під час Першої світової війни на міжнародну арену виходять Сполучені Штати Америки. Так сталося, що війна в Європі створила передумови для їх бурхливого економічного розвитку. Завдяки цьому промисловий та фінансовий центр перемістився з Європи до Північної Америки, а це, у свою чергу, посилює позиції США у світі.

Після закінчення війни американські правлячі кола вперше починають претендувати на частину "османської спадщини". Разом з тим, у Вашингтоні розуміли, що не мають тих привілеїв на Близькому Сході, які в них є на європейському континенті. Відсутність серйозних і стабільних економічних та політичних позицій у регіоні не давали змоги Сполученим Штатам відкрито претендувати на свою частку в розподілі арабських територій Османської імперії. Тому американцям доводилось приховувати свої справжні плани й проводити власну політичну лінію в близькосхідному регіоні дуже обережно.

Конференція у Версалі розпочала свою роботу 18 січня 1919 р., і мала на меті розглянути питання післявоєнного облаштування світу. Крім того, не останнє місце в переговорному процесі займала проблема подальшого існування Османської імперії. Великобританія й Франція наполягали на анексії її територіальних володінь. Справа в тому, що британські правлячі кола намагалися заволодіти багатими на нафтові поклади територіями Близького Сходу та забезпечити Суецький канал, як головну морську транспортну комунікацію імперії. Французи ж, натомість прагнули посилити владу у власних північноафриканських колоніальних володіннях, запорукою чого ставали серйозні позиції в Східному Середземномор'ї.

У той же час, американський президент пропонував заснувати систему мандатів. За його словами, вона була необхідна для того, щоб попередити невдоволення зі сторони місцевих народів. Сама ж система мандатів передбачала передачу володінь Оттоманської імперії під керівництво Ліги Націй [5, с. 97]. Однак у такому форматі систему мандатів відмовлялись прийняти Великобританія й Франція. При цьому вони вказували на той факт, що неможливо віддавати контроль над територіями Туреччини організації, яка до цього часу ще не набула статусу діючої. Врешті-решт, Лондон та Париж, розуміючи, що питання розподілу "османської спадщини" залишиться невирішеним, підтримали ідею створення системи мандатів. Коли ж союзники дали згоду на заснування системи мандатів, делегація США отримала можливість користуватися правом територіального врегулювання у вирішенні суперечливих питань. Вже 30 січня 1919 р. "Рада десятиох" прийняла рішення відокремити від Османської імперії й віддати під мандат Вірменію, Месопотамію, Палестину й Сирію.

Витоки виникнення "сирійського питання" слід шукати ще перед початком війни, коли зав'язалися відносини між Великобританією та Хіджазом. Ініціатива дипломатичних контактів виходила від Хіджазу та була підтримана британським представником у Каїрі Г. Кітченером. Справа у тому, що відносини між владою Порти та шерифом Мекки мали напружений характер ще задовго до початку світової війни. Цьому сприяв ряд причин. По-перше, у 1910 р. молодотурецька влада змінила адміністративний статус санджака Мекки, посягнувши на особисту владу Хусейна. По-друге, влада Порти вимагала від Хусейна згоди на

продовження лінії залізної дороги до Мекки. У цій вимозі Хусейн вбачав два негативні наслідки: по-перше, залізна дорога сприяла б вільному переміщенню турецьких військ територією санджака, а це, у свою чергу, дозволяло б здійснювати повний контроль над Хіджазом. По-друге, залізна дорога витіснила б собою караванні шляхи, які підтримувались владою Хіджаза.

За таких обставин шериф Хусейн запропонував Лондону союзні відносини, сутність яких зводилася до того, щоб Великобританія допомогла організувати повстання арабів проти турок. Уайтхолл вбачав свої переваги в розвитку контактів із Меккою. До останніх відносилося, насамперед, отримання домінування над Червоним морем та зміцнення позицій в Аравії.

Вивчаючи "сирійське питання", не можна оминати увагою листування Генрі Мак-Магона, британського Верховного комісара в Єгипті, із шерифом Мекки Хусейном, яка відбулася з квітня 1915 р. по березень 1916 р. Переписку складають десять листів, у яких мова йде про умови союзних відносин [13, с.106–133]. Так, арабська сторона, перш за все, вимагала від Лондона визначення територій майбутньої незалежної держави Хіджаз. Великобританія, у свою чергу, всіма способами звужувала територіальні вимоги Хусейна, але при цьому обіцяла надати підтримку арабському повстанню. Таким чином, Великобританія "за спиною" Франції уклала союзню угоду з арабами.

Водночас з укладанням угоди з Хусейном йшла робота з розподілу близькосхідних територій між Францією та Великобританією. Вже у травні 1916 р. був підписаний договір "Сайкс – Піко" [15]. Він передбачав встановлення домінування Великобританії над Іраком, а також деякими князівствами Аравійського півострову. Під "сферу впливу" Франції переходили Сирія, Ліван, північна частина Іраку, Південно-Східна Анатолія. Що стосується Палестини, то над її територіями встановлювався міжнародний контроль. Таким чином, уклавши угоду "Сайкс – Піко", Лондон порушив зобов'язання про створення незалежної арабської держави, яке він дав Хусейну.

Ще через два роки, 30 вересня 1918 р., було ратифіковано нову англо-французьку конвенцію про управління Сирією та Палестиною до підписання офіційного миру. Цей документ передбачав існування трьох зон: синю, зону "А" (Сирія) і коричневу (Палестина). Перша зона передавалася під французький контроль, друга – арабському урядові, третя – під управління англійців. На відміну від угоди "Сайкс – Піко", за новою конвенцією всі три зони потрапляли під верховну владу англійського головнокомандуючого на Близькому Сході лорда Е. Алленбі [11, с. 16].

Положення декларації суперечили домовленостям "Сайкс – Піко" й спричинили виникнення так званого "сирійського питання", суть якого полягала в зіткненні сфер інтересів Франції та Британії стосовно розподілу територій Сирії.

Територіальні суперечки між Лондоном та Парижем нерідко виникали ще у період Першої світової війни. Вирішувалися вони шляхом втручання у справу незалежного арбітра – Російської імперії. Однак після Жовтневої революції 1917 р. та приходу до влади більшовиків Росія втратила свої позиції в Європі й перестала впливати на рішення в територіальних питаннях. Саме тоді на світову арену вийшли США, які домоглися права не лише втручатися у вирішення спірних територіальних питань, але й давали рекомендації стосовно їх розв'язання.

Президент Сполучених Штатів під час вирішення "сирійського питання" поставив перед собою два завдання. Зміст першого полягав у тому, аби співвіднести прагнення сирійських арабів – не допустити встановлення французького мандату над Сирією – з доктриною про самовизначення націй. Друге завдання: потрібно було пов'язати цей документ з англо-французьким договором, хоча його зміст і суперечив доктрині. Для Девіда Ллойд Джорджа можливість американського втручання у європейські справи була "козирною картою" в політичній грі проти Франції. Проте, коли виникала загроза такого втручання, прем'єр-міністр Великобританії шукав засобів, аби відмовитися від американських рекомендацій.

Через два дні після відкриття конференції Едвард Хауз зустрівся з еміром Фейсалом і професором Вестерманном, керівником західної азійської секції дивізіону розвідки американської делегації. На одному із засідань конференції Фейсал висунув пропозицію відправити міжсоюзну комісію до Сирії з метою вивчення на місці ситуації, що склалася. Вестерманн висловив згоду. За підтримки Т. Е. Лоуренса-Аравійського, начальника штабу англійських військ на Близькому Сході, емір 23 січня особисто зустрівся з американським президентом і репрезентував йому свій проект. У той же день Вудро Вільсон призначив доктора Говарда Блісса президентом Сирійського Протестантського коледжу в Бейруті. Він повинен був вивчити настрої місцевого населення щодо "сирійського питання" [6, с.134]. Зрозуміло, що американський лідер схвалив пропозицію Фейсала стосовно відправки комісії до Сирії. Пізніше В. Вільсон озвучив її зміст на Раді Чотирьох і добився її затвердження.

На порядок денний Версальської конференції "сирійське питання" знову було винесено 13 лютого 1919 р. На засіданні свої погляди озвучили Центральний Сирійський комітет і доктор Говард Блісс. Сирійський комітет представляв інтереси Франції, тому не підтримав ідею Фейсала. Г. Блісс, навпаки, виступив за створення дослідницької міжнародної комісії [9, с.145].

Засідання Ради Чотирьох, що відбулося 20 березня 1919 р., стало кульмінацією в англо-американському протистоянні в питанні розподілу сирійських територій. Міністр закордонних справ Франції С. Пішон наполягав на тому, щоб мандат над Сирією був переданий Франції, посилаючись на угоду "Сайкс – Піко" від 1916 р. Натомість, Ллойд

Джордж заявив, що Британія не може допустити, аби сирійські території повністю перейшли у сферу впливу Парижа, адже це порушить зобов'язання англійців перед арабами. С. Пішон, у свою чергу, відповів, що французька сторона не може звільнити Лондон від виконання угод, укладених в 1916 р. лише тому, що їх умови суперечать попереднім домовленостям і зобов'язанням Великобританії, адже Франція завчасно про них не була попереджена й поінформована [7, с.105]. Ситуація залишалася напруженою, а питання – не вирішеним. Цим і скористався американський президент.

Завдяки своїй економічній могутності США могли собі дозволити реально впливати на всі рішення конференції. Вудро Вільсон проігнорував вимоги як британської, так і французької сторін. Він вважав, що якщо його європейські колеги прийняли 14 пунктів, то вони зобов'язані зважати на пункт про самовизначення націй і, вже дивлячись на це, рахуватися з інтересами народу, у даному випадку – з інтересами сирійських арабів.

Президент Вільсон поцікавився в генерала Е. Алленбі, англійського головнокомандуючого на Близькому Сході, про ті наслідки, які може мати передача мандату над Сирією Франції. Генерал відповів, що таке рішення викличе масову опозицію серед сирійських арабів і призведе до війни, адже араби з самого початку виступали проти французького контролю [3, с.141]. Стосовно "сирійського питання" американська делегація діяла досить уміло, але їй не вистачало достатньої поінформованості про суть питання, а тому й замало було важелів впливу під час відстоювання власної позиції й інтересів.

За таких умов Вудро Вільсон запропонував союзникам по Антанті відправити до Сирії міжнародну комісію, ідею створення котрої подав у січні 1919 р. емір Фейсал. Ця комісія, за словами американського президента, повинна була зібрати та проаналізувати пропозиції сирійського народу щодо вирішення "сирійського питання". Насправді ж Вільсон хотів відтягнути прийняття остаточного рішення про розподіл Османської імперії.

Ж. Клемансо й Д. Ллойд Джордж 25 березня 1919 р. визнали міжнародний статус комісії [2, с.63]. Проте вже через декілька днів британський прем'єр-міністр почав переконувати американського президента у відсутності потреби діяльності такої місії. Він пояснював це тим, що уряд Великої Британії отримав від іракського народу петицію, у якій говорилося про небажання іракців визнати правління Фейсала [4, с.136]. Вільсон все ж наполягав на відрядженні комісії до близькосхідного регіону, але згодився на зменшення області її дій.

Британський прем'єр, стурбований втручанням американців, вирішив якнайшвидше прийти до компромісу зі своїм французьким колегою. Однак США продовжували втілювати у життя план В. Вільсона про створення комісії. Її керівниками було призначено президента

Оберлінського університету Генрі Кінга та мільйонера з Чикаго Чарльза Крейна [14, с.160].

Вудро Вільсон наполягав на негайному призначенні британською та французькою сторонами своїх делегатів у комісію для відправки її на Близький Схід. У відповідь британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж відмовився назвати склад комісії до тих пір, поки це не зробить його французький колега. Жорж Клемансо, у свою чергу, вимагав заміни британських військ у Сирії вояками французької армії [8, с.270]. Такий поворот подій у значній мірі гальмував процес призначення європейських представників до складу комісії й затримував її відправлення на Близький Схід.

Незважаючи на протидію британського та французького прем'єрів, В. Вільсон 28 квітня 1919 р. схвалив склад комісії. Через два дні члени комісії отримали офіційне повідомлення про призначення їх на посади, підписане державним секретарем Г. Лансінгом [1, с.55]. Американські спеціалісти відправилися на Близький Схід 31 травня 1919 р. У цей же день Ллойд Джордж заявив на конференції, що необхідно також направити у цей регіон європейських представників. Однак Ж. Клемансо знову озвучив вимогу заміни французами британських військ у Сирії. На цьому ініціатива британського прем'єра себе вичерпала й питання було закрите.

Перебування американської комісії у Палестині та Сирії впродовж квітня – серпня 1919 р. ознаменувалось тимчасовим затишшям у вирішенні "сирійського питання" між європейськими союзниками. Коли ж комісія повернулася до Європи, то стало зрозумілим, що її робота не принесе бажаного результату для мирної конференції. Справа в тому, що американська місія частково виконала свої завдання, зробила звіт про виконану роботу, навіть представила його голові американської делегації у Парижі Френку Полку, але на цьому етапі все й зупинилось.

Передбачалося, що комісія озвучить звіт на черговому засіданні мирної конференції. Однак під тиском певних зовнішніх чинників та ізоляціоністські налаштованої частини сенату не був ратифікований Версальський договір, та США не вступили до Ліги Націй. Такі кроки не дозволили Вашингтону взяти участь у розподіленні мандатів над азійськими територіями Османської імперії. Після такого повороту подій американські представники у Європі змушені були залишити конференцію ще до розгляду турецького питання. Копії звіту близькосхідної комісії не були надіслані іншим країнам-учасникам мирних перемовин. Отже, звіт був "похоронений під сукном" і не використовувався в ході дипломатичних переговорів [12, с.123].

Отже, "сирійське питання" було однією з найсуперечливіших проблем союзників по Антанті під час вирішення майбутньої долі Османської імперії та розподілу її володінь. Сполучені Штати Америки, у свою чергу, використовували це питання для того, щоб заявити про власні інтереси в близькосхідному регіоні на мирній конференції.

Завдяки суперечці між Лондоном та Парижем стосовно Сирії, Вашингтон зміг здобути для себе ряд привілеїв. По-перше, було відстрочене прийняття остаточного рішення щодо розділу "османської спадщини", що в цій ситуації перетворило США зі спостерігача на арбітра. По-друге, участь у вирішенні "сирійського питання" дала змогу Білому Дому відправити в 1919 р. власну комісію Кінга-Крейна до Сирії та Палестини. Завдяки діяльності місії, США отримали стратегічно важливу інформацію щодо ситуації на півдні Османської імперії, а також змогли завоювати симпатії місцевої еліти. У майбутньому сам факт перебування американської місії на Близькому Сході Сполучені Штати використовували як історичне обґрунтування для активізації зовнішньої політики в регіоні. Дослідження певних особливостей процесу формування та реалізації цієї політики становлять перспективний напрямок наукових студій.

Література

1. **Antonius G.** The Arab awaking. The story of the Arab national movement / G. Antonius. – L, Hamish Hamilton Published, 1939. – 470 p.
2. **Fisher J.** Curzon and British Imperialism in the Middle East 191–1919 / J. Fisher. – London-Portland: Frank Cass, 1999. – 349 p.
3. **Hughes M.** Allenby and British Strategy in the Middle East 1917–1919 / M. Hughes. – London-Portland: Frank Cass, 1999. – 224 p.
4. **Laurence E.** United States Policy and the Partition of Turkey. 1914–1924 / E. Laurence. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965. – 420 p.
5. **Monroe E.** Britain's Moment in the Middle East 1914–1956 / E. Monroe. – Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1963. – 342 p.
6. **Nevakivi J.** Britain, France and the Arab Middle East 1914–1920 / J. Nevakivi. – L.: The Athlone Press, 1969. – 284 c.
7. **Palestine Papers 1917–1922. Seeds of conflict.** / D. Ingrams. – L., 1972.
8. **Papers** relating to the foreign relations of the United States. – Government printing office. Washington, 1934– . – Vol.1–2. – 913 p.
9. **Temperley H. W. V.** A history of Peace Conference in Paris: in 6 vls. / H. W. Temperley. – L., British Institute of International Affairs, 1923– . – Vol. 6. – 1923. – 695 p.
10. **Бекер Р. С.** Вудро Вильсон. Мировая война. Версальский мир / Р. Бекер. – М.: Гос. издат., 1923. – 451 с.
11. **Луцкий В. Б.** Арабский вопрос и державы-победительницы в период Парижской мирной конференции (1918–1919 гг.) / В. Б. Луцкий // Арабские страны: история, экономика. – 1966. – С. 14–59.
12. **Никольсон Г.** Как делался мир в 1919 г. / Г. Никольсон. – М.: Огиз: Гос. изд. полит. лит-ры, 1945. – 487 с.
13. **Переписка** Мак-Магона – Хусейна 1915–1916 гг. и вопрос о Палестине: Документы и материалы. – М., РОССПЭН, 2008. – 216 с.
14. **Поцхверия Б. М.** Американские комиссии в Турции в 1919 г. / Б. М. Поцхверия // Ученые записки Института востоковедения. – 1959. – Т. 17. – С.150–173.
15. **Соглашение Сайкс Пико** от 16.05.1916 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/098/886/htm>.

Ширяев М. В., Зуева А. А. Позиция США относительно обсуждения "сирийского вопроса" на Парижской мирной конференции (январь–сентябрь 1919 г.)

Статья раскрывает содержание англо-американские отношения после первой мировой войны. Автор представляет дебаты вокруг "сирийского вопроса" на Парижской мирной конференции в контексте формирования ближневосточной политики США. Результатом дебатов стало отправление в Сирию и Палестину комиссии Кинга–Крейна.

Ключевые слова: "сирийский вопрос", Парижская мирная конференция, Ближний Восток, переписка Мак-Магона–Хусейна, соглашение Сайкса–Пико, комиссия Кинга–Крейна.

Ширяев М. В., Зуева А. О. Позиція США щодо обговорення "сирійського питання" на Паризькій мирній конференції (січень–вересень 1919 р.)

Стаття розкриває зміст англо-американських відносин після Першої світової війни. Автор показує дебати щодо "сирійського питання" на Паризькій мирній конференції у контексті формування близькосхідної політики США. Наслідком дебатів є відправлення у Сирію та Палестину комісії Кінга–Крейна.

Ключові слова: "сирійське питання", Паризька мирна конференція, Близький Схід, переписка Мак-Магона–Хусейна, угода Сайкса–Піко, комісія Кінга–Крейна.

Shuryaev M. V., Zueva A. A. Position of the USA concerning the discussion of "Syrian question" at the Peace conference of Paris (January–September, 1919)

The article deals with the Anglo–American relations after World War I. The authors present the debates on "Syrian question" at the Peace Conference in Paris in the context of forming US policy in the Middle East. In consequence of debates the King–Crane Commission was sent into Syria and Palestine.

Keywords: the "Syrian question", the Peace conference of Paris, Near East, correspondence the Mac-Machon–Hussein, the agreement of Sykes–Pico, the King–Crane Commission.

УДК 341.123 : 323.28 (470+571)

М. Й. Шлеймович

**МІСЦЕ ООН В РОСІЙСЬКІЙ КОНЦЕПЦІЇ БОРОТЬБИ З
МІЖНАРОДНИМ ТЕРОРИЗМОМ
(28 ЧЕРВНЯ 2000 – 11 ВЕРЕСНЯ 2001 Р.)**

Серед численних факторів, що формують сучасну систему міжнародних відносин, своє місце займає міжнародний тероризм. Поряд із іншими глобальними викликами, що давно вже були кинуті людству, він представляє явище соціального порядку, породжене гострими протиріччями у відносинах на різних рівнях взаємодії. Каталізатором терористичної діяльності можуть виступати культурні (релігійні, мовні, етнічні), расові, політичні, економічні і, навіть, особистісні чинники.

Та незважаючи на строкатість причинного кола тероризму, у будь-якому випадку можна спостерігати одну спільну рису в його генезисі: наявність тривалого протистояння спільнот, одна з яких користується абсолютною перевагою у військово-політичній сфері і не вважає за необхідне врахувати інтереси свого більш слабого опонента. Отже, тероризм може розглядатися, щонайменше, у двох вимірах. По-перше – як політична акція з метою залякування слабого. І по-друге – як дія, спрямована на привертання уваги ("напоумлення") спільноти, що здійснює тиск.

У будь-якому випадку тероризм – явище, породжене асиметрією міжсуб'єктної взаємодії, а отже – ґрунт для терористичної традиції закладений нерівністю, яка все ще існує у відносинах між людьми, групами і навіть між націями.

В цьому плані неабиякого значення для світової спільноти набувають спроби колективного вирішення широкого кола проблем, і зокрема – в рамках Організації Об'єднаних Націй, яка своєю метою обрала планомірну реалізацію принципів рівності та запобігання насильству на світовій арені. Але, як міжнародна організація, ООН має чимало слабких місць, одне з яких – залежність від політичної волі країн, діяльність яких складає зміст роботи цієї міжнародної установи.

Серед найбільш відомих держав з тих, що беруть активну участь в діяльності ООН, важливе місце посідає Російська Федерація, котра, як правонаступниця СРСР, зберегла "привілейоване місце" в Організації, є постійним членом Ради Безпеки, інших її органів з обмеженим доступом для багатьох інших держав-членів. Історичний досвід Росії особливо цікавий тим, що він дозволяє їй відчувати себе і як націю, що здійснює певний тиск на оточуючі народи, і як країну, яка сама знаходиться під пресингом більш сильних конкурентів. Можливо, саме тому проблема рівності держав перед визнаним міжнародним правом і принципами,

закладеними в Статуті ООН, привертає останнім часом особливу увагу як наукової громадськості, так і представників політичної еліти.

З огляду на зазначене, можна упевнено говорити про надзвичайну суспільну та наукову актуальність теми, обраної для дослідження.

Українська історіографія проблематики, пов'язаної з ООН, представлена цілою плеядою дослідників, серед яких можна згадати В. С. Бруза, С. В. Віднянського, Б. М. Гончара, В. Г. Ціватого та інших видатних науковців, більшість з яких мають значний досвід дипломатичної роботи – у тому числі й в рамках ООН [1–3; 25]. Незважаючи на те, що спеціального дослідження з історії політики контртерористичної політики Росії в ООН в українській історіографії не існує, вона містить значні здобутки як з історії ООН, так і з різноманітних аспектів історії і актуальних проблем міжнародних відносин. Дані роботи містять багатий фактичний матеріал, і, що не менш важливо, певний арсенал використовуваних вітчизняними вченими методів вивчення даної проблематики, посилання на важливі корпуси джерел тощо. І стаття Б. І. Гуменюка, і роботи Б. М. Гончара та його вихованки Ю. М. Боголій, містять цінні дороговкази і приклади сучасної методики організації науково-історичних і політичних досліджень з історії міжнародних відносин, дипломатії і, в тому числі, ООН [23, 24]. Ураховуючи тривалий досвід України як члена цієї організації (у складі СРСР, а пізніше – як незалежної держави), не можна дивуватися міцним традиціям в розробці даного кола питань. Лише на кафедрі міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка протягом 1991–2008 рр. було захищено більше 10 кандидатських дисертацій, присвячених різним ділянкам даного предметного поля [25]. Це роботи Г. Д. Хоменко, В. М. Грабажей, В. О. Пахіль, О. В. Балдинюк, А. В. Німченко. В 2008 р., у відповідь на потребу часу, світ побачила дисертація М. Я. Гуцмана "Роль ООН у боротьбі проти міжнародного тероризму".

Важливий внесок зробила також і кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики того ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка, де були підготовані дисертації В. Я. Тарасенко, С. Б. Буряка, А. Т. Чепусова, Н. Бурунду, С. А. Муссалям, А. Х. Мехді, та ін. На кафедрі протягом 65 років її діяльності було захищено більше 120 (!) кандидатських і докторських дисертацій, присвячених вивченню історії і актуальних проблем міжнародних відносин. Консультантами здобувачів стали відомі сьогодні дослідники Г. М. Цветков, В. А. Манжола, М. М. Білоусов, О. А. Коппель, В. В. Копійка, В. Ю. Крушинський та ін.

Окрім даних колективів, а також кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн КНУ імені Тараса Шевченка під керівництвом згадуваного вже професора Б. М. Гончара, у виховання молодих дослідників даного профілю свій внесок робить і відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії України НАН України

на чолі з професором С. В. Віднянським. Зокрема, в 2009 р. в Дипломатичній академії України МЗС України було захищено роботу І. О. Гончаренка "Діяльність ООН та ОБСЄ у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі (90-і роки ХХ ст.)", яка виконувалася у відділі під керівництвом професора В. М. Матвієнко.

Звичайно, названими науково-дослідними колективами не обмежується наукова спільнота, що успішно розробляє різноманітні аспекти історії і актуальних проблем розвитку ООН. Але, незважаючи на те, що в Україні вивчення історії ООН і суміжних проблем зазнало значного розвитку, діяльність російської дипломатії в ООН з проблеми протидії міжнародному тероризму залишилася поза увагою вітчизняних дослідників, що зумовило необхідність продовження історіографічного пошуку.

У російській історіографії також приділялася увага цим проблемам [4–12]. Але й вони не містять спеціальних досліджень історії політики Росії в ООН з проблеми боротьби з міжнародним тероризмом.

Ураховуючи сумарний здобуток радянської, а згодом – української та російської історіографії, можна констатувати, що необхідний ґрунт для подальшої розробки даної проблематики вже сформовано. Зокрема, доволі тонко розроблене поняття міжнародного тероризму, як специфічного різновиду цього складного феномену, який, відповідно, потребує специфічної реакції. Разом з тим, жодної спеціальної роботи, присвяченої вивченню контртерористичної політики Росії в ООН, ми не зустріли.

Це вимагає залучення додаткових, документальних матеріалів. Зокрема, інформаційну базу з вивчення даної проблематики можуть значно збагатити документальні матеріали, опубліковані в збірниках документів, а також на офіційних інтернет-сайтах Організації Об'єднаних Націй та Міністерства закордонних справ Російської Федерації [13–22]. Загалом ці матеріали носять офіційний характер – це тексти міжнародних конвенцій, угод, заяв представників Російської Федерації в ООН та інших посадових осіб з кола питань, яке тематично включається до проблематики дослідження.

Навіть ураховуючи ту обставину, що перелічені документальні матеріали загалом характеризуються як офіційні й у зв'язку з цим вони здатні найбільш адекватно відобразити лише офіційний бік справи та неспроможні, по суті, розкрити "закулісні" моменти, що супроводжують процес прийняття важливих рішень міжнародного значення, даний корпус джерел дозволяє зробити реконструкцію дуже важливого фрагменту світової історії.

Таким чином, огляд наявних джерел та літератури свідчить про наявність необхідних умов для реалізації дослідницького проекту, *метою* якого виступає реконструкція, на основі аналізу існуючої літератури та опублікованих документів, історії антитерористичної

діяльності російської дипломатії в рамках роботи Організації Об'єднаних Націй наприкінці XX – на початку XXI ст.

Для реалізації зазначеної мети, урахувуючи сучасний стан дослідження даної теми, на першому етапі достатньо застосувати позитивістську методологію, зосередившись на відтворенні наскрізної хронології і виявленні найважливіших подій (в оцінці творців досліджуваних документів) в контексті обраної для вивчення проблематики.

Суттєвими для визначення хронологічних меж дослідження стала ротація правлячої еліти в Російській Федерації – передача повноважень Президента Росії В. В. Путіну. Для росіян і всього світу ця подія стала поворотною у багатьох значеннях, знаменувала початок нової епохи, зміну в динамізмі просування свіжих ідей у внутрішній і зовнішній політиці. 28 червня 2000 р. Президентом В. В. Путіним була затверджена нова редакція Концепції зовнішньої політики Росії. Цей документ відобразив офіційне російське бачення внутрішніх та зовнішніх загроз, які виникли в процесі трансформації міжнародного статусу Російської Федерації в перше десятиріччя після розпаду СРСР.

До того ж, сам факт прийняття нової Концепції зовнішньої політики, а не, наприклад, поправок та змін уже прийнятого документу, свідчить про рішучі наміри принципового реформування зовнішньополітичного курсу, що, звичайно, мало супроводжуватися переосмисленням існуючого арсеналу засобів реагування на відповідні виклики [13].

Також у січні 2000 р. була прийнята Концепція національної безпеки. Серед серйозних загроз національній безпеці Російської Федерації виступив і тероризм, оскільки, як зазначається в документі, міжнародним тероризмом розв'язана відкрита кампанія, яка має на меті дестабілізувати ситуацію в Росії [14]. Особливо важливо тут підкреслити акценти на "міжнародну" сутність загрози, з якою зіткнулося російське суспільство в той час.

У цілому оцінюючи події, які склали міжнародно-політичний фон для зазначених кроків нового керівництва країною, можна погодитися з тезою, яка міститься в даному документі. Дійсно, міжнародні обставини початку XXI ст., уже давно вимагали як переосмислення загальної ситуації, що складалася навколо Російської Федерації, так і порушення питання вибору пріоритетів у російській зовнішній політиці та можливостей її ресурсного забезпечення.

У Концепції зазначалося, що одночасно із "зміцненням міжнародних позицій Російської Федерації проявились і негативні тенденції" [13]. Не виправдали себе деякі розрахунки, пов'язані з формуванням нових рівноправних, взаємовигідних, партнерських відносин Росії з оточуючим світом", як це припускалось в "Основних положеннях концепції зовнішньої політики Російської Федерації",

затверджених розпорядженням Президента Російської Федерації від 23 квітня 1993 р., та в інших документах.

Але необхідність рішучих відповідей на існуючі виклики не виключала збереження низки принципових, передусім, ціннісних, орієнтирів.

Так, вищим пріоритетом зовнішньополітичного курсу Росії визначається захист інтересів особистості, суспільства та держави. У рамках цього процесу головні зусилля повинні бути спрямованими на досягнення наступних основних цілей:

- забезпечення надійної безпеки країни, збереження та зміцнення її суверенітету та територіальної цілісності, авторитетних позицій у світовому товаристві;
- створення сприятливих зовнішніх умов для поступового розвитку Росії, підйому її економіки, підвищення рівня життя населення, успішного проведення демократичних перетворень, зміцнення основ конституційного ладу, дотримання прав та свобод людини;
- формування поясу добросусідства по периметру російських кордонів, сприяння усуненню існуючих та попередження виникнення потенційних зон напруженості та конфліктів у прилеглих до Російської Федерації регіонах;
- пошук згоди та співпадаючих інтересів із зарубіжними країнами і міждержавними об'єднаннями в процесі вирішення завдань, визначених національними пріоритетами Росії, будівництво на цій основі системи партнерських та союзницьких відносин, покращення умов та параметрів взаємовідносин;
- усебічний захист прав та інтересів російських громадян і співвітчизників за кордоном;
- сприяння позитивному сприйняттю Російської Федерації у світі, популяризації російської мови і культури народів Росії в іноземних державах тощо.

Вказані позиції свідчили про репрезентацію великодержавних амбіцій, які стали активно просуватися В. В. Путіним. В такій композиції можна було б сміливо казати навіть про відродження відверто імперського духу Росії, але в числі найважливіших засобів реалізації вказаних пунктів оголошувався типово антиколоніальний важіль – дії через посередництво ООН. В документі зазначалося, що вплив на загальносвітові процеси мають бути виключено в "інтересах формування стабільного, справедливого та демократичного світового порядку, заснованого на загальновизнаних нормах міжнародного права, **включаючи насамперед цілі та принципи Статуту ООН** (виділення. – *М. Ш.*), на рівноправних та партнерських відносинах між державами" [13].

Аналіз стану міжнародного середовища в Концепції носить переважно констатуючий характер. Визнається, наприклад, що трансформація міжнародних відносин, припинення конфронтації та

послідовне переборювання наслідків холодної війни, просування російських реформ... суттєво розширили можливості співробітництва на світовій арені [13].

Водночас документ визначає й коло проблемних моментів, які не дуже відповідають інтересам РФ: посилення тенденцій до створення однополярної структури світу при економічному та силовому домінуванні США; схильність окремих націй до вирішення принципових питань міжнародної безпеки зі ставкою на західні інститути та форуми обмеженого складу; послаблення ролі Ради Безпеки ООН та ін. [13].

Російська зацікавленість в підтримці і посиленні ролі ООН в управлінні світовими процесами в документі простежувалася "червоною смугою". І, в першу чергу, ця необхідність пов'язувалася з виникненням низки глобальних загроз, подолання яких, на думку російських лідерів, не виглядало можливим без консолідації світової співдружності в цілому. А це, в свою чергу, ускладнювалося "обмеженістю ресурсного забезпечення зовнішньої політики Російської Федерації", що заважало успішному відстоюванню її зовнішньоекономічних інтересів, звужувало рамки її інформаційного та культурного впливу за кордоном [13].

Ось чому головним центром врегулювання міжнародних відносин у XXI ст., на думку авторів нової Концепції, повинна була залишатись Організація Об'єднаних Націй. І серед головних завдань зовнішньополітичного відомства РФ зазначалася рішуча протидія всім спробам принизити роль ООН та її Ради Безпеки у світових справах.

Більше того, на думку політичного керівництва Росії, необхідне було посилення консолідуючої ролі ООН у світі. І шлях до цього визначається через:

- неухильне дотримання стрижневих принципів Статуту ООН, включаючи збереження статусу постійних членів Ради Безпеки ООН;
- раціональне реформування ООН, яке б мало на меті розвиток її механізму швидкого реагування на події, що відбувалися у світі... зі збереженням непохитності права вето постійних членів РБ ООН;
- подальше збільшення ефективності Ради Безпеки ООН, яка мала нести головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки, надання цьому органу більшого значення за рахунок включення до його складу нових постійних членів, у першу чергу авторитетних держав, що розвиваються.

Реагування на конфліктні ситуації у світі та реалізація політики примирення у випадках хронічних міжнародних конфліктів також визначаються в документі єдино вірними лише через інструменти, розроблені в рамках ООН.

Зокрема в документі зазначається, що "Росія виходить з того, що тільки Рада Безпеки ООН має право санкціонувати застосування сили, маючи метою примушення до миру; що застосування сили як порушення Статуту ООН є нелегітимним та загрожує стабільності всієї системи міжнародних відносин..." [13]. Неприйнятними також оголошувалися

спроби запровадити в міжнародний обіг концепції типу "гуманітарна інтервенція" та "обмежений суверенітет" з метою виправдання односторонніх силових акцій в обхід Ради Безпеки ООН... "Пошук конкретних форм реагування міжнародного суспільства на різні гострі ситуації, – зазначалося в документі, – повинен вестись ... на основі чіткого дотримання норм міжнародного права та Статуту ООН" [13].

Таким чином, аналіз базового офіційного документа, який мав врегулювати зовнішньополітичний курс РФ, свідчить про те, що вузловим елементом у зовнішньополітичній стратегії Російської Федерації з 2000 р. стала всебічна підтримка і зміцнення позицій ООН як єдиного колегіального органу, що має виключне право на вирішення міжнародних суперечок, у тому числі й військовим шляхом.

Отже, Організація Об'єднаних Націй зайняла одне з ключових місць у Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, і, зокрема, у стратегії боротьби з міжнародним тероризмом.

Оцінюючи ООН як головний орган протидії міжнародним загрозам, російська дипломатія спрямовувала значні зусилля на активну участь у роботі цієї установи, дієво залучалася до обговорення всіх найважливіших питань, які виникали, зокрема, у контексті боротьби з міжнародним тероризмом.

Так, 13 листопада 2000 р. на засіданні VI Комітету 55-ї сесії ГА ООН з пункту 166 порядку денного "Заходи з ліквідації міжнародного тероризму" виступав представник Російської Федерації С. М. Карєв. У його виступі можна було побачити серйозну занепокоєність виникненням нової дуги терористичної активності: Балкани – Близький Схід – Кавказ – Центральна Азія – Афганістан. При цьому афганські території, які знаходилися під контролем талібів, виявились основним регіоном світу, звідки, згідно з думкою оратора, виходила загроза міжнародного тероризму. На думку доповідача, це, а також "зростаюча консолідація терористичних структур по всьому світу", поклали на ООН ще більшу відповідальність з мобілізації міжнародного потенціалу протидії тероризму [15]. Правову підставу для даної роботи російська сторона вбачала у резолюції 1269 Ради Безпеки: не повинно бути ніякої підтримки або притулку терористам, покарання за кожний терористичний акт має бути невідворотним.

С. М. Карєв відзначив, що Росія надала велике значення успішному завершенню роботи над проектом Конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму, привітала початок практичного обговорення наданого Індією проекту Всеохоплюючої конвенції про боротьбу з тероризмом, яка була покликана заповнити порожні місця в правовому режимі антитерористичного співробітництва.

Також у доповіді робилася спроба привернути увагу до того, що в 90-і рр. XX ст. Росія зіткнулась з жахливими за своєю жорстокістю проявами тероризму. За словами С. М. Карєва, факти свідчили про те, що силами міжнародного тероризму була розпочата спроба перетворення

Чечні, як суб'єкту Російської Федерації, на свій форпост, плацдарм для нових атак, і не тільки проти Росії. Цим мотивувалися як російська солідарність з усіма країнами, що постраждали від міжнародного тероризму, так і ряд правотворчих та адміністративно-військових заходів, які стосувалися питань організації боротьби з тероризмом на найближчі роки [15].

На 55-й сесії Генеральної Асамблеї була прийнята Конвенція проти транснаціональної злочинності, що Росія вважала великим успіхом ООН. Також були прийняті додаткові протоколи до Конвенції з таких актуальних проблем, як торгівля людьми та незаконний ввіз мігрантів [16]. Процес вступу цих документів у силу повинен був розпочатися на конференції, яка скликалась у Палермо 12–15 грудня ц.р. для підписання Конвенції та протоколів, що їх доповнювали [17].

Росія висловила готовність до конструктивної взаємодії на антикримінальному фронті зі всіма державами та міжнародними організаціями. 11 грудня Секретар Ради Безпеки Російської Федерації Сергій Іванов перед візитом до Італії зробив заяву, в якій наголосив, що об'єднання світового товариства в боротьбі проти міжнародного тероризму є особливо важливим. Він очолив російську делегацію, яка взяла участь у Політичній конференції високого рівня, відкритій 12 грудня в Палермо та скликаній для підписання Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності [18].

У ході Саміту та Асамблеї тисячоліття ООН Президент Російської Федерації В. В. Путін та російський Міністр закордонних справ І. С. Іванов знову підтвердили принципову позицію країни в тому, що в умовах зростаючої консолідації терористичних структур по всьому світу на ООН покладена ще більша відповідальність з мобілізації міжнародного потенціалу протидії тероризму. Ця робота мала, зокрема, сприяти втіленню в життя принципів, які були закладені в резолюції 1269 Ради Безпеки [19].

30 квітня 2001 р. Рада Безпеки ООН рішуче засудила скоєний двома днями раніше напад на македонський військовий та поліцейський персонал, у результаті якого 8 людей загинуло та 6 було поранено, а також усі акти насилля, які були скоєні албанськими збройними екстремістами на півночі Республіки Македонія. Від імені членів Ради її Голова закликав до негайного припинення подібних актів, які представляли собою загрозу Македонії й усьому регіону та до повного виконання резолюції 1345 РБ ООН. Члени ООН засудили всіх, хто вдається до насилля та тероризму, підтримує екстремізм, створює напруження, кидає виклик нормам міжнародного права та намагається протистояти процесам демократизації та примирення в Македонії.

Росія повністю поділяла та підтримувала жорстку реакцію РБ ООН на тривалу терористичну діяльність албанських екстремістів та сепаратистів. У відповідному інформаційному повідомленні МЗС Росії було висловлено переконаність в тому, що "протидіяти подальшому

розповсюдженню загрози тероризму та войовничого екстремізму можна тільки шляхом рішучих дій міжнародного товариства на основі повного та неухильного дотримання резолюції 1244, 1345 та інших рішень РБ ООН, які підтверджують суверенітет та територіальну цілісність держав балканського регіону" [20].

4 червня 2001 р. відбулася зустріч Міністра закордонних справ Російської Федерації І. С. Іванова із заступником Генерального секретаря ООН, керівником Віденського відділення Організації та Управління ООН з контролю над наркотиками та попередженню злочинності П. Арлаккі, який знаходився в Москві у зв'язку з проведенням Міжнародної науково-практичної конференції з проблем "тіньової" економіки та боротьби з відмиванням (легалізацією) доходів, які були отримані злочинним шляхом (Санкт-Петербург, 5–6 червня 2001 р.). У ході бесіди були обговорені питання взаємодії Росії з ООН у боротьбі з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю та незаконним обігом наркотиків [21].

5 червня Російська Федерація висловила вдячність Групі експертів під головуванням посла Хайле Менкеріоса за підготовку у відповідності до резолюції 1333 доповіді стосовно засобів контролю за ембарго на постачання зброї та закриття таборів з підготовки терористів на території Афганістану, яку контролювали таліби. Після уважного вивчення змісту доповіді було підтримано головний її висновок про необхідність створення моніторингового механізму з контролю за здійсненням вимог резолюції 1333.

Росія також підтримувала думку про те, що санкції по відношенню до талібів повинні здійснюватись у нерозривному зв'язку з іншими рішеннями ООН, які були націлені на забезпечення миру та стабільності в Афганістані. Найсерйознішу увагу російські дипломати приділяли необхідності й далі зберігати адресний характер санкцій, щоб вони не призвели до погіршення життя простих афганців, не заважали наданню гуманітарної допомоги [22].

Окрім Афганістану, увагу російського представництва в ООН приковували проблема мирного врегулювання в Косово, а також циклічні загострення близькосхідної проблеми. Обидва проблемні кола також були пов'язані з проблемами боротьби з міжнародним тероризмом, консолідацією зусиль ООН у вирішенні цих складних питань.

Отже, наведених прикладів, на наш погляд, достатньо для того, щоб скласти доволі точне уявлення про зміст російської дипломатичної роботи ООН по проблемі боротьби з міжнародним тероризмом.

У 2000–2001 рр. російська дипломатія брала активну участь у контртерористичній діяльності ООН. Як ліквідація діючих "гарячих точок", так і робота на перспективу (в рамках підготовки і просування міжнародно-правових актів з протидії міжнародному тероризму, закріпленні ролі ООН як головного арбітра міжнародних суперечок і т.д.)

знаходили своє місце в роботі російського представництва в ООН. У цьому контексті необхідно відзначити обговорення ООН заходів з протидії міжнародній злочинності, відмиванню грошей, що, зокрема, розглядалось як одне з важливих джерел фінансування міжнародного тероризму. Сюди також можна віднести й запропоновану Індією Конвенцію про боротьбу з актами ядерного тероризму.

Тим не менш, у зазначений період в ООН не існувало спеціалізованого органу для боротьби з міжнародним тероризмом. Його функцію виконувала Рада Безпеки ООН. Та й сам хід подій не висував перед ООН тих викликів, які могли б поставити під сумнів як статус організації, так і ступінь її результативності.

Не зважаючи на це, російська дипломатія діяла суворо у відповідності до проголошеної офіційної концепції зовнішньої політики РФ, усебічно використовувала потенціал ООН для розв'язання найскладнішої задачі – ліквідації міжнародного тероризму.

Загальна психологічна атмосфера, рівень впливовості Росії в світі та безпосередньо в ООН і ступінь гостроти усвідомлення масштабів проблеми під назвою "міжнародний тероризм" не йшли в порівняння з ситуацією, яка склалася в світі після подій 11 вересня 2001 р., коли наймогутніша країна світу – фактичний світовий гегемон – стала об'єктом зухвалого терористичного акту, який поклав початок нової епохи в історії міжнародних відносин.

Ці події значною мірою змінили формат обговорювання проблеми боротьби з міжнародним тероризмом і, серед іншого, надали нових підстав російським дипломатам для того, щоб у XXI ст. продовжити реалізацію обраної стратегії з цим феноменом. Згадані процеси потребують подальшого дослідження.

Література

1. **Бруз В. С.** ООН і врегулювання міжнародних конфліктів / В. С. Бруз. – К.: Либідь, 1995. – 110 с.; Бруз В. С. Українська дипломатія в ООН / В. С. Бруз // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Київ, 1998. – Вип. 1: Зовнішня політика і дипломатія. – С.100–103; Бруз В. С. Операції ООН з підтримання миру: уроки історії і шляхи підвищення її ефективності / В. С. Бруз // ООН у системі міжнародних відносин. Історичний досвід і перспективи: Ювілейний науковий збірник. – К., 1995. – С.24–35; Бруз В. С. ООН і НАТО: проблеми співробітництва / В. С. Бруз // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Київ, 2000 та ін. 2 **Віднянський С. В., Мартинов А. Ю.** Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. – К.: Генеза, 2006. – 240 с. 3. **Гончар Б. М.** Сучасні виклики міжнародній безпеці і ООН / Б. М. Гончар // Пам'ять століть. – 2005. – №5. – С.39–52.; Гончар Б. М., ООН, міжнародна безпека і США (1990–2000 рр.) / Б. М. Гончар, Ю. М. Боголій // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.,

2008. – Випуск 14. Зовнішня політика і дипломатія: історична ретроспектива, традиції і сьогодення. – С.176–191, та ін.

4. **Ковалев А. А.** Организация Объединенных Наций и борьба с терроризмом / А. А. Ковалев // Материалы торжественного собрания и научно-практической конференции Российской ассоциации содействия ООН, посвященной 60-летию Организации Объединенных Наций. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – С.127–137.

5. **Ковалев Н. Д.** Актуальные проблемы международного сотрудничества в борьбе с терроризмом / А. А. Ковалев // Мировое сообщество против глобализации преступности и терроризма. – М.: Международные отношения. – 2002.

6. **Борисов А. Н.** Международно-правовые аспекты борьбы с терроризмом / А. Н. Борисов // Материалы торжественного собрания и научно-практической конференции Российской ассоциации содействия ООН, посвященной 60-летию Организации Объединенных Наций. – М.: Изд-во РУДН, 2006. – С.138–143.

7. **Иванов И.** Международная безопасность в эпоху глобализации / И. Иванов // Россия в глобальной политике. – 2003. – №1. – С.15.

8. **Ковалев Н.** Международное сотрудничество в борьбе с терроризмом / Н. Ковалев // Защита и безопасность. – 2002. – №1. – С.15–23.

9. **Пятецкий Л. Л.** Проблема терроризма в современном мире / Л. Л. Пятецкий // Международная жизнь, 2002. – №6. – С.45–49.

10. **Сафонов А. Е.** Необходима глобальная система противодействия терроризму / А. Е. Сафонов // Международная жизнь, 2003. – №1.– С. 35–42.

11. **Казеннов С. Ю.** Международный терроризм в условиях переходного миропорядка: недооценка угрозы [Электронный ресурс] / С. Ю. Казеннов, В. Н. Кумачев. – Режим доступа: www.russ.ru/politics/articles/19991123_terr-pr.html.

12. **Кудинов В.** Проявить искреннюю коллективную политическую волю в борьбе с международным терроризмом / В. Кудинов // Мировое сообщество против глобализации преступности и терроризма. – М., 2002.

13. **Концепция** внешней политики Российской Федерации // Международная жизнь. – 2000. – №№8–9. – С.3–14.

14. **Концепция** национальной безопасности Российской Федерации, утвержденная Указом Президента Российской Федерации от 10 января 2000г. № 24. Официальный сайт МИД РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru/ns-osndoc.nst/0e9272befa34209743256c630042d1aa/a54f9caa5e6875e432569fb004872a6?OpenDocument>.

15. **Выступление** представителя Российской Федерации С. Н. Карева в VI Комитете 55-й сессии ГА ООН по пункту 166 повестки дня "Меры по ликвидации международного терроризма" 13 ноября 2000 г. Официальный сайт МИД РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mid.ru/ns-rkonfl.nst/8850205d7c032570432569e000362cb1/432569e00034005f4325699c003c1194?OpenDocument>.

16. **Выступление** представителя Российской Федерации С. Н. Карева на пленарном заседании 55-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН по пункту 105 повестки дня: "Предупреждение преступности и уголовное

проблеми міжнародних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип.55. – Ч.ІІ. – С.158–166. 26. **Капитоненко Н.** Исследование международного терроризма: теоретико-методологические аспекты / Н. Капитоненко // Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2009. – Випуск 86. Частина II (у двох частинах). – С.226–228. 27. **Материалы торжественного собрания и научно-практической конференции** Российской ассоциации содействия ООН, посвященной 60-летию Организации Объединенных Наций. – М.: Изд-во РУДН, 2006.

Шлеймович М. И. Место ООН в российской концепции борьбы с международным терроризмом (28 июня 2000 – 11 сентября 2001 г.)

На основе изучения опубликованных официальных документов анализируется позиция Российской Федерации по проблеме борьбы с международным терроризмом накануне событий 11 сентября 2001 г. в США.

Ключевые слова: Российская Федерация, Организация Объединенных Наций, международный терроризм.

Шлеймович М.І. Місце ООН в російській концепції боротьби з міжнародним тероризмом (28 червня 2000 – 11 вересня 2001 р.)

На основі вивчення опублікованих офіційних документів аналізується позиція Російської Федерації щодо проблеми боротьби з міжнародним тероризмом напередодні подій 11 вересня 2001 р. в США.

Ключові слова: Російська Федерація, Організація Об'єднаних Націй, міжнародний тероризм.

Shleymovich M. J. A place of UN in Russian conception of struggle against international terrorism (June, 28, 2000 – September, 11, 2001)

The article is analyzed position of Russia on issue of struggle against international terrorism on the eve of events of September, 11, 2001 in the USA.

Keywords: Russian Federation, United Nations, international terrorism.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 947

Г. Буканов

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ТЕЧІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Відродження та розбудова української державності, формування її політичної системи та необхідність конституційної реформи зумовлюють збільшення ролі політичних партій та громадських організацій в державі.

Мета даної роботи – проаналізувати виникнення та розвиток ліберальної течії в політичній палітрі України та її потенціал у розбудові національної державності на початку ХХ ст.

До історіографічного доробку по даній темі вагомий внесок зробили сучасники подій: Б. Грінченко, В. Дорошенко, С. Єфремов, російський історик С. Щоголев, А. Стороженко, німецький дослідник О. Гетч, П. Стебницький, П. Христюк, П. Гайдалемівський, Є. Чикаленко та ін. Найкраще опрацювання історії УДП (Українська демократична партія), УРП (Українська радикальна партія) та УРДП (Українська радикально-демократична партія), показано у працях, опублікованих за кордоном українськими емігрантами й істориками з діаспори: Д. Дорошенком, О. Лотоцьким, Ю. Тищенком-Сірим, Н. Полонською-Василенко та ін, які використали значний об'єм фактичного матеріалу [1]. Намагання об'єктивного висвітлення аспектів формування, діяльності лібералів в I–III Думах ми знаходимо в працях видатних істориків сьогодення, присвячених діячам історії українських партій – Г. Касьянова, О. Телешуна, О. Голобуцького, В. Куликова, А. Павка, Ф. Турченка, С. Донченко та ін. [2; 3; 4].

Особливо важлива роль у формуванні ліберальних принципів, які справлять враження на світову спільноту на більш пізньому етапі, належить двом англійським революціям – середини і кінця XVII ст., які заклали міцні підвалини лібералізму: гарантія громадянських і політичних прав особи, невтручання в економічні справи громадян, недоторканість власності, свобода промисловості й торгівлі, формування державної влади, визнання парламенту головним носієм державного суверенітету, а також створення відповідального перед парламентом уряду, ліквідація влади монархії над церквою. На початку ХХ ст. Україна була розділена територіально між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Географічна близькість, давні господарські стосунки, мовна і культурна спільність народів, розділених кордоном, сприяли

поглибленню економічних зв'язків між імперіями. За мету автор має прослідкувати різні вектори впливу на формування українського лібералізму в першій половині XIX ст. "Лібералізм, – проголошено в маніфесті ліберальної партії, – виступає за свободу. Лібералізм цікавлять люди, проте не в своїй масі, а як індивідууми. Ліберали відкидають філософські міфи про вищу цінність держави, нації, аристократії або робітничого класу; для них цінністю є тільки особа людини. Людині ж для повного висловлення і розвитку своєї особистості необхідне вільне суспільство – суспільство, в якому вона зможе щось сказати в справі його управління й зіграти певну роль в одній із його громад" [Цит. за: 5, с.40–42]. Загальнодемократичний рух, що вже набув сили в Європі, тут теж мав надзвичайно великий вплив, оскільки охоплював усі верстви населення. Особливий відбиток на взаємовідносини України з іншими народами наклало піднесення слов'янського національного руху. Великим випробуванням для цих відносин стала збройна боротьба. Польське повстання 1863–1864 рр. викликало різку поляризацію політичних сил. У ставленні до нього зіткнулися погляди та думки різних кіл громадськості України. Значна кількість інтелігенції сприйняла повстання негативно, що було викликано бажанням багатьох керівників польського руху зберегти кріпацтво та приєднати Правобережну України до складу майбутньої незалежної Польщі. Цим пояснюється оцінка польського повстання рядом українських діячів (М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Драгомановим та ін.), як несвоєчасне та станом обмежене в аграрному та національному питаннях [6, с.5].

Прямо протилежну позицію зайняли західноукраїнські "москвофіли", які заперечували будь-які права польського народу на створення самостійної держави. Ліберальна ж львівська "Громада" надала підтримку повстанцям, сподіваючись на поступки у національному питанні польської шляхти.

Отже, в середовищі української громадськості повстання було зустрінуте прихильно, ще раз продемонструвавши численні суперечності усередині самого суспільства – класові (селяни – польські поміщики), станові (панство польське – російське), ідеологічні (республіканці – монархісти), національні (поляками – інші народи, які населяли Україну).

Теорія лібералізму на початок XX ст. найбільш повно віддзеркалювала нагальні потреби глибокої демократизації, його швидкого економічного розвитку, вирішення основних проблем (економічних, соціальних, національних) [6, с.6]. Лібералізм, як практика, втілювався в принципах вільного ринку, конкуренції, плюралізму, парламентського демократизму, розділення гілок влади і рівності перед законом. Державі, при такому розумінні співвідношення свободи, особистості та суспільства, залишалася роль "нічного сторожа", який вартує права та інтереси особи в межах закону [1].

Залучення України до потоку міжнародних зв'язків в обох імперіях відбувалося в контексті національних рухів, які прагнули діяти

в рамках монархічних порядків. Характерним виявленням таких процесів стало масове переселення чехів до України, як одна з форм національного руху, як відповідь на створення в 1867 р. двоєдиної Австро-Угорської монархії та онімечення чеських земель.

Чеські іммігранти отримали підтримку багатьох громадських кіл в Україні. Широке сприяння чеському рухові було викликано, перш за все, міцним корінням, яке мала в Україні та в Росії слов'янофільська традиція. Але різні соціальні групи розуміли цю традицію по-своєму.

Слов'янські комітети, які були організовані ліберальною інтелігенцією за сприяння адміністрації Київського навчального округу, допомагали чехам отримати можливість створити національні школи. "Киевский телеграф", який відбивав погляди ліберальної громадськості України, робив наголос на національній нерівноправності чехів в Австрії, тоді як консервативний "Киевлянин" на перше місце ставив монархічні настрої саме заможних переселенців. Революційні демократи, співчуваючи в цілому національному рухові, критично оцінювали царистські настрої іммігрантів.

Як наслідок – зростання національно-визвольного руху на території цілої України.

Ідейно й організаційно український національно-визвольний рух почав формуватися в першій половині XIX ст., але тоді він не виходив за культурно-просвітницькі межі. Перетворення його на політичний і формування відповідних структур відбувалося наприкінці століття, коли українофіли почали переходити до організаційної роботи в масах і стали опозиційними до влади [5, с.59].

Процес організаційного оформлення політичних сил України наприкінці XIX ст. проходив у двох ідейно обґрунтованих напрямках: консервативний та народницько-ліберальний. У політичній сфері консерватизм передбачає збереження традиційних форм життя та діяльності держави як особливу цінність традиційного ладу.

На противагу консерваторам народники щиро виступали за народоправство, яке було органічно властиве українцям у минулому і повинно було бути відтворене зараз. "В конфліктах народу і власті вина завжди на стороні власті," – так сформулював лозунг народницької ідеології М. Грушевський. Ліберальне народництво передбачає переважне забезпечення усіх ліберальних прав і свобод населенню України за умови, що остання буде автономним державним утворенням.

"Історія Русів", створена невідомим автором у 60–70 рр. XVIII ст., була виразом національно-державної ідеї, що сформувалася в колах, тісно пов'язаних з Генеральною військовою канцелярією. Не ставши, однак, знаменною віхою у процесі українського національного ренесансу, "Історія Русів" набула свого значення, ставши джерелом наснаги та ідей для перших справжніх будителів української національної самосвідомості. Маються на увазі Т. Шевченко, П. Куліш,

М. Костомаров, а сталося це у 40–50 рр. XIX ст. після її видання Осипом Бодянським.

Конкретними носіями національної ідеї були громадсько-культурні діячі. Стосовно даного етапу на Україні слід говорити про головного ідеолога Кирило-Мефодіївського братства, творця його основних програмних документів – М. Костомарова.

Статті та дослідження, які зробив М. Костомаров у 60-і роки, розгорнули та поглибили суперечності, помітні вже в його працях 40-х рр. "Книга биття українського народу" проголошувала неминучість відродження України, яке може бути досягнуте через самостійний національно-культурний розвиток, створення своєї державності. Але парадокс у тому, що у програмних документах братчики відзначають таку можливість лише в рамках федерації всіх слов'янських народів (панівних і поневолених).

Широкого розмаху рух набув спочатку в Західній Україні. І якщо для Східної України рубежем політичної боротьби за визволення можна вважати утворення праматері українських партій у Росії – Революційної української партії (РУП), то на українських землях у Габсбурзькій імперії такою першоосновою було утворення Русько-української радикальної партії (РУРП).

У Західній Україні ліберальне крило уособлювала Українська національно-демократична партія (УНДП), яка в Галичині була найвпливовішою. УНДП виникла 1899 р. Її поява ідейно та організаційно обумовлена 40-річною діяльністю народовців – течії української політичної думки, зорієнтованої на створення самостійної української держави. До партії належало багато представників радикалів, які не підтримували соціалістичні пріоритети своїх лідерів. Активно працювали в партії М. Грушевський, І. Франко, О. Барвінський, Є. Левицький, В. Охримович.

Ідея федералізму у трактуванні М. Костомарова була недієздатною. Справа в тому, що вчений-публіцист поєднує два несумісних (можна сказати антагоністичних) поняття: панівну та пригноблену націю, які ніколи не зможуть стати рівноправними учасниками федерації. З цієї точки зору концепція, що її відстоював М. Костомаров, ігнорувала конкретно-історичну розстановку сил.

Час спливав, а глибинна суперечність концепції М. Костомарова, закладена ще в 40-і рр., не стиралася, а загострювалася в пізніших працях, які зрештою зумовили розкол українського руху в другій половині XIX ст. на дві протилежні течії. В цьому плані заслуговує на увагу стаття М. Костомарова "Две русские народности". У цій статті вперше висунуто і обґрунтовано теза про те, що є два різні народи – росіяни і українці, і що ця відмінність охоплює, по суті, всі сфери життя народів, починаючи з географічного положення, історичного буття і кінчаючи релігією, народною філософією, поглядом на проблему співжиття з іншими народами, побутом, типом родини,

державотворчими можливостями, властивостями психологічного національного типу" [7, с.29]. Це, по суті, була контр-теза до усієї царської ідеології, що прагнула асиміляції українців з москалями не лише у перспективі, але й в історичний ретроспективі.

Тому вона стала теоретичною основою та практичним фундаментом формування нових шляхів національного відродження, зорієнтованих на національні політичні, культурні, соціальні та інші традиції. Пізніше ця теза, розгорнута і доповнена М. Грушевським, перетворилась у дороговказ національно-культурного та політичного життя українського народу. Та парадоксальність, нелогічність висновку, який робить М. Костомаров у цій статті, вражає своєю несподіваністю. Перекреслюючи всі наведені аргументи, він впадає у нерозв'язну суперечність в іншій своїй праці – "Воспоминания о двух малярах". Неначе б то не було трьохсотлітнього досвіду такої "спілки", в результаті якої українці перетворилися на "малоросів", українська мова – на неіснуючу, а природні багатства України – на нерозмінний карбованець російського добробуту.

Ідейний розкол українського руху, започаткований М. Костомаровим і зазначений ще з початку 70-х рр., був підхоплений і поглиблений. Найяскравішими постатями з цієї точки зору були визначні представники української суспільно-політичної думки М. Драгоманов і О. Кониський.

Базуючи своє розуміння завдань українства на принципах, проголошених програмними документами Кирило-Мефодіївського товариства, вони різнилися баченням шляхів втілення своїх завдань. Також різними були їхні погляди і на джерела національного ренесансу, хоча практична співпраця М. Драгоманова і О. Кониського була досить плідною. Протиріччя та суперечності у їхніх поглядах віддзеркалювали суспільний розкол, з одного боку. З іншого – стали ідейним джерелом двох течій українського національного руху.

Ставлення М. Драгоманова до сучасного йому українського руху, ті позиції, з яких він його критикував, дають також вагомий підстави для сумнівів у правомірності абсолютизації його ідеї "європеїзму" як магістрального шляху українського ренесансу. Співчуваючи національним прагненням поміркованих українофілів, він в той же час негативно ставився до деяких рис у ньому ("етнографічний патріотизм", романтизація минулого, активне звернення до національних традицій), які з часом ставали все помітнішими. В цьому вчений бачив загрозу самоізоляції, втрати можливості розвивати національну самосвідомість.

Буржуазні реформи 60-х років XIX ст. народили ейфорію у російських лібералів, які перетворилися на одну з найбільш впливових політичних сил країни, з приводу швидкого розвитку молодого російського капіталізму. Але водночас вороже ставлення до українського національного руху збереглося. Навіть М. Костомаров, який висловлював лояльність російському скіпетрові, був недостатньо

переконливий. Для російського ліберала більш прийнятними були "патріоти на зразок запеклого прихильника" обрусіння України М. Каткова, які на сторінках "Русского вестника" галасували про "українську небезпеку".

У 70–90-і рр. ХІХ ст. політичного життя на Україні в чистому вигляді не існувало. Це був час гуртування у так звані "Громади", коли йшла боротьба за національні права українського народу в Росії культурницькими методами. "Громади" – центри розповсюдження української самосвідомості, осередки українського національного життя.

"Український національний рух або не знаходив підтримки (також і через свою слабкість), або в окремі періоди ненадовго привертав увагу з надією використати його у власних інтересах" [8, с.3–15].

Зовнішні умови діяльності "українофілів" в 60–80-х рр. ХІХ ст. не давали їм змоги розвивати повноцінну політичну діяльність на національному ґрунті. Відсутність політичних свобод, поліцейські переслідування, відірваність інтелігенції від народу були тими факторами, які сприяли росту аполітичності серед українофілів. Вони зосередились виключно на просвітницькій ниві. "Обставини українського життя у ХІХ ст. зложились так сумно, що на виданні книжок обмежувалась вся робота коло народної просвіти", – згоджуються журналісти з газети "Рада", оцінюючи підсумки роботи громадців.

Враховуючи те, що етногенез української нації протягом ХІХ ст. не був завершений, першочерговим завданням українських громадсько-політичних діячів було здобуття національно-культурної єдності, утвердження національної самосвідомості українців. Доти, доки не буде виконане це завдання, здобуття національної державності, яке повинне завершити побудову України, є передчасним.

Партійні структури – це механізм регулювання відносин між суспільством і державою, а конкуренція між ними – можливість вирішення державних проблем на користь народу і держави. Тому, на наш погляд, ідейно-теоретичні здобутки та недоліки політичної думки України треба оцінювати з позиції національної єдності та роботи по забезпеченню необхідних умов для розвитку українського народу, історичних інтересів України. Приймавши таку платформу, зможемо, по-перше, уникнути схематизму, аналізуючи процес розвитку української самостійності. По-друге, уникнемо небезпеки нігілістичних суджень стосовно культурництва та просвітництва як явищ "позадержавницьких".

Засновники УДП, УРП і УРДП у своїх програмних документах обґрунтовували власний проект державності України. На перший план висувалися вимоги реформування політичного ладу, заміни самодержавства конституційно-парламентарним устроєм. Проведення подібних змін передбачало два шляхи: 1) політична реформа "зверху" або 2) перетворення "знизу". Українські ліберали надавали перевагу

першому варіантові, який дозволив би уникнути насильства і кровопролиття [2; с.8]

УРП і УРДП із новою силою підняли гасло автономії України і федералізації Російської імперії [9]. На відміну від інших українських партій, програмні вимоги і завдання ліберально-демократичних партій відрізнялися значною розробленістю та обґрунтованістю. Однак, націонал-ліберали так і не змогли досягнути ідеалу українського народу – державної незалежності і обмежилися лише вимогою автономії України. Українські радикали схилилися до думки про проголошення автономії України українським парламентом [10].

Таким чином, ми не відірвемося від ґрунту історизму, а відтак – і науковості у розв'язанні складних проблем націогенезу та передумов політичного розвитку України на початку ХХ ст. Звичайно, якщо розуміти під цим саме певний вироблений політичний ідеал, мету діяльності організованих сил. Адже ще на початку 1870-х рр. такі діячі, як П. Чубинський, М. Драгоманов, у той чи інший спосіб висловлювалися за українську державну самостійність [11, арк. 1–2].

Очевидно, що на сучасне покоління дослідників припадає нелегке, але важливе завдання – відновити ідейний заповіт діячів та мислителів ХІХ ст. від нашарувань партійної полеміки та критики, яка випала на їх долю вже у новітню добу вітчизняної історії.

ХІХ ст. виявилось епохою значною, вирішальною у галузі державотворчої теорії, коли був пройдений шлях від аполітичності до автономістсько-федеративних проектів, а від них – до проектів засад майбутньої державної незалежності України. Характерною рисою теоретичних пошуків України ХІХ ст. було те, що цим найчастіше займалися літератори, публіцисти і рідше – правознавці. Це не могло не позначитися на характері концепції та ступень їхньої розробленості. Та незважаючи на це, тоді ж український рух здійснив еволюцію від обмежених (за реальним впливом, можливостями боротьби) таємних українських (інколи навіть зденационалізованих) гуртків до масових політичних рухів та партій з чітко скресленими програмами та визначеною тактикою.

Перша російська революція значно активізувала процеси політичного пробудження українців, навіть "автономісти скаржилися на брак національної свідомості серед земляків" [12, с.39]. Ймовірно, не дефіцит національної свідомості, а ступінь політичної зрілості українців на початку ХХ ст. виявився таким, що не стільки здобуття незалежності, скільки її утримання й захист виявилися і для нації, і її пророків "поза межами можливого".

Сучасний лібералізм – явище складне і неоднозначне. Можна сказати, що він, залишаючись незмінним у проголошених принципах, на практиці увібрав у себе принципи захищеності та соціальної забезпеченості кожного члена суспільства з боку держави [13].

XIX ст. для народів Європи було позначене прагненням до національної державності, що, у свою чергу, супроводжувалося вимогами проведення ліберальних перетворень. Тому набуття народами національної державності асоціювалося з посиленням ідей лібералізму загалом. Національність для європейських лібералів – таке ж саме індивідуальне буття, поза яким не можливе існування людини [14, с.42].

За концептуальними підходами вирішення національного, соціального, аграрного і робітничого питань, визначення перспектив державності України програми ліберальних партій пропонували детальний проект політичного устрою автономної України. УДП, УРП і УРДП не вдавалися до бездумного копіювання іноземних зразків і запозичення закордонних теорій, а намагалися виробити власні форми й методи політичної організації держави, створити оригінальну ідеологію національного і соціального визволення українського народу. Незважаючи на неоднозначну оцінку наслідків думської діяльності українства у сфері розробки і реалізації національних законопроектів, відбувся суттєвий поступ, своєрідний політичний прецедент, який посіяв зерно впевненості у можливості налагодження власного парламентського життя.

Література

1. **Полонська-Василенко Н. Д.** Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995– . – Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. – 1995. – 608 с.
2. **Донченко С. П.** Доля лібералізму в Україні (Про український лібералізм та причини його зникнення) / С. П. Донченко // Грані. – 2005. – № 6. – С.16–20.
3. **Донченко С. П.** Ліберальні партії України. 1900–1920 рр.: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ, 2006.
4. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський: життя і слово / Ф. Г. Турченко. – К., 2006.
5. **Цит за:** Согрин В. В. Британський лібералізм: етапы развития и течения / В. В. Согрин // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С.24–36.
6. **Попов В. Ж.** Громадські та культурні зв'язки народів Австро-Угорщини з українцями в 60-80-х рр. XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 "Всесвітня історія"/В. Ж. Попов. – Донецьк, 2002. – 19 с.
7. **Козицький М. Ю.** Методологія ленінської класифікації політичних партій Росії / М. Ю. Козицький, Л. В. Курас // Наукові праці з питань політичної історії. – К.: Либідь. – 1991. – Вип. 169. – С. 3–10.
8. **Дзюба І.** Історія наша триває / І. Дзюба // Золоті ворота. – 1991. – №1. – С.3–5.
9. **Центральний державний історичний архів України** (далі – ЦДА України), ф.318, оп.1, спр.1066.
10. **ЦДА України**, ф.317, оп.1, спр.4847.
11. **Центральний державний архів Жовтневої революції Росії** (далі – ЦДАЖР), ф.109, оп.1, спр.1777.
12. **Шишко О. І.** Ідея державності в програмних та теоретичних документах українських політичних партій та організацій: 1890 – 1917 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О. І. Шишко. – К.1998. – 17 с. 13. **Демченко М.** Либерализм в Украине: за и против / М. Демченко, Д. Нарижный // Альтернатива – региональная политическая газета. – 1994. – № 3(4), февраль. 14. **Федосова Е. И.** Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов первой половины XIX в. / Е. И. Федосова, А. В. Ревякин // Новая и новейшая история. – 1999. – №6. – С.39–88.

Буканов Г. Н. Исследование либерального течения национального движения в процессе формирования государственности на Украине в начале XX в.

В своей статье автор рассматривает формирование и влияние либерального политического течения на Украине в русле общеевропейского тренда и определяет его движущие силы для Украины. Подчеркивается исключительное значение опыта либералов в Государственной Думе в начале XX в.

Ключевые слова: либерализм, формирование государства, нациогенез.

Буканов Г. М. Дослідження ліберальної течії національного руху у процесі державотворення на Україні на початку XX ст.

У своїй статті автор вивчає формування та вплив ліберальної течії на процес державотворення на Україні початку XX ст. та аналізує етапи формування цієї течії на тлі загальноєвропейського ліберального руху, з'ясовує чинники та рушійні сили його формування на теренах України. З'ясовано також виняткове значення досвіду ліберальної активності українських партій у Думі на початку XX ст.

Ключові слова: лібералізм, державотворення, націогенез.

Bukanov G. The research on the national liberal movement in the state-building process in the Ukraine at the beginning of XXth cr.

In this article the author explores the creation and the influence of the liberal trend in the process of the state-building in the Ukraine at the beginning of the XXth cr. The creation itself being analyzed on the background of the Whole European liberal movement, the moving forces and the main factors were found out. The exclusive importance and meaning of the liberal experience for the Ukrainian parties in Duma at the beginning of the XXth century were also emphasized.

Keywords: liberalism, state-building, nation emerging.

УДК 94(477.4) «1905/1914»

М. В. Гаухман

**РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА
ЩОДО ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ
В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 РР.)**

Процес розбудови української держави та творення української нації, заснованої на громадянських засадах, потребує осмислення історичного досвіду співіснування різних етноконфесійних спільнот на українських землях. Розуміння української історії як історії всіх народів, які проживали і проживають на українських землях, створює передумови для досягнення толерантності в міжетнічних і міжконфесійних відносинах у сучасній Україні.

Національне питання в Російській імперії загострилося під час Першої російської революції (1905–1907 рр.). Правобережна Україна, національна окраїна імперії, була поліетнічним і поліконфесійним простором. Однією з найбільших етноконфесійних спільнот Правобережжя були євреї, а відтак – єврейське питання в цьому регіоні на початку ХХ ст. є актуальною темою історичних досліджень.

Українська історіографія російської національної політики в Правобережній Україні на початку ХХ ст. представлена монографією Н. Щербак, у якій досліджені регіональні вияви політики щодо трьох національних питань – українського, польського та єврейського [1]. Дана праця цінна, насамперед, значним обсягом фактичного матеріалу, але, на наш погляд, авторці бракує власної концепції національного питання й національної політики в Російській імперії, що дало б можливість ввести фактичний матеріал у визначене теоретичне річище. Питання історіографії та джерел дослідження національного питання в Правобережній Україні розглядаються в працях Ю. Поліщука [2].

Іноземна історіографія російської національної політики в Правобережній Україні на початку ХХ ст. представлена працями французького історика Д. Бовуа і японського історика К. Мацузато. Відносини між російською владою та польським, українським і єврейським населенням Правобережної України в 1863–1914 рр. стали об'єктом дослідження в монографії Д. Бовуа [3]. Важливою для розуміння російської національної політики в периферійних регіонах є праця К. Мацузато, у якій дається класифікація генерал-губернаторств, залежно від місця регіону в імперській структурі та основних завдань губернської політики [4]. Правобережна Україна, за класифікацією К. Мацузато, була периферійним регіоном, губернська політика в якому, т. зв. "етнічний бонапартизм", була спрямована на русифікацію "шановних ворогів" Російської імперії, до яких на Правобережжі належали євреї й поляки.

Наша праця присвячена національній політиці російської влади, центральної й місцевої, щодо єврейського питання в Правобережній Україні в 1905–1914 рр. Завданнями нашої статті є, по-перше, встановити питому вагу єврейського населення Російської імперії та Правобережної України на початку ХХ ст., по-друге, визначити правове становище євреїв у Російській імперії, по-третє, висвітлити основні напрямки єврейського національного руху та політики влади щодо нього, як у масштабах Російської імперії загалом, так і на Правобережжі зокрема.

Єврейське національне питання являло собою проблему визнання прав єврейської нації, що постала в "епоху націоналізму", період націотворення в Європі, започаткований Великою французькою революцією (1789–1799 рр.). Позаяк у Російській імперії було чинним виключне законодавство щодо євреїв, проблема національних прав російського єврейства ґрунтувалася на нерівноправності євреїв. Зі вступом Російської імперії в "епоху націоналізму" єврейське питання з проблеми правового характеру "розширилося" до проблеми політико-правового характеру, проблеми місця євреїв у російській нації та місця єврейської нації в Російській імперії.

Чисельність єврейського населення Російської імперії обраховується за Першим загальним переписом населення 1897 р. Національний склад населення імперії визначався за допомогою показника "рідна мова", під якою розумілася національна мова. Застосування бюрократією показника "рідна мова", замість категорії "народності" чи "національності", що вживалися в публіцистиці, на наш погляд, свідчило про те, що російська бюрократія ще не перейшла до модерних критеріїв обрахування/означення підвладного населення. Позаяк освічені євреї русифікувалися, для визначення чисельності російського єврейства варто зважати на показник "віросповідання", зараховуючи до числа євреїв усіх юдеїв, а не тільки тих євреїв, рідною мовою яких була "єврейська", тобто мова їдиш. До показника чисельності юдеїв потрібно, за висновком Р. Сіфман, вносити поправку в 15%. Адже статистика єврейського населення Російської імперії було недосконалою: поправка Р. Сіфман дозволяє приблизно врахувати незареєстрованих новонароджених дівчат [5]. Чисельність євреїв у Російській імперії, враховуючи поправку в 15%, становила 4,5% російських підданих (5 млн. 998 тис. з 126 млн. 203 тис. чол.) [6].

Правобережна Україна являла собою один з осередків єврейського життя в Російській імперії. Чисельність єврейського населення в Правобережній Україні, ураховуючи поправку Р. Сіфман, в 1897 р. становила 14,2% населення регіону (1 млн. 380 тис. чол. з 9 млн. 747 тис. чол.) [7]. Єврейство Південно-Західного краю становило 24,5% всього російського єврейства. Рівень урбанізації Правобережної України був доволі низьким. Містяни складали, враховуючи поправку Р. Сіфман, 10,0% (970 тис. з 9 млн. 747 тис. чол.) населення регіону. Серед міського населення євреї становили 43,5% (422 тис. з 970 тис. чол.) [8]. Євреї-

містяни склали лише 30,6% єврейства Правобережжя. Більшість євреїв регіону традиційно проживали в сільській місцевості, у містечках і посадах, які де юре не мали міського статусу. Основними заняттями місцевого єврейства залишалася торгівельно-комерційна (переважно торгівля продукцією сільського господарства) й ремісничо-промислова (переважно виготовлення одягу і взуття) діяльність [9, с.44–45]. Традиційний спосіб життя й традиційний характер професійних занять єврейства Правобережжя позбавляли соціальної опори єврейській національній рух. Однак "стартові можливості" євреїв для входження в модерне суспільство було порівняно кращими, ніж у представників інших етноконфесійних спільнот Російської імперії.

Київ, центр Правобережжя, був, так би мовити, "точкою тяжіння" для євреїв з українських губерній. Чисельність киян дорівнювала, за переписом 1897 р., 247,7 тис. чол. Серед них євреї становили 12,8% (29,9 тис. чол.) [10, с.71–72]. Чисельність київських євреїв постійно зростала, досягнувши в 1910 р., за даними поліції, 50,8 тис. чол. Однак справжню кількість євреїв у Києві встановити було неможливо [11, с.526]. У даному разі не доцільно робити поправку в 15%, бо навряд чи у великому місті статистичні підрахунки були настільки недосконалими. Стрімка модернізація Києва, перетворення його на промисловий центр Російської імперії, створювали в місті соціальну базу для єврейського національного руху.

Єврейські піддані Російській імперії були неповноправними через наявність виключного законодавства. Основою виключного законодавства була смуга єврейської осілості, територія, на якій дозволялося постійне проживання євреїв. Смуга осілості охоплювала 15 західних і південних губерній Російської імперії (Віленську, Ковенську, Гродненську, Мінську, Вітебську, Могильовську, Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Таврійську, Херсонську та Бессарабську губернії).

Російська влада неодноразово намагалася упорядкувати правове становище євреїв. "Основними законами" для російськими євреїв були Положення щодо євреїв 1804 і 1835 рр. та Тимчасові правила 1882 р., які зберігали чинність до 1917 р. Тимчасові правила 1882 р. забороняли євреям проживати в сільській місцевості, окрім євреїв-землеробів, купувати й орендувати нерухоме майно в сільській місцевості, а також торгувати по неділях і під час найбільших християнських свят [12, №834].

Наприкінці XIX ст. євреї були обмежені в можливості отримати освіту. Метою впровадження т. зв. "відсоткової норми" було обмеження русифікації єврейства, бо акультурація російських євреїв розглядалася владою як загроза російській нації. До кінця XIX ст. набуття євреями модерної освіти вважалося владою за спосіб входження освічених (а відтак – вже "нешкідливих" для християнського населення) євреїв до російського суспільства. Натомість відтепер не лише традиційне

єврейство, а все російське єврейство ставали в очах бюрократії терпимими підданими, яким відмовлено бути членами російської нації. Міністерством народної освіти в 1887 р. була встановлена відсоткова норма прийняття євреїв до середніх і вищих навчальних закладів: у смузі осілості норма становила 10%, поза смугою осілості – 5% і в обох столицях, Санкт-Петербурзі та Москві, – 3% [13, с.134]. Відсоткова норма була затверджена законом від 16 вересня 1908 р. [14, №31008]. Закон з'явився після Першої російської революції, коли відсоткова норма фактично втратила чинність. Наприклад у 1906/1907 навчальному році, "особи юдейського віросповідання" становили 20% студентів Київського університету Св. Володимира та Київського політехнічного інституту [15, с.42]. Надалі правові обмеження євреїв на здобуття освіти стали ще більш жорсткими. 11 березня 1911 р. Микола II затвердив постанову Ради міністрів про поширення відсоткової норми на тих євреїв, які складали іспити екстерном [16, №34900]. Урядове нововведення позбавило тисяч молодих євреїв можливості отримати свідоцтво про середню освіту, наявність якого дозволяла вступити до вищого навчального закладу.

Правобережна Україна була одним із епіцентрів єврейських погромів. Саме російське слово "погром" увійшло в інші мови світу для позначення масового насильства проти євреїв. У Росії відбулися дві хвилі погромів – у 1881–1882 рр. і 1903–1906 рр. Виникнення кризових ситуацій, як-от убивство Олександра II в 1881 р. або Перша російська революція (1905–1907 рр.), звертало увагу населення на винуватців кризи, всюдисущих чужинців, тобто євреїв, "чужих" *par excellence*. Офіційною причиною другою хвилі погромів (1903–1906 рр.) була названа революційність єврейства: представники влади ототожнювали революціонерів і єврейську молодь. Найбільші погроми на Правобережній Україні в 1905 р. відбулися в Житомирі (23–26 квітня) та Києві (18–20 жовтня).

Кількість погромів, що відбулися в 1903–1906 рр., і чисельність жертв погромів у межах смузи єврейської осілості були підраховані Ш. Ламброза. У Київській губернії стався 41 погром, жертвами якого було 167 осіб; у Подільській губернії – 37 погромів з 35 жертвами, а у Волинській губернії – 9 погромів із 49 жертвами. Усього в Правобережній Україні відбулося 87 погромів, жертвами яких стало 251 чоловік. Для порівняння: найбільша кількість погромів була на Чернігівщині (251 погром із 76 жертвами), а найбільше число жертв погромів було в Бессарабії (942 жертви від 71 погрому) [17, с.228]. Правобережжя не було найбільшим центром погромницького руху. Припускаємо, що історичний досвід співіснування юдейського та християнського населення міг послабити погромницький рух у Південно-Західному краї.

В "епоху націоналізму" російська влада отримала нового супротивника у вигляді єврейського національного руху, що

активізувався, як й інші національні рухи, під час Першої російської революції (1905–1907 рр.). Єврейський національний проект був одним із національних проектів, які конструювалися в політичному просторі Російської імперії. Політичні мислителі створювали власні політичні проекти, які утворювали єдиний дискурс – єврейський національний проект. Застосування поняття "національного проекту" дозволяє наголосити на модерній природі нації, що відповідає "конструктивістській" концепції нації Б. Андерсона: писемні верстви, бюрократи й інтелектуали, конструюють в дискусіях і практиках проект нації, що впроваджується в дійсність у спосіб залучення народних мас до процесів націотворення, як правило, через освітні інституції [18]. Попри всі суперечності між окремими мислителями та представниками різних політичних партій, речники єврейського національного проекту були згодні в одному: самодержавний режим ворожий до російського єврейства.

Серед політичних ідей кінця XIX – початку XX ст., стосовно яких велися дискусії в рамках єврейського проекту, основними були три альтернативні ідеї: 1. Ідея асиміляції – входження євреїв як конфесійної групи до складу державних націй Європи (у сучасній історіографії надається перевага терміну акультурація, бо євреї цілком не втрачали свою ідентичність, а почасти переймали культури державних націй); 2. Ідея сіонізму – політичний рух за утворення єврейської держави чи автономного політичного утворення в Палестині або на іншій території; 3. Ідея автономізму – політичний рух за національне відродження євреїв діаспори, спрямований на визнання національних прав євреїв як екстериторіальної нації. Погляди прихильників трьох згаданих ідей були афористично резюмовані автономістом С. Дубновим, істориком і ліберальним націоналістом: для прихильників асиміляції євреї – "нація минулого", історія якої добігла кінця, для сіоністів євреї – "нація майбутнього", яка постане в єврейській державі, а для автономістів євреї – нація й минулого, і теперішнього, і майбутнього часу [19, с.181–182].

Ідея асиміляції мала модерністський характер, будучи ідеологією виходу євреїв з гетто (у Західній Європі) та містечок (у Східній Європі) для входження до модерного, "націоналізованого", суспільства. Асимілюватися означало відмовитися від традиційного способу життя та ввійти до громадянського суспільства державної нації. Асиміляція була внутрішнім відповідником урядової, – так би мовити, зовнішньої, – емансипації євреїв, здійсненої в країнах Західної Європи. Позаяк російські євреї не були емансиповані, асиміляція російського єврейства була обмежена виключним законодавством. Виявом асиміляції (аккультурації) російського єврейства була поява т. зв. російсько-єврейської інтелігенції, прошарку російської інтелігенції єврейського походження. Перешкодами на шляху акультурації ставали, з одного боку, антисемітизм бюрократії й правої громадськості, а з іншого боку – етноконфесійні особливості самих євреїв.

Другою альтернативною ідеєю була ідея сіонізму. Сіонізм став відповіддю євреїв на модерний антисемітизм. Емансипації, наданню рівноправності євреям і включенню їх до європейських націй, сіонізм протиставив "автоемансипацію" (так називалася брошура Л. Пінскера, одного з попередників сіонізму) – створення єврейської нації та єврейської національної держави. Першим серед ідеологів сіонізму, почутим єврейською громадськістю, і батьком-засновником організованого сіоністського руху став Т. Герцль, який у 1896 р. видав брошуру "Єврейська держава". У брошурі йшлося про організацію переселенського руху в Палестину, де єврейство стало б такою ж нацією, як і народи Західної Європи. Переселення повинно було відбутися винятково після надання євреям політичних гарантій проживання в Палестині [20].

У 1897 р. в Базелі був скликаний перший сіоністський конгрес, на якому було створено Всесвітню сіоністську організацію (ВСО) на чолі з Т. Герцлем. ВСО розглядала себе як надпартійну організацію всього єврейства, хоча фактично являла собою політичну партію міжнародного характеру. Відтоді почалася історія сіоністського руху як організованого національного руху за створення єврейської держави.

Мережа осередків ВСО розбудовувалася в Європі та США. Позаяк Російська імперія була центром світового єврейства, причому єврейства, не емансипованого державою й не асимільованого суспільством, найбільше число прихильників сіонізм здобув саме в Росії. Російська територія була розподілена активістами ВСО на окремі райони діяльності. Російські сіоністи проводили власні з'їзди. Перший з'їзд відбувся нелегально у Варшаві в 1898 р., а другий – легально в Мінську в 1902 р., коли сіоністи отримали дозвіл на проведення з'їзду від міністерства внутрішніх справ.

Окрім ВСО, у Росії в 1905–1906 рр. виникли соціалістично-сіоністські партії, які поєднували в своїй ідеології політичний ідеал сіонізму, створення єврейської держави, із соціалістичними ідеями. До соціалістично-сіоністських партій належали Сіоністсько-соціалістична робітничка партія (ССРП), очолена Н. Сиркіним, Єврейська соціал-демократична партія "Поалей-Ціон" (ЄСДРП П-Ц, або Поалей-Ціон) на чолі з Б. Бороховим, Соціалістична єврейська робітничка партія (СЄРП), яка виступала за національно-персональну автономію євреїв у майбутній федеративній Російській республіці, одним з керівників партії був В. Жаботинський [21, с.460].

Період легальної діяльності ВСО в Росії тривав один рік. Невдовзі сіоністи були обвинувачені владою в тому, що відійшли від первинного завдання, організації переселення євреїв з Росії до Палестини, та перетворилися на національний рух. 24 червня 1903 р. Департамент поліції міністерства внутрішніх справ видав циркуляр про заборону сіоністських організацій [22, с.412–414]. Однак під час Першої російської революції попередні заборони практично не виконувалися.

1 червня 1907 р. Сенат видав указ про заборону сiонiстських органiзацiй. [23, с.267]. Активiзацiя дiяльностi соцiалiстично-сiонiстських партiй була зафiксована в останньому з антисiонiстських циркулярiв Департаменту полiцiї вiд 16 березня 1912 р., що вкотре заборонив дiяльнiсть росiйських сiонiстiв [24, арк. 30–30 зв].

Попри заборону сiонiстського руху в 1903 р., сiонiстські органiзацiї дiяли в Правобережнiй Українi. Осередки Поалей-Цiон iснували на Київщинi в 1905–1906 рр. [25, арк. 50]. У Києві з 1906 р. дiяла "Єврейська територiалiстська органiзацiя". Сiонiсти-"територiалiсти" вiдiйшли вiд ВСО, бо обстоювали надпартiйний характер сiонiстського руху. Очолював "територiалiстiв" вiдомий громадський дiяч, лiкар М. Мандельштам [26, с.14–17]. Виявом нелегальної дiяльностi сiонiстiв була органiзацiя кiносеансiв для перегляду документального фiльму "Життя євреїв у Палестинi". Третина доходiв вiд кiносеансiв iшла до бюджету ВСО. Такий кiносеанс вiдбувся в березнi 1914 р. в Новоградi-Волинському [27].

Загальний єврейський робiтничий союз Литви, Польщi та Росiї (Бунд) був утворений у 1897 р. на з'їзді учасникiв єврейських соцiалiстичних гурткiв у Вiльнi. Бунд був першою соцiал-демократичною партiєю в Росiї. У полiтичнiй доктринi Бунду поєднувалися iдеї соцiалiзму й нацiоналiзму, що було типовим явищем для Центрально-Схiдної Європи в добу розгортання нацiональних рухiв. На першому мiсцi в програмi партiї стояло соцiальне питання – питання класової боротьби пролетарiату. Парадоксом програми Бунду в першi роки iснування партiї було вiдсутнiсть наголосу на єврейському питаннi. Адже нацiональна спiльнота об'єднує представникiв рiзних класiв, а пролетарiат, згiдно з марксистським ученням, не має спiльних iнтересiв з буржуазiєю. Бунд, як i загальноросiйські партiї, пов'язував зрiвняння в правах євреїв з революцiєю в Росiї. Згодом росiйська дiйснiсть, позначена нацiональним питанням, взяла верх над марксистською теорiєю. У 1903 р. на VI з'їзді Бунду єврейське питання стало одним з основних у партiйнiй програмi. Партiя висунула вимогу надання росiйському єврейству нацiонально-персональної автономiї, тобто екстериторiального нацiонально-культурного самоврядування [28].

Апогеєм дiяльностi Бунду була Перша росiйська революцiя (1905–1907 рр.). Головнi осередки партiї в Правобережнiй Українi дiяли на початку 1905 р. в Києві, Житомирi та Бердичевi [29, с.36–37]. Київський вiддiл Бунду постав у 1905 р. та керував партiйною роботою на Київщинi та Лiвобережжi [30, арк. 50–52 зв.]. Вiдомо, що в 1906 р. полiцiя зiрвала зiбрання Київського комiтету Бунду [31, арк. 1–2]. Пiсля революцiйного вибуху 1905 р. Бунд втратив свої позицiї, як через репресiї проти партiйцiв, так i через розчарування громадськостi у визвольному русi. Тому мiж 1906 i 1912 рр. дiяльнiсть Бунду в українських губернiях фактично припинилася. Активiзацiя Бунду вiдбулася в атмосферi нової активiзацiї громадського життя в Росiї пiсля

"столипінської реакції". Наприкінці 1911 р. відродився бундівський осередок у Бердичеві, а на початку 1912 р. – у Житомирі. Проте партійцям відразу довелося зіткнутися з протидією політичної поліції, жандармерії та охоранки, що унеможливило партійну роботу [32, арк. 266]. Київський відділ, відновивши діяльність у 1912 р., був нездатен вирішити проблеми нестачі активістів і недовісті партійних зібрань [33, арк. 259]. Неможливість проводити зібрання в Києві спонукала бундівців до проведення зібрань в околицях Києва, на лівому березі Дніпра, у Микитській Слобідці Чернігівської губернії. Політична поліція відслідковувала діяльність київських бундівців. Двічі, 14 липня 1912 р. та 9 серпня 1913 р., партійні зібрання в Микитській Слобідці викривалися внаслідок спільних операцій, проведених київськими та чернігівськими поліціантами [34, арк. 15.; 35, арк. 18–19]. У протистоянні революційної партії та політичної поліції перевага залишалася за останньою.

Апофеозом спільних дій центральної й місцевої влади Правобережної України та чорносотенців була "справа Бейліса", політичний процес, сфабрикований владою за ініціативи чорносотенців. Фабрикацією "справи" керував міністр юстиції І. Щегловітов за особистого контролю Миколи II, а провідником позиції міністерства юстиції була київська прокуратура [36, с.383–397]. "Справа Бейліса" загрожувала російському єврейству щонайменше збереженням status quo в єврейському питанні, консервацією виключного законодавства, а щонайбільше – новими репресивними заходами уряду проти єврейських національних організацій і новою хвилею єврейських погромів. "Справа Бейліса" проходила в контексті "епохи націоналізму" та була виявом модерного антисемітизму. Для розуміння, чому російська влада вдалася до розпалення релігійного антисемітизму, варто звернутися до "етносимволістської" концепції нації Е. Сміта: національна ідентичність спирається на домодерні цінності, символи й міфи, до яких належить і релігійні уявлення [37, с.99–120].

"Справа Бейліса" являла собою т. зв. "ритуальний процес" – судово-слідчий процес, викликаний "кривавим наклепом" – обвинуваченням групи євреїв у вбивстві християнської дитини, нібито ради "ритуальних цілей". Найбільш поширеною "ритуальною метою", згідно із середньовічними уявленнями, було збирання євреями християнської крові для приготування маці, прісного хліба на Песах, єврейський Великдень [38, с.208–216]. "Ритуальні процеси" були виявом релігійного антисемітизму, нетерпимості християнського населення Європи до юдеїв-іновірців, які не належали до кола "ближніх" [39, с.117–147]. Історія "ритуальних процесів" почалася в Західній Європі в XII ст. Такі процеси проводилася в Російській імперії, коли після розділів Польщі (1772–1795 рр.) Росія стала центром світового єврейства [40].

Фактичний бік "справи Бейліса" полягав у тому, що киянин Мендель Бейліс був обвинувачений у вбивстві хлопчика Андрія Ющинського, зранене тіло якого було знайдено 20 березня 1911 р. Усі

докази проти М. Бейліса були побудовані, по-перше, на припущенні слідства про існування в юдеїв кривавих ритуалів і, по-друге, на показах представників злодійського світу. Судовий процес у "справі Бейліса" відбувався в Києві з 25 вересня по 28 жовтня 1913 р. Присяжні засідателі визнали невинуватість М. Бейліса [41].

Влада, фабруючи ритуальний процес, переслідувала, на наш погляд, чотири цілі: 1) Припинити політичні дискусії щодо єврейського питання; 2) Заручитися підтримкою чорносотенців у Державній Думі IV скликання (1912–1917 рр.); 3) Нанести удар кадетам-лібералам, які виступали за надання євреям рівноправності (кадетські лідери виступили на захист М. Бейліса); 4) Посилити позиції уряду як охоронця російської нації від євреїв-"інородців".

Таким чином, російська національна політика щодо єврейського питання мала суперечливий характер. Ця суперечливість полягала у невідповідності дійсності урядової політики стосовно російського єврейства: з одного боку, створення "великої російської нації" вимагало асиміляції й емансипації підданих-євреїв, з іншого боку, євреї уявлялися "чужими" в російському національному проекті. Особливий характер національної політики щодо єврейського питання в Правобережній Україні визначався, по-перше, значною питомою вагою єврейського населення в регіоні, по-друге, спрямованістю губернської адміністрації на русифікацію Південно-Західного краю, а відтак – на боротьбу з національними рухами неросійських народів імперії.

Перспективним напрямками подальшого дослідження російської національної політики в Правобережній Україні є, по-перше, висвітлення політики щодо українського та польського питання, по-друге, порівняння національної політики щодо українського, єврейського та польського питання.

Література

1. **Щербак Н. О.** Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Надія Олександрівна Щербак. – К.: ПЦ "Ризографіка", 2005. – 616 с.
2. **Поліщук Ю. М.** Національні меншини Правобережної України та політика російського царизму щодо них в працях дореволюційних дослідників / Ю. М. Поліщук // Гілея: збірник наукових праць. – К.: Українська академія наук, 2009. – Випуск 28. – С. 132–146;
- Поліщук Ю. М.** Російська влада та національні меншини Правобережної України в кінці XVIII – на початку XX століття: аналіз джерельної бази / Поліщук Ю. М. // Гілея: збірник наукових праць. – К.: Українська академія наук, 2007. – Випуск 10. – С. 93–112.
3. **Бовуа Д.** Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / [пер. на укр. З. Борисюк; за ред. Н. Яковенко]; Даніель Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
4. **Мацузато К.** Генерал-губернаторства в Російській імперії: от етнічного к пространственному подходу / Кимитака

Мацузато // Новая имперская история постсоветского пространства / [ред. и сост. И. Герасимов, С. Глебов, А. Каплуновский, М. Могильнер, А. Семенов]. – Казань: Центр исследования национализма и империи, 2004. – С.427–458. 5. **Сифман Р. И.** Динамика численности населения России за 1897–1914 гг. [Электронный ресурс] / Р. И. Сифман. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold_fund05.html. 6. **Підраховано** за: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по вероисповеданиям и регионам. По Империи, всего [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php. 7. **Підраховано** за: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по вероисповеданиям и регионам. Волынская губерния [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=31; Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по вероисповеданиям и регионам. Киевская губерния [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=39; Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по вероисповеданиям и регионам. Подольская губерния [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=56. 8. **Підраховано** за: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по вероисповеданиям и регионам. Волынская губерния, в городах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=124; Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по вероисповеданиям и регионам. Киевская губерния, в городах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=132; Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Распределение населения по вероисповеданиям и регионам. Подольская губерния, в городах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_rel_97.php?reg=148. 9. **Житецкий И.** Евреи в южной России / И. Житецкий // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXIV. – Кн. 7. – С. 1–45. 10. **Іванюк О.** Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р. / Олег Іванюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 71–77. 11. **Киев** // Еврейская энциклопедия / [под. общ. ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона]. – Репринтн. изд-ие. – СПб.: Изд-во Брокгауз–Эфрон, Общество по распространению еврейских изданий, 1908–1913. – М.: Терра, 1991– . – Т. IX: Иудан–Ладенбург. – 1991. – С. 515–530. 12. **Полное** собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Б. и., 1886. – Т. II: 1882 г. – №. 586–1292. 13. **Зайончковский П. А.** Российское самодержавие в конце

XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов) / Пётр Андреевич Зайончковский. – М.: Мысль, 1970. – 444 с. 14. **Полное** собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Б. и., 1911. – Т. XXVIII: 1908 г. – № 29944–31329. 15. **Иванов А.** "Еврейский вопрос" и высшее образование в России (конец XIX – начало XX вв.) / А. Иванов // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1994. – № 1. – С. 35–51. 16. **Полное** собрание законов Российской империи. Собрание третье. – СПб.: Б. и., 1914. – Т. XXXI: 1911 г. – № 34629–36390. 17. **Lambroza Sh.** The Pogroms of 1903–1906 // Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History / [Ed. by J. D. Clier and Sh. Lambroza]. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 191–247. 18. **Див.: Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / [пер. з англ. В. Морозов]; Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 272 с. 19. **Дубнов С. М.** Нация прошлого и нация будущего / С. М. Дубнов // Дубнов С. М. Письма о старом и новом еврействе (1897–1907) / С. М. Дубнов. – СПб.: Б. и., 1907. – С. 181–204. 20. **Див.: Герцль Т.** Еврейское государство: Опыт современного решения еврейского вопроса / Теодор Герцль. Автоэмансипация: Призыв русского еврея к своим соплеменникам / [пер. с нем.]; Лев Пинскер; Вступ. ст. Х. Бен Якова. – М.: Текст, 2008. – С. 19–140. 21. **Эттингер Ш.** Новое время / Ш. Эттингер // История еврейского народа / [под ред. Ш. Эттингера]. – М.–Иерусалим: Мосты культуры, Гешарим, 2001. – 687 с. 22. **Циркуляр** о сионизме и еврейском национальном движении (1903 г.) // Еврейская старина. – 1914. – Выпуск 3–4 (июль–декабрь). – С. 412–414. 23. **Маор И.** Сионистское движение в России / [пер. с иврита О. Минц]; Ицках Маор. – Иерусалим: Библиотека Алия, 1977. – 450 с. 24. **Центральный** державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 1597, оп. 1, спр. 324. 25. **ЦДАК України**, ф. 274, оп. 1, спр. 1049. 26. **Марголин А.** Украина и политика Антанты (Записки еврея и гражданина) / Арнольд Марголин. – Берлин: Изд-во С. Ефрон, 1921. – 397 с. 27. **Secret Police Report on the Showing of the Zionist Film, 1914** / Introduced by V. Hiterer // Jews in Eastern Europe. – 1997. – № 2. – P. 58–65. 28. **Бунд** "национализируется"... Обсуждение проекта национально-культурной автономии в 1903 году / публикация, вступ. ст. и комментарии А. Е. Локшина // Архив еврейской истории. – М.: РОССПЭН, 2006– . – Т. 3. – 2006. – С. 274–313. 29. **Гусев В. І.** Бундівські організації України в 1905 р. / В. І. Гусев // Наукові парці з питань політичної історії. – К.: Либідь, 1992. – Випуск 172. Політичні партії на Україні (1905–1925 рр.). – С. 35–49. 30. **ЦДАК України**, ф. 274, оп. 4, спр. 168. 31. **ЦДАК України**, ф. 275, оп. 1, спр. 1096. 32. **ЦДАК України**, ф. 275, оп. 1, спр. 2656. 33. **ЦДАК України**, ф. 275, оп. 1, спр. 2656. 34. **ЦДАК України**, ф. 1439, оп. 1, спр. 1380. 35. **ЦДАК України**, ф. 1439, оп. 1, спр. 1478. 36. **Допрос** И. Г. Щегловитова 26 апреля // Падение царского режима. Стенографические отчёты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной следственной

комиссии Временного правительства / под ред. П. Е. Щеголева. – М.–Л.: Госиздат, 1925– . – Т. II. – 1925. – С. 337–398. 37. **Сміт Е.** Нація та націоналізм у глобальну епоху / [пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала]; Ентоні Сміт. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 320 с. – (Серія "Зміна парадигми"; Вип. 11). 38. **Хвольсон Д. А.** О некоторых средневековых обвинениях против евреев. (Историческое исследование по источникам) / Д. А. Хвольсон. – СПб.: Б. и., 1861. – 218 с. 39. **Хасин В. В.** Роль текстов свидетельских показаний в формировании сценариев "ритуальных" процессов в Российской империи в XIX веке / В. В. Хасин // Известия Саратовского университета. – 2008. – Т. 8: Серия "История. Международные отношения". – Вып. 2. – С. 103–109. 40. **Трахтенберг Дж.** Дьявол и евреи. Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом / [пер. В. Рынкевича]; Джошуа Трахтенберг. – М. –Иерусалим: Гешарим, 1998. – 294 с. 41. **Див.: Тагер А. С.** Царская Россия и дело Бейлиса. Исследование по неопубликованным архивным документам / [предисл. А. В. Луначарского]; Александр Семёнович Тагер. – Изд. 2-ое. – М.: Советское законодательство, 1934. – 324 с.

Гаухман М. В. Российская национальная политика по еврейскому вопросу в Правобережной Украине (1905–1914 гг.).

Анализируется национальная политика Российской империи по еврейскому вопросу в Правобережной Украине в начале XX в. Сделан вывод, что российская национальная политика носила репрессивный характер и была направлена против еврейского национального проекта.

Ключевые слова: национальный вопрос, еврейский вопрос, национальная политика, национальный проект, еврейский проект.

Гаухман М. В. Російська національна політика щодо єврейського питання в Правобережній Україні (1905–1914 рр.).

Аналізується національна політика Російської імперії щодо єврейського питання в Правобережній Україні на початку XX ст. Зроблено висновок російська національна політика мала репресивний характер і спрямовувалася проти єврейського національного проекту.

Ключові слова: національне питання, єврейське питання, національна політика, національний проект, єврейський проект.

Gaukhman M. V. Russian national politics towards Jewish question in Rightbank Ukraine (1905–1914).

National politics of Russian empire towards Jewish question in Rightbank Ukraine in the early XX cr is analyzed. The conclusion is that Russian national politics had repressive character and directed against Jewish national projects is done.

Keywords: national question, Jewish question, national politics, national project.

УДК 930.1:631.11(477) «1917/1930»

В. В. Калініченко

**СИСТЕМА СЕЛЯНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ В
ДОКОЛГОСПНОМУ СЕЛІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ:
СТРУКТУРА ТА МЕХАНІЗМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
(1917–1930 РР.)**

У вітчизняній історіографії під Наддніпрянською Україною розуміють українські землі, які до 1917 р. входили до складу Російської імперії, а згодом, до 1939 р., складала територію Радянської України [1, с.1075]. У селах Наддніпрянщини у доколгоспний період (1917–1930 рр.) діяла земельна громада, яка згідно із Земельним Кодексом УСРР, об'єднувала всі селянські господарства, була авторитетним земельно-господарським інститутом, діяльність якого помітно впливала на соціально-економічний розвиток села [2]. Але цей поважний досвід селянського громадського управління не дістав адекватного висвітлення в історіографії [3].

Селянське земельне право в дореволюційній Росії не знало юридичного терміну "земельна громада" ("земельное общество" – рос.). Воно використовувало термін "сільська громада" ("сельское общество" – рос.). Але земельна громада і сільська громада – не тотожні інститути.

Сільська громада була, з однієї сторони, адміністративною, з іншої – земельно-господарською одиницею. Як адміністративна одиниця сільська громада виконувала адміністративно-поліцейські та фіскальні функції. Як господарська одиниця сільська громада (в районах, де існувала общинна форма землекористування) виконувала функції поземельної общини.

Після Жовтневої революції адміністративні функції більшовики передали сільській раді. Але не було офіційного розпорядження радянської влади про ліквідацію сільської громади.

Селяни використали сільські громади та їх вищий орган – сходи домогосподарів для так званого "чорного переділу" всіх земель. "Чорний переділ" прокотився по Наддніпрянщині в 1918–1922 рр. Обстеження 1922 р. виявило, що в складі сільських громад селяни в УСРР використовували до 90% придатних для сільського господарства земель [4]. Аналіз протоколів загальних зборів (сходів) сільської громади за 1918–1922 рр. показав, що цей інститут фактично керував усім життям села: на засадах зрівняльності ділив сільськогосподарські угіддя; керуючись звичаєвим правом вирішував майнові суперечки своїх членів; слідкував за використанням громадських будівель, племінних розплідників, санітарним станом села, піклувався про сиріт, калік, слідкував за громадським порядком [5]. Буремні події революції та громадянської війни змусили селян консолідуватися перед спільною загрозою, сприяли відновленню та зміцненню зв'язків у громаді. Ця інституція дбала про мінімальний захист

своїх співгромадян від руйнівної дії громадянської війни та інших негативних для селян зовнішніх чинників. Прагнула забезпечити селянським господарствам умови для їх виживання. Авторитет громади на селі виріс.

Одночасно більшовики прагнули використати цей звичний для селян інститут для реалізації власних потреб. Передусім, для збору продрозкладки, виконання трудової та гужової повинностей, боротьби з дезертирством. Сільські ради без допомоги сільських громад це виконати не могли, комітети незаможних селян також виявилися малоефективними.

Вважаючи, що земля націоналізована, більшовики на початку 1919 р. спробували нав'язати сільським громадам в УСРР колективну форму землекористування. Але селяни так не вважали й вчинили колективізації шалений опір. Радянська влада в Україні влітку 1919 р. впала [6, с.575–587]. Колективізувати сільські громади не вдалося. Тому, коли більшовицька влада була відновлена в 1920 р., більшовики змінили свою земельну політику, змирилися з розподілом майже всіх сільськогосподарських угідь в одноосібне користування селян.

Розподіл землі, як правило, проводили сільські земельні комісії, обрані на сільських сходах [7, с.80; 8].

З переходом до непу обрана більшовиками політика змінилася. Необхідно було створити сприятливі умови для виходу із глибокої кризи сільського господарства, що при домінуванні одноосібних селянських господарств означало вироблення і проведення у життя заходів по піднесенню цих господарств. Такі заходи необхідно було забезпечити правовою базою. IX Всеросійський з'їзд рад доручив Наркомзему переглянути діюче земельне законодавство з метою повного його узгодження з основами нової економічної політики і перетворення законодавства в доступний, зрозумілий кожному селянину звід законів про землю [9, с.170].

Так, 30 жовтня 1922 р., з'явився Земельний кодекс РСФРР, а 29 листопада 1922 р. – Земельний кодекс УСРР [10, с.155; 2].

Кодекс визначив норми земельного права в умовах непу і регулював земельні відносини в доколгоспному селі. Земельний Кодекс 1922 р. юридично визнав інститут земельної громади. Необхідно зазначити, що правове визнання земельної громади в цьому законодавчому акті – це формальний акт з боку радянської влади, зроблений під тиском реалій, що існували в доколгоспному селі. Радянська влада узаконила цей земельно-господарський інститут, що здавна існував на селі під назвою "сільська громада".

По Земельному Кодексу УСРР селяни мали право користуватися землею тільки у складі земельної громади [2, ст.10].

Держава покладала на земельну громаду такі функції: проводити зрівняльний розподіл землі в об'єднаннях з об'єднаною формою землекористування; охороняти стійкість землекористування окремих дворів у громаді; слідкувати, щоб уся земля об'єднання була належним чином

використана; не допускати випадків незаконного здавання землі в оренду або фактів відкритого і прихованого продажу землі; встановлювати правильний порядок користування угіддями спільного використання; клопотатися про проведення в об'єднанні землеустрою; приймати заходи до збереження двору шляхом встановлення норми недробимості останнього; організувати і проводити в життя заходи з меліорації і культивуації непридатних для сільського господарства земель, заліснювати піски та яри, влаштовувати ставки, осушувати болота та мочарі; встановлювати розпорядок і час випасу худоби на громадському вигоні й регулювати використання толоки; встановлювати і змінювати сівозміну при землевлаштуванні об'єднання; слідкувати за дотриманням окремими громадянами чистоти посіву в односортних масивах; організувати боротьбу з бур'янами і шкідниками сільського господарства; сприяти розповсюдженню агрономічних, ветеринарних, зоотехнічних знань серед селян; організувати злучні пункти та слідкувати за доцільним використанням громадських племінних тварин; організувати громадське використання млинів, крупорушок, олійниць, прокатних пунктів сільськогосподарського реманенту, всього того, що потрібне в повсякденному господарюванні селянина і яке важко або й неможливо набути одному господарству; слідкувати за порядком у громадських лісах і організувати правильне використання лісу [11].

Таким чином, коло обов'язків громади охоплювало питання землекористування, землеустрою, меліорації, лісового господарства, агрономічних і зоотехнічних заходів, переробки продуктів сільського господарства тощо. Щоб змусити окремі недбайливі двори дотримуватися встановлених розпорядків, громада отримала право встановлювати обов'язкові правила для своїх членів [12, с.122].

Земельна громада, як об'єднання селянських господарств, повинна була мати орган, що виявляв її волю, керував її справами. Таким органом були загальні збори (сход) повноправних її членів [2, ст.51]. Але неможливо було щодня скликати загальні збори, та й не могли збори, що склалися з багатьох осіб, розглядати й розв'язувати всі поточні питання, що виникали раз у раз у роботі. Тому загальні збори для щоденної роботи, вирішення поточних питань обирали уповноважених, або правління. У земельних громадах, що співпадали у своїх межах з територією сільради, обов'язки, які поклалися на виборні органи земельної громади, виконувала сільська рада [2, ст.50, 51]. Але правління та уповноважені земельної громади, а також і сільська рада мали право виступати перед державними та іншими установами і приватними особами від імені земельної громади тільки тоді, коли вони мали на це відповідне доручення від загальних зборів (сходу) громади. Без такого доручення (особливої постанови загальних зборів) дії уповноважених, правління або сільради, як органа управління земельної громади, вважалися недійсними, а отже, – не обов'язковими для земельної громади. Таким чином, за Земельним Кодексом загальні збори (сход) земельної громади – найвищий орган влади у земельній громаді. У

загальних зборах або на сході мали право приймати участь всі землекористувачі, як чоловіки, так і жінки, які досягли вісімнадцятирічного віку і були членами цієї громади [2, ст.53].

Загальні збори (сход) вирішували всі питання земельної громади, а саме: встановлювали і змінювали порядок користування різними угіддями в громаді; приймали статут громади, й у випадку необхідності, вносили до нього зміни і доповнення; вирішували клопотання про зарахування у громаду нових землекористувачів зі сторони і про вхід із громади з землею; приймали постанову про землеустрій, перехід на широкі смуги, відрубів і хутори, про розподіл землі між частинами громади тощо; проводили земельні переділи і розверстки згідно з встановленим порядком користування землею; при черезсмужному користуванні землею вирішували питання про спільну сівозміну, випас худоби тощо; розпоряджалися угіддями спільного користування та вільними земельними ділянками; вибирали уповноважених і встановлювали порядок контролю над ними [2, ст.52].

Загальні збори (сход) вважалися законними, якщо на них були присутні домогосподарі або представники не менше половини дворів громади. По справам, що стосувалися встановлення або зміни порядку землекористування, загальні збори вважалися законними, коли на них були присутні представники не менше двох третин дворів і не менше половини всіх повноправних членів громади. Інші справи вирішувалися простою більшістю голосів. Кожний учасник зборів (сходу) мав тільки один голос [2, ст.56].

При вирішенні земельних справ загальні збори, інші органи земельної громади мали керуватися Земельним Кодексом та іншими діючими узаконеннями влади, а також прийнятим статутом, ухвалами (приговорами) громади та місцевими звичаями, якщо вони не суперечили закону. Нагляд за діяльністю громади закон поклав на райвиконком [2, ст.56].

Загальні збори земельної громади скликали, як правило, в неробочий час, здебільше в неділю. Скликанням займалися уповноважені або члени правління. Про час та місце загальних зборів, а також питання, що обмірковувалися на цих зборах, членів громади повідомляли завчасно.

Як типовий приклад робіт загальних зборів громади можна навести роботу Константинівської земельної громади Зміївського району Харківської округи. Її протоколи добре збереглися за 1927–1929 рр. Це була звичайна земельна громада, яка налічувала в своєму складі 334 двори. Виявилося, що сход цієї громади вирішував у 1927 р. такі питання: про найом сторожів для охорони луку, лісу, посівів; про вибори уповноважених по земельним справам; про випас худоби в лісі; про ремонт греблі, мостів, колодязів, клубу, кладовища; про організацію споживчого кооперативного товариства; про пожежну валку; про землеустрій; про порядок проведення громадських робіт; про чергування нічних сторожів; про наділення громадян городами; про розподіл сінокосів; про меліорацію луку; про

правила використання лісу і боротьбу із свавільними порубками в лісі; про прийняття нових членів у громаду; про прийняття статуту земельної громади; про вибори правління земгромади; звіт ревізійної комісії земельної громади; доповідь уповноваженого земельної громади про виконану роботу; про оплату праці сторожів і членів правління громади; про землеустрій; про розподіл палива (хмизу) між нужденними. У 1928 р. сход цієї земельної громади вирішував такі питання: про розподіл сіножатей поміж дворами; про кредитування членів громади для осінньої посівної кампанії; затвердження протоколів правління земельної громади; різні поточні справи (про встановлення норми городніх діляниць, про організацію виселків при землеустрої громади, про наділення садибами і т.п.), про посівну кампанію, про плату за землеустрій, про відвід виселків, про відвід землі для колективу, про відвід землі під нові польові дороги, про хлібозаготівлі, про вибори уповноважених сільськогосподарської кооперації; про другу державну позику індустріалізації; про сільськогосподарський податок; про розподіл сінокосу (отави); остаточне затвердження проекту землеустрою громади; про заготівлю палива для громадян; про самооподаткування; про кредити на землеустрій; про розподіл землі під конопляник; про розподіл непридатних для посівів земель; про розподіл сіножатей; про охорону межових знаків; про виділення сінокосу для громадського бугая; про виділ дворів на виселки Реп'яхівку, Красне, Старосілля; про дорізку землі до норми садибного місця; оголошення і затвердження списку земельних груп під час проведення землеустрою; про заходи підвищення врожайності сільськогосподарських культур. У 1929 р. загальні збори громади вирішували питання: про весняну посівну кампанію; про хлібозаготівлі; про довибори членів земельного правління; про вибори агроуповноважених (по сотням); про закладку масиву чистосортного ячменя; про організацію прокатного пункту; про передачу трактора "Фордзон" від земельної громади в артіль "Хлібороб"; про новий єдиний сільськогосподарський податок на 1929 р. і 1930 р. [13].

Правління або уповноважених громади обирали на один рік, і вони були представниками земгромади в усіх її стосунках з державними установами, громадськими організаціями й приватними особами [2, ст.42–49].

Кількість уповноважених не регламентували, все залежало від загальних зборів і кола обов'язків. В обстежених у 1927 р. земельних громадах, кількість уповноважених складала в громаді від одного до п'яти осіб, а пересічно – один-два [14].

В обов'язки уповноважених по земельних справах або правління входило: виконання ухвал загальних зборів громади і нагляд за виконанням ухвал сходу членами громади; складання прибутково-видаткових кошторисів громади і витрата коштів згідно з кошторисами, затвердженими загальними зборами; нагляд за раціональним використанням землі; зокрема, щоб не здавали землю в оренду з порушенням закону; ознайомлення загальних зборів про помічені порушення; нагляд за громадськими

будівлями; нагляд за додержанням членами громади, в яких перебувала на утриманні громадська худоба, встановлених сходом умов і правил годівлі та використання цієї худоби; нагляд за проведенням заходів по боротьбі з епізоотіями і за вживанням заходів щодо попередження захворювань худоби; укладання від імені громади угод на позики, на купівлю та продаж майна; подання загальним зборам звітів про свою діяльність. Уповноваженим по земельних справах або правлінню надавалось право порушувати суперечки про землекористування окремих дворів громади, подавати від імені громади позови до суду і відповідати у суді по позовах, учинених проти громади.

Як на приклад роботи правління земельної громади, можна вказати на діяльність цього органу в Велико-Проходянській земельній громаді Липецького району Харківської округи. У 1927/28 господарському році вона вирішувала такі питання: 14 грудня 1927 р. – про проведення меліорації боліт та заболочених луків, про виплату боргу сільбанку, про розміщення облігацій індустріалізації серед громадян; 17 січня 1928 р. – про обстеження лісів громади; 5 березня 1928 р. розглядали питання про кошти для проведення землеустрою в громаді, про найом луків в урочищі Харків колишнього Сулова, заяви громадян про наділення їх садибними ділянками; 22 травня 1928 р. – про перевірку садибних ділянок; 19 серпня 1928 р. вирішували питання про розподіл хмизового лісу між членами громади, про проведення землеустрою, про ремонт дороги, заяви громадян про наділення землею, про самозахоплення садибної землі Г. А. Нікуліної громадянином І. К. Скоромним, про влаштування прогону для худоби, про виплату винагороди громадянину В. Ф. Овчинникову за косовицю трави для потреб коней правління громади, про обмін садибами; 21 жовтня 1928 р. слухали питання про результати обміну землі в громаді, розбір заяв громадян [15].

Коли у земельній громаді було кілька уповноважених, кожен із них мав свій напрямок роботи: один зосереджував увагу на розподілі землі, інший стежив за лісовим господарством громади, в обов'язки третього входило ведення судово-земельних справ тощо [16.]. На випадок хвороби, тимчасової відсутності, залишення посади або смерті уповноваженого чи члена правління загальні збори негайно вибирали з-поміж інших повноправних членів громади інших на цю посаду [17]. Уповноважені по земельних справах або члени правління мусили виконувати свою роботу в повній відповідності до ухвал сходу. У випадку, коли загальні збори приходили до висновку, що уповноважений, або член правління скоїв протиправний вчинок чи доведена його бездіяльність, завдавши такими діями шкоду громаді, така особа негайно звільнялася з посади, котру обіймала [18].

Часто-густо земельним громадам доводилось через суди відстоювати свої інтереси, зачеплені сусідніми земгромадами, іншими організаціями та установами, приватними особами. Під час вирішення судових суперечок представниками земельних громад могли бути не тільки

уповноважені по земельних справах (члени правління), а й інші особи, якщо загальні збори доручали їм захищати громадські інтереси в суді. Так, сход Лебединської земгромади Сумської округи 31 травня 1925 р. виніс ухвалу про наділення І. К. Зінича та І. А. Василющенка повноваженнями на ведення всіх судово-земельних справ громади. Вони отримали право від імені земгромади подавати позови до судово-земельних комісій та відповідати в судово земельних комісіях по спрямованих проти громади позовах [19].

Для перевірок діяльності виборного органу управління, загальні збори земельної громади обирали ревізійну комісію. Ревізійна комісія складалася, як правило, з трьох осіб. Членів ревізійної комісії обирали терміном на один рік з числа повноправних членів громади, які не обіймали в громаді ніяких інших посад. Комісія ревізувала уповноважених та правління щодо виконання доручень загальних зборів і не менше одного разу на рік проводила ревізію всієї діяльності виборного органу громади, також перевіряючи при цьому цілість громадського майна і коштів [20].

Адміністративний апарат земельної громади був зведений до мінімуму, не було ніякого протиставлення апарату громаді. Авторитет громади ґрунтувався на глибокому демократизмі цього поземельного інституту.

Пройшовши випробування буремними подіями 1917–1921 рр., інститут земельної громади, юридично оформлений в 1922 р., виявився дієвим інструментом в нових економічних умовах. Причиною цього були об'єднуючі принципи, які лежали в основі організаційної будови земельних громад. Земельні громади та їх керівні органи склалися з представників всіх соціальних груп села. Громаду об'єднували загальні земельно-господарські інтереси її членів, відкритий, гласний спосіб вирішення проблем. Все це робило земельну громаду придатною до діяльності в умовах доколгоспного села.

Література

1. **Енциклопедія** українознавства. – Львів : Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1996– . – Т. 5. – 1996. – 395 с.
2. **Земельний Кодекс УСРР**. – Х. : Видання НКЗС УСРР, 1922. – 90 с.
3. **Калініченко В. В.** Висвітлення земельної громади українського доколгоспного села в історіографії / В. В. Калініченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008. – № 835. – С.67–74.
4. **Якиманский В.** К итогам аграрной революции на Украине : По данным анкетного обследования 1922 г. / В. Якиманский. – Х. : ЦСУ УССР, 1924. – III; 35; XI с.
5. **Державний архів** Харківської області (далі – ДАХО), ф.Р-131, оп. 1, спр. 3, арк. 1–151; ф.Р-131, оп.1, спр.8, арк.1–98; ф.Р-4880, оп.1, спр.2, арк.1–50.
6. **Історія українського селянства**. – К. : Наукова думка, 2006– . – Т.2. – 2006. – 632 с.
7. **Качинский В.** Очерки аграрной революции в Украине. / В. Качинский. – Х. : Госиздат, 1922. – Вып.1. – 108 с.
8. **ДАХО**, ф.Р-124, оп.1, спр.14, арк. 4–71; ф.Р-124, оп.1, спр.6, арк.1–154; ф.Р-124, оп.1, спр.8, арк.2; ф.Р-1576, оп.1, спр.1, арк.19–20;

ф.Р-3890, оп.1, спр.1, арк.34; ф.Р-1631, оп.1, спр.27, арк.128–129. 9. **Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик**: [Сб. документов]. 1917–1936. – М.: Политиздат, 1959. – Т. 1. – 1959. – 836 с. 10. **Сборник законов по земельному законодательству СССР и РСФСР**. – М.: Госиздат, 1954. – 719 с. 11. **Центральний державний архів вищих органів влади та управління України**, ф.27, оп.7, спр. 14, арк.3–6. 12. **Бюлетень НКЗ УСРР**. – Х., 1924. – № 24. – 125 с. 13. **ДАХО**, ф.Р-3772, оп.1, спр.3, арк.1–89. 14. **ДАХО**, ф.Р-845, оп.1, спр.475, арк.75–100. 15. **ДАХО**, ф.Р-1850, оп.-1, спр.26, арк.1–45. 16. **Державний архів Сумської області (далі – ДАСО)**, ф.Р-5631, оп.1, спр.591, арк.1. 17. **ДАХО**, ф.Р-850, оп.1, спр.4, арк.58. 18. **ДАСО**, ф.Р-5631, оп.1, спр.591, арк. 37. 19. **ДАСО**, ф.Р-713, оп.2, спр.4, арк.194. 20. **ДАХО**, ф.Р-535, оп.1, спр.308, арк.185.

Калиниченко В. В. Система крестьянского общественного управления в доколхозной деревне Надднепрянской Украины: структура и механизмы функционирования (1917–1930 гг.)

В статье рассмотрены вопросы связанные с системами управления земельной общины Надднепрянской Украины в 1917 – 1930 гг. Были исследованы: структура, порядок избрания, полномочия, функционирование органов управления и контроля земельного общества в доколхозной деревне Украинской ССР.

Ключевые слова: крестьяне, земельное общество, Надднепрянская Украина.

Калініченко В. В. Система селянського громадського управління в доколгоспному селі Наддніпрянської України: структура та механізми функціонування (1917–1930 рр.)

В статті були розглянуті питання щодо систем управління в земельній громаді Наддніпрянщини в 1917–1930 рр. Були досліджені: структура, порядок обрання, повноваження та функціонування органів управління й контролю земельної громади в доколгоспному селі Української СРР.

Ключові слова: селяни, земельна громада, Наддніпрянська Україна.

Kalinichenko V. V. System of country public management in dokolhoznoy village of Naddneprjansky Ukraine: structure and functioning mechanisms (1917–1930)

This article is devoted to questions connected with control systems of a ground community of Naddneprjansky Ukraine (1917–1930). Have been investigated: structure, an order of election, power, functioning of controls and the control of a ground society in dokolhoznoy village of the Ukrainian SSR.

Keywords: peasants, a ground society, Naddneprjansky Ukraine.

УДК 930.2(477) «1890/1920»

Л. І. Ладиґа

**НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ У ПРОГРАМАХ ПАРТІЙ
ТА РОБОТАХ ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ
(90-Х РР. ХІХ СТ. – 20-Х РР. ХХ СТ.)**

Про національне питання в Україні, як об'єкт історичного пізнання, створена величезна і різноманітна література міждисциплінарного характеру. Вона науково осмислена у монографії О. Рафальського, опублікованої 2000 р. [1]. Дослідження були започатковані у ХІХ ст., що обумовлювалося тими демократичними процесами, які поступово відбувалися в США та Західній Європі, докорінно змінюючи характер взаємин між особою і державою, і чинили певний вплив на суспільно-громадську думку в Російській імперії і Австро-Угорській монархії. М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Єфремов та інші, обґрунтовуючи право українського народу на власну державність, певну увагу приділяли питанням, пов'язаним з майбутнім становищем неукраїнців у самостійній державі. Відзначимо спільні для них теоретичні положення, висунуті й обґрунтовані в їх працях та програмах. Суть їх зводиться до того, що національні меншини в перспективі повинні мати фактичну і юридичну рівноправність, заперечувалася будь-яка пряма чи опосередкована їхня дискримінація. Декларуючи ідеї федералізму як способу досягнення політичної самостійності українцями, згадані діячі наголошували, що у федерації не повинно ставитися питання про пріоритетні державні права котроїсь із панівних державних націй, оскільки у демократичній національно-мішаній державі усім народам забезпечуються рівні права.

На підтвердження тези слід навести окремі висловлювання видатних українських мислителів. Так, М. Драгоманов, обговорюючи єврейську проблему і шляхи її вирішення у статті "Євреї и поляки в Юго-Западном крае", сподівався, що "настанет время, которое прошло уже для других европейских стран – время уравниения прав лиц всех вероисповеданий" [2, с.226–227]. Значно ширше свої погляди на права національних меншин у майбутній федеративній Російській державі він виклав у статті "Великорусській интернаціональ и польско-украинській вопрось", в якій, зокрема, писав: "Обеспечение личных прав и общинного и местного самоуправления служит лучшую гарантией и прав национальных... При нормальном ходе вещей, каждая национальность придет к организации своего ... союза в пределах всей области, ею заселенной... Фундаментом для ограждения неприкосновенности национальностей и свободного развития их должна быть прежде всего широта личных прав, свобода частных асоціаций, а также широта прав общин и уездов устраивать свои дела, в том числе и

дела народного образования, в которых национальность играет особенно важную роль" [4, с.130–131].

Такі ж демократичні ідеї превалювали у статті І. Франка "Свобода і автономія". Він вважав неминучим, що "частини держави уже силою свого географічного положення, відмінності землі й клімату будуть перти до заховання своєї відрубленості, до своїх окремих прав і інституцій, відповідних до їх способу життя та спеціальних родів господарства, будуть жадати собі автономії" [5, с.443]. Проте І. Франко не визнавав це проблемою для держави. Навпаки, на прикладі Австро-Угорської монархії переконував, "що з наданням усім меншим народам горожанських і національних прав Австрія не лише не розкочилася, але навпаки, скріпилася і виросла в силу, і чим більше права й користі здобувають собі в ній різні народи, тим сильніше вони й держаться тої Австрії, бачачи собі в ній не ворога, а захист і опору" [5, с.443]. На його думку, йдеться про необхідність домогтися рівності "кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на тій основі автономія національності" [5, с.447].

М. Грушевський у статті "Конституційне питання і українство в Росії" пропонував надати національним меншинам право пропорційного представництва, бо таким чином держава "далеко докладніше б віддавала настрій і течії в суспільності, а окрім того ослабляла б і напруження виборчої боротьби" [4, с.205].

Розмірковуючи про автономію і федерацію, звертаючи особливу увагу на різні форми національних автономій, українські науковці, як слушно зазначає М. Кармазіна, збагачували "українське політичне думання категоріальним апаратом, що відповідав рівню політичних знань Європи"[6, с.292].

Викладені демократичні положення щодо перспектив становища національних меншин характеризували не лише світоглядні позиції окремих українських мислителів, а й програмні засади майже всіх дореволюційних українських політичних партій (Української революційної партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української партії соціалістів-федералістів, Української народної партії та ін.) [7, с.131–141].

Однак етнічний фактор як вагомий чинник можливих політичних змін враховували не лише українські, а й австрійські, єврейські, російські науковці, більшовицькі політичні діячі. Йдеться про праці К. Ренера, О. Бауера, С. Дубнова, В. Жаботинського, Й. Сталіна, В. Леніна, С. Шаумяна та інших. Дотримуючись різних політичних поглядів, вони цілком протилежно оцінювали перспективи врегулювання національних проблем взагалі і способи забезпечення прав національних меншин зокрема (особливо автономії для них).

Як відомо, одним з елементів форми держави є її устрій, відповідно до якого держави поділяють на унітарні, федеративні, конфедеративні. В унітарних державах не виключене існування

територіальної (адміністративної) автономії. Слово "автономія" походить від грецьких слів "авто" – сам і "номія" – закон, тобто можливість самостійного ухвалення законів, вирішення інших питань, що перебувають у віданні когось [8, с.13; 9, с.5–6].

Територіальна (адміністративна) автономія – це форма децентралізації державної влади в унітарній державі, за якої автономні утворення мають власні органи законодавчої і виконавчої влади, символіку, статут, однак підпорядковані Конституції держави [10, с.59]. Таке розуміння територіальної (адміністративної) автономії, оприлюднене сучасними вітчизняними науковцями, збігається загалом з теорією дорадянського конституційного права. Вона трактувала автономію взагалі як право підпорядкованої державі спілки мати власні законодавчі органи для ухвалення законів, віднесених до їхньої компетенції [11, с.323, 324, с.327; 12, с.217; 13, с.381, 382].

Проблема автономії була особливо актуальною для поліетнічних країн, таких як Австро-Угорська монархія та Російська імперія. Вважають, що першість у теоретичному обґрунтуванні автономії як системи внутрішнього управління національних одиниць належить австрійським соціал-демократам, відомим в історії як ідеологи австромарксизму. Користуючись марксистською фразеологією, вони водночас виступали проти теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, пропагували ідею еволюційного соціалізму, кооперації класів, оздоровлення капіталізму без барикадних боїв [14, с.38–39].

Один з представників австромарксизму К. Ренер (1870–1950) 5 лютого 1899 р. виступив із доповіддю, на базі якої в тому ж році видав брошуру "Государство и нация", а у 1902 р. – нову працю – "Национальная проблема" під псевдонімами, відповідно, Сіноптікус і Р. Шпрінгер. Характеризуючи Австро-Угорську централізовану дуалістичну конституційну монархію, яка надавала громадянам право на збереження національних особливостей і використання рідної мови в навчальних закладах, державному управлінні, громадському житті, К. Ренер критикував такий правовий підхід. Він уважав, що австрійське законодавство з цього питання, яке визнавало суб'єктами права лише громадян, не забезпечувало їхньої національної рівноправності, вона ставала беззмістовною, правові норми – побажаннями, позбавленими точної юридичної конструкції, а правове становище нації – жалюгідним.

Тому К. Ренер пропонував перейти на іншу побудову держави – федеративну, за якою носієм національних прав ставала нація. Для цього всі громадяни (персонально) певної національності, що розрізнено (екстериторіально) проживали в державі, включалися в національні матрикули (списки). На цій підставі планували утворення національних спілок і визнання їх юридичними особами. Вони покликані були формувати власні законодавчі органи (національні палати на засадах виборчого права) і виконавчі структури (очолювані національними статс-секретарями). Держава передавала органам національного

самоуправління значну частину функцій, які давали їм змогу організувати общини, провадити культурні та господарські справи, примусово оподатковувати своїх членів, надавати юридичну допомогу, оскаржувати дії держави, які порушували права члена спілки або нації в цілому. Суперечки між національними спілками і державою планувалося вирішувати через адміністративний суд.

Так у загальних рисах виглядала ідея К. Ренера про запровадження національно-персональної (екстериторіальної) автономії. Вона знайшла підтримку в резолюції з'їзду соціал-демократів Австро-Угорщини, який відбувся 24 вересня 1899 р. в Брюні (Брно) [14, с.41–44, 15; 16; 17, с.167–172; 18, с.462–465].

Послідовником К. Ренера став інший австромарксист – О. Бауер (1882-1940). У праці "Национальный вопрос и социал-демократия", опублікованій 1907 р., він науково аналізував ідеологію і філософію національного питання, а в галузі національної програми на прикладі Австро-Угорщини узагальнив тенденції розвитку "держав національностей" взагалі. О. Бауер розглядав проблему національної автономії, виходячи з інтересів пролетаріату і тих юридичних гарантій, які б пролетаріат міг надати націям і національним меншинам, якби він отримав політичну владу. О. Бауер виділив низку аспектів цього питання.

Нарешті, О. Бауер спеціально виділив проблему автономії винятково євреїв Австро-Угорської монархії. Відмовляючи їм в автономії, він мотивував це тим, що сучасні євреї не є нацією, денационалізовані, включені в культурні спільноти європейських націй. О. Бауер звинувачував у цьому капіталістичне суспільство, яке не дає змоги євреям зберегтися як нації [19, с.338–398].

Теорію національно-персональної автономії позитивно сприйняли гноблені національні меншини. Однак для євреїв Росії пропонувалося ввести національно-культурну автономію, що ґрунтувалася на трьох складових: самоуправлінні єврейської громади, школи і свободі мови. Цю ідею, незалежно від К. Ренера, висунув єврейський історик, публіцист, громадський діяч С. Дубнов (1860–1941) [20, с.24–29], який виклав її в низці статей під назвою "Письма о старом и новом еврействе", опублікованих у журналі "Восход" протягом 1897–1902 рр. [21; 22, с.43, 47; 23; 24; 25; 26].

Принципи національно-культурної автономії були підтримані й розвинуті ще одним видатним єврейським діячем – В. Жаботинським (1880–1940). Він виклав оригінальний погляд на роль і значення національного питання в історії, вважав, що права єврейській меншині (як й іншим) слід забезпечувати через надання широкої національно-культурної автономії. Це потрібно вирішити, писав він, "заздалегідь, в загальнодержавному парламенті і для всієї території держави" [27, с.44]. А його велика книга "Самоуправление национального меньшинства" й досі вважається однією з фундаментальних праць у теорії національного питання.

Зі зростанням політичної свідомості цю ідею з тим чи іншим ступенем прихильності відображали в програмах багато російських політичних партій, особливо єврейських. Зокрема, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (далі – Бунд) 1905 р. конкретизував поняття національно-культурної автономії як вилучення з відання держави й органів місцевого самоврядування функцій, пов'язаних з питаннями культури, і передання їх нації в особі особливих місцевих і центральних установ, обраних усіма її членами на підставах виборчого права [25, с.363].

Цей принцип категорично заперечувала РСДРП(б). У її програмі 1903 р. поставлено вимогу повалення царського самодержавства і заміну його республікою, конституція якої гарантувала б "обласне самоврядування для тих місцевостей, які відзначаються особливими побутовими умовами і складом населення; рівноправність усіх громадян незалежно від раси і національності; право населення діставати освіту рідною мовою, забезпечуване створенням за рахунок держави і органів самоврядування необхідних для цього шкіл; право кожного громадянина висловлюватися рідною мовою на зборах; запровадження рідної мови нарівні з державною в усіх місцевих громадських і державних установах; право на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави" [28, с.62]. Однак двоїстість більшовизму в національному питанні, як і в будь-якому іншому, виявлялася в тому, що ці демократичні положення повинні були втілюватися лише за допомогою соціальної революції та завоювання політичної влади пролетаріату [28, с.60]. Програма ж національної автономії пропонувала виконання національних вимог реформаторським шляхом.

На цьому ґрунті РСДРП(б) вела непримиренну ідеологічну боротьбу з Бундом. Вона настільки загострилась, що у 1903 р. Бунд покинув РСДРП(б), а після остаточного розколу між меншовиками і більшовиками в 1912 р. залишився в меншовицькій фракції РСДРП, яка визнала право національно-культурної автономії для євреїв [26, с.558–560].

Позицію Бунду піддали нищівному остракізму лідери РСДРП(б). Спочатку Й. Сталін у статті "Марксизм и национальнй вопрос", опублікованій у березні-травні 1913 р., називав національно-культурну автономію витонченим видом націоналізму, її установи – безсильними в наш час і непотрібними в майбутньому, а Бунд звинуватив у дезорганізації робітничого руху [29, с.320–347].

Ще одним більшовицьким критиком національно-культурної автономії був Г. Шаумян. Брошурою "О национально-культурной автономии" (1913) він намагався дати відповідь одному з демократичних вірменських журналів, який опублікував статтю з пропозицією впровадити цей принцип. Не маючи можливості дієво спростувати позитивний характер змісту національно-культурної автономії, Г. Шаумян робив, зокрема, такий "логічний" висновок: "Но любой

сознательный рабочий, любой марксист, который сбросил с себя иго своего национального туманного мышления и предрассудков, который хоть на минуту дышал чистым воздухом интернационализма, при чтении этих строк зажмет нос, чтобы не дышать удушливым воздухом национализма" [30, с.16]. Полеміку, в тім числі з Бундом, з приводу національної програми австрійської соціал-демократії продовжив В. Ленін у статті "Критичні замітки з національного питання", опублікованій у листопаді-грудні 1913 р. Розкривши ідейну основу і зміст культурно-національної автономії як конституювання націоналізму за допомогою окремої державної установи, а практичне здійснення – через розділення шкільної справи за національностями, він категорично заперечував можливість її використання марксистами, як і національно-персональної автономії. У цей же період В. Ленін написав ще одну статтю на ту ж тему – "Про культурно-національну автономію". Повторивши в ній головні положення попередньої праці, він додатково називав цей вид автономії дурненькою, дурістю, реакційною, шкідливою, міщанською ідеєю, з якою російський робітничий клас боровся і буде боротися [31, с.127–133, 167–171].

Такої сталінсько-ленінської характеристики було достатньо для довготривалої заборони теоретичних розробок чи реалізації принципів національно-персональної та національно-культурної автономій, і будь-яка згадка про них у радянській літературі до кінця 80-х рр. була дозволена лише в негативному значенні [32; 33; 34; 35; 36, 37].

Ідеї названих вище авторів (крім більшовицьких) були розвинуті впродовж існування української державності 1917–1920 рр. Найбільш характерною була позиція М. Грушевського. Очоливши УЦР, він неодноразово висловлював позитивне ставлення до національних меншин. Про це, зокрема, красномовно свідчить його виступ на 3'їзді народів Росії у вересні 1917 р., в якому він підкреслював: "Ставши на принципі повного і необмеженого самовизначення народів, ми не будемо ворожо виступати проти народів, які будуть стриміти до повної політичної незалежності. Ми визнаємо за ними це право. Ми навіть будемо вітати досягнення цілей, які вони перед собою поставили, але при умові, що здійснення політичної незалежності не буде формою переваги якогось одного державного народу, щоб це не порушувало інтересів інших національностей, які могли б опинитися в положенні меншости в новій державі" [28]. На Першому всеукраїнському національному з'їзді 6–8 квітня 1917 р. цієї проблеми торкнувся член УЦР Ф. Матушевський. В опублікованому згодом рефераті його виступу стверджується, що найкращими способами забезпечення прав національних меншин буде наявність пропорційного представництва, спеціального мовного законодавства і можливість контролю за діючими правовими нормами щодо меншин через депутатські запити [38]. О. Шульгін вважав за необхідне формувати українську державу у тісному співробітництві з усіма представниками інших народів, які проживали на її території [39,

с.19]. М. Порш, міркуючи про майбутнє упорядкування автономії України, пропонував встановити при виборах до парламенту (Сойму) пропорційне представництво. Це дало б можливість кожній нації і партії обирати від себе стільки послів, скільки вони мають членів [40, с.31]. О. Бочковський, аналізуючи 1918 р. праці різних соціалістичних діячів щодо національної проблеми, спеціально виділяє думку Ж. Жореса про майбутній розвиток країн тільки через автономію націй, розквіт демократії і рівноправність усіх народів [41].

"Буржуазним" програмам автономії була протиставлена національно-територіальна автономія нового типу – радянська. Вона ґрунтувалася на тому, що права національних меншин (а фактично їхню радянізацію) можуть гарантувати тільки пролетарська революція, запровадження диктатури робітничого класу і його державної форми – рад депутатів. Виступаючи на нараді зі скликання установчого з'їзду Татаро-Башкирської радянської республіки 1918 р., Й. Сталін не приховував класової природи автономії. "Советская власть, – говорив він, – отнюдь не против автономии, – она за автономию, но за такую автономию, где бы вся власть находилась в руках рабочих и крестьян, где бы буржуа всех национальностей были устранены не только от власти, но и от участия в выборах правительственных органов. Такой автономией и будет автономия на советских началах" [42, с.87].

Література

1. **Рафальський О.** Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис / О. Рафальський. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.
2. **Драгоманов М.** Евреи и поляки вь Юго-Западном крае // Драгоманов М. П. Политическіе сочиненія / Под ред. И. М. Гревса. Т. 1. Центр и окраины. – М.: Типогр. Сытина, 1908. – 486 с.
3. **Драгоманов М.** Великорусскій интернаціональ и польско-украинскій вопрось / М. Драгоманов. – Казань: Типогр. окружного штаба, 1906. – 135 с.
4. **Франко І. Я.** Зібрання творів: у 50 т. / [ред. кол. Є.П. Кирилюк та ін.]. – К.: Наук. думка, 1976– . – Т. 45 – 1976. – 574 с.
4. **Грушевський М.** Конституційне питання і українство в Росії / М. Грушевський // Літературно-Науковий Вісник. Кн. VI. (передрук). – Львів.: Наук. тов-во ім. Т. Шевченка, 1905. – 16 с.
5. **Франко І.** Зібрання творів: у 50 т. // [ред. кол. Є.П. Кирилюк та ін.]. – К.: Наук. думка, 1976– . – Т. 45 – 1976. – 574 с.
6. **Кармазіна М.** Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / М. Кармазіна. – К.: ППІЕНД, 1998. – 350 с.
7. **Шульженко Ф. П.** Історія вчень про державу і право: курс лекцій / Ф. П. Шульженко, М. Ю. Наум. – К.: Юрінком інтер, 1997. – 192 с.
8. **Словарь** иностарнных слов. 13-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – 608 с.
9. **Конституционное** право. Энциклопедический словарь / [отв. ред. С. А. Авакьян]. – М.: Норма, 2001. – 688 с.
10. **Мучник О.** Коментарій к Конституции Украины. – К.: Парламентское изд-во, 2000– . – Кн. 1. – 2000. – 254 с.
11. **Народная** энциклопедия научныхъ и

прикладних знаній. – М.: Харьковское общество распространения въ народъ грамотности, 1911– . – Т. 11. Общественно-юридической. Первый полугом. – 1911. – 328 с. 12. **Лазаревскій Н.** Русское государственное право / Н. Лазаревскій. – С.-Петербургъ: Типография акц. общ. "Слово", 1913– . – Т. 1. Конституціонное право. Изд. 3-е. – 1913. – 672 с. 13. **Жилинь А.** Учебникъ государственного права. – Петроградъ: Типография Б.М. Вольфа, 1916– . – Ч. 1. – 1916. – 429 с. 14. **Урьяс Е.** Рабочее движение в Австро-Венгрии в 1867–1914 годах / Е. Урьяс. – М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1959. – 63 с. 15. **Синоптикусь.** Государство и нація (К національному вопросу в Австрии) / [ред. М. Б. Ратнер]. – К.; С.-Петербургъ: Серпъ, 1906. – 252 с. 16. **Шпрингеръ Р.** Национальная проблема: (Борьба национальностей въ Австріи) / [ред. М. Б. Ратнер]. – С.-Петербургъ: Изд-е т-ва "Общественная польза", 1909. – 293 с. 17. **Полтавскій М.** История Австрии. Пути государственного и национального развития / М. Полтавскій. – М.: Всесоюзная книжная палата, 1992. – Ч. 2. От революции 1848 г. до революции 1918–1919 гг. – 1992. – 369 с. 18. **Пристер Е.** Краткая история Австрии / Е. Пристер. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1952. – 511 с. 19. **Бауэръ О.** Национальный вопросъ і соціаль-демократія / О. Бауэръ. – С.-Петербургъ: Серпъ, 1909. – 600 с. 20. **Дубнов С.** Чего хотят евреи / С. Дубнов. – Петроград: Муравей, 1917. – 71 с. 21. **Мотылевъ Л.** Основы еврейского общинного устройства / Л. Мотылевъ. – М.: Московское книгоизд-во, 1918. – 43 с. 22. **Марголинъ М.** Национальное движение в еврействе. 1881–1913 / М. Марголинъ. – Петроград, 1915. – 68 с. 23. **Ренер М.** Проекты еврейской національной автономіи / М. Ренер // Еврейскій Міръ. – 1909. – Кн. 1. – № 6. – июнь. – С. 1–14. 24. **Базинъ (М. Зильберфарб).** Принципъ національно-политической автономіи / Базинъ // Возрождение. Єврейскій пролетаріат и національная проблема. Сборник статей. – С.-Петербургъ: Типогр. инж-ра М. С. Персона, 1906. – С. 47–77. 25. **Автономизмъ** // Еврейская энциклопедия. – С.-Петербургъ: Изд-е общества для научных еврейских изданий и изд-ва Бронгаузь-Ефронъ, [б.г.] – Т. 1. – С. 360–366, 371. 26. **Община (еврейская)** // Краткая еврейская энциклопедия / [ред. И. Орен]. – Иерусалим: Кетер, 1976– . – Т.1. – 1976. – С.58–76. 27. **Жаботинскій В.** Вибрані статті з національного питання / В. Жаботинскій. – К.: Республ. асоціація українознавців, 1991. – 136 с. 28. **Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК** / [ред. П. М. Федосеева]. – К.: Політвидав України, 1978– . – Т.1, 1898–1917. – 1978. – 515 с. 29. **Сталин И.** Сочинения: в 18 т. / И. Сталин. – М.: ОГИЗ, 1946– . – Т. 2. 1907–1913. – 1946. – 427 с. 30. **Шаумян Г.** О национально-культурной автономии / Г. Шаумян. – М.: Гос. издат. полит. лит., 1959. – 50 с. 31. **Ленін В.** Повне зібр. творів: у 55 т. / В. Ленін. – К.: Політвидав України, 1972– . – Т. 24. – 1972. – 550 с. 32. **Денисов А.** Государственное устройство СССР, союзных и автономных республик / А. Денисов. – М.:

ВПШ при ЦК ВКП(б), 1952. – 32 с. 33. **Уманский Я.** Советское государственное право / Я. Уманский. – Учебник для юрид. вузов под ред. проф. К. Мокичева. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1960. – 435 с. 34. **Изучение** произведений В.И. Ленина в курсе истории КПСС: Учеб.-метод. пособие. – М.: Высш.школа, 1978. – 271 с. 35. **Письма** трудящихся по вопросам совершенствования межнациональных отношений (обзор писем, врученный участникам сентябрьского (1989 г.) Пленума ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 10. – С.145, 152, 157, 158. 36. **Межнациональные** отношения: программа партийного комитета // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 2. – С.69. 37. **Сучасність.** – 1988. – Ч.9. – С.87. 38. **Матушевський Ф.** Права національних меншостей / Ф. Матушевський. – К.: Вид-ня Союзу Українських Автономістів-Федералістів, 1917. – 16 с. 39. **Шульгін О.** Політика. (Державне будівництво України і міжнародні справи). Статті. Документи. Промови / О. Шульгін. – К.: Друкарь, 1918. – 106 с. 40. **Порш М.** Про автономію України / М. Порш. – К.: Відродження, 1918. – 40 с. 41. **Бочковський І.** Національна справа. Соціалізм і національна проблема / І. Бочковський // Вісник політики, літератури й життя. – 1918. – Ч. 29. – С.438, 439. 42. **Сталин И.** Сочинения: в 18 т. / И. Сталин. – М.: ОГИЗ, 1947– . – Т. 4. Ноябрь 1917–1920. – 1947. – 487 с.

Ладыга Л. И. Национальный вопрос в Украине в программах партий и работах общественных деятелей периода (90-х гг. XIX в. – 20-х гг. XX в.).

Использовав обширный документальный материал, автор определила, каково место национальных меньшинств в программах и работах общественных деятелей периода (1891–1920 гг.).

Ключевые слова: Украина, политическая партия, национальные меньшинства.

Ладига Л. І. Національне питання в Україні у програмах партій та роботах громадських діячів (90-х рр. XIX ст. – 20-х рр. XX ст.).

Використавши великий документальний матеріал, автор визначила, яке місце займали національні меншини у програмах та роботах громадських діячів періоду (1891–1920 рр.).

Ключові слова: Україна, політична партія, національні меншини.

Ladyga L. I. National question in Ukraine in the programs of parties and works of publicmen of period (90th XIX – 20th XX).

The analysis of documents (1891–1920) regarding the rights and freedoms of national minorities and classification of their rights and freedoms has been conducted.

Keywords: Ukraine, political party, national minorities.

УДК 94 (477)

Н. С. Мацко

**ІМПЕРСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ ТА ПОВ'ЯЗАНІ З НИМИ ПОВИННОСТІ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)**

Кінець XVIII ст. у політичному житті Правобережної України був позначений суттєвими адміністративно-територіальними й суспільно-економічними змінами, які ознаменували новий етап у історії цього регіону – існування у складі Російської імперії. Опорою і головною рушійною силою проведення на Правобережжі численних політичних і соціально-економічних перетворень та оформлення регіону у вірнопіддану складову самодержавства стала армія.

Розглядаючи проблеми, пов'язані з формуванням та організацією владних структур Російської імперії на землях Правобережної України у XIX ст., безумовно важливим залишається ретроспективний аналіз процесу створення військово-охоронного комплексу цих територій і впливу армійського контингенту на суспільно-політичне життя краю. Це зумовлює актуальність означеної проблеми, посилює необхідність з'ясування стратегічної ваги Правобережжя у системі імперських відносин, й визначення місця і ролі регулярних підрозділів у повсякденному житті мешканців даного регіону. У зв'язку з цим, вивчення системи розташування військ, їх продовольчого й товарного постачання, питання ролі і значення місцевого населення у забезпеченні життєдіяльності регулярних команд, взаємовідносин солдат і жителів, набувають вагомого наукового значення.

Серед значної кількості історичних досліджень, присвячених особливостям політичного й соціально-економічного становища Правобережної України у складі Російської імперії, слід виділити праці М. Бармака, В. Григоренка, В. Шандри, у яких висвітлюються окремі аспекти інкорпораційної політики самодержавства на цих теренах [1–2; 3; 4]. Значний внесок у вивчення проблеми ролі й значення військового контингенту у суспільному житті Південно-Західного краю зробили вчені-краєзнавці С. Єсюнін, Ю. Земський, С. Сидорук, А. Філінюк, їхні студії відзначаються вагомістю фактологічного матеріалу й широкою джерельною базою [5; 6; 7–8; 9–10].

Привнесена на Правобережжя військово-ієрархічна модель управління, передбачала запровадження на захоплених землях цілого ряду грошових і натуральних соціальних зобов'язань, які міністр внутрішніх справ В. П. Кочубей охарактеризував як "разные денежные сборы и работы сверх учрежденных в казну податей, по требованиям правительства и по внутренней губернской раскладке, ежегодно обывательски отбываемые" [11, с.164]. У перелік загальних повинностей військового відомства входили: рекрутчина, квартирна, підводна повинності, обов'язок постачання військ

"разними потребностями", відведення пасовищ й сінокосів, будівництво і утримання армійських споруд тощо.

Більшість військових істориків сходяться на думці, що найважчою і найтрагічнішою із повинностей була рекрутчина, адже саме вона позбавляла селянські і міщанські сім'ї повноцінних, молодих чоловіків-господарів, відриваючи їх від землі і прирікаючи відбувати 25-ти річну солдатську муштру. Протягом багатьох десятиліть рекрутські набори були основним засобом комплектування російської армії, а їхні розміри і терміни проведення перебували у прямій залежності від потреб військового відомства. Восени 1794 р., згідно указу Катерини II на Правобережжі було оголошено перший набір за квотою 1 новобранець з 200 душ, у 1796 р. у Подільській губернії із кожних 500 душ уже вимагали по 5 рекрутів, а в 1797 р. (2 набори) по 8 осіб із 500 чол. [12; 13; 14, арк.37, 262; 15]. Стислі терміни і активне запровадження військової повинності у інкорпорованому регіоні, засвідчили цілеспрямованість дій імперської влади, її намагання якомога швидше підкорити цей край і зробити його невід'ємною складовою самодержавства.

На військову службу чоловіків призивали з так званих "тяглих станів", приміром, на Поділлі у 1797 р. із загального числа мешканців, які підлягали повинності 480.666 чол. склали селяни, вони повинні були виставити 97,6% новобранців, водночас, дворянство, купецтво, духовенство, іноземні поселенці (всього 20% населення) від повинності звільнялось [7, с.267; 2, с.226; 10, с.17].

Зауважимо, що рекрутами ставали люди різних соціальних станів: втікачі, волоцюги, порушники громадського спокою, навіть злочинці [16, арк. 37–39, 138; 17, арк. 27–28; 18, арк. 127, 152; 19, арк. 1–2; 20, арк. 4–6, 9–10, 22, 34, 36, 40, 45, 56, 64; 21, арк. 41; 22, арк. 4; 23, арк. 1–5]. Новобранців свідомо відправляли якомога далі від дому, а набраних на службу у Волинській, Київській і Подільській губерніях, як правило, у військові команди дислоковані у великоросійських регіонах [24, с. 16]. Витрати на набір і прийом призваних та утримання присутствій (шляхові, квартирні і порційні гроші, жалування чиновникам, виготовлення вимірювальних приладів, відправлення призовників) були величезними, приміром, у 1890 р. у Подільській губернії вони склали 14.761 руб. 44 коп. із земських зборів і 9.453 руб. 75 коп. із державної скарбниці, загальна сума видатків сягнула 24.050 руб. 51 коп. [25, с.58; 26, арк.125, 386–387; 27, арк.172; 28, арк.20].

У 1831 р. набрав чинності "Рекрутський статут", який, окрім ряду адміністративних змін, запровадив систему добровільного казенного вербування, а також продаж "залікових квитанцій", придбавши які можна було звільнити від військової повинності окремих людей чи навіть цілу общину [29, с.424]. Необхідно відмітити, що рекрутчина використовувалася російською владою не лише з пенітенціарною метою, а й як засіб асиміляції і насильницької християнізації населення. Для адміністрації, поміщиків, сільських громад та єврейських кагалів вона стала дієвим і перевіреним способом позбавлення від ненадійних елементів у середині власних общин, а для працівників присутствій – "золотим дном", середовищем масових

службових зловживань, здирництва, хабарництва, казнокрадства [30, с.131, 137].

Зауважимо, що 25-річна муштра сприймалася населенням як смертний вирок, адже через постійні збройні кампанії, епідемії, відсутність належного медичного обслуговування, погане продовольче забезпечення із війська поверталися одиниці. Рекрутські набори провокували у народній свідомості жорстокі потрясіння, на їх основі заподіювались умисні каліцтва, а заворушення, ухиляння, переховування, втечі стали масовим явищем [31, арк. 2; 32, арк. 2–3; 33, арк. 32; 34, арк. 1–14].

У безпосередньому зв'язку із рекрутчиною перебувала квартирна повинність. Перша половина XIX ст. позначена швидким зростанням чисельності російської армії – у 1801 р. вона нараховувала 446 тис. чол., у 1826 р. уже 848 тис., а на передодні Кримської війни – 1.124 тис.; закономірно, що таке стрімке збільшення збройних сил вимагало розширення кількості місць для їхнього розміщення. Згідно функціонуючої у XVIII–XIX ст. системи армійського управління, постій військ проводився у таборах (весна-літо) та на "просторових квартирах" (осінь-зима), які влаштовувались на підставі виконання земських повинностей, переважно у селах, і регулярно (кожні 1–3 р.) змінювались [5, с.336].

Беручи до уваги архівні і статистичні дані та документи офіційних осіб, можемо стверджувати, що на теренах Південно-Західного краю було розквартировано численні військові з'єднання. На території Волині, в окремі роки початку XIX ст. кількість піхоти, кавалерії, артилерії, козацтва, внутрішньої і прикордонної варти та жандармерії сягала 22.470 осіб; у матеріалах Київського військового губернатора зазначається, що на його землях перебувало 22.145 військових і 9.490 коней, а на Поділлі, згідно губернських звітів (1869 р.) "всього 19.791 человек войск" [6, с.16; 35, арк.20–21 зв.; 36, арк.16]. Приблизно така ж кількість регулярних формувань, а на час проведення військових кампаній чи оголошення надзвичайного стану і вдвічі більша, дислокувалася на Правобережжі упродовж всього XIX ст.

Розквартирування такого значного числа військових одиниць для цього краю було величезною проблемою. Спеціальних об'єктів чи споруд, які могли б бути використані для постою, у населених пунктах не було, наявні ж будинки найчастіше були непридатними для розміщення солдат, до того ж, не завжди армійським керівництвом проводився детальний аналіз і ґрунтовне вивчення стану міст і сіл, рівня життя мешканців, соціально-побутових умов тощо. Такі недопрацювання згодом виливались у ряд труднощів, пов'язаних із великою кількістю поселених одиниць і малим числом місць відведених для постою, нестачею продуктів харчування, свічок чи палива [37, арк. 123]. Непристосованість хат і господарських споруд під розквартирування чітко простежується у зверненнях солдат: "чрезвычайно тесно, на одной квартире стоит по 8 человек и спят многие въ сараяхъ, сеняхъ и даже на дворе", неодноразовими були випадки, коли у маленьких селах стояли величезні армійські підрозділи, і на кожну хату припадало по 5–8 квартирантів [38, арк. 21–23 зв, 554], жителі обтяжені військовим постоем "почти круглый год",

перебували у "крайней бедности" і скаржилися на "большое отягощение" [37, арк. 19; 39, с.13–14; 38, арк. 21–23 зв., 565; 3, с.135]. Постійні квартирування військових формувань, які супроводжувалися значними матеріальними видатками, спричиняли убогість жителів, їхнє напівгольне існування, служиві доповідали про те, що "хозяева не в состоянии прокормить всех", і прохали про переведення [38, арк. 21–23 зв, 820; 40, арк. 4; 41, арк. 1–3]. На Правобережжі на постій часто розміщували кавалерію, з якою пов'язувалось утримання і догляд армійських коней, постачання фуражу, відведення лугів та сінокосів [42, арк. 35]. Водночас, відсутність спеціальних приміщень до уваги не бралася, облаштуванню підлягали будь-які більш-менш придатні споруди, до прикладу, у с. Довжок (Подільська губ.), квартируюча фурштатська рота за відсутності конюшень приклала усіх зусиль для того, щоб розмістити коней у селянських коморах, із вимогою "из нихъ хлеб выбросить на двор" [37, арк. 19–19 зв.].

Особливо нестерпними були ситуації, коли в місця постійного розквартирування військових підселяли нові армійські команди, найчастіше це були роти і ескадрони солдат (по 15–35 чол.), які формувалися для організації і проведення рекрутських наборів та супроводу команд новобранців на місце служби [43, арк. 147, 164; 44, арк. 66; 45, арк. 2, 8–9]. Звичним явищем суспільного життя XVIII–XIX ст. було розміщення на тимчасовий постій рекрут, останні, очікуючи розподілення у військові частини, часто поселялися у повітових центрах та навколишніх селах, створюючи тим самим зайві труднощі місцевим жителям [46, арк. 1–4; 38, арк. 554; 14, арк. 265–266].

Варто відмітити, що окрім виділення житлових приміщень, населення було зобов'язане ще й годувати військових, тобто забезпечувати армійські чини провіантом і приваркою. Після 1871 р. провіант (добову норму харчів на людину) у переважній більшості випадків, відпускали із державних магазинів натурою, у вигляді встановленої кількості житньої муки і круп, приварочні гроші видавалася на придбання додаткових продуктів – м'яса, солі, овочів тощо. Якщо підрозділи розташовувалися на просторових квартирах у "обивателів", то військові отримували як хліб так і приварку від жителів, останні за це "вознаграждались полною дачею провианта, отпускаемого отъ казны ихъ постояльцам" [47, с.200; 48, с.1].

Щорічно із земських зборів на утримання розквартированих у населених пунктах військових, виділялися значні суми [49, арк. 1–14; 50, арк. 1–8; 51, арк. 1–6; 52, арк. 15; 53, арк. 1–12; 54, арк. 1–7]. Наприклад, у 1851 р. у Кам'янецькому повіті 1.354 руб. 64 коп. було передбачено на безоплатний найом квартир для штабів і армійських чинів, із місцевих капіталів надавалася грошова допомога на закупівлю свічок, дров й соломи чи оголошувалися їх "добровільні" збори [55, арк. 2; 56, арк. 594–595; 57, арк. 1–3]. У 1814–1816 рр. на 100 ревізійних душ припадало 650 днів квартирувань, а постій оцінювався у 2 млн. руб. щорічно. Нерівномірність розподілу була катастрофічною, у місцях зосередження військ та на основних маршрутах, жителі потерпали від переобтяження і крайньої нужди [58,

арк. 1–6; 35 арк. 4]. Найважче цю повинність було виконувати мешканцям Подільської, Волинської і Київської губерній, які були змушені впродовж багатьох років квартирувати до 100 тис. чол. регулярної армії, яка за словами О. Петрова "всегда здесь сосредотачивалась, тогда какъ северная и восточная губернии, почти не знали постоя" [29, с.441].

Необхідно підкреслити, що на Правобережжі абсолютно незалежних від військового постою населених пунктів не було, на розташування армійські команди не приймали лише етапні пункти, які були завантажені проходом рекрутських і арештантських партій, інколи, прикордонні міста і села [38, арк. 21–23 зв, 788; 59, с.50]. До категорії тимчасово звільнених потрапляли лише через об'єктивні фактори: пожежі, епідемії, неврожаї, або звернення шанованих осіб [37, арк. 90; 60, с.32].

Зауважимо, що постійне перебування солдат у непристосованих для постою населених пунктах, тісних, непридатних приміщеннях, вимагало будівництва або переоблаштування споруд з метою їх відповідності армійським потребам. Починаючи з 40-х років XIX ст. у містах і селах Правобережжя почали практикувати централізоване проектування і спорудження військових об'єктів: казарм, лазаретів, цейхгаузів, конюшень, манежів, зброярень, етапних будинків, рекрутських куренів [43, арк. 81; 9, с. 103]. Чималі кошти на такі потреби виділялися із місцевих бюджетів, а це означало, що на плечі платників податків лягали нові грошові стягнення [43, арк. 271; 61, арк. 98–98 зв.; 36, арк. 10; 62, арк. 4, 8].

Ґрунтовний аналіз архівних документів доводить, що постої негативно позначалися на фінансово-матеріальному становищі господарств жителів краю, а підводна повинність, яка входила до переліку обов'язкових натуральних зобов'язань населення Правобережжя в черговий раз погіршила життя місцевого люду. Постачання підвод і коней для перевезення рекрутських і арештантських партій, транспортування чиновників, звозу ратних речей і амуніції вимагали як Військове так і Цивільне відомства [63, арк. 1, 7, 10, 13; 64, арк. 2-3; 8, с. 303; 65, арк. 265; 37, арк. 102; 38, арк. 585; 63, арк. 131]. Нерівномірність розкладки на транспорт й тяглову силу була очевидною, населені пункти, що розміщувалися вздовж доріг і в місцях скупчення армійських одиниць, особливо у воєнні роки, потерпали від значного переобтяження і матеріального визиску. За даними Комітету із сенаторів у 1814–1816 рр. підводна повинність вартувала 3.791.571 руб. [11, с. 197].

Масові зловживання управлінського апарату стали звичним явищем суспільного життя XVIII–XIX ст., свавілля при стягуванні земських зборів і платежів, порушення у системі виконання соціальних зобов'язань, нерівномірність розкладок прогресували. Безконтрольність посадових осіб, їх низький моральний і освітній рівень, мізерні оклади, паперова творчість і багатоступеневість у провадженні справ сприяли розквіту хабарництва і казнокрадства. О. Пушкін чиновництво цього періоду охарактеризував однією дуже влучною фразою: "От канцлера до последнего протоколиста все крало и все было продажно" [30, с.152]. Беззаконня процвітало, відсутність

порядку у діловодстві, неточності обліку, нестача супровідних документів і розпоряджень, провокували масові порушення [66, арк. 548; 67, арк. 4]. Незважаючи на потужну нормативну базу, спрямовану на законодавче посилення контролю за адміністративними установами, викоринити бюрократичні пороки остаточно, так і не вдалося. Значна кількість архівних документів із скаргами на порушення, зловживання службовим становищем, недобросовісне виконання обов'язків це доводить.

Зважаючи на стратегічну важливість Правобережжя, яке стало місцем перетину імперських і європейських інтересів, нестабільність суспільно-політичної ситуації в регіоні, його величину, демографічний стан, а також факт тривалого перебування у законодавчому полі іншої держави, царизм сконцентрував тут вагомі сили – потужний військовий контингент, який мав посприяти створенню нової системи управління і всіляко її підтримувати. Розташування у містах і селах прикордонної Правобережної України великих військових формувань мало перед собою далекоглядну і різнобічну мету. Власне, за допомогою армійського контингенту відбувалося реальне зміцнення межових теренів, нарощувалась кількість російського елемента на захоплених землях, окрім того, військо мало протидіяти не лише зовнішній загрози, але й можливим внутрішнім потрясінням. Потужні, чисельні військові одиниці сприймалися російською владою, як надійний тил і захист режиму у нелегкі часи внутрішньодержавної кризи, суспільних протестів і масових заворушень. Окрім того, військові постой буди перевіченим способом здешевленого утримання армії за рахунок трудових і матеріальних ресурсів оподаткованих станів. Численний армійський контингент Південно-Західного краю і пов'язані із ним військові повинності негативно позначилися на фінансово-матеріальному становищі місцевих жителів, особливо найбіднішої його верстви – кріпосного селянства. Рекрутчина, необхідність постійного квартирування та продовольчого забезпечення особового складу регулярних команд, надання підвод, виділення сінокосів і лугів, місць для тренувань і маневрів, будівництво військових споруд, вимагали значних матеріальних ресурсів і вкрай виснажували український люд, руйнували виробничу структуру населених пунктів, розорювали господарства, провокували непорозуміння й сутички між військовими і мешканцями краю.

Література

1. **Бармак М.** Правова основа формування територіально-адміністративного устрою Правобережної України наприкінці XVIII ст. / Микола Бармак // Наукові записки Тернопільського Національного Педагогічного Університету. Серія Історія. – 2006. – Вип. 3. – С. 4–9.
2. **Бармак М.** Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні кінець XVIII – перша половина XIX ст. / М. В. Бармак – Тернопіль.: Астон, 2007. – 512 с.
3. **Григоренко В.** Приєднання земель (терени сучасної Хмельниччини) до складу Російської імперії в 1793 р. в результаті другого поділу Польщі / В. О. Григоренко //

Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 року). – Хмельницький.: "Поділля", 1999. – С. 131–135. 4. **Шандра В.** Київське генерал-губернаторство. 1832–1914. Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. / В. Шандра – К., 1990. – 144 с. 5. **Єсюнін С.** Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: до історії формування та становлення / Сергій Миколайович Єсюнін // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 року). / Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 335–343. 6. **Звіти** подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.): збірка документів / Автори-упорядники, передмова, коментарі Ю. Земський, В. Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с. 7. **Сидорук С.** До історії рекрутських наборів на Поділлі наприкінці ХVІІІ століття / Сергій Сидорук // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції (22–23 листопада 2007 року) – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 1. – С. 264–271. 8. **Сидорук С.** Військові повинності населення Поділля наприкінці ХVІІІ – в першій третині ХІХ ст. / Сергій Сидорук // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 18. На пошану професора В. С. Степанкова – С. 300–309. 9. **Філінюк А.** Військові постой та пов'язані з ними повинності у Подільській губернії на межі ХVІІІ–ХІХ століть / Анатолій Григорович Філінюк // Воєнна історія Поділля та Буковини. Науковий збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. – С. 101–107. 10. **Філінюк А.** Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі ХVІІІ–ХІХ ст. / Анатолій Григорович Філінюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Випуск 3. В 3-х томах. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – Т. 1. – С. 17. 11. **Неупокоев В. И.** Государственные повинности крестьян Европейской России в конце ХVІІІ – начале ХІХ века / В. И. Неупокоев [ред. П. Г. Рындзюнский]. – М.: Наука, 1987. – 286 с. 12. **Полное** Собрание Законов Российской Империи (далі – ПСЗ-1.). – СПб., 1830. – Т. ХХІІІ. – № 17249. 13. **ПСЗ-1.** – СПб., 1830. – Т. ХХІV. – № 17538. 14. **Кам'янець-Подільський** міський державний архів (далі – К-ПМДА.), ф. 227, оп. 1, спр. 6. 15. **ПСЗ-1.** – СПб., 1830. – 1. – Т. ХХVІ. – № 19248. 16. **Державний** архів Тернопільської області (далі – ДАТО.), ф. 162, оп. 1, спр. 2. 17. **ДАТО**, ф. 162, оп. 1, спр. 4. 18. **ДАТО**, ф. 162, оп. 1, спр. 1. 19. **К-ПМДА**, ф. 227, оп. 1, т. 1, спр. 916. 20. **Центральний** Державний Історичний Архів України у місті Києві (далі – ЦДАУ у м. Києві.), ф. 533, оп. 1, спр. 35. 21. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 486, оп. 9, спр. 59. 22. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 646. 23. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 5, спр. 1166. 24. **Министерство** военное. Главный штаб.

Отделение VII. Столь 2. № 2602. 30-го сентября 1878. О распределении въ войска новобранцевъ призыва 1878 г. И о правилахъ производства сего призыва. – 176 с. 25. **Обзоръ** Подольской губернии за 1890 годъ. – Каменец-Подольский., 1890 – 144 с. 26. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 442, оп. 84, спр. 346. 27. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 442, оп. 84, спр. 345. 28. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 442, оп. 1, спр. 2256. 29. **Русская** военная сила. История развития Военного дела от начала Руси до нашего времени. Съ рисунками одежд и вооружения, картами, планами сражений и укреплений. Изд. 2. А. С. Пирогова. Исправленное и дополненное под редакцией члена Военно-ученого комитета Главного Штаба, Генерального Штаба Генерал-майора А. Н. Петрова. – М. : Типо-литография Высочайше утвержденного Товарищества И. Н. Кушнеревъ и Ко., 1897– . – Т. III. – 1897. – 580 с. 30. **Писарькова Л.** Российский чиновник на службе в конце XVIII – пер. половине XIX века / Л. Ф. Писарькова // Человек. – 1995. – № 3. – С. 121–139; № 4. – С. 147–158. 31. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1а, спр. 51. 32. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 442, оп. 152, спр. 304. 33. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 1027. 34. **Державний архів Рівненської області** (далі – ДАРО.), ф. 22, оп. 3, спр. 576. 35. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 846. 36. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. КМФ 11, оп. 1, спр. 32. 37. **К-ПМДА**, ф. 500, оп. 1, спр. 17. 38. **К-ПМДА**, ф. 500, оп. 1, спр. 3. 39. **Карліна О.** Місто Кременець у першій третині XIX століття / Оксана Карліна // Волинські Афіни. 1805–1833. Збірник наукових праць. Під редакцією Станіслава Маковського і Володимира Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – С. 11–23. 40. **К-ПМДА**, ф. 226, оп. 79, спр. 7140. 41. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 209. 42. **К-ПМДА**, ф. 228, оп. 1, спр. 44, т. 1. 43. **К-ПМДА**, ф. 228–57, оп. 1, спр. 19. 44. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 17. 45. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 138. 46. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 3, спр. 318. 47. **Довольствие** войскъ. Квартирное, провіантское, приварочное, чайное, фуражное, вещевое и по снабженію: предметами артиллерійскаго и инженернаго ведомствъ и строевыми лошадьми. Издаль Г. В. Головь. – Петроград: Типографія Императорскаго уч. глухонемыхъ Мойка, 54., 1916. – 324 с. 48. **Подробная** провіантская раскладка высчитанная на всякое число дней в месяц и на число людей включительно отъ одного до ста, за тем по полусотнямъ до тысячи и наконецъ на две и на три тысячи. – Санкт-Петербург: Печатано в типографіи А. Сычева, 1844. – 121 с. 49. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1а., спр. 20. 50. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1а, спр. 21. 51. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1а, спр. 22. 52. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1а, спр. 23. 53. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1а, спр. 24. 54. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1а, спр. 25. 55. **К-ПМДА**, ф. 500, оп. 1, спр. 24. 56. **К-ПМДА**, ф. 228–57, оп. 1, спр. 44, т. 3. 57. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 2071, оп. 1, спр. 87. 58. **ЦДАУ** у м. Києві, ф. 533, оп. 1, спр. 19. 59. **Военно-статистическое** обозрение Россійской имперіи. Издаваемое по высочайшему повеленію при 1-ом Отделении Департамента Генеральнаго Штаба. Том X. Часть 2. Подольская губернія. / По рекогносцировкам и матеріалам, собранным на месте, составляль Генеральнаго Штаба Капитанъ Тверитиновъ. – Санкт Петербург: Въ

типографії Департамента Генерального Штаба, 1849. – 159 с. + сведения специальные 93 с. + 16 табл. **60. Труды** Подольского Церковного историко-археологического общества. Выпуск одиннадцатый. Под редакцією прот. Е. Сецинского и Н. Яворовского. – Каменец-Подольский: Типографія Свято-Троицкаго братства, уголь Бульварн. и Базарн. ул. Городской домъ., 1911. – 105 с. 61. ДАТО, ф. 37, оп. 3, спр. 83. **62. К-ПМДА**, ф. 227, оп. 1, т. 2, спр. 4763. 63. **К-ПМДА**, ф. 500, оп. 1, спр. 2. 64. ЦДІАУ у м. Києві, ф. 533, оп. 4, спр. 147. 65. **К-ПМДА**, ф. 228, оп. 1, спр. 44, т. 2. 66. **К-ПМДА**, ф. 500, оп. 1, спр. 26. 67. ДАРО, ф. 22, оп. 4, спр. 12.

Мацко Н. С. Имперские военные формирования на Правобережной Украине и связанные с ними повинности (конец XVIII – первая половина XIX ст.)

В статье проанализированы особенностивнедренияна землях Правобережной Украины имперской армейско- системы и выполнения населением Юго-Западного края натуральных земских повинностей Военного ведомства.

Ключевые слова: натуральные земские повинности Военного ведомства; армейский постой; регулярные военные подразделения.

Мацко Н. С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

У статті проаналізовано особливості запровадження на землях Правобережної України імперської армійсько-охоронної системи та виконання населенням Південно-Західного краю натуральних земських повинностей Військового відомства.

Ключові слова: натуральні земські повинності Військового відомства; армійський постій; регулярні військові підрозділи.

Macko N. S. Imperial military formings on Pravoberezhna Ukraine and duties relating to (at the end of XVIII – the first half of XIX cr.)

The of introduction on landsof Pravoberezhna Ukraine of the imperial army-protective system and implementation the population of the South-West of natural duties of the Military department are analysed in the article.

Keywords: natural duties of the Military department; army stand; regular military subdivisions.

УДК (94/478)

О. І. Муц

**РАДЯНОФІЛЬСЬКА ПЕРІОДИКА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ
МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ І ТЕНДЕНЦІЇ ВИСВІТЛЕННЯ
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ**

Періодична преса завдяки соціальним функціям відіграла і відіграє важливу роль у житті суспільства як засіб масової інформації, агітації та пропаганди. Крім того, дає змогу вивчити події суспільно-політичного та культурного життя суспільства. Міжвоєнні роки стали періодом зародження та формування нових політичних течій, а відтак – і розгалуженої системи періодики.

В українському політичному житті упродовж 1920–1939 рр. визначилося три тенденції: опора на власні сили, визнання переваг Польської держави і радянофільська. Щодо останньої відзначимо, що за відсутності в західноукраїнському суспільстві єдиної монолітної політичної сили, вона посилювала свої позиції. Основними чинниками, що сприяли піднесенню авторитету радянофільства в Західній Україні, були: поразка української національної революції, політика українізації та непу в УСРР, а також протестувальна позиція з боку СРСР щодо рішення Ради Амбасадорів від 14 березня 1923 р., про поділ західноукраїнських земель [1, с.67]. Крім того, вагомий вплив на галицьку громадськість мали гасла механічної соціальної справедливості, пропаговані радянською ідеологією [2, с.34]. Уряд СРСР приділяв велику увагу створенню інформаційного простору з метою контролю усіх процесів життєдіяльності, тому встановлення радянської влади в УСРР ознаменувалося першочерговим налагодженням партійної преси, відтак з поширенням радянофільства на захід України такий процес розпочався й там.

В статті ми поставили завдання простежити тенденції радянофільських часописів, що були поширені в Західній Україні в 20–30-х рр. ХХ ст., щодо висвітлення основних аспектів культурно-освітнього життя краю.

Варто зауважити, що ґрунтовної наукової праці з даної проблематики немає. Окремих аспектів у своїх дослідженнях торкаються Й. Цюха, О. Дашкевич, М. Олексюк [3; 4; 5]. Крім того, уваги заслуговують сучасні дослідження присвячені пресовій політиці СРСР та розвитку радянської періодики в Україні, зокрема О. Орлик, Г. Рудого, М. Парахіної [6; 7; 8]. Чільне місце у дослідженні західноукраїнської преси посідає Науково-дослідний центр періодики Львівської національної бібліотеки імені В. Стефаника [9]. Наше дослідження базується на аналізі першоджерел, а саме періодичних видань відповідного періоду.

Розвиток радянофільської періодики в західноукраїнському краї супроводжувався труднощами. Пресова політика польського уряду щодо україномовних періодичних видань носила жорсткий характер. Ретельній цензурній перевірці підлягали усі газети і журнали, а особливо це стосувалося часописів комуністичного напрямку. Цензура мала на меті не тільки вилучити "шкідливі" матеріали, але й виключити можливість існування такої преси. Перші видання зіткнулися з опором газет всіх політичних партій. Крім того, їх відмовляли друкувати, чинили перешкоди в розповсюдженні. Виходячи з таких обставин, частина радянських часописів Західної України міжвоєнного часу видавалися нелегально. Зазвичай, такі часописи друкувалися закордоном, а поширювалися в Західній Україні [4, с.97].

Яскравим прикладом нелегальної періодики Комуністичної партії Східної Галичини (далі КПСГ) була газета "Наша правда", що видавалася у Відні. Перший номер вийшов 9 квітня 1921 р. Видання розповсюджувалося в Австрії, Чехословаччині, Німеччині, Франції, але основний тираж все ж таки скеровувався у Західну Україну. З 1923 р. газета "Наша правда" стала журналом, а Комуністична партія Східної Галичини – Комуністичною партією Західної України (далі КПЗУ). У вихідних даних місцем видання журналу зазначався Львів, хоч перший номер і всі номери за 1924 р. друкувалися у Берліні.

Журнал став основним рупором КПЗУ, порушуючи суспільно-політичні теми крізь призму партійної позиції. На сторінках "Нашої правди" систематично друкувалися матеріали про життя в СРСР, ефективність соціалістичного будівництва та засудження міжнародного імперіалізму. В значно меншій мірі висвітлювалося культурно-освітнє становище населення західноукраїнських земель.

Варто зауважити, що в цьому аспекті позиція часопису була опозиційною до дій польського уряду. І основним тезисом висвітлення цих проблем була критика польського уряду і підкреслення його антиукраїнської позиції. Так, наприклад, на сторінках "Нашої правди" в рубриці "Хроніки" висвітлювалося ставлення до українців С. Грабського, зокрема зазначалося, що України "не було, немає і ніколи не буде" [10, с.78]. Зауважимо, що така позиція про-радянських видань обґрунтовувалася бажанням керівництва СРСР експортувати соціальну революцію в Польщу, а для цього слід було активізувати населення Західної України і підготувати його до сприйняття радянської ідеології. Щодо цього можемо погодитися з аналогічним висновком І. Васюти [11, с.168].

Особливо гостро часопис виступав проти освітньої політики польського уряду, адже все робилося для того, щоб позбавити українську молодь можливостей здобути освіту, а відтак – зменшити рівень освіченості української нації [12, с.84; 13, с.68]. Проблема українського шкільництва була головною культурно-освітньою тематикою часопису.

Українська громадськість галицького краю дуже болісно реагувала на утиски їх прав на освіту, а тому в КПЗУ сподівалися на підтримку.

Менше поширеним нелегальним комуністичним пресовим органом був журнал "Наш стяг", що розпочав виходити у 1921 р. у Відні. Основна увага цього часопису була зосереджена на боротьбі з ідеологією націоналізму та поширенням "пролетарської" літератури і мистецтва.

Таким чином, нелегальна преса радянофільського напрямку виходила за кордоном і в більшості своїй була суспільно-політичного характеру, разом з тим окремими аспектами торкалася культурницької тематики.

В умовах жорсткої цензурної політики польського уряду, значна частина видань радянофільського спрямування позиціонувалися як "незалежні газети трудового народу". Перший приклад легальної прогресивної та довготривалої преси в Західній Україні була "Воля народа". Газета почала виходити у 1921 р. і виступала щирим прихильником радянського ладу, хоч і від початку заснування була москвофільського спрямування. У вступній статті зазначалося, що газета повинна бути не лише агітатором, але й організатором мас [14, с.1]. Низка статей і повідомлень присвячувалися проблемі освіти українців краю, зокрема критикувалися закони польського уряду, що запроваджували двомовність шкіл і в результаті перетворення українських шкіл на чисто польські [15, с.2]. На сторінках газети лунали заклики підніматися на боротьбу за свої школи, зокрема йшлося про те, що завданням соціалізму є боротьба зі всяким поневоленням в кожній ділянці суспільного життя, і тому не можна бути байдужим до боротьби за українську школу [16, с.2]. Відзначимо, що в такому ж напрямку велася інформаційно-пропагандистська робота щодо товариств "Просвіта" і "Рідна школа". Так, наприклад, зазначалося, що діяльність "Просвіти" відірвана від села і їй потрібен робітничий дух [17, с.2].

В колі культурницьких проблем на сторінках часопису висвітлювалася діяльність Товариства ім. М. Качковського, подій Галергофу. Крім того, піднімалися дискусії з приводу впливу релігії і церкви на суспільний розвиток, зокрема критикувалася діяльність священників [18, с.4]. Крім того, кожен номер газети містив рубрику "Кропило", де друкувалися різні замітки, листи про діяльність церкви та священників [19, с.2].

Культурно-освітня проблематика, що піднімалася на сторінках газети "Воля народа" мала на меті не стільки захистити і відновити українську культуру на Західній Україні, а розвивати її в дусі радянської ідеології.

Органом робітничої думки в Західній Україні був часопис "Наша земля". "Наша земля" – це єдиний орган робітничої думки, це боротьба з капіталізмом. "Наша земля" мобілізує працюючі маси міста і села Західної України до спільного фронту працюючим цілої Польщі, саме так зазначалося на сторінках газети [20, с.3]. Провідними темами газети

було висвітлення успіхів соціалістичного будівництва. Основними завданнями часопису було сприяти об'єднанню селян і робітників Галичини та ознайомлення читачів із суспільно-політичними умовами життя СРСР та захищати його перед нападом імперіалізму [9, с.47]. Поряд з суспільно-політичними темами на сторінках видання піднімалися питання культурного життя краю.

Тенденція висвітлення культурно-освітньої проблематики відповідала партійній ідеології і зводилася до критики та засудження. Так, наприклад, "Просвіту" звинувачували за нібито боротьбу з робітничо-селянським впливом у товаристві, хоч знаємо, що більшість членів були саме селянами. Зазначалося, що через значну кількість селян і робітників деякі читальні ліквідували. Таку позицію можемо характеризувати як суб'єктивну, оскільки читальні зменшувалися через фінансові та політичні аспекти.

На сторінках газети про українську культуру висловлювався академік М. Скрипник. В дусі соціалістичного будівництва він зазначав, що українська культура – це не лише пісні, музика, поезія, театр, література і танець, а це культура фабрик і заводів, це культура мільйонних мас пролетарів, культура соціалістичної реконструкції всієї України [21, с.4]. Варто відзначити, що особлива увага приділялася проблемам української освіти в краї, зокрема, в публікаціях "Ліквідація українського шкільництва" і "Про шкільні справи" висловлювалася гостра критика польського уряду за дискримінацію національних прав українців [22, с.7; 23, с.4].

На захист народних мас від 2 січня 1930 р. стала газета для "селян та інтелігенції" "Сила". Редактором видання був пролетарський письменник Р. Сказанський. Як зазначалося у вступній статті "Наша газета", українські маси на західноукраїнських землях відчували здавна потребу в газеті, що щиро служила б їх соціальним і національним інтересам поширювати світогляд українських працюючих мас і гарантувала їхню волю в нинішніх часах [24, с.1].

На сторінках видання одним із основних лих сільського населення розглядалася неписьменність, подоланням якої мали в першу чергу займатися читальні [25, с.2]. Оцінка "Просвіти" чітко зрозуміла стає з кількох заміток, зокрема "УНДО проти освіти селян" [26, с.3]. Варто зауважити, що одним із недоліків діяльності читалень товариства, на думку видавців "Сили", була відсутність інших газет, крім "Неділі" і "Правди" [27, с.6]. Часопис повідомляв також, що "Просвіта" веде польську пропаганду і господарюють у ній ундівці [28, с.7]. Критики зазначали гуртки аматорського театру в товаристві "Просвіта", оскільки зі сторони радянської влади було знайдено йому альтернативу – "Робітничий театр" [29, с.2]. Поряд з "Просвітою" неабиякі надії радянська влада покладала на товариство "Рідна школа", тому одним із завдань для радянських ідеологів було визволення товариства з рук УНДО [30, с.7]. В газеті була відкрита рубрика "Радянська Україна", в

якій висвітлювалися досягнення культури у східних регіонах, зокрема про ліквідацію неписьменності, культурно-просвітницьку діяльність серед робітників, спорудження пам'ятників українським письменникам, шкільну освіту для всіх, освіченість політиків, радіофікування та кінофікування села [31, с.6].

Органом української соціалістичної думки була газета "Робітник", що виходила двічі на місяць. Мета видання – шляхом класової боротьби та організації визволити пролетарські маси, з економічної, політичної та культурної неволі капіталу. Особлива увага на сторінках видання приділялася освітнім та виховним питанням. Пропагувалася освіта та виховання українською мовою [32, с.1]. На сторінках часопису піднімалася проблема українського шкільництва, зокрема, наводилися факти полонізації урядом українських шкіл у Перемишлі, Підгайцях Скалаті [33, с.1]. Асиміляційна політика польського уряду засуджувалася "Робітником", зокрема видання щоразу підкреслювало те, що Східна Галичина – український край, і більшість населення – українці, тому на потреби національних меншин польський уряд повинен виділяти більше коштів [34, с.4].

В умовах політично-партійного диференціювання на про-радянську позицію перейшла частина існуючих політичних течій. Однією з перших партій, що заявили про свою про-радянську позицію, була УСДП, що розірвала зв'язок з національним табором. "Виразником прагнень і настроїв українського робітництва..." стала газета "Земля і воля". Гаслом видання було "Пролетарії всіх країн, єднайтесь".

"Земля і воля" широко висвітлювала інтереси населення на західноукраїнських землях, критикувала діяльність націоналістів та угодовську політику у відношенні до західноєвропейських держав. Значну частину тематичного спектру часопису займало висвітлення культурно-освітнього становища західноукраїнського краю. На сторінках часопису критикувалася політика польського уряду щодо української культури, що диктувалася лінією партії. Завуальовано, захищаючи національну культуру українців, насправді видання скеровувало свій потенціал на поширення "руської культури" на заході України. Такі тенденції яскраво прослідковуються у статтях, присвячених діяльності товариства "Просвіта", а також систематичні замітки про відзначення Днів руської культури. Як альтернатива, "Просвіті" протиставлялося Товариство імені М. Качковського. Діяльність товариства "Просвіта" на сторінках газети оцінювалася негативно. Так, наприклад, в одній із статей наголошувалося, що у селі, де існують читальні "Просвіти", серед молоді спостерігається цілковите здичіння – бійки були загальним явищем в нашій селянській життю. Ніж і револьвер – то головні показники тої культури [35, с.2]. На сторінках радянофільської періодики порушувалися проблеми виховання молоді, що повинно було чітко відповідати і певною мірою реалізовувати ідеологію партії. Основний засіб виховання вбачався у залученні молоді до громадських організацій.

В цьому напрямку першочергова роль відводилася Товариству імені М. Качковського.³ метою активізації громадської позиції засновувалися гуртки. Зокрема, гімнастично-пожежне товариство "Запорожец", а також відновлене довоєнне товариство "Руский сокол". У цьому контексті редакція газети притримувалася думки, що співпраця товариств відіграла велику роль в національному житті [36, с.1]. Крім того, вихованню молодих людей в партійному дусі сприяли приклади героїзму з радянської історії, зокрема Талергоф [37, с.5]. Відзначимо, що Талергоф на сторінках "Землі і волі" виступав як символ героїзму Галицької землі.

Газета "Земля і воля" пропагувала ідеї російського національного духу. З метою піднесення національної свідомості "руського" народу висвітлювалися події святкувань річниць Жовтневої революції [38, с.1].

Таким чином, на сторінках про-радянської "Землі і волі" висвітлення культурного розвитку західноукраїнського краю було одностороннім і неповноцінним. Культурно-освітні події, що відбувалися в Західній Україні, частіше знаходили критику і негативні відгуки партії на сторінках часопису. Позитивно оцінювалися лише ті явища, що відповідали лінії партії і пропагували "руську культуру". Значною мірою об'єктивними можемо вважати лише ті публікації, що стосувалися проблем українського шкільництва краю, але тенденція їх висвітлення на сторінках радянськочасових видань мала на меті не зберегти українське шкільництво, а викликати спротив населення польській владі. Основний тематичний мотив газети – протиставлення української культури російській, сприяло популяризації радянськочасових постулатів в галицькому суспільстві.

Органом Української соціал-демократичної партії був також часопис під назвою "Соціалістична думка", що виходив двічі на місяць у Львові, відповідальним редактором був Микола Ганкевич. У статті "Наш шлях" зазначалося, що видання стоятиме на платформі самовизначення української нації у справах своєї державності і своїх внутрішніх порядків [9, с.232].

Позиція партії скеровувалася на боротьбу з більшовизмом та досягнення соціальної справедливості. Культурно-освітні проблеми порушувалися вкрай рідко. Інколи на сторінках "Соціалістичної думки" закликали для дописів про товариство "Просвіта", вбачаючи у ньому можливого союзника у боротьбі за соціальну справедливість [39, с.5–7].

Наступним кроком в напрямку розвитку про-радянських сил в Західній Україні стало утворення у 1926 р. партії Українське селянсько-робітничє об'єднання ("Сель-роб") [3, с.167]. Ця політична структура була утворена у 1926 р. внаслідок об'єднання Селянського союзу та "Народної волі" і ставила за мету згуртувати всіх трудящих на боротьбу за робітничо-селянську владу, тобто за основні принципи соціалістичного розвитку суспільства.

Органом Українського селянсько-робітничого об'єднання Лівиці був часопис під назвою "Сель-роб", що являв собою одне з провідних

комуністичних періодичних видань. Пропагандистська діяльність "Сель-робу" скеровувалася на поширення впливу на усі важливі сфери культурно-освітнього життя краю, зокрема шкільництво, "Просвіту" та ін. Це завдання виконували й профільюючі часописи. Серед основних культурно-освітніх тем особлива увага приділялася проблемам українського шкільництва. Так, наприклад, в статті "Національна справа" йшлося про те, що центральним завданням національної політики Польщі було полонізувати українське шкільництво [40, с.1]. Влада прагнула українське приватне шкільництво "затруїти духом клерикалізму", чим підтверджується поширення на Заході України угодовської політики [41, с.5]. Позиція партії щодо товариств "Просвіта" та "Рідна школа" висвітлюється на сторінках газети. У статті "Практичні завдання Сель-робу" зазначалося, що члени Сель-робу повинні працювати в читальнях "Просвіти" з метою поширення соціалістичних ідей, оскільки там панували "націоналістична та клерикальна дурійка" [42, с.1]. Найчастіше критикувалося керівництво товариства. На думку редакції газети, воно відстоювало політику примирення з Польщею і було клерикально-ундівське, що в свою чергу знижувало ефективність освітньої діяльності "Просвіти" [43, с.1; 47, с.2].

"Рідну школу" часопис розглядав як установу, що мала боротися проти денационалізації та полонізації українського шкільництва, але в умовах того часу товариство не справлялося з цим завданням, а навпаки перетворювалося в знаряддя політики УНДО – резюмувала газета "Сель-роб" [44, с.7].

Отже, газета "Сель-роб" не відходила від позиції радянської ідеології в культурно-освітніх питаннях і в цьому аспекті дотримувалася позиції поширення робітничо-селянського впливу на усі сфери суспільного життя краю.

Органом Українського Селянсько-Робітничого Соціалістичного Об'єднання також був тижневик "Наше слово", що повністю присвячувався пропаганді соціалізму більшовицького життя. Мета, що ставилася перед виданням, визначалася як визволення працюючих мас із кігтів національної і соціальної неволі [45, с.1].

На сторінках газети особлива увага приділялася культурницькій тематиці, зокрема освітнім питанням. "Наше слово" декларувало, що народна освіта повинна бути власністю працюючих мас, а виховання молоді – соціально колективним [46, с.2]. Головне завдання, що потребувало негайного вирішення, було від полонізувати школу [47, с.2].

"Наше слово" висвітлювала діяльність товариств "Просвіта" та "Рідна школа". Вагомість їх для розвитку суспільства підтверджували листи, що надходили на адресу редакції [48, арк. 28–32]. Ці організації звинувачувалися у зраді, так як і політичні партії національно-демократичного спрямування, попри те радянська політична система намагалася схилити їх до поширення ідеології партії. Керівництво "Рідної школи" засуджувалося у тому, що дозволяло полонізувати

українські школи, виступало проти української радянської держави і зазначалося, що "Просвіта" і "Рідна школа" повинні бути основним тереном боротьби за українську школу [49, арк. 36–40; 50, с.3].

Таким чином, газета "Наше слово" в першу чергу виконувала завдання пропагандиста радянської ідеології. Культурно-освітня проблематика, що піднімалася на сторінках часопису, була скерована на поширення в Західній Україні радянських зразків розвитку освіти і дискредитацію національного виховання в товариствах "Просвіта" і "Рідна школа".

Влітку 1931 р була заснована національно-визвольна партія Українське селянське об'єднання (УСО), яка мала служити засобом залучення селян від УНДО і УСРП. Пресовим органом організації була газета "Народна трибуна", перший номер якої датований 4 жовтня 1931 р.; відповідальний редактор Євген Рудий. Газета повинна була служити "загальнонаціональним органом" і, як часопис соціалістичного напрямку, захищати інтереси українського селянства. На сторінках "Народної трибуни" висвітлювалися культурно-освітні проблеми, що існували в західноукраїнському краї. Особливо гостро піднімалося питання українського шкільництва, діяльності товариства "Просвіта". Варто відзначити, щодо останньої була започаткована рубрика "За селянську "Просвіту", в якій йшлося про те, що робота в товаристві ведеться шкідливо і безконтрольно [51, с.3; 55, с.3].

Під вплив радянофільських настроїв підпали окремі центристські партії, відтак комуністам вдалося проникнути у легальний сектор українського громадсько-політичного життя. Яскравим прикладом зміни політичної орієнтації стала газета "Рада". З початком свого виходу 1925 р. часопис декларувався як політичний орган незалежної думки, та разом з тим проявлялася явна прихильність до УНДО. Однак у 1927 р. газета змінила свої політичні пріоритети і почала відображати інтереси Української партії праці, різко критикуючи УНДО за угодівську позицію. На сторінках "Ради" почали висвітлюватися успіхи українізації в УСРР та культурного розвитку загалом, друкувалися дописи з радянської України.

Таким чином, усі номери газети, починаючи з 1927 р., вважаємо радянофільськими. У цей же час піднімалися питання розвитку українського шкільництва західноукраїнського краю і пропагувалися радянський устрій суспільного життя, його цінності та ідеали. Так, наприклад, низка публікацій присвячувалася захисту українських шкіл [52, с.3]. У одній з відозв йшлося про те, що українці краю повинні відновити колишні школи і засновувати нові [53, с.1]. На сторінках часопису обговорювалася проблема реформи шкільництва 1932 р. – з цього приводу з гострою критикою виступав Іван Герасамович. "Рада" крізь призму своїх політичних переконань широко висвітлювала досягнення культурного розвитку в радянській Україні – у театральній сфері, освіті і літературі [54, с.2; 55, с.2].

Таким чином, у 20-х роках ХХ ст. в західній Україні набирають популярності радянські настрої, відбувся перерозподіл впливу між націонал-демократами, радикалами та лівими силами. Здобуті позиції радянофільські сили намагалися будь-яким чином втримати. Варто зауважити, що в радянській ідеології особлива увага зверталася на культурно-освітній розвиток та виховання громадян; з цією метою налагоджена система видання часописів культурницького спрямування. До такого тематичного типу періодики належали журнали "Нова культура", "Культура", "Вікна" та інші. Спільною рисою для таких часописів була пропагування пролетарського мистецтва і літератури. Так, наприклад, "Нова культура" піднімала питання українського шкільництва. Вказувалося, що боротьба за школу повинна включати такі основні моменти: безоплатне навчання, зміна системи навчання, припинення національного і політичного переслідування, співробітництво і контроль батьків над школою, організація самоврядування учнів, виключення науки релігії, фізичний розвиток молоді [56, с.44–49].

На сторінках легального пресового органу КПЗУ журналу "Культура", критикувалася діяльність товариства "Просвіта". Так, наприклад, зазначалося, що в товаристві велося виключно націоналістичне виховання, критикувалася відсутність підготовки кадрів, а також зауважувалося, що слід привертати увагу до соціального виховання, а не лише національного [57, с.10–12].

Виразником комуністичної ідеології в західноукраїнському краї був часопис "Вікна". Основним завданням "Вікон" було популяризувати радянську (пролетарську) культуру, виховувати літературний молодняк з-поміж робітників і селян, даючи письменникам початківцям поради і оцінки. Крім того, малося на меті підвищення культурного рівня робітників [58, с.45].

Для молоді була призначений журнал "Сяйво". Часопис особливо гостро виступав проти таких культурно-освітніх організацій як "Просвіта", "Сокіл", "Пласт", "Луг", "Рідна школа"; щодо останньої вважалося, що воно забезпечує буржуазно-попівські інтереси і не допускає трудящі маси до правдивої освіти і науки, і виховує молодь в буржуазному дусі. У школах товариства впоюється в молоді душі ненависть до Радянської України [59, с.9].

Таким чином, з метою поширення та забезпечення прийнятності радянофільських тенденцій розпочався так званий експорт пролетарського мистецтва та літератури з УРСР в Західну Україну, що відбувався за допомогою періодичних видань, зокрема журналів культурницького спрямування.

Культурно-освітніх проблематика західноукраїнського краю на сторінках радянофільських часописів займала значну частину тематичного спектру. Відтак можемо говорити, що одним із завдань радянської партійної верхівки було поширення свого впливу на провідні

культурно-освітні установи. З цією метою інформація подавалася в такому аспекті, щоб підняти населення на спротив польській владі та дискредитувати провідну політичну силу західноукраїнського краю – Українське національно-демократичне об'єднання. Практично кожен часопис торкався проблеми українського шкільництва. Тенденція висвітлення цього питання полягала у популяризації соціалістичних ідей.

На меті було не захистити право українців навчатися українською мовою, а протиставити розвиток освіти на Радянській Україні, і таким чином забезпечити собі прихильність громадськості краю. Адже національне виховання, що велося в "Просвіті", "Рідній школі", радянофільська періодика критикує за однокісність. Отже, у висвітленні культурно-освітнього життя західноукраїнського краю радянофільські часописи дотримувалися радянської ідеології і намагалися виконувати основні пропагандистські завдання.

Література

1. **Дробот І.** Протистояння польській владі у Східній Галичині в 1920–1930-ті рр. / Іван Дробот. // Пам'ять століть. – 2001. – №6. – С.66–75.
2. **Лось С.** Міжнародне положення Польщі та Галицькі Українці / Степан Лось. – Львів: друк. Вид. спілка "Діло", 1932. – 72 с.
3. **Цьох Й. Т.** Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ) 1919–1939 рр. / Йосип Цьох. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1986. – 269 с.
4. **Дашкевич Я.** З видавничої діяльності Комуністичної партії Західної України (видавництво Академії наук Української РСР Київ) / Ярослав Дашкевич // З історії Української РСР. – 1962. – № 6–7. – С.95–125.
5. **Олексюк М.** Прогресивна преса Західної України в боротьбі на захист СРСР (20–30-ті роки) / М. Олексюк. – Київ: Наукова думка, 1973. – 227 с.
6. **Орлик О.** Журнальні видання 20–30-х рр. ХХ ст. як джерело дослідження видавничої справи в Україні / О. Орлик // Вісник книжкової палати. – 2009. – № 6. – С.37–40.
7. **Рудий Г.** Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело / Г. Рудий // Бібліотечний вісник. – 2008. – №1. – С.29–31.
8. **Парахіна М.** Роль преси в процесі українізації в 20–30-х рр. ХХ ст. / М. Парахіна // Наукові праці національної бібліотеки ім. В. Вернадського. – 2004. – Вип. 13. – С.377–393.
9. **Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: історико-бібліографічне дослідження.** – Львів: Світ, 2003– . – Т.3., Кн.1. 1920–1928 рр. – 2003. – 912 с.
10. **Грабський** розповідає "правду" про національну політику окупанта // Наша правда. – 1932. – Ч.3. – С.77–80.
11. **Васюта І.** Політична історія Західної України: 1918 – 1939 рр. / І. Васюта. – Львів: Каменярь, 2006. – 335 с.
12. **Становище** українського шкільництва // Наша правда. – 1923. – Ч.1. – С.83–85.
13. **Літній С.** Університетська справа // Наша правда. – 1924. – Ч.7–8. – С.66–75.
14. **Наша** газета // Воля народа. – 7 лютого 1921. – С.1.
15. **Школа** // Воля народа. – 9 лютого 1921. – С.2.
16. **За** рідну школу // Воля народа. – 5 вересня 1926. – С.2.
17. **Просвіта** без

освіти // Воля народа. – 6 березня 1927. – С.3. 18. **Попови** як катови // Воля народа. – 4 квітня 1926. – С.4. 19. **Церква** і політика // Воля народу. – 16 лютого 1921. – С.2. 20. **М. Скрипник** Про українську культуру // Наша земля. – 8 квітня 1932. – С.3. 21. **М. Скрипник** Про українську культуру // Наша земля. – 8 квітня 1932. – С.4. 22. **Ліквідація** українського шкільництва // Наша земля. – 10 травня 1930. – С.7. 23. **Про** шкільні справи // Наша земля. – 8 квітня 1932. – С.4. 24. **Наша** газета // Сила. – 2 січня 1930. – С.1. 25. **До** боротьби з неписьменністю // Сила. – 16 січня 1930. – С.2. 26. **УНДО** про освіти селян // Сила. – 27 лютого 1930. – С.3. 27. **УНДО** зробило з "Просвіти" кормушку // Сила. – 7 вересня 1930. – С.6. 28. **Ундівська** подаренка в луцькій "Просвіті" // Сила. – 13 липня 1930. – С.7. 29. **Масовий театр** // Сила. – 8 травня 1930. – С.2. 30. **Для** чого існує "Рідна школа" // Сила. – 6 липня 1930. – С.7. 31. **Піднесення** культурного рівня українських мас // Сила. – 19 червня 1930. – С.6. 32. **По** році // Робітник. – 1 лютого 1925. – С.1. 33. **Нищення** українських шкіл в Галичині // Робітник. – 1 лютого 1925. – С.1. 34. **Бюджет** Польщі на 1925 рік // Робітник. – 1 лютого 1925. – С.4. 35. **Селянська** молодіж і поступ культури // Земля і воля. – 5 серпня 1934. – С.2. 36. **Організація** і виховання нашої молоді // Земля і воля. – 2 липня 1933. – С.1. 37. **Талергофські** торжества в Радехівщині // Земля і воля. – 29 липня 1934. – С.5. 38. **Великий** талергофський день во Львові // Земля і воля. – 10 червня 1934. – С.1. 39. **Про** штуку на линві / Соціалістична думка – Ч.3 – 1 серпня 1921. – С.5–7. 40. **Національна** справа // Сель-роб. – 16 жовтня 1927. – С.1. 41. **Кріза** в Управі "Рідної школи" // Сель-роб. – 18 вересня 1927. – С.5. 42. **Практичні** завдання Сель-робу // Сель-роб. – 30 жовтня 1927. – С.1. 43. **Перед** загальними зборами "Просвіти" // Сель-роб. – 4 грудня 1927. – С.1. 44. **По** зборах "Просвіти" // Сель-роб. – 8 січня 1927. – С.2. 45. **Загальні** збори "Рідної школи" // Сель-роб. – 6 листопада 1927. – С.7. 46. **Наші** завдання // Наше слово. – 24 травня 1927. – С.1. 47. **Соціально** колективне виховання // Наше слово. – 24 липня 1927. – С.2. 48. **Борітеся** за українську школу // Наше слово. – 18 грудня 1927. – С.2. 49. **Центральний** державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУ у Львові), ф.403, оп.1, спр.11. 50. **К. І.** Про значення і завдання селянсько-робітничої освіти // Наше слово. – 16 жовтня 1927. – С.3. 51. **За** селянську "Просвіту" // Народна трибуна. – 28 лютого 1932. – С.3. 52. **Селянство** і "Просвіта" // Народна трибуна. – 14 лютого 1932. – С.2. 53. **Польські** соціалісти про ліквідацію нашого шкільництва // Рада. – 13 вересня 1925. – С.3. 54. **За** українську школу // Рада. – 31 жовтня 1932. – С.1. 55. **Дорошкевич О.** Проблеми української культури на Радянській Україні / О. Дорошкевич // Рада. – 27 грудня 1925. – С.2. 56. **Емпле** Пролетаризація культури // Нова культура. – 1923. – Ч.143. – Червень–липень. – С.44–49. 57. **Самоосвіта** (Замітки до дискусії в справі культурно-освітньої праці в читальнях "Просвіти") // Культура. – 1927. – Ч.3–4. – Березень–квітень. – С.10–12. 58. **Вікна.** – 1932. – Ч.5. – Травень. – С.45. 59. **Рідношкільне** свято

молоді // Сяйво. – 15 квітня 1931. – С.9.

Муц О. И Советофильская периодика Западной Украины межвоенного периода и тенденции освещения культурно-образовательного развития

В статье проанализированы основные советофильские журналы, которые были распространены в Западной Украине в межвоенный период и предпринята попытка отследить тенденцию освещения ими культурно-образовательного развития в крае.

Ключевые слова: советофильская периодика, Западная Украина, культурно-образовательное развитие.

Муц О. І. Радянофільська періодика Західної України міжвоєнного періоду і тенденції висвітлення культурно-освітнього розвитку.

В статті проаналізовано основні радянофільські часописи, що були поширені в Західній Україні у міжвоєнний період і зроблено спробу відстежити тенденцію висвітлення ними культурно-освітнього розвитку на теренах краю.

Ключові слова: радянофільська періодика, Західна Україна, культурно-освітній розвиток.

Muts O. I. Pro-Soviet Periodicals of Western Ukraine of the interwar period and tendencies in showing of cultural and educational development

The article analyzes the main pro-Soviet newspapers that were distributed in Western Ukraine in the interwar period and attempt to track the trend of their coverage of cultural and educational development in the territory of this province.

Key words: pro-Soviet periodicals, Western Ukraine, cultural development.

УДК [94(477.5): 39(=16)] «06/09»

В. М. Скіба

**ВИЗНАЧЕННЯ ПАРАМЕТРІВ УПЛИВУ АЛАНО-САРМАТСЬКИХ
ТА ТЮРКО-БОЛГАРСЬКИХ ПЛЕМЕН НА ЕТНОГЕНЕЗУ
СЛОВ'ЯН ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ В ПЕРІОД
РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Порубіжжя землеробського Лісостепу і кочового Степу завжди викликало багато питань, пов'язаних із взаємопроникненням культур, обопільними впливами на державотворчі, політичні процеси, складання торгівельних відносин, формування племінних союзів та етносів. Сучасна історична наука все більшу увагу приділяє процесу формування та розвитку східнослов'янських культур, які в подальшому стали підґрунтям для формування українського народу. Питання формування слов'янського етносу вимагає уточнення підвалин цього процесу, міри впливу на процес становлення слов'янства іноетнічних спільнот. Усе більшу зацікавленість викликають взаємовідносини різноетнічних культур у добу раннього середньовіччя – період становлення слов'янства додержавної доби. У вирішенні цієї проблеми, яка по-різному розглядається дослідниками, треба застосовувати нові методологічні підходи. Зокрема, комплексний аналіз письмових і археологічних джерел, включення в дослідження етноісторичного процесу даних етнографії, антропології, лінгвістики, які дадуть можливість конкретніше визначити компоненти, котрі в більш пізній історичний період, а саме – в добу Київської Русі, лягли в основу нової стабільної етнічної спільноти – східного слов'янства.

На початку VII ст. для слов'янських племен та й усїєї Східної Європи починається новий історичний період. Доба великих слов'янських переселень охопила значну частину цього століття. Потoki слов'янської колонізації спрямовуються у трьох напрямках: південь, північ, схід. Розглядаючи саме східний та північний напрями колонізації у вирішенні питань етногенези слов'ян, не принижуючи значень латинських джерел, необхідно, в першу чергу, використовувати грецькі й східні письмові джерела та застосовувати певний "внутрішній погляд" – дані слов'янських джерел. Слов'яномовні джерела, що були створені у слов'янських державах за доби Середньовіччя, при викладенні давньої історії своїх країн беруть за основу усні перекази. Літописні пам'ятники залучали додаткові відомості із переказів, які були їм відомі. Однак, інформація з усних, дійсно народних джерел, часом змішувалася з домислами та відвертими вигадками.

Розглядаючи етноісторичний процес Дніпровського Лівобережжя VII–X ст., не можна не враховувати участі у ньому племен Хозарського каганату. Одні з перших дослідників Хозарського каганату

– М. І. Артамонов, С. О. Плетньова, допускали можливість участі алано-сарматських та тюрко-болгарських племен Хозарського каганату у формуванні племінних союзів слов'ян. Сучасні дослідження, спираючись на письмові та археологічні джерела, визначили факти, які свідчать про контакти слов'ян з їх сусідами зі Сходу. Письмові джерела свідчать про політичні зносини, зокрема сплату данини в'ятичами, кривичами, сіверянами та полянами "козарам" [1, с. 37]. Археологічні матеріали підтверджують тісні економічні зв'язки. Територіальна близькість Хозарського каганату та його політична експансія не могли не вплинути на етногенезу слов'ян Дніпровського Лівобережжя. О. Сухобоков, С. Юренко визначили етноісторичну ситуацію, що склалася на Дніпровському Лівобережжі в I тис. нашої ери. На конкретних прикладах вони дійшли висновку про складні етнокультурні процеси, які мали місце на вказаній території [2, с. 121–142]. Загальні принципи етногенезу було розглянуто у працях Ю. Бромлея [Зокрема: 3].

Застосування антропологічного матеріалу як історичного джерела з історії становлення слов'янства розглядалось у роботах Н. Цветковой [4, с. 18–25].

Щодо ареалу розселення східнослов'янських племен слід зазначити, що в прикордонних районах етнографічні відмінності були обумовлені, в першу чергу, інфільтрацією на територію Лівобережжя іноплемінного населення (алано-сарматів та тюрко-болгар). Залучене до процесу "культурної інтеграції", прийшло населення, яке осідало на нових землях, частково піддавало асиміляції місцеве населення й само підпадало під асиміляцію, привносячи при цьому нові елементи своєї культури. Сьогодні треба визначити міру впливу населення Степу на процес становлення слов'янської спільноти. Завдання даної статті є такими: визначення та характеристика параметрів, за якими можливо дослідити вплив іноетнічних племен на етногенезу слов'ян Дніпровського Лівобережжя у VII–X ст. Розглянути історичні процеси, які відбувались у цей час у Лісостеповому порубіжжі.

Дані письмових джерел дають більш-менш чіткій матеріал, але в поєднанні з даними інших джерел треба чітко визначити питання щодо методів аналізу та форми репрезентації одержаних даних. Це в першу чергу стосується антропологічних матеріалів. Зокрема, що слід брати за еталон слов'янського типу при порівнянні краніологічних параметрів з поховань Дніпровського Лівобережжя? Праці С. Сегеди переконують, що до певних змін фізичного типу слов'ян призвели їхні контакти з іномовними, в тому числі іраномовними, а пізніше тюркомовними племенами [5, с. 505–514].

Перед тим, як перейти до визначення параметрів впливу, згадаємо загальну історичну картину Дніпровського Лівобережжя доби раннього Середньовіччя. У VII ст. тут продовжувала існування пеньковська, а згодом і сахновська археологічні культури, які пов'язують з антами. На півночі анти стали проникати в землі естів колочинської

культури. Поряд з антською культурою, пов'язаною з кремацією, на лівому березі Дніпра існувала "культура інгумацій" [6, с. 303]. Пеньковська та колочинська археологічні культури згодом змінюються однією новою культурою – волинцевською. Посилення Хазарії наприкінці VII ст. зрушило зі своїх місць багато племен. Появу волинцевської культури можна пов'язати із вторгненням у слов'янські землі Лівобережжя нової маси населення зі Сходу. У волинцевській археологічній культурі відчувається вплив іменківської культури походженням із Середнього Поволжя, але особливо – алано-болгарської [6, с. 304].

За часів Великого переселення народів на терені Дніпровського Лівобережжя склалися умови для таких етнокультурних процесів, у результаті яких могла б стати можливою культурна та генетична участь іноетнічних племен у формуванні слов'янського населення.

Розглядаючи проблему етногенезу на терені Дніпровського Лівобережжя в період раннього Середньовіччя, перш за все треба визначити параметри впливу та методи аналізу матеріалу й форм надання даних. У вирішенні цієї проблеми головне значення мають ознаки, які були сприйняті слов'янами в процесі взаємопроникнення культур, й з часом були закріплені.

Виділимо чотири параметри, на основі аналізу яких можна прослідкувати ступінь впливу алано-сарматських та тюрко-болгарських племен на етногенезу слов'ян Дніпровського Лівобережжя в період раннього Середньовіччя:

а) антропологічні параметри;

б) культура, але не як результат діяльності, а в аспекті ментальності – сам її спосіб виразу в діях та вчинках;

в) мовні запозичення;

г) самосвідомість – усвідомлення антитези "ми-вони", яка в загальних питаннях теорії етногенезу була висунута і обстоєна Ю. В. Бромлєєм [3, с. 31].

Важливе значення у висвітленні подій та явищ етнічної історії має також археологічний матеріал. Але, слід зауважити, що при вивченні питань етногенезу, археологічний матеріал використовується лише при чіткому ототожненні його із культурою народів та держав, які відомі за письмовими джерелами. Як вже зазначалось, лише поєднання письмових джерел та археологічного матеріалу допомагає більш чітко визначити міру впливу на етногенезу слов'ян їхніх східних сусідів.

Розглянемо тепер більш конкретніше кожен з поданих нами параметрів.

А). Антропологічні параметри. Антропологічний матеріал допомагає встановленню тих періодів етнічної історії, для яких існують уривчасті дані письмових джерел. Аналіз антропологічного матеріалу дозволяє виявити появу нових рис, що виникли з напливом нового населення. Антропологічні зміни проявляються саме під час переселень,

або ж у результаті шлюбних контактів. У той час як нововведення в мові та культурі можуть бути просто запозичені. Напряв етногенетичних досліджень, за визначенням Н. Цветкової, це визначення антропологічного типу та його походження [4, с. 12].

Б). Культура. Риси духовної культури слов'ян Лівобережжя можна прослідити за археологічними знахідками та літописному описі звичаїв. Зокрема сіверян, в'ятичів і радимичів київській літописець Нестор представив так: "І брачення у них не бувало, а ігрища між селами. І сходилися на ігрища, на танцювання, і на всі бісівські пісні, і тут умикали собі жінок, хто з якою зговориться" [1, с. 22]. Традиція "умикати" наречених явно зародилась під впливом кочовиків Сходу і у деякій інтерпретації дожила до сьогодення. "Бісівські пісні" – це, скоріш за все, обрядові пісні на честь язичницьких богів. Нестор – християнин, ще й монах, і не міг їх назвати по-іншому.

Стосовно археологічних знахідок, треба зазначити, що наприкінці VII ст. у Південно-Східній Європі, включаючи Лівобережну Україну, поширились пам'ятки салтівської археологічної культури. Серед цих пам'яток учені виділяють два варіанти: північний та південний. Північний варіант пов'язаний з іраномовними аланами, південний – з тюркомовними болгарами. Отже, алано-сарматські, а ще раніше – болгарські племена здійснюють певні переміщення в басейні Дону та Сіверського Дінця, в Приазов'ї, Поволжі та Криму. Вторгнення зі Сходу не викликали масової втечі слов'ян. Лісостепове порубіжжя стало місцем, де протікали етнокультурні процеси взаємодії слов'ян з алано-сарматськими та тюрко-болгарськими племенами, інтерпретація яких із салтово-маяцькою культурою не викликає сумніву [7, с. 43]. Існування салтівської культури на території Дніпровського Лівобережжя у VII–X ст. у часі перекривається існуванням слов'янських волинцевської та роменської археологічних культур. Взаємовідносини між слов'янами та їхніми східними сусідами підтверджується великим проникненням імпорту, а саме – керамічних виробів. Єдине джерело керамічних традицій можна пов'язати із алано-сарматським та тюрко-болгарським населенням Лівобережної України.

В). Мовні запозичення. На цей час відомо як мінімум одне тюркське слово – *mysъ – "мис" [7, с. 304]. Але, свого часу захопившись норманською та антинорманською теоріями, ми мало уваги приділяли Сходу, вважаючи, що як міг кочовий світ в плинути на розвиток слов'янства.

Г). Самосвідомість. Процес взаємовідносин між слов'янами та носіями салтово-маяцької археологічної культури проходив упродовж річок. На той час саме річки виконували роль військово-торгівельних та політичних шляхів, вони ж забезпечували обмін інформацією. Саме в процесах обміну інформацією поширювались знання про "інших" та усвідомлення спорідненості "своїх". Провідну роль в усвідомленні слов'янами свої спільності відігравали їх контакти з іншими етнічними

спільнотами. Давні автори достатньо чітко виділяють сукупність споріднених племен, даючи кожній з них особливу загальну назву. Так, Йордан в "Гетиці", датованій 551 р. зазначає "Вони (венети) походять від одного кореня і тепер відомі під трьома іменами – венети, анти, склавини" [8].

У "Повісті минулих літ" автор пише: "Радимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху: живяху в лесе" [1, с. 21]. Розглядаючи етнічну історію ареалу розселення слов'ян за даними письмових джерел, можна зробити висновок, що слов'янам додержавної доби була притаманна етнічно-просторова спільність при наявності територіально-племінного розчленування.

Таким чином, у дослідженні питання щодо впливу населення салтово-маяцької культури на етногенезу слов'ян Дніпровського Лівобережжя найбільш цінним буде аналіз антропологічних даних, культурних впливів, мовних запозичень, всіх тонкощів процесу самоусвідомлення слов'янським населенням своєї спорідненості в антитезі "ми – вони".

Виходячи з вищенаведеного, завданням наступного етапу досліджень стає проведення комплексного аналізу вищезгаданих параметрів, які в подальшому закріпились і в Київській державі, оскільки інкорпоративна політика київських князів призвела до входження слов'янських племен Дніпровського Лівобережжя у склад Київської Русі.

Література

1. **Повість** минулих літ: Літопис (за Іпатським списком) / [пер. з давньоруської, післяслово, комен. В. В. Яременка]. – К.: Рад. Письменник, 1990. – 558 с.
2. **Сухобоков О. В.** Этнокультурные процессы на территории Днепровского Левобережья в I тысячелетии н.э. / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Славяне. Этногенез и этническая история. – Л., 1989. – С.124–141.
3. **Бромлей Ю. В.** Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
4. **Цветкова Н. Н.** Антропологический материал как исторический источник. / Н. Н. Цветкова // Славяне. Этногенез и этническая история. – Л., 1989. – С.11–25.
5. **Давня** історія України: у 3 т. / [Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, Я. В. Баран и др.; НАН України. Інститут археології]. – К.: Поліграфкнига, 2000. – Т. 3: Слов'яно-Руська доба. – 2000. – 695 с.
6. **Алексеев С. В.** Славянская Европа VII–VIII вв. / С. В. Алексеев. – Москва: Вече, 2007. – 480 с.
7. **Плетнева С. А.** Хазары / С. А. Плетнева. – Москва: Наука, 1976. – 283 с.
8. **Йордан** De origine aqtibusque getarum [Електронний ресурс] / Йордан. – Режим доступу до статті: www.vostlit.info/Texts/rus/Iordan

Скиба В. М. Определение параметров влияния алано-сарматских и тюрко-болгарских племен на этногенез восточных славян в эпоху Раннего Средневековья

Эта статья определяет параметры, по которым возможно рассматривать влияние алано-сарматских и тюрко-болгарских племен Хазарского каганата на этногенез восточных славян Днепровского левобережья в VII–X вв.

Ключевые слова: этногенез, алано-сарматы, тюрко-болгары, славянские племена.

Скіба В. М. Визначення параметрів впливу алано-сарматських та тюрко-болгарських племен на етногенезу слов'ян Дніпровського лівобережжя в період Раннього Середньовіччя

У статті визначаються параметри впливу алано-сарматських та тюрко-болгарських племен Хозарського каганату на етногенезу слов'ян Дніпровського лівобережжя у VII–X ст.

Ключові слова: етногенез, алано-сармати, тюрко-болгари, слов'янські племена.

Skiba V. M. Determination of parameters of influence of Alan Sarmatian and Turk-Bulgarian on ethnogenesis of Slavonic tribes settled the Dnieper Left-bank territories in early Middle Ages.

This article gives the definition and characterizes parameters of influence Alan Sarmatian and Turk-Bulgarian on ethnogenesis of Slavonic tribes settled the Dnieper Left-bank territories in early Middle Ages. Modern historians pay more attention to process of forming and development of the eastern-Slav culture which became the subsoil of the Ukrainian nation.

Keywords: ethnogenesis, Alan Sarmatian, Turk-Bulgarian, Slavonic tribes.

УДК 94(477)

О. В. Фірсов

**ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ГЕТЬМАНІВ П. САГАЙДАЧНОГО ТА
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

Складовою традицій кожного цивілізованого народу є історична пам'ять про його минуле. Особливого значення така закономірність має для сучасної України, в умовах переоцінки української історії. Українська історична наука відкриває суспільству все нові знання про минуле українського народу. В пам'яті народу чи не найвагомніше місце займає козаччина. Саме з українським козацтвом пов'язана героїчна боротьба українського народу за свою свободу та самостійну державність. Козацтво і сьогодні надихає українські патріотичні сили зміцнювати нашу державу.

Вже чимало зроблено у висвітленні українського козацтва вітчизняними та зарубіжними вченими. Разом з тим, дослідження діяльності видатних представників козацтва XVII ст., їх роль у вирішенні тогочасних військових та політичних завдань ще не є достатніми. Між тим, військово-політичні чинники були одними із найголовніших у визначенні долі української державності. У вітчизняній історіографії встановлено, що в українській історії видатну роль відіграли гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний і Богдан Хмельницький. Саме за безпосередньою участю гетьманів формувалося козацьке військо, розгорталася національно-визвольна боротьба українського народу за визволення від польської шляхти. Однак, щоб глибше з'ясувати їх роль і місце в українській історії, висвітлити внесок кожного із них в розвиток козацтва, необхідно провести порівняльний аналіз військово-політичної діяльності цих непересічних діячів.

Означену проблему досліджували такі вчені, як В. Смолій, В. Сергійчук, І. Стороженко, О. Гуржій, В. Корнієнко, П. Сас та інші. [1–9] Кожен з них військові та політичні аспекти діяльності гетьманів П. Сагайдачного та Б. Хмельницького вивчав відповідно до сфери своїх наукових зацікавлень – історії, філософії, політології. Новизна нашого дослідження полягає у тому, що ми робимо спробу дослідити різницю і те спільне, що було у військово-політичній діяльності гетьманів.

Виражаючи інтереси національно-патріотичних сил, гетьмани активно виступали проти чужоземного панування на українських землях. Вони виражали властиві українському народу прагнення до політичної самостійності, але підходи для досягнення цієї мети різнилися. П. Сагайдачний домагався автономії України, досягнення для неї широких прав у складі Речі Посполитої. Йому вдалося вивести козацькі військові ідеї, козацьку активність на загальноукраїнський рівень. Всі

його стратегічні задуми були пов'язані не тільки з вузько запорозькими, а й з інтересами різних станів українського суспільства. Спираючись на козацьке військо, П. Сагайдачний намагався проводити самостійну політику. Він проігнорував заборону королівської влади козакам ходити проти турецьких фортець на Чорному морі. Всупереч політиці польського уряду гетьман вступив з 20-ти тисячним військом до Київського братства, яке виступало на захист православної церкви і одночасно відіграло роль культурного центру України. П. Сагайдачний спрямував енергію козацтва на боротьбу з Туреччиною та Кримським ханством. Разом з тим, гетьман реально уявляв, що виступати проти польського панування, як засвідчили попередні козацько-селянські повстання, наявних сил ще не вистачало. Саме тому він не йшов на відкриту політичну конфронтацію з Річчю Посполитою, а використовував дипломатію для проведення своєї політики.

П. Сагайдачний вдався в політичній діяльності до тактики відновлення тих прав і привілеїв, що могли бути підтримані в широких колах українського суспільства – це й склало його військово-політичну концепцію. Він активно підтримував відновлення православ'я, боротьбу з унією, захист братств і розвиток освіти. Розуміючи, що під час війн Польща залежить від козацької військової сили, П. Сагайдачний дуже вдало і вміло використовував початок кожного свого походу на допомогу жовнірам, і під час переговорів виявляв неабияку державну мудрість і талант дипломата. Так було у 1618 р, коли король звернувся до гетьмана П. Сагайдачного з проханням взяти участь у поході на Москву, щоб врятувати королевича Владислава з безнадійного становища. П. Сагайдачний, вислухавши короля, висунув такі вимоги: 1) розширення козацької території; 2) свобода на Україні православної віри; 3) збільшення чисельності козацького війська; 4) визнання з боку Польщі судової та адміністративної автономії України [10, с.35]. Король і сенат погодились на всі ці вимоги П. Сагайдачного і фактично визнали автономну козацьку республіку на Україні на чолі з обраним гетьманом.

Гетьман Б. Хмельницький вперше в українській суспільно-політичній думці сформулював основні принципи національної державної ідеї [11, с.25]. Ідею створення національної держави розвивав поступово: напередодні Визвольної війни домагався від Речі Посполитої, насамперед, збереження козацьких вольностей. В ході боротьби домагався, як і П. Сагайдачний, створення української автономії у складі Речі Посполитої [12, с.321]. В лютому 1649 р. в ході поглиблення національно-визвольної революції Б. Хмельницький вперше обґрунтував право українців на створення української суверенної держави в межах усіх її етнографічних земель [2, с.44]. За основу державотворчого процесу було покладено модель військового територіального поділу та систему організації влади Запорозької Січі.

Б. Хмельницький, в порівнянні з П. Сагайдачним, більш активно і рішуче вимагав від Речі Посполитої відновлення та розширення прав і

привілеїв козацтва. Гетьман і його соратники, піднімаючи козаків на повстання, прагнули, насамперед, до збереження козацьких вольностей. Ще напередодні повстання Б. Хмельницький висунув до Польщі вимогу: визнати самоврядування козацтва й вивести польські війська з України. Проте польська влада такі вимоги визнала нездійсненними й образливими, і Б. Хмельницький отримав типову для способу мислення польської еліти відповідь: "...швидше будете на палі, ніж дочекаєтеся вольностей" [13, арк. 49]. Гетьман вимагав від польської влади суттєвого збільшення реєстру та підтвердження правового статусу козацтва; забезпечення економічних ("майнових") прав козацтва на "хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини" та іншу власність; "право забезпечення вільного життя батьків і матерів та козацьких вдів" [14, с.36–39]. Категорична відмова польської влади, зокрема, сейму задовольнити вимоги козацтва, забезпечити їх вольності, стала однією з причин початку Визвольної війни від польської шляхти.

Діяльність гетьманів зосереджувалася на активному та рішучому захисті православної віри. В умовах, коли польські магнати, спираючись на католицизм, посилювали національно-релігійне гноблення українського народу, П. Сагайдачний зумів повернути козаків до підтримки православної церкви. Союз козаків з православним духовенством був на користь національним інтересам і сприяв розвитку української культури. Разом з усім козацьким військом П. Сагайдачний вступив до Київського братства [15, с.16]. Ця акція була виявом політичної ваги проти політики національно-релігійних утисків і підняла авторитет братства, оберігаючи його від репресій польської влади. За активною участю гетьмана єрусалимський патріарх відродив в Україні православну церкву.

Б. Хмельницький домагався забезпечення не лише козацько-станових, але й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання. Він вимагав від Речі Посполитої зрівняння прав православних і католиків, скасування церковної унії та повернення Київській митрополії всіх храмів і маєтностей. Для гетьмана захист православної церкви був формою збереження національної самобутності українського народу. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву, втручатися "в справи духовніе церковніе священническіе" чи ображати "священников духовних отцов своїх". Він щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати "звикле послушенство" [16]. Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Наслідком Визвольної війни стала самостійність української православної церкви, за що боровся гетьман з перших днів повстання. Захист козацтвом православ'я став важливим фактором, який вплинув на те, що представники православного духовенства, особливо його низи, взяли безпосередню участь у подіях національно-визвольної революції. Щодо релігійних

спільнот, то політика Б. Хмельницького була неоднозначною. Гетьман всебічно підтримував православну церкву, і не підтримував, хоча й не забороняв, функціонування у Гетьманщині католицької спільноти.

П. Сагайдачний підтримував історичне явище "покозачення", відмову селян окремих районів України від феодалної повинності та іноземної підлеглості. Завдяки цьому розширювалася територія козацької України, оскільки покозачене населення запроваджувало козацькі порядки. Б. Хмельницький з одного боку закликав до "покозачення" селян, а з другого – видавав універсали про виконання "звиклого послушенства".

У зовнішній, зокрема, московській політиці українські гетьмани дотримувалися різних орієнтирів. Очолюючи реєстрове козацтво, яке перебувало на службі польського уряду, П. Сагайдачний був змушений відстоювати польські інтереси, брав участь у боротьбі за польський престол у Росії. Козацьке військо П. Сагайдачного врятувало Польщу від політичної катастрофи під Хотином [6, с.39–49]. Разом з тим, гетьман висловлював пропозицію російському уряду прийняти українських козаків на службу. Пропозиція, напевно, впливала із того, що польська влада скорочувала реєстр. П. Сагайдачний надіявся на використання "випищиків" православним московським государем.

Б. Хмельницький, будуючи плани незалежності України, розраховував на допомогу Росії в боротьбі проти Польщі. Вже на початку Визвольної війни у гетьмана вперше визріла пропозиція використання московської військової допомоги у боротьбі з Річчю Посполитою. Проте Москва зайняла вичікувальну позицію, і гетьман зробив ставку на Оттоманську Порту [17, с.241]. Ускладнення внутріполітичної ситуації, виникнення антиукраїнської опозиції сусідніх держав, змусили Козацьку Україну прийняти протекцію російського царя [18, с.125].

Діяльність гетьманів мала вирішальний вплив на створення та розвиток українського козацького війська. Спільне в царині військової справи гетьманів в тому, що вони зробили з козацького війська опору у відстоюванні національних прагнень українського народу, захисті українських земель від поневолювачів, звільнення території України від чужоземного панування. П. Сагайдачний вперше перетворив козацьке військо на регулярне з жорсткою дисципліною [19]. Він розробив і вдосконалив козацьку тактику морського бою, що стало значним внеском у розвиток українського військового мистецтва [20]. Запроваджена ним система комплектування та організації війська, крім підвищення його ударної сили, вогневих і маневрових можливостей, була спрямована на створення гнучкої організаційної структури, яка б дозволяла у випадку значних втрат відновлюватися. Козацьке військо за часів П. Сагайдачного піднялося до рівня кращих європейських армій. Під його проводом запорозькі козаки здійснювали активну протидію туркам і татарам, захищали національний генофонд від знищення.

Успішна боротьба козацького війська проти турків мала значення і в тому сенсі, що вона зупинила подальше просування Туреччини у європейські країни.

Б. Хмельницький створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі. Військо Б. Хмельницького складалося, здебільшого, з козаків, селян і міщан, а ядром цього війська стали реєстрові козаки, залучені до війська в ході Визвольної війни. Збройні сили української козацької держави Б. Хмельницького були побудовані подібно до Війська Запорозького часів гетьмана П. Сагайдачного за територіально-міліційною системою з ідентичними закономірностями – полковосотенним територіальним поділом. Структура та комплектація війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика здійснювалися за традиціями Війська Запорозького. Побудова збройних сил за територіальним принципом забезпечувала реалізацію основних стратегічних напрямів концепції виснаження (вимогування) ворога, зокрема, масове залучення до боротьби проти ворога населення України, а також утримання війська за його кошти. В умовах, коли український народ виборював свою свободу, це був найоптимальніший шлях його озброєння.

Гетьман зумів належним чином озброїти військо, значно підвищив ефективність української кінноти та артилерії у порівнянні з початком XVII ст., створив національну кавалерію, запровадив своєрідну тактику і розвинув стратегію щодо ведення війни тощо. Якщо за часів П. Сагайдачного запорізька кіннота відігравала лише допоміжну роль, як підтримка піхоти в боях, то за часів Б. Хмельницького вона вже виконує окремі бойові завдання і має свою особливу тактику нападу. Вона полягала в тому, що запорозькі кінні загони наступали дрібними гуртами з усіх боків (як у татар), тобто, Б. Хмельницький ділив козацьку кінноту на порівняно невеликі групи, тим самим вводивши супротивника в оману, і, використовуючи рельєф місцевості та фактор раптовості, завдавав ворожим військам одночасного удару з флангів і в тил, що призводило до повного розгрому супротивника. Що стосується артилерії, то артилерія Б. Хмельницького, як і артилерія за часів П. Сагайдачного, виконувала роль підготовки до удару холодною зброєю. Основною ідеєю використання артилерії була ідея її масованого і маневрового застосування. Однак на відміну від П. Сагайдачного, Б. Хмельницький надав артилерії статус окремого роду війська і провів її докорінну реорганізацію. З цією метою Б. Хмельницьким була удосконалена полкова (легка) артилерія на двоколісній тязі, а також артилерія резерву.

Б. Хмельницький, як і П. Сагайдачний, відхилив пасивну західноєвропейську тактичну систему, що призводила здебільшого до успіху оборонними та вогневими боями і одночасно до недооцінки активних наступальних дій. Він застосував свою тактику, котра ґрунтувалася на якнайбільшій активності, раптових нападах і воєнних хитрощах, так званих "воєнних фортелях". Володар булави не

відмовлявся від розумного використання всіх видів зброї. При цьому він рішуче заперечував переоцінку значення рушничного вогню, що панувала на той час. У Б. Хмельницького, як і у П. Сагайдачного, вогонь піхоти відігравав підготовчу роль до наступу. Провідним бойовим порядком для війська Б. Хмельницького став табір із возів, який за П. Сагайдачного був неприступним способом оборони, а потім, за гетьманування Б. Хмельницького у середині XVII ст., – і наступу [21, с.190–205]. Заслуга Б. Хмельницького полягає у тому, що він, розуміючи яке важливе місце у бою й поході займає рухомий табір, все ж таки побачив недоліки і, відповідно, вніс деякі зміни у тактику його використання. А саме, Б. Хмельницький підвищив захисні функції табору за рахунок збільшення кількості возових рядів (до 6–12). З іншого боку, гетьман зменшив громіздкість табору за рахунок зменшення чисельності війська, яке він прикриває. Крім того, Б. Хмельницький розробив детальну тактику дії кожного члена обслуги, а також побудови та перебудови табору, зокрема під час руху [22, с.185–186]. Саме в цьому полягала особливість козацького способу ведення бою і те, справді нове, що було внесено Б. Хмельницьким у тактику того періоду.

У межах військово-політичної доктрини Б. Хмельницький розробив концепцію виснажування (вимогування) ворога, яка стала провідним напрямом боротьби проти Речі Посполитої. Основними оперативно-стратегічними принципами цієї концепції він обрав маневрове блокування (напередодні та в ході битви) основних комунікацій на території ворога (переправ, шляхів сполучення, фортець) і залучення до боротьби проти останнього широких мас населення. Однак слід відзначити, що порівняно з бойовими діями, що відбувалися на початку XVII ст., в середині XVII ст. змінилися мета і форми цього рівня маневрування. Якщо за часів П. Сагайдачного маневрування у районі воєнних дій здійснювалося всім військом, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося частиною війська і головними силами. Це свідчить, що Б. Хмельницький був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи воєнного мистецтва часів П. Сагайдачного, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування має деякі спільні риси зі шведською та французькою школами воєнного мистецтва. Б. Хмельницький запровадив статут "Про устрій Війська Запорозького" та перетворив його у вирішальну силу в боротьбі за звільнення території України від польського панування та створення самостійної держави.

Загалом порівняльний аналіз військово-політичної діяльності П. Сагайдачного та Б. Хмельницького показав, що кожний із гетьманів зробив суттєвий внесок у вирішення назрілих тогочасних військових та політичних завдань. Обидва гетьмани виступали проти чужоземного панування на українських землях, прагнули політичної самостійності для України, активно і рішуче захищали православну віру. Військово-політична діяльність гетьманів мала вирішальний вплив на розвиток

українського козацького війська та його воєнного мистецтва, які набули характерних національних рис і одночасно стали світовим надбанням. Завдяки діяльності П. Сагайдачного та Б. Хмельницького Військо Запорозьке остаточно перетворилося на українські збройні сили.

Для того, щоб прослідкувати еволюцію української козаччини, встановити закономірності її розвитку, було б доцільно провести порівняльний аналіз діяльності усіх гетьманів козацтва. Зокрема дуже цікавим було б співставлення діяльності гетьманів Б. Хмельницького та І. Виговського.

Література

1. **Смолій В. А.** Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Либідь, 1995. – 532 с.
2. **Смолій В. А.** Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – Київ, 2008. – 120 с.
3. **Сергійчук В. І.** Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Сергійчук Володимир Іванович. – К.: КДУ, 1991. – 426 с.
4. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996– . – Книга 1. – 1996. – 356 с.
5. **Стороженко І. С.** Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ: Видавничий дім „Андрій”, 2007. – 418 с.
6. **Гуржій О. І.** Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Вид-во „Україна”, 2004. – 189 с.
7. **Гуржій О. І.** Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Інститут історії України НАН України, Український інститут воєнної історії, 2002. – 83 с.
8. **Корнієнко В. В.** Козацьке військо у війнах першої половини XVII ст. / В. В. Корнієнко // Труды Академії. – К.: Національна академія оборони України, 1999. – № 13, квітень. – С.124–128.
9. **Сас П. М.** Петро Конашевич Сагайдачний / П. М. Сас // Володарі гетьманської булави. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 286 с.
10. **Яворницький Д. І.** Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ, 1991. – 70 с.
11. **Смолій В. А.** Українська державна ідея: Проблеми формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.
12. **Струкевич О.** Політична еліта / О. Струкевич // Історія української культури: у 5 т. – К., 2003– . – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – 2003. – С.321.
13. **Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника**, відділ рукописів, ф. 5, спр. Осолінських №3882/II.
14. **Документи** Богдана Хмельницького (1648–1657). – К., 1961. – С.36–39.
15. **Апанович О. М.** Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.
16. **Історія України.** Наталія Полонська-

Василенко. Мюнхен 1972–1976. 17. **Тисяча** років української суспільно-політичної думки: у 9 т., 14 кн. – К., 2001– . – Т. III, Кн.1. – 2001. – С. 238, 243, 286. 18. **Оглоблін О. П.** Люди старої України / О. П. Оглоблін. – Мюнхен, 1959. – С.125. 19. **Яворницький Д. І.** Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / Д. І. Яворницький. – Дніпропетровськ, 1991. – 70 с. 20. **Сокульський А. Л.** Флот Запорозької Січі в XVI–XVII ст.: структурна організація, технологія та військове мистецтво: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Сокульський Арнольд Леонідович. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 202 с. 21. **Стороженко І. С.** Воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Стороженко Іван Сергійович. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 242 с. 22. **Алекберлі М. А.** Борьба украинского казачества против турецко-татарской агрессии в 1600–1621 гг.: дис. ... кандидата ист. наук:07.00.01 / Алекберли Мамедкесир Алекбер-заде. – К.: КГУ, 1951. – 206 с.

Фирсов А. В. Сравнительный анализ военно-политической деятельности гетманов П. Сагайдачного и Б. Хмельницкого

В статье дается сравнительный анализ военно-политической деятельности выдающихся гетманов казачества П. Сагайдачного и Б. Хмельницкого.

Ключевые слова: П. Сагайдачный, Б. Хмельницкий, военно-политическая деятельность.

Фірсов О.В. Порівняльний аналіз військово-політичної діяльності гетьманів П. Сагайдачного та Б. Хмельницького

У статті подається порівняльний аналіз військово-політичної діяльності найбільш видатних гетьманів козацтва П. Сагайдачного та Б. Хмельницького.

Ключові слова: П. Сагайдачний, Б. Хмельницький, військово-політична діяльність.

Firsov A. V. Comparative analysis of military-political activity hetmans P. Sagaidachny and B. Khmelnytsky

The article presents a comparative analysis of military-political activity of outstanding hetman of the cossacks P. Sagaidachny and B. Khmelnytsky.

Keywords: P. Sagaidachny, B. Khmelnytsky, military-political activity.

УДК 37.035.4-057.87(477)«188/192»

А. М. Чортенко

**ПОЛІТИЗАЦІЯ СТУДЕНТСТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(ПРИЧИНИ, СУТЬ, НАСЛІДКИ)**

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. в історії українського національного руху характеризуються як період формування та активізації громадсько-політичного життя Наддніпрянщини. Український рух проходить еволюцію від аполітичного українофільства до організацій з чітко вираженим політичним спрямуванням, програмними документами, істотно розширюється соціальний склад його учасників. На сьогоднішній день у історіографії з даної наукової проблеми існує цілий комплекс досліджень. Особливий інтерес становлять розробки, присвячені ролі окремих суспільних верст і груп (інтелігенції, учнів і вчителів, робітників, селянства) у зазначених вище процесах. Це роботи Г. Касянова, В. Борисенка та Г. Непорожні, С. Назимка, В. Верстюка, А. Катренка, І. Коляди та ін. [1].

На наш погляд однією із найактивніших суспільних груп того часу була студіююча молодь Наддніпрянської України. Її ролі у зазначених процесах присвячений ряд досліджень: В. Головенька, О. Голобуцького та В. Кулика, Н. Гончарової, Н. Левицької, С. Наумова та ін. [2]. Та перш ніж стати чи не основним ферментом українського націотворення вона пройшла довгий шлях становлення, політизації. Але ця наукова проблема потребує більш глибокого, системного і структурного аналізу.

Виходячи зі стану вивчення проблеми, автор ставить таке дослідницьке завдання: проаналізувати суспільно-політичний рух Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст., з'ясувати роль у ньому студентства та причини його політизації, визначити його етапи, суть і наслідки.

Протягом другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. система вищої освіти Наддніпрянської України зазнала істотних змін, що проявилися перш за все у розширенні мережі навчальних закладів. Чисельність студентів "місцевих" вузів у першому десятилітті ХХ ст. перевищила 20 тис. чол. Відбулася суттєва демократизація їх контингенту, монополія дворянства на отримання вищої освіти була припинена [3, с. 89–91].

Навчання не було єдиним "заняттям" студентської молоді. Вони організовували концерти, вистави, різноманітні просвітницькі заходи, каси взаємодопомоги, їдальні для бідних, акції по захисту своїх корпоративних інтересів. Одним з напрямків їх активної діяльності стала боротьба за українські національні права шляхом легальних, а з кінця ХІХ ст. і нелегальних (політичних) методів. Тому значення та вплив цієї суспільно активної групи на подальші процеси дає нам підстави для детального вивчення її політизації, як окремого об'єкта дослідження.

Політизація студентства Наддніпрянщини має цілий ряд причин. По-перше, це соціально-економічні процеси, які набули особливої активності в другій половині XIX ст. Саме тоді Російська імперія переживала глибоку кризу, суть якої полягала у невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Спираючись на прагматично налаштовану частину імперської бюрократії, цар Олександр II переходить до радикальних реформ. Як результат, у кінці XIX – на початку XX ст. у Росії відбуваються інтенсивні процеси економічної і соціальної модернізації з одного боку, а з іншого – зберігають велике значення залишки кріпосницької системи.

Високі темпи розвитку народного господарства позначилися на демографічній ситуації. За даними перепису 1897 р. населення українських земель Росії порівняно з 1863 р. збільшилося на 10 млн. чол. і складало 23,4 млн. [4, с. 20]. Поряд з традиційними станами феодального суспільства – селянством та поміщиками, виникають нові класи – пролетаріат та буржуазія.

По-друге, це поява необхідності вирішення національного питання, що особливо гостро відчувало молоде покоління українців, які здобували вищу освіту зазнаючи утисків царської влади через заборону вчитися рідною мовою, вивчати власну історію, культуру тощо.

По мірі зміни характеру стосунків села і міста, останнє починає виступати не лише адміністративно-бюрократичним осередком, але й промисловим, торгівельним та культурно-освітнім центром. Воно відтягувало на себе частину "зайвого" сільського населення. За рахунок сільської бідноти поповнювалися лави робітничого класу, який стрімко зростав. Проте населення міст насамперед зростало за рахунок міграції росіян [5, с. 82–83; 6, с. 64].

Як наслідок, трохи більше ніж 5% українців проживало в містах; вони були найменш урбанізованою національною групою на своїй рідній землі, а термін "селянин" був синонімом терміну "українець", що правив за відповідну характеристику українського населення. За переписом 1897 р., українці становили 30,3% міського населення, тоді як росіяни – 34%, євреї – 27%, інші національності – 8,7% [4, с. 27].

Слабка українська присутність у містах вкупі з дискримінаційною політикою щодо української мови та культури означала, що міста утворили середовище для русифікації нечисленних українців, які там проживали. Внаслідок сотень років колоніального життя виробився певний світогляд, елементами якого були бездержавність нації, орієнтація на центр, тобто визнання зверхності російської культури, прихильне ставлення до всього російського [7, с. 22]. Цей процес загострював національні почуття українців аж до спалахів націоналізму. За таких умов у Російській імперії виник єврейський "сіонізм", фінський "активізм", виникло і "українське питання".

Отже, на початку XX ст. утворилась ситуація, в якій капіталістичні відносини сприяли розвитку української національної проблеми, тоді як російська влада блокувала можливість до її розв'язання. Таке поєднання

робило національну проблему одним із чинників зростання революційних настроїв студентства.

Не менш ніж у місті, напруження спостерігалось і на селі. Реформа 1861 р. була проведена за рахунок селянства. Її результати відображались на соціальному напруженні та визріванні революційних настроїв. Реформа звільнила селянина, але не дала йому необхідних засобів, щоб він міг утвердитися незалежним господарем. Той факт, що сільське населення України зростало вдвічі швидше ніж сільське землеволодіння, ускладнював проблему нестачі землі. З іншого боку, селянин був неконкурентноспроможний, коли йшлося про пошук роботи у місті.

Додатковим фактором впливу став перехід українського села до ринкових форм ведення господарства, який породжував проблеми інтенсифікації праці, поліпшення агрокультури, збуту продукції, закупівлі удосконалених знарядь праці, тобто вимагав від селянина підвищення освітнього та фахового рівня. Останнє поширювало його увагу до проблем освіти, культури, науки і, звичайно, до національної проблеми.

Третьою причиною політизації студентства стало поступове зростання його ролі у національному русі, еволюція його активності від допомагаючої (коли молоді люди виступали у вигляді "м'якої глини", якій старші, авторитетні діячі руху намагалися надати потрібної форми, а вони із захопленням переймали їх думки, погляди, ідеї) до креативної, утворюючої, тої, яка має власний погляд, точку зору, переконання, що може кардинально відрізнятись від бачення проблеми старшим поколінням діячів.

У даному процесі, на нашу думку, можна виділити кілька етапів. На першому представники студіюючої молоді і, передусім, її найактивніші елементи набувають національної самосвідомості: бачать своє місце, роль і призначення в етнонаціональній структурі, усвідомлюють свою причетність до українського, розуміють етнополітичні процеси, які їх оточують, а також формують здатність приймати та шукати поліваріантні, компромісні шляхи їх реалізації. На цьому етапі молодь приймає активну участь у діяльності Петербурзької і Київської громад у 60-і рр., "Молодих громад" і молодіжних студентських гуртків "політиків", "молодих політиків", "українських народників", "гуртку драгоманівців", "об'єднаного центрального гуртку" у 70–80-і рр. XIX ст. [Див. 8].

На другому етапі студентство перетворюється на чисельну, згуртовану силу. Значну роль у цьому відіграють активісти, лідери, здатні на основі набутого раніше організаційного, політичного досвіду, відповідного рівня освіти, продукувати і перетворювати в життя нові ідеї, спроможні нестандартно мислити, іноді навіть ризикувати. Таких студентів-лідерів небагато, але за ними жваво йдуть активні студентські маси, що чекають швидкого, однозначного розв'язання національного питання, а не продовження намагань культурництвом полегшити становище українського народу.

Початок цього етапу припадає на 90-і рр. XIX ст., коли в українському громадському русі відбулися суттєві зміни, які визначили всю подальшу

діяльність українських громад. Закінчилася ціла історична епоха, визначена домінуванням в інтелектуальному середовищі так званого "українофільства". Сучасник тих подій Д. Антонович у своєму огляді історії політичної думки з цього приводу зазначив, що після Кирило-Мефодіївського братства "український рух і українська громада постійно і досить систематично розгублювала свої політичні прикмети та сходила на культурний шлях й поступово обертала національно-політичний рух в культурну течію, або в літературний напрям. У вісімдесятих роках цей процес було завершено" [9]. Саме у 1880-і – на початку 1890-х рр. у молодіжному середовищі розгорнувся період пошуку нових форм і методів роботи, які б найкраще відповідали потребам українського суспільства. Перш за все, це стосується "Молодих громад", "Братства тарасівців", студіюючої молоді Всеукраїнської загальної організації і найвищої непартійної форми організації студентства – Української студентської громади, головним завданням якої, на думку її лідерів (Д. Антоновича, О. Коваленка, Ю. Колларда, Б. Мартоса), було згуртування, виховання і підготовка до політичної боротьби національно свідомих патріотів.

Але слід зазначити, що велика кількість студентства 1890-х рр. ще залишалась аполітичною або мала помірковано-автономістські погляди. Активісти молодіжного руху були схожими швидше на ентузіастів з іншим світоглядом, який не особливо визнавався студентською масою. Завдяки їхнім сміливим виступам у студентському середовищі формувалося нове покоління української молоді. Вони поступово долали традиційний український комплекс провінціалізму і меншовартості. Ці молоді активісти, на відміну від попередніх революціонерів, які в більшості приєднувалися до російського політичного руху, стали на засаді утворення власного національного партійного напрямку. Для досягнення поставлених цілей передбачалося згуртувати всіх студентів українського походження, виховувати своїх членів згідно з "народною мораллю", публічно заявляти про ту шкоду, яка завдається українському народу через навчання в освітніх закладах російською мовою [10, с. 10].

Додаткового імпульсу політизації університетська молодь отримала завдяки активному поширенню національної ідеї в суспільстві та виникненні в середині нього опору утискам з боку влади. Показово, що навіть на рівні капіталістів-підприємців назріває конфлікт інтересів "між українським півднем і московською північчю". Наприкінці XIX ст. політизація виходить за межі громад і активного сприйняття в масах. На підтвердження цього положення можемо навести твердження одного з сучасних фахівців з проблем модернізації в Росії у кінці XIX ст. На його переконання у "суспільствах, що розвиваються" модернізація супроводжувалась боротьбою модерних і традиційних норм, що відбувається як гармонійним, так і конфліктним шляхом. Російське суспільство (у тому числі й наддніпрянських територій) кінця XIX – початку XX ст. тяжіло до конфліктного варіанту. У цьому полягала специфічність російської модернізації, коли індустріалізація

значно випереджала відповідні процеси і зміни в суспільстві, що повинні були вести до демократизації [11, с. 9].

Отже, кінець XIX ст. в Росії та Наддніпрянщині, як її частини, характеризується наявністю кількох чітко виражених явищ – економічної і соціальної кризи, що особливо стали поглиблюватись у результаті різкого падіння виробництва, заробітної плати, зростання безробіття, причиною чого стала економічна криза Західної Європи, початком процесу переходу національного руху від українофільства, яке втратило свою національно-мобілізуючу функцію до політичних методів боротьби започаткованих у студентському середовищі.

Заборона легальної політичної діяльності аж ніяк не зменшувала рівень політизації кінця XIX ст. оскільки перехід до індустріального суспільства, як правило, завжди супроводжується формуванням національної свідомості та ідеології, динамізацією національних та суспільних рухів. Активним рушієм зазначених процесів у Наддніпрянській Україні стали відносно молоді та енергійні люди, які мають достатню кількість вільного часу на реалізацію новаторських поглядів та переконань. Через цілий ряд причин вони не знаходять підтримки старшого покоління. Із-за незавершеності формування свого ідеологічного та політичного світогляду, ця молодь легко сприймає нові засоби та форми боротьби, перетворюється на активну суспільну групу.

Тому цілком закономірно авангардом переходу до політичних методів боротьби виступає саме студентство, яке на той момент є однією з найорганізованіших сил Росії у порівнянні, наприклад, з пролетаріатом чи селянством, що вийдуть на політичну авансцену згодом. На хвилі боротьби з владою за університетські права через мітинги, демонстрації, акції непокори відбулося усвідомлення їх власної сили і можливостей впливати на царський режим. Своєрідним психологічним бар'єром після якого молода людина ставала активною в політичному житті краю було так зване "політичне хрещення" – перша антиурядова акція (демонстрація, сходка, мітинг) в якій студент проявляв свою опозиційність чи революційність, відчував зростання на якусь вищу сходинку, виникало уявлення про входження до кола тих небагатьох, хто знайшов у собі мужність відкрито заявити про незгоду з існуючим порядком. До цього додається наявність спільних проблем пов'язаних з дозвіллям, певним стилем поведінки, способом життя, відносно однаковим віком, з'являється відчуття корпоративності в поглядах, поведінці, реакції на оточуючі події. Всі ці ідеї, заходи, поступово радикалізувалися та під впливом юнацького максималізму сягали аж до виникнення крайніх форм – нелегальних політичних організацій. Позитивну роль у цьому відгравала сама університетська система, яка давала можливість постійно і, головне, легально зустрічатися і контактувати. І це мало свої наслідки. Не маючи в подібних процесах опори на досвід минулих поколінь, оскільки ті були позбавлені такої можливості, студентство виробляє новий для українського національного руху стиль поведінки і мислення, що, безумовно, становило одну з особливостей перехідного періоду.

Ще не слід випускати з поля зору й такий психологічний чинник як самореалізацію молоді через політичне спілкування і діяльність. Ця діяльність передбачала більш високий рівень підготовки, освіти й самоосвіти, вимагала знань значно більших, ніж давали російські університети. Перебування у високоінтелектуальному і культурному середовищі, яке визначає професійне спрямування студента, робило таку діяльність в очах молоді ще привабливішою, адже вони отримували можливість на практиці застосувати знання, набуті в процесі здобуття освіти та під час відвідин українських земель у сусідній Австро-Угорщині, де національне життя розвивалося зовсім у інших умовах.

Чинники впливу освіти значно підсилювалися специфічною особливістю молоді у віці навчання в інститутах та університетах – протесністю, ірраціональною поведінкою базовою основою якої став конфлікт, непримиримість у поглядах на майбутнє українського національного руху в старшого і молодшого покоління. Російський дослідник В. Волков, характеризуючи моральні мотиви участі студентської молоді Росії в антиурядовому русі кінця XIX – початку XX ст. стверджує: "К 1890-м годам в студенческой среде сложилась прочная традиция политического самоопределения... большинство студентов считало обязательным иметь свою собственную политическую позицию" [12]. Цілком логічно дане твердження стосується і молоді Наддніпрянщини, яка дуже часто ще до вступу у вищий навчальний заклад вже приймала участь або була обізнана з національним політичним рухом.

Додавали унікальності становищу студентства і особливі його ознаки, які давали можливість більш радикально і вільно використовувати різні методи досягнення поставленої мети (у порівнянні, наприклад, з інтелігенцією) – це відносна незалежність від кар'єри, адміністрації, можливість вільно, без особливих підозр жандармерії пересуватись по території Росії, наявність значної кількості вільного часу.

Як наслідок, будучи, за висловом одного із провідних фахівців із соціальної історії Росії Т. Шаніна, одним з "основних соціальних акторів" студентство стає небезпечним для влади, яка, визначаючи своїх головних ворогів, називає "студентів, жидів та анархістів", а слово "студент" перетворилось на синонім політичної активності чи революційності [11, с. 38–39].

На третьому етапі політизоване й мобілізоване студентство виступає на політичну арену, повідомляє про свої цілі та наміри, починає рішуче їх реалізовувати. Перша політична партія Наддніпрянської України – Революційна українська партія – була заснована на зборах студентських громад у Харкові в лютому 1900 р. Ініціаторами створення виступила так звана "Рада чотирьох" у складі лідерів студентського руху Д. Антоновича, Б. Камінського, Л. Мацієвича, М. Русова. Ця подія і знаменувала початок якісно нового періоду у боротьбі студентства за українські національні права. Згодом вся Українська студентська громада приєдналася до цієї партії віддавши пріоритет партійним формам боротьби. Після цих подій студіююча

молодь стає активним учасником як творення так і розбудови нових партій (Українська народна партія, Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Українська радикально-демократична партія та ін.).

Таким чином у результаті проведеного у даному дослідженні аналізу ми дійшли наступних висновків:

– політизація студентства Наддніпрянської України відбувалася у межах загальноукраїнського суспільно-політичного руху другої половини XIX ст. та під впливом суспільно-політичних процесів, які відбувалися на західноукраїнських землях;

– основними причинами цього стали: а) соціально-економічні зміни, що відбувалися в Російській імперії в результаті модернізаційних процесів (формування капіталістичних відносин, поява класу робітників та буржуазії, демократизація контингенту студентства, русифікація міста та ін.); б) постійні національні утиски царської влади, у тому числі в питанні українізації вищої освіти, та ігноруванні нею вирішення українського питання; в) вагання старшого покоління щодо відходу від застарілих культурно-просвітніх методів боротьби спричинило до активного пошуку молодим поколінням (в першу чергу студіюючої молоді) більш дієвих способів вирішення національного питання, а з набуттям теоретичного та організаційного досвіду з кінці XIX ст. започаткувати новий, радикальний напрямок суспільно-політичного руху;

– на наш погляд, у процесі політизації студентство проходить три етапи: 1) кінець 50-х – 80-і рр. XIX ст. – діяльність у національних організаціях без участі в роботі їх органів управління та впливу на їх ідеологію і формування стратегії; 2) 90-і рр. XIX ст. – перетворення на чисельну, згуртовану силу з власними політичними прикметами, остаточний розрив з українофільством та пошук нових форм і методів роботи, що найкраще б відповідали потребам українського суспільства; 3) з початку XX ст. – політизоване й мобілізоване студентство виступає на політичну арену, формулює та відкрито декларує свої цілі та наміри, починає рішуче їх реалізовувати у першу чергу через діяльність політичних партій;

– кінцевим результатом процесу політизації студіюючої молоді Наддніпрянщини стало утворення якісно нової для цього регіону Російської імперії організаційної форми боротьби – національних політичних партій, що діяли на нелегальній основі, але це не лякало суспільно активну, прогресивну, добре згуртовану і організовану частину студентства;

– студентство виступило "локомотивом" у переході національного руху Наддніпрянщини до політичних методів боротьби і певний час зберігало лідируючі позиції в цьому процесі.

Література

1. **Касьянов Г.** Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.; Борисович В. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. / В. Борисович, Г. Непорожня. –

К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 149 с.; Назимко С. Участь міських верств населення України у національно-визвольному русі (1905–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидат іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України" / С. Назимко. – К., 1994. – 24 с.; Катренко А. Українські молодіжні гуртки і організації 80-90-х років XIX століття / А. Катренко // Історія України. – 2000. – №23–24. – С.10–18; **Коляда І.** Українська інтелігенція та національний рух 70-80-х років XIX ст.: особливості ідеології / І. Коляда // Сіверянський літопис. – 2007. – №3. – С.3–11; **Партії** та соціальні групи в першій російській революції / [В. П. Горшков та ін.] // Наукові праці з питань політичної історії: Міжвідомчий наук. збірник. – К.: Либідь, 1992. – Вип. 173. – 112 с. 2. **Головенько В.** Український молодіжний рух у XX ст. (історико-політологічний аналіз основних періодів) / В. Головенько. – К.: Український НДІ проблем молоді, 1997. – 160 с.; Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст.: Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.; Гончарова Н. Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті роки XIX ст. – лютий 1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидат іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України" / Н. Гончарова. – Одеса, 2006. – 24 с.; Левицька Н. В. Студентство України в кінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидат іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України" / Н. Левицька. – К., 1998. – 16 с.; Наумов С. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. / С. Наумов, С. Посохов // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С.56–70; Наумов С. Харківська українська студентська громада (кінець XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] / С. Наумов С. // Университеты. Наука и просвещение. – 2008. – № 2. – С.18–28. – Режим доступу до журн.: http://universitates.univer.kharkov.ua/archiv/2008_2/naumov/naumov.html; Ховрич С. Проблема формування політико-національної свідомості в середовищі вищої школи (кінець XIX – початок XX ст.) / Ховрич С. // Київська старовина. – 2005. – № 5. – С. 60–66. 3. **Чортенко А.** Якісні та кількісні зміни в складі студентства Наддніпрянської України (кінець XIX ст. – 1914 р.) / А. Чортенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. XXI. – С.81–83. 4. **Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. [пер. з англ.] / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с. 5. **Гуменюк А.О.** Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / Гуменюк А.О. // Український історичний журнал.–1993. – № 10. – С.77–85. 6. **Українські** проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – (Україна і Росія в історичній ретроспективі: нариси у 3 т. / голов. редкол.: В. М. Литвин (голова) [та ін.]). Т. 1 / [В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко.]. – 2004. – 504 с. 7. **Колмокан І. К.** Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX столітті: Дослідження / І. К. Колмокан, О. Б. Бриндак. – Одеса: Астропринт, 1997. – 192 с. 8. **Бернштам-Кістяківська М.** Українські гуртки в Києві другої половини

1980-х та початку 1890-х років / М. Берентам-Кістяківська // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / [ред. М. Грушевський]. – К.: Держвидав України, 1928–. – Кн.3. – 1928. – С. 206–225. 9. **Антонович Д.** Із студентських років Івана Тешенка / Д. Антонович // Робітнича газета (Київ). – 1918. – 4 серпня. 10. **Левицька Н. В.** Студентство в національно-визвольному русі України кінець XIX – початок XX століття / Н. Левицька. – К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1998. – 25 с. 11. **Шанин Т.** Революция как момент истины. Розсип 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. [пер. з англ. Є. М. Ковальов]. – М.: „Весь мир“, 1997. – 560 с. 12. **Волков В. С.** Моральные мотивы участия студенческой молодежи в антиправительственном движении (конец XIX – начало XX вв.) [Электронный ресурс] / В. С. Волков // Международная научная конференция VII Плехановские чтения "Россия начала века XX: вступление в эпоху исторических преобразований". – Режим доступа: <http://www.nlr.ru/tus/300505/volkov.pdf>

Чортенко А. Н. Политизация студенчества Надднепрянской Украины в конце XIX – в начале XX века (причины, суть, последствия)

В данном сообщении рассматривается процесс политизации украинского студенчества Надднепрянщины в конце XIX ст. – в начале XX ст. Исследуются причины, характеризуются этапы, выясняется суть и последствия данного процесса.

Ключевые слова: студенчество, громады, политизация, партии, Надднепрянская Украина.

Чортенко А. М. Політизація студентства Наддніпрянської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (причини, суть, наслідки)

У даному повідомленні розглядається процес політизації українського студентства Наддніпрянщини в кінці XIX ст. – на початку XX ст. Досліджуються причини, характеризуються етапи, з'ясовується суть та наслідки даного процесу.

Ключові слова: студентство, громади, політизація, партії, Наддніпрянська Україна.

Chortenko A. M. The students politization of Naddnipyriansca Ukraine at the end of XIX – at the beginning of the XX century (causes, gist, results)

In the given report the politization process of the Ukrainian students in Naddnipyriansca Ukraine at the end of the XIX century – the beginning of the XX century is examined. Reasons are explored, stages are characterized, and gist and results of the given process are ascertained.

Keywords: students, politization process, community, party, Naddnipyriansca Ukraine.

УДК 94 (477.5)«186/191»:39

М. М. Чумак

**ЕТНІЧНИЙ СКЛАД КУПЕЦТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

В умовах незалежності України, незважаючи на інтерес до підприємництва, історія купецтва залишається однією з найменш розроблених у вітчизняній історіографії. Зокрема, малодослідженою є проблема етнічної структури вітчизняного купецтва. Висвітлення національного складу купецтва в сучасних умовах має не тільки наукове, а й політичне значення. Наукова розвідка даного питання надасть змогу з'ясувати, яку роль відігравало купецтво на місцевому та всеросійському ринках, про взаємозв'язок і врахування економічних інтересів купців різних національностей у їх діяльності в Україні.

За останні роки найбільш змістовними у вивченні етнічного складу купецтва є ґрунтовні дослідження: О. М. Доніка, В. Г. Ляшенка, Н. Р. Темірової [1; 2; 3]. У своїх працях автори послідовно дослідили оформлення гільдійського купецтва. Зазначається, що історичні та соціально-економічні умови, які склались напередодні реформ у другій половині ХІХ ст., залучили до підприємництва в регіоні крім українців, представників багатьох інших національностей. В свою чергу, це позначилось на специфіці виробничої діяльності купецтва регіону.

Метою цієї історичної розвідки є з'ясування витоків формування купецтва Лівобережної України за матеріалами етнічного складу. Спираючись на особливості формування купецтва в окресленому форматі, отримуємо можливість простежити логіко-послідовні зв'язки залучення купецького капіталу до товарного виробництва, визначити пріоритетні галузі промисловості для капіталовкладень, а також встановити основні напрямки громадської діяльності купців-промисловців.

За своїм етнічним складом купецтво Лівобережної України помітно вирізнялось з поміж інших регіонів Російської імперії. Воно формувався, окрім корінних українців, як великими (росіяни, євреї), так і малими етногрупами (німці, греки, італійці та ін.). Цьому сприяли певні історичні та соціально-економічні умови, які склались напередодні реформ у другій половині ХІХ ст. і залучили до підприємницької справи в регіоні представників багатьох національностей.

Російський етнос, беручи активну участь у підприємницькій сфері досліджуваного регіону, був представлений найбільш капіталоспроможним елементом в лавах лівобережного купецтва. Цьому сприяла низка соціально-економічних чинників. Оскільки торгово-промисловий стан являвся суто міським прошарком суспільства, імперський уряд всіляко намагався заповнити його на Лівобережжі саме

купцями-росіянами, які поширювали російську мову та культуру, а отже виступали оплотом самодержавства на окраїнах імперії. Купці-росіяни, займаючись підприємницькою діяльністю, користувались повним кредитом в Росії та отримували товари з перших рук [4, с.335]. Завдяки цьому вартість їх предметів торгівлі відрізнялась низькою ціною, а відповідно, насамперед росіянам було простіше розвивати торгово-виробничу справу на ринках лівобережних губерній.

Таким чином, сприятливі умови посилили роль російського купецтва в господарсько-економічному житті регіону. Вже наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. купці-росіяни приїжджали на місцеві торги для проведення значних фінансових операцій, а згодом почали осідати в великих промислових і торгових центрах. Так, ведучи торгові справи на відомих харківських ярмарках імперського масштабу з обігом у десятки мільйонів рублів (Хрещенський, Покровський, Троїцький, Успенський, Проводський), росіяни записувались до купецтва. Не обмежуючись лише торговими справами, вони спрямовують свої значні грошові накопичення в місцеве виробництво [5, с.78].

Згодом, купці-росіяни в пореформений період склали серйозну конкуренцію підприємцям інших національностей (українцям, євреям та ін.) у торгово-промисловому житті більшості міст Лівобережжя, перетворившись на основний елемент заможного купецтва [6, с.285]. Російські комерсанти стали засновниками найбільших промислових підприємств у Катеринославі, Луганську, Харкові, Чернігові, посаді Клинці, скориставшись новими можливостями (сприяння держави, будівництво розгалуженої мережі залізниць, річкових та морських торгових портів тощо) для піднесення виробничої діяльності на істотно новий прогресивний рівень. Сфера підприємницького інтересу російських комерсантів на території регіону проявилася, головним чином, у розвитку харчової та важкої промисловості. За чисельністю купці-росіяни посідали друге місце в містах Катеринославської, Полтавської та Чернігівської губерній (близько 30% від загальної кількості), та становили абсолютну більшість на Харківщині [7].

На Лівобережній Україні за чисельністю переважало купецтво єврейського походження, складаючи близько 50–60% від загальної кількості підприємців. Найявна більшість купців-євреїв пояснювалася специфікою політики уряду Російської імперії щодо іудейського етносу, яка знайшла своє відображення в проведенні так званої "смуги єврейської осілості". Головна мета даного заходу, з одного боку, полягала в зосередженні єврейського населення у західних регіонах імперії, тобто, на більшій території України, а з іншого – у запобіганні проникненню євреїв у великоруські губернії. Згідно з положенням від 30 травня 1835 р. до складу "смуги осілості" на Україні увійшли Волинська, Подільська, Київська (крім м. Києва), Херсонська, Таврійська, а також лівобережні Катеринославська, Полтавська (крім козацьких та державних сіл) і Чернігівська губернії [8, с.345–347]. Це

значно вплинуло на демографічну ситуацію Лівобережжя. Тільки на Полтавщині, впродовж другої половини XIX ст., кількість євреїв зросла у вісім разів [9, с.30].

Євреї майже повністю проживали в містах та містечках, оскільки на початку XIX ст. урядовим Особливим комітетом заборонялось поширення євреїв-підприємців [10, с.31]. Таким чином, окрім посередницьких фінансових операцій, єврейська ділова ініціатива віднайшла свій масовий прояв у розвитку міської торгівлі та певного виробництва на теренах Лівобережної України.

Особливо приваблювала євреїв перша купецька гільдія, яка надавала можливість займатись торгово-промисловою діяльністю поза "смугою осілості" в економічно розвинутих регіонах Російської імперії, зокрема на Харківщині. Так, законом від 16 березня 1859 р. купці-євреї після п'яти років перебування в першій гільдії отримували право записуватись до відповідної гільдії переважної більшості міст імперії з наданням усіх пільг корінного російського купецтва. Якщо термін перебування в першогільдійстві становив десять років, євреям надавалось право жити поза "смугою осілості" на загальних засадах (переривання зв'язку з купецтвом більше не загрозувало примусовим виселенням на колишнє місце проживання) [11, с.919–920].

Проте, не зважаючи на зовнішню свободу, єврейське першогільдійське купецтво продовжувало знаходитись під контролем уряду. Характер, напрями й масштаби їх торгово-промислової діяльності регулювались окремими законодавчими актами Російської імперії [12, с.24]. Так, на підставі законів 1864 та 1867 рр. євреям з промислових підприємств дозволялось засновувати великі капіталістичні борошно-круп'яні млини, цукрово-рафінадні та скляні заводи. Це й скорегувало розвиток купцями-євреями саме цих галузей виробництва на Лівобережжі. Визначних успіхів впродовж другої половини XIX – на початку XX ст. у цукроварінні досягли династії Бурасів, Бродських, Рубінштейнів, Добрих. Великий внесок до формування удосконаленого та технічно розвинутого млинарства регіону зробили І. Я. Амстиславський, Л. М. Виноградов, Д. М. Молдавський, І. М. Ейзлер та ін.

Згідно даним Першого загальноросійського перепису 1897 р., губернських статистичних комітетів та повітових переписних комісій узагальнена кількість купців-євреїв по губерніях у порівнянні зі стовідсотковим показником була наступною: Катеринославській – 60%; Полтавській – 70 %; Харківській – 30 %; Чернігівській – 60–65% [13, арк. 1–4; 14, арк. 1–8]. Наведена статистика підтверджує, що найбільше торгово-промислового єврейства налічувалось на землях Лівобережної України, які входили до "смуги осілості".

Аналіз джерел переконує, що вагомий внесок в індустріальний розвиток регіону зробили й купці, які представляли нечисленні етнічні групи. Так, вихідці із Західної та Південної Європи все більше

зрошувались з навколишнім діловим простором. Німці, саксонці, греки, італійці приймали російське підданство, вступали до лав купецтва (здебільшого це обумовлювалося інтересами справи), а в окремих випадках – навіть переходили у православну віру [15, с.38]. Вони зосередили свої капітали в базових галузях харчової та важкої промисловості. Технологічний рівень їх заводів був досить високим, а тому підприємства виступали взірцями виробництва.

Так, греки та італійці мали значний вплив у господарчому й соціальному житті на південних кордонах Лівобережжя. Найбільша активізація їх підприємницької діяльності спостерігалась у портовому місті Маріуполі. Названі етнічні групи оселились на Маріупольщині ще наприкінці XVIII ст. В першій половині XIX ст. тут виникають великі підприємства зовнішньої та внутрішньої торгівлі, фабрики, заводи з переробки сільськогосподарської продукції [16, с.40]. Власниками найбільших з них були греки – Ф. К. Звороно, П. П. Регір, Д. О. Хараджаєв та італійці – Е. Ди Полоне, С. Галесіано. Своїми діями вони забезпечили зростання товарності сільського господарства, сприяли розвитку галузей харчової промисловості.

В другій половині XIX ст. у містах Лівобережної України все більше з'являється технічно освічених ремісників з Німеччини, які відкривали механічно-слюсарні, мідеплавильні, чавуноплавильні та металообробні майстерні, які згодом переросли у великі модерні підприємства. Їх поява викликала гострою потребою Російської імперії в індустріалізації міського господарського життя.

Так, саксонський підданий Е. І. Мельгозе, переїхавши до Харкова, переходить у підданство Російської імперії, викуповує свідоцтво купця другої гільдії та засновує невелику майстерню. Пізніше вона перетворилась на завод з виробництва землеробських машин і знарядь, який наприкінці XIX ст. став одним з найсучасніших і найбільших в регіоні [17, арк.105]. Іншим яскравим прикладом участі німців у формуванні промислового сектору регіону є М. Х. Гельферіх-Саде, виходець з німецького королівства Вюртемберг, який в 60-і рр. XIX ст. отримав статус харківського купця другої гільдії. М. Х. Гельферіх-Саде розпочав будівництво великого підприємства з виробництва сільгосптехніки, яке успішно розвивалось впродовж усього дореволюційного періоду.

Таким чином, етнічна палітра купецтва Лівобережної України відрізнялась своєю неоднорідністю. Аналіз процесу формування складу купецтва, задіяного в економічно-господарському житті на теренах Лівобережжя, дав змогу встановити його основні етнічні групи, шляхи їх залучення до торгово-промислового стану, визначити пріоритетні галузі промисловості для капіталовкладень. До підприємницької справи в регіоні, крім українців, також долучились росіяни, євреї, греки, італійці, німці. Все це позначилось на специфіці виробничої діяльності купецтва, для якого провідними стали основні напрямки харчової, легкої та

частково важкої індустрії. Зокрема, українці практично не були представлені в гірничодобувній, металообробній, машинобудівній галузях, проте досягли загальноімперського визнання в суконній, цукрово-рафінадній та борошномельній промисловості. Ринково-господарський досвід купців, слідуючи сучасним вимогам наукового прогресу, може бути ефективно використаний у сучасних умовах.

Література

1. **Донік О. М.** Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Укр. іст. журн. – 2006. – №3. – С.16–41.
2. **Ляшенко В. Г.** История предпринимательства в Украине (1861–1917) / В. Г. Ляшенко. – Донецк: ДИЭХП, 1998. – 146 с.
3. **Темірова Н. Р.** Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк: Вид-во ДоНУ, 2003. – 319 с.
4. **Гермес.** Торговля и реклама / [авт. текста В. Шевчук]. – СПб.: Б.и., 1994. – 486 с.
5. **Кругляк Б. А.** Торговельна буржуазія в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Б. А. Кругляк // Укр. іст. журн. – 1994. – №6. – С.72–81.
6. **Україна і світ.** Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К.: Б.в., 1994. – 340 с.
7. **Первая** всеобщая перепись населения Российской империи: в 78 т. / [под. ред. Н. А. Тройницкого]. – СПб.: Центральный статистический комитет МВД, 1897 – 1905.
8. **Положение** от 30 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. – 1835– . – 2-е собр. – Т.10. – 1835. – №8054.
9. **Свободный** сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 гг. – Вып. 2. – Полтава: Б.и., 1903. – 178 с.
10. **Гессен Ю. О.** О жизни евреев в России. Записки в государственную думу / Ю. О. Гессен– СПб.: Б.и., 1906. – 146 с.
11. **Вольтке Г.** Купцы-евреи по русскому законодательству / Г. Вольтке – СПб.: Тип. товарищества "Народная польза", б.г. – 987 с.
12. **Самарцев І. Г.** Євреї в Україні на початок ХХ ст. / І. Г. Самарцев // Укр. іст. журн. – 1994. – №4. – С.19–29.
13. **ДАЧО**, ф. 174, оп. 1, спр. 6.
14. **ДАЧО**, ф. 721, оп. 1, спр. 6.
15. **Васильева Л. В.** Участие иностранного капитала в экономике Российской империи и его влияние на торгово-промышленное развитие Западно-Сибирского региона в конце XIX – начале ХХ вв. / Л. В. Васильева // Налоги. Инвестиции. Капитал. – 2004. – №3–4. – С.34–42.
16. **Добров П. В.** Промислово-торговельний розвиток Маріупольщини (кінець ХVІІІ–ХІХ ст.) / П. В. Добров, А. В. Гедьо // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – 2001. – №1(5). – С.39–46.
17. **ДАХО**, ф. 51, оп. 1, спр. 152, арк. 105.

Чумак М. М. Этнический состав купечества Левобережной Украины во второй половине XIX – в начале ХХ вв.

В статье рассматривается купечество как отдельное сословие со своей этнической структурой. Полученные результаты исследования позволили проанализировать источники формирования купечества, его роль в экономической жизни региона.

Ключевые слова: купечество, этническая структура, национальность, развитие, торгово-промышленная деятельность.

Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті розглядається купецтво як окремий стан зі своєю етнічною структурою. Отримані результати дослідження дозволили проаналізувати джерела формування купецтва, його роль в економічному житті регіону.

Ключові слова: купецтво, етнічна структура, національність, розвиток, торгово-промислова діяльність.

Chumak M. M. Ethnic structure of merchant class of Left-bank Ukraine in second half XIX – in the beginning of XX cr.

In article the merchant class as separate estate with the ethnic structure is considered. The received results of research have allowed analysing sources of formation of merchant class, his role in an economic life of region.

Keywords: merchantry, ethnic structure, nationality, development, commercial and industrial activity.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (4) – 057.66: 003.332.5 «08/09»

Д. О. Анікєєв

**АНАЛІЗ АСТРОНОМІЧНОГО ЖАНРУ АРАБСЬКОЇ
ГЕОГРАФІЧНОЇ ПИСЕМНОЇ ТРАДИЦІЇ ЯК ПОЧАТКОВОГО
ЕТАПУ НАКОПИЧЕННЯ ЗНАНЬ ПРО КОЧОВІ ЛЮДНОСТІ
ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ**

Арабська географічна література IX–X ст. посідає особливе місце у колі писемних джерел, на які спираються дослідження історії ранньосередньовічної Європи. Вона являє собою погляд ззовні на віддалені від Арабського халіфату країни, зокрема – на степову смугу Європи. Тому предметом уваги арабських географів означеної доби були у тому числі й кочові етноси Південно-Східної і Центральної Європи. Врахування та використання їхніх повідомлень необхідні для визначення не лише рівня загальної поінформованості представників інтелектуальної еліти тогочасного халіфату відносно населеної частини землі, але й для вивчення етноісторичних процесів у кочовому середовищі досліджуваного регіону. Останнє має виключне значення з точки зору розуміння подальших інтеграційних процесів, які відбувалися в означеному регіоні за участю кочівників, що призводили до виникнення низки сучасних держав Європи.

Розвиток арабської географічної науки, що відбувався протягом IX–X ст., супроводжувався послідовним формуванням своєрідних жанрів відповідної писемної традиції, найбільш ранній з яких належить умовно означити як "астрономічний". Вивчення повідомлень представників "астрономічної школи" арабської ранньосередньовічної географії про етноісторичні процеси у середовищі кочівників передбачає аналіз самих творів, в яких містяться названі повідомлення.

У європейській орієнталістиці вивчення даної проблематики обмежувалося перекладами певних творів або фрагментарним їхнім аналізом, і не було спрямовано на аналіз цього жанру в цілому. Дослідження означеної писемної традиції було розпочате голландським дослідником Якобом Голіусом, який у 1669 р. видав твір арабського астронома ал-Фаргані "Книга про небесні рухи й звід науки про зірки", з паралельним латинським перекладом [1]. У XIX ст. до наукового обігу вводились інші праці арабських астрономів, зокрема досліджувався географічний спадок арабського географа ал-Баттані. Французький сходознавець Ш. Рено та датський семітолог А. Мерен переклали шостий розділ книги згаданого арабського ерудита. У 20–30-і рр. XX ст.

відбувалися подальші дослідження наукової спадщини окремих авторів астрономічного жанру, які супроводжувалися критичними виданнями текстів їхніх творів. Зокрема, важливим явищем згаданого процесу була публікація австрійським сходознавцем Х. Мжиком тексту "Книги картини Землі" ал-Хваріزمі [2]. Польський арабіст Т. Левицький не аналізував астрономічний жанр у цілому, але предметом його дослідження були окремі представники "астрономічної школи" арабської ранньосередньовічної географії. Особливістю праці цього арабіста було те, що він перед текстом першоджерела подав вступну статтю, яка містила біографічні відомості про автора, характеристику писемного документа, стан його тексту й історію його вивчення [3]. В аналогічному ракурсі працює російський арабіст Т. Калініна, яка надала коментовану публікацію фрагментів оригінальних текстів творів ранніх (IX – початок X ст.) географів Арабського халіфату, де міститься інформація про країни й людності Східної Європи [4]. Сучасний український арабіст В. Крюков досліджує відомості арабських географів, у тому числі й представників "астрономічного жанру", про Україну [5]. Єдиною працею, в якій надано системний аналіз та виділені відмітні ознаки астрономічного жанру арабської писемної традиції, залишається дослідження радянського арабіста І. Крачковського [6]. Але він не займався проблематикою аналізу цього жанру з точки зору накопичення знань про кочові людності.

У зв'язку з цим у якості мети пропонованого дослідження ми визначили надати характеристику арабської астрономічної писемної традиції доби раннього середньовіччя на засадах виявлення загальних ознак і специфічних особливостей інформації про кочові людності Південно-Східної та Центральної Європи. Визначена мета обумовлює завдання: по-перше, виявити головні характеристики досліджуваного джерельного матеріалу разом з його жанровими особливостями, по-друге, проаналізувати біографічні дані представників "астрономічної школи" арабської географії, і по-третє, виокремити ті частини творів, в яких наведена інформація про кочівників означеного регіону.

Арабська географічна писемна традиція займає особливе місце у арабській системі класифікації наук. Арабські ерудити спочатку поділяли науки з точки зору їхнього історичного розвитку у халіфаті на "старі науки" та "нові науки". Початок перших, а саме філології, догматики, юриспруденції та історії, вони відносили до доби династії Омейядів (661–750), а других, тобто астрономії, математики, медицини і філософії – до династії Аббасидів (750–1258). Географія займала місце близьке до точних наук, особливо до астрономії. Математична або астрономічна географія виникла наприкінці VIII ст. під впливом індійської, а потім грецької науки [6, с.16]. За астрономічною географією затвердився грецький термін "джаграфіа" / Γεωγραφία / [7, с.1]. Іноді він передавався у більш зрозумілій формі "наука про довготу й широту" /

عَلْمُ التَّقْوِيمِ / علم الاطوال ولعراض
النُّبْدَانِ / [6, с.19].

Характерною особливістю астрономічного жанру арабської писемної традиції була теорія про розподіл населеної частини землі на сім кліматів – широких поясів – зон, розташованих з півдня на північ, паралельно екватору [8, с.224]. Цей розподіл був здійснений давніми греками в залежності від відносної тривалості дня і ночі та нахилу сонця до екватору. Ширина кліматів була така, що тривалість найбільшого дня у році у кожному кліматі відрізнялася на півгодини. Змістовною характеристикою астрономічної географії було запозичення індійських "сідданта", що означало "знання, наука, науковий метод", і згодом почало застосовуватися до усякого астрономічного твору. Вони являли собою стислий вступ з доданням численних таблиць рухів небесних світил та знаків зодіаку. Ці рухи були розраховані на штучні цикли, що охоплювали тисячоліття. Ці індійські елементи і методи обчислення призвели до формування нової суто арабської астрономічної таблиці – "зідж" / زيج /. Зберігаючи незмінною саму систему, за якою в арабській науці затвердилась назва "система Сіндхінда", були внесені певні зміни і доповнення. Ці зміни знайшли своє вираження у значному розширенні матеріалу, пов'язаного з країнами халіфату. Був покладений за основу історичний принцип, не характерний для індусів; вже досить чітко спостерігається зв'язок між історією та географією, який є найбільш характерною рисою майже усіх географічних творів на арабській мові [6, с.66–67]. Поступово в арабській астрономічній географії почала домінувати грецька система, яка остаточно закріпилася до середини IX ст. Головними творами, що обумовлювали розвиток арабської писемної традиції, були астрономічний трактат у тринадцяти книгах з таблицями, званий "Великий звід", та "Географічне керівництво", яке зазвичай має назву "Географія", що були написані давньогрецьким ученим II ст. Клавдієм Птолемеєм. Слід врахувати той факт, що зазначений учений був скоріше астрономом і математиком, ніж географом. Тому його географічний трактат являв собою таблиці широт та довгот найголовніших населених пунктів світу. У значній мірі розповсюдженою була обробка "Підручних астрономічних таблиць", вилучених з "Географії" Птолемея, іноді пов'язаних з "Таблицями відомих міст", як вважається, створених коментатором IV ст. Теоном. Саме вони спричинили появу на арабському ґрунті того твору, що отримав назву "Астрономічні таблиці Птолемея". Це сприяло остаточному закріпленню терміна і розповсюдженню самої форми "зіджей", що визначили змістовну складову астрономічної географії у арабів [9, с.121].

З цього часу араби починають комбінувати теоретичне засвоєння грецького наукового спадку з практичним його використанням у самостійних наукових розвідках. Вони вимірюють градус земного меридіану, уточнюють визначення географічних широт і довгот,

створюють свої астрономічні таблиці вже на засадах критичної перевірки попередників, складають мапи, що не суперечать грецьким зразкам. Здобутком арабської астрономічної географії був вимір градуса меридіану при халіфі ал-Мамуні (813–833), а також складання "мамунівських астрономічних таблиць" [6, с.82–86].

У першій половині IX ст. був покладений початок арабській географічній літературі завдяки науковим працям Абу Джафара Мухаммада ібн Муси ал-Хварізмі ал-Куртуббулі ал-Маджусі. Дата народження цього арабського географа може бути відновлена за непрямыми відомостями і припадає на 80 рр. VIII ст.; дата смерті може бути приблизно визначена після 847 р. Останні три частини нісби дозволяють зробити висновки про походження, місце проживання й релігійну приналежність зазначеного ученого, а саме, що він був уродженцем Хорезма, мешканцем передмістя Багдада – Куртубулла, а його предки були не християнами, а зороастрійцями – послідовниками релігії, розповсюдженої у доісламському Хорезмі.

Географічний твір ал-Хварізмі, званий "Книга картини Землі" / *کتاب صورة الأرض* / створювався між 836 та 847 рр. Він базувався на працях Клавдія Птолемея, зокрема його "Географічному порадику", і був побудований у вигляді "зіджа" – таблиць. Його назва являє собою звичний у арабській мові переклад грецького слова "географія" / *Γεωγραφική* /. Рукопис твору зберігся у перепису і датується 1037 р. [4, с.11]. У рукопису відсутній вступ, хоча вірогідно, що в оригіналі він існував. Після звичної формули "басмала", тобто похвали Аллаху, починаються таблиці у два стовпці на сторінці з позначенням географічного положення найголовніших місцевостей у кількості 537. Вони розташовані згідно з кліматами, яких у нього нараховується сім, у кожному кліматі – відповідно до поступового віддалення від початкового меридіану, що проходив як і у Птолемея, через "Острови Щасливих" на крайньому заході біля Африки. Після таблиці міст йде таблиця 209 гір, після чого опис морів та островів; остання та найбільш велика частина присвячена опису рік [6, с.94].

Взагалі, описам території Східної Європи у творі ал-Хварізмі відведене значне місце. Перелік населених пунктів із зазначенням їхніх координат знаходиться наприкінці описів п'ятого, шостого, сьомого кліматів, та у розділі про міста, розташовані поза сьомого клімату. У переліку населених пунктів можна виділити два принципи систематизації матеріалів ал-Хварізмі. Перший – слідування відомим арабам торгівельним шляхам. Іноді пункти на цих торгівельних шляхах співпадали з тими, що були відомі Клавдію Птолемею. Інший принцип – повне або часткове слідування матеріалам Птолемея у тих регіонах, що були мало відомими. До того ж, слід зазначити, що таблиці довгот та широт були порадином або текстом до мап, про що свідчать такі дані твору арабського географа, як зазначення початкової та кінцевої точок кожної гори, напрямок її вершини та колір. Інформація про кочові

людності міститься у розділу "Місця на карті, де описані межі країн" / المواضع التي تكتب فيها حدود البلدان /, де арабський географ виокремив "Країну Сарматію, а вона земля ал-лан" / بلاد سرماطیة وهی ارض اللان /, "країну ал-Йатіз" / جزيرة طوقيا وهی /, "півострів Таукіа, він межує з ал-Йатіз" / بلاد الیتز /, "країну Сарматію, а вона – земля бурджан" / بلاد سرماطیة وهی /, "країну Іскусію, а вона земля – ат-турк" / بلاد اسقونیا وهی ارض /, "країну Іскусіа, а вона – земля ат-тугузгуз" / بلاد اسقونیا وهی ارض / [10, с.104–105]. Отже, виявляється, що Германія населена згідно з ал-Хварізмі слов'янами, Сарматія – бурджанами, Скіфія – тугузгузами та тюрками. Переосмислення відомого Птолемею етноніму "алани" зустрічається у координатах для Сарматії [4, с.17]. Проте, слід врахувати той факт, що розподілення матеріалу у цього арабського географа не таке, як у "Географічному пораднику" Клавдія Птолемея. Останній розглядав у кожній зоні гори, ріки і міста, ал-Хварізмі розподіляв їх за кліматами, і розглядав кожну категорію окремо. У Птолемея кількість зон – 21, у ал-Хварізмі звична кількість кліматів – 7; нарешті, й географічні координати досить рідко співпадають [11, с.17–18]. Усе це доводить той факт, що "Картина землі" є не перекладом, а результатом складної переробки "Географічного порадника".

Науковий спадок ал-Хварізмі вплинув на подальший розвиток астрономічного жанру арабської географії. У першій половині X ст. у нього знайшовся послідовник, праця якого настільки суміжна з "Картиною землі", що її можна було б уважати новою редакцією цього твору. У рукопису Британського музею 709/1309 р., єдиному, що зберіг цю роботу, він називає себе "найбіднішим з людей Сухраб". Також зазначений астроном відомий під іменем Ібн Серапіон або Ібн Сарафійун. Час написання його географічного твору, що має назву "Книга чудес семи кліматів" / كِتَابُ عَجَائِبِ الْأَقَالِيمِ السَّبْعَةِ /, визначається періодом між 289/902 та 334/945 р. до вступу Буїдів до Багдаду, династії, що правила у Західному Ірані та Іраку у 935–1055 рр. Він був сучасником Абу Зайда ал-Балхі, засновника класичної школи арабської географії, але його твір продовжував традицію грецької географії, хоча і з деякими змінами відносно "Книги картини Землі" ал-Хварізмі. Твір останнього був покладений в основу наукової праці Сухраба [4, с.108–109].

Географічний твір Сухраба починається зі вступу, у якому він розроблює методику побудови квадратної площинної мапи та надає схему поділу світу на сім кліматів. Арабський астроном іноді змінює координати ал-Хварізмі, у багатьох випадках він наводить замість 0° – 05°. В цілому розподіл матеріалу у Сухраба певним чином відрізняється від "Картини землі". По-перше, йде перелік міст з розподілом за кліматами, надалі опис морів, островів, перелік гір у порядку кліматів, рік та їхній розподіл за кліматами. Отже, розділи зберігаються ті ж самі, але їхній порядок інакший. Іноді порядок змінюється у середині розділів, як, наприклад, у містах, особливо третього, четвертого і п'ятого кліматів. Головна особливість книги Сухраба – значне розширення матеріалів, що

походять з арабських джерел: він свідомо прагнув доповнити застарілі за століття повідомлення ал-Хварізмі і зробити свій твір більш цікавим для сучасників [6, с.98]. Предметом нашої уваги є частина його твору, звана "Місця на мапі, у яких описані межі країн" / المواضع التي تكتب فيها حدود البلدان /. У ній йде мова про півострів Таврику як центр мешкання кочової людності "ат-тіз" / اليز /, тобто язигів [12, с.49]. У іншому розділі твору, що має назву "Гори, що за сьомим кліматом" / الجبال التي خلق الاقليم السابع /, йдеться про "гору ат-Турк" / جبل الترك /, тобто про кочовий етнос тюрків [12, с.106–107]

Окрім Сухраба, іншим представником арабської астрономічної традиції був нащадок поганців-сабієв Абу Абдаллах Мухаммад Ібн Джабір ібн Сінан ал-Баттані ал-Харрані ас-Сабі, відомий з XII ст. у середньовічній Європі під іменем Альбатегніуса. Він народився біля 858 р. у м. Харрані (Верхня Месопотамія), і з 877 р. по 918 р. працював у обсерваторії Раккі, де займався астрономічними спостереженнями. Помер цей арабський географ і астроном у 939 р. З усіх його творів збереглися лише астрономічні таблиці звані "Книга сабієвських астрономічних таблиць" / كتاب الزيج الصّابيّ / [4, с.140].

До цього джерела входять перелік довготи і широти 273 місцевостей, якому передують теоретико-астрономічний вступ. Для нас цікавим є шостий розділ, який надає опис землі у цілому та усіх морів. Він змістовно бере свій початок у суттєво зміненій греко-сирійській версії Клавдія Птолемея [13, с.393]. У цьому розділі йдеться про "море Бунтус" / بحر بنطس /, тобто Чорне море, що простягається від "Лазіки" / القسطنطينية /, країни Лазів до великого Константинополя / لاذقة /, Цей арабський географ надає детальний опис ріки "Танаїс" / طنايس /, тобто Дону, та озера "Меотіс" / مياطس /, тобто Азовського моря. При цьому ал-Баттані розташовує ці водні об'єкти у першій частині Землі, яка бере свій початок від "Зеленого моря" / البحر الاخضر /, тобто Атлантичного океану, з півночі і затоки, яка виходить з Понтосу у "Велике (Середземне) море" / البحر الاكبر /, і від області, що між озером Меотіс до Понтосу. Кордони цієї області з заходу і півночі – "Західне море" / البحر الغربي /, воно ж "Океан" / اوقيانس /; з півдня – "море Єгипту" / بحر مصر / та "море Візантії" / بحر الروم /; зі сходу – Танаїс та озеро Меотіс. Ця земля схожа на острів і має назву "Європа" / اوروفي / [14, с.27].

Цим розділом, звичайно, не вичерпується географічний матеріал астрономічних таблиць ал-Баттані. Таблиця кліматів у нього розташована не у географічній частині твору, а у таблицях, пов'язаних з небесними світилами. Вони мають назву "Перелік центрів країн" / من اسماء البلدان /. Ці таблиці надають розподілений на дві категорії каталог 273 місцевостей з зазначенням їхньої широти і довготи. Саме серед них і зустрічаються певні згадки про кочівників. Зокрема, автор джерела надає координатні показники розташування "йазугус Махтаніса" / يازوغوس /, "Сарматійя Уруфі" / سرماطيا اوروفي /, а також "Сарматійя, що у Асії" / سرماطيا التي في آسيا /, "країни ат-турк", яка усередині гори Хімаус"

بلد الترك / "країни ат-турк, що поза горою" / بلد الترك الذى داخل جبل الهماموس / الذى خارج الجبل / . Окрім цього, ал-Баттані зазначає "Сірас, країну ат-Турк" / بلد اور ملك الملك / та "країну Ур царя царів і країну ат-Турк" / سيراس بلد الترك / وبلد الترك [14, с.235–240]. Слід зазначити, що арабський астроном включив у свій твір перелік 94 єпархій населеної частини землі, який фігурував у VIII книзі Клавдія Птолемея та не увійшов до "Книги картини Землі" ал-Хварізмі. У обох таблицях і у вступі до твору він дійсно називає ал-Хварізмі у якості головного джерела свого твору, але вбачати у ній роботу цього арабського географа не є можливим [6, с.105].

Іншим відомим астрономом IX ст. був Абу-л-Аббас Ахмад ібн Мухаммад ібн Касір ал-Фаргані. Відомостей про цього автора небагато: не тільки не встановлено року його смерті, але навіть не зрозуміло, одна чи дві особи носили це ім'я, і з яким з них слід пов'язувати ремонт нільського кілометра. Вірогідно, що цей арабський астроном жив у першій половині IX ст. і останні згадки про нього відносяться до 247/861 р. Така реконструкція хронології його життя є можливою за рахунок аналізу змісту його твору: після смерті халіфа ал-Мамуна у 833 р. і до смерті халіфа ал-Мутаваккіла у 861 р. [15, с.69–70].

Твір ал-Фаргані у різних джерелах має різні назви, найбільш розповсюдженим з яких є "Книга про небесні рухи і звід науки про зірки" / كِتَابُ الْحَرَكَةِ السَّمَاوِيَّ وَجَوَامِعُ عِلْمِ النُّجُوم / . Рукописи твору ал-Фаргані збереглися у Оксфорді, Парижі, Каїрі, бібліотеці Принстонського університету, Амстердамі, Москві. У своєму трактаті ал-Фаргані надав короткий елементарний звід астрономії, головним чином на засадах грецьких ідей без складних геометричних обґрунтувань. Досліджуваний писемний документ складається з тридцяти розділів, у яких міститься інформація про рух небесних світил, фази місяця, астрономічні константи [16, с.9]. Предметом нашої уваги є дев'ятий розділ, присвячений опису населеної землі, яку ал-Фаргані розділив на сім кліматів. Вони простягалися зі сходу від країни "ас-Сін" / الصين / , тобто Китаю, або "країни Йаджудж" / بلاد ياجوج / , семантика назви якої, на наш погляд, розповсюджується на фінські племена, що мешкали на території сучасної Північної Росії, до заходу, тобто країн Магрибу, або "Західного моря" / بحر المغرب / , тобто Середземного моря. Фрагментарні відомості про кочові людності означеного регіону містяться у описах шостого та сьомого кліматів. Цей опис являє собою перелік різноманітних етнонімів. Наприкінці шостого клімату згадується "країна Бурджан" / بلاد برجان / відразу після "ал-Кустантанійї" / القسطنطينية / , тобто Константинополя. Окрім цього, вже наприкінці сьомого клімату знову йде мова про "країну Бурджан" та "ас-Сакаліба" / الصقالبة / . Напрямок кордонів сьомого клімату зі сходу на захід дозволяє нам висунути припущення, що автор описує країну слов'ян іллірійських та адриатичних, які розташовувались на захід від "бурджан", тобто Дунайських Болгар. Щодо "країни ат-Турк" / بلاد الترك / , то за описами кліматів, можна відновити її кордони: зі сходу вони прилягали до "країни Йаджудж," з заходу до північного узбережжя "моря

Джурджан" / بحر جرجان /, тобто Каспійського моря. На північному заході вони межували з аланами, на північному сході – з тугузгузами, на півдні – з хозарами, у той час як хозари розташовувались у більш південному шостому кліматі. Ми вважаємо за імовірне, що етнонім "ат-турк" у творі цього вченого означає тюркські кочові племена степів Південного Приуралля, Західного Сибіру й тюркомовне населення Центральної Азії. Навколо шостого і сьомого кліматів ал-Фаргані згадує "країну ал-Лан" / بلاد اللان / і розташовує її по сусідству з тюрками на півдні і сході. Виходячи з цього, слід припустити, що алани мешкали між територією, яка прилягала до Таврики, і означеними вище тюрками, а на півдні знаходилися землі Хорасану та Каспію [17, с.38].

Отже, у процесі джерелознавчого огляду творів представників "астрономічної школи" арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя, нами були виділені відмітні ознаки означеного жанру, а саме: відтворення астрономо-математичної моделі світу, званої "картиною Землі", особливо її "населеної чверті", розподіл останньої на сім кліматів, запозичення давньогрецьких та індійських наукових елементів, а також зв'язок між історією та географією. Аналіз відомостей про життя та наукову діяльність авторів творів дозволяє ідентифікувати час й місце виникнення потрібного нам документального матеріалу. Було виокремлено і охарактеризовано ту частину творів арабських астрономів, яка містить інформацію про кочові етноси Південно-Східної і Центральної Європи.

Подальші наукові розвідки у цьому напрямі дозволять поєднати інформацію арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя у своєрідний звід. При цьому ми вважаємо, що продовженням наукового дослідження в межах даного зводу має бути критичне видання корпусу коментованих текстів, у яких дана проблематика відображена.

Література

1. **Muhammedis** Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur *Elementa Astronomica. Arabice et Latine. Cum notis ad res exoticas sive Orientales, quae in iis Occurant* / [ed. Jacob Golius]. – Amstelodami: Opera Jacobi Golii, 1669. – 238, 288 p. 2. **Див., напр.:** *Geographie d'Aboulfeda. Texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde* / [par M. Reinaud et M. le Bon Mac Guckin de Slane]. – Paris: Imprimerie "Les Belles lettres", 1840. – LV, 464 p.; Mehren A. *Udsigt over de islamiske Folks geographiske Kundskaber* / A. Mehren // *Annaler for Nordisk Oldkyndighet. Udgivne af det Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab.* – Kjöbenhavn, 1857. – S. 13–18.; Mžik H. *Parageographische Elemente in den Berichten der abischen Geographen über Südostasien* / von H. Mžik // *Beitrage zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients.* – Leipzig und Wien: Eberrecht, 1929. – S. 172–202. 3. **Lewicki T.** *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny* / T. Lewicki /; [Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i

Institutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcja Gerarda Labudy]. – Wrocław; Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956– . – Т. I. – 1956. – 383 s. 4. **Калинина Т. М.** Сведения ранних ученых Арабского халифата / Т. М. Калинина. – М.: Наука, 1988. – 180 с. 5. **Крюков В.** "Ал-Х^уварізм про "Сарматію – землю бурджанів" та сусідні з нею "країни" / В. Крюков. – Луганськ: Альма-матер, 2008. – 561 с. 6. **Крачковский И. Ю.** Избранные сочинения: в 6 т. / И. Ю. Крачковский. – М.-Л.: АН СССР, 1954–1959– . –Т. IV: Арабская географическая литература – 1957. – 919 с. 7. **Claudii Ptolemaei.** Geographia: Tom I–III / Ptolemaei Claudii; [ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, rector schol. Nicol. Et in univ. Litt. Lips professor]. – Lipsiae: Sumptibus et typis caroli tauchnitii, 1845– . – Т. I. – 1845. – 284, [4] p. 8. **Geographie d'Aboulfeda.** Texte arabe publié d'après les manuscrits de Paris et de Leyde / [par M. Reinaud et M. le Bon Mac Guckin de Slane]. – Paris: Imprimerie "Les Belles lettres", 1840. – LV, 464 p. 9. **Honigmann E.** Die sieben Klimata und die $\mu\lambda\epsilon\sigma\epsilon$ $\epsilon\pi\zeta\eta\mu\omicron\varsigma$: Eine Unters. zur Geschichte und Astrologie im Alterum und Mittelalter. Mit Unterstützung der Notgemeinschaft der dt. Wiss und des Forschungsinst für Geschichte der Naturwiss / Von Ernst Honigmann. – Heidelberg: Winter, 1929. – 247 s. 10. **Das** Kitab surat al-ard des Abu Ġa'far Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / [herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik] // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig: Verlag "Walter de Gruyter und Co.". – Band III. – 162 s. 11. **Nallino C. A.** Al-Huwarizmi e il suo rifacimento della geografia di Tolomeo / **C. A. Nallino** // Memoire della Classe di Scienze morali, storiche e filosofiche della reale Aceademia dei Linci– . – Roma: PIO, 1894. – Tomo CCXCI. – Volumi 11. – Parte 19. – – 1894. – P. 5–75. 12. **Suhrab.** Aja'ib al-aqalim as-sab'ah // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig: Verlag "Walter de Gruyter und Co.", 1930. – Band 5. – 146 s. 13. **Wright J. K.** The Geographical Lore of the Time of the Crusades. A study in the history of mediaeval science and tradition in Western Europe / By John Kirtland Wright. – New York: American Geographical Society, 1925. – XXI, 563 p. 14. **Al-Battani** sive Albatanii Opus Astronomicum / [Ad fidem codicis Excurialensis Arabice editum, latine versum adnotatonibus instructum a C. A. Nallino] // Pubblicazioni del Reale Osservatorio di Brera in Milano. – Milano: Medionali Insubrum, 1903. – № XL. – Parte 1–3. – Pars Prima. – VIII, 308 p. 15. **Suter H.** Al-Farghani / von H. Suter // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A. J. Wensinck, W. Heffening, H. A. R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig: Verlagsbuchhandlung von dem E. J. Brill und Otto Harrassowita, 1908–1936. – Band II. – S.69–70. 16. **Анікєєв Д. О.** Представники "астрономічної школи" географії Арабського халіфату IX – першої

половини X століття про етнічну ситуацію у степовій смузі Південно-Східної і Центральної Європи / Д. О. Анікєєв // Історичні записки: збірник наукових праць. – Луганськ: СЛУ ім. Володимира Даля, 2009. – Вип. 22. – С.8–14. 17. **Muhammedis** Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur Elementa Astronomica. Arabice et Latine. Cum notis ad res exoticas sive Orientales, quae in iis Occurant / [edit Jacob Golius]. – Amstelodami: Opera Jacobi Golii, 1669. – 238, 288 p.

Аникєєв Д. А. Анализ астрономического жанра арабской географической письменной традиции как начального этапа накопления знаний о кочевых этносах Юго-Восточной и Центральной Европы

Данная статья посвящена анализу отличительных особенностей арабской астрономической письменной традиции. Особое внимание уделяется выделению тех сведений арабских астрономов, которые содержат информацию о кочевых этносах европейской степной зоны.

Ключевые слова: арабская астрономическая письменная традиция, кочевники, степная зона, Юго-Восточная и Центральная Европа.

Анікєєв Д. О. Аналіз астрономічного жанру арабської географічної писемної традиції як початкового етапу накопичення знань про кочові людності Південно-Східної та Центральної Європи

Дана стаття присвячена аналізу відмітних ознак арабської астрономічної писемної традиції. Особлива увага приділяється виокремленню тих відомостей арабських астрономів, що містять інформацію про кочові етноси європейської степової зони.

Ключові слова: арабська астрономічна писемна традиція, кочівники, степова зона, Південно-Східна та Центральна Європа.

Anikyeyev D. O. The analysis of astronomic genre of the Arabic written tradition as the initial stage of acquiring the knowledge about the nomads of South-East and Central Europe

The given article is devoted to the analysis of distinguishing characteristics of the Arabic astronomic written tradition. The particular attention is paid to singling out those accounts of Arabic astronomers which contain the information about the nomads of the European steppe zone.

Keywords: Arabic astronomic written tradition, nomads, steppe zone, South-East and Central Europe.

УДК 930.1 (420:73) «189/190»

Т. Г. Богданова

РАДЯНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Проблеми міжнародних відносин на Далекому Сході, значення яких на світовій арені почало зростати ще наприкінці ХІХ ст., завжди звертали до себе увагу дослідників. Саме тому історіографія відносин США та Великої Британії в азіатсько-тихоокеанському регіоні є достатньо численною. Вона складається з робіт, авторами яких були професійні історики, політики, дипломати, економісти та публіцисти.

Значну увагу історії зовнішньої політики Великобританії та Сполучених Штатів в далекосхідному регіоні приділяла радянська та російська історіографія.

Після революційних подій 1917 р. у Росії та завершення Першої світової війни, радянські автори вийшли на новий, більш якісний рівень дослідження проблем міжнародних відносин на Далекому Сході. На відміну від дореволюційних істориків, роботи яких мали пропагандистський напрямок з підбором необхідних для керівництва фактів та висновків, дослідники 30–40-х рр. отримали можливість більш повного та об'єктивного відтворення картини подій на Далекому Сході. В цей період було опубліковано багато секретних документів імператорського та Тимчасового урядів, джерельна база поповнилася чисельними мемуарами та щоденниками коронованих осіб, політичних діячів та генералів, виданих у різних країнах.

Серед робіт радянських істориків необхідно відзначити дослідження В. Я. Аваріна, Б. А. Романова, Є. В. Тарле, в яких аналізувалися різноманітні аспекти політики Росії та інших впливових держав світу на Далекому Сході [1].

Необхідно особливо відзначити роботи В. Я. Аваріна "Боротьба за Тихий океан. Японо-американські протиріччя" та "Боротьба за Тихий океан. Агресія США та Англії, їх протиріччя та визвольна боротьба народів" [2; 3]. Ці фундаментальні роботи були присвячені дослідженню міжнародних відносин в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. У першій книзі, виданій у 1947 р., Аварін розглянув економічну експансію Сполучених Штатів на Далекому Сході, її особливості, причини та наслідки, відзначивши особливу роль торгово-промислових кіл у проведенні цієї експансії.

Аналізуючи особливості англо-американських відносин на Далекому Сході в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., автор вважав, що їх головною складовою була спільна боротьба проти посилення російського впливу в Китаї. На думку В. Я. Аваріна, занепокоєння Уайтхолла з

приводу розширення присутності Російської імперії в Маньчжурії з одного боку, та бажання Білого Дому "відкрити" цю територію для вільної торгівлі, і стали основою зближення Великої Британії та США при проведенні політики в Китаї. Таким чином, за думкою автора, спільна позиція Вашингтону та Лондону відносно впровадження політики "відкритих дверей", було ні чим іншим, як спробою потіснити конкурента та прагненням колоніального перерозподілу.

У наступній роботі "Боротьба за Тихий океан. Агресія США та Англії, їх протиріччя та визвольна боротьба народів", виданій у 1952 р., автор доводить британське походження цієї доктрини та досліджує роль Сполучених Штатів у процесі встановлення нового міжнародного порядку на Далекому Сході. Отже, обидва дослідження допомагають більш повно відтворити тогочасні події, з'ясувати мотиви, що призвели до активізації зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст.

Період з 50-х по 70-і рр. XX ст. серед радянських істориків характеризується новим сплеском інтересу до історії міжнародних відносин на Далекому Сході. Саме в цей період науковці серйозно просунулися вперед у більш глибокому розумінні динаміки розвитку міжнародних протиріч у регіоні. Значний внесок у дослідження проблеми англо-американських протиріч на Далекому Сході у цей період зробили Л. І. Зубок, І. М. Кравченко, О. А. Кутова, О. Л. Нарочницький, В. В. Согрін та інші, які в своїх роботах висвітлювали особливості політики західних держав в Китаї в кінці XIX – на початку XX ст. [4].

На початку 50-х рр. XX ст. побачила світ фундаментальна праця О. Л. Нарочницького "Колоніальна політика капіталістичних держав на Далекому Сході, 1860–1895 рр." [5]. Користуючись широким колом архівних та друкованих джерел, автор ретельно розглянув весь комплекс проблем міжнародних відносин на Далекому Сході у другій половині XIX ст., а також дослідив особливості далекосхідної політики Сполучених Штатів, Великобританії, Німеччини, Росії та Франції відносно Китаю. Серед всього іншого, Нарочницький досконально проаналізував причини посилення експансіоністських тенденцій в політиці США у Піднебесній, враховуючи всю сукупність міжнародних відносин на Далекому Сході.

Розкриваючи головні особливості американської політики щодо Китаю, він пов'язував її початок з необхідністю реалізації економічних та комерційних інтересів США в Китаї, який вони намагалися перетворити на ринок збуту та джерело ресурсів. Цілком природно, що Китай з його багатомільйонним населенням і джерелами різного роду сировини, зокрема величезних невикористаних запасів вугілля, мінералів і руд, опинився в центрі уваги американських правлячих кіл.

Також особливості політики США щодо Китаю розглядаються в роботах Р. М. Бродського, А. Л. Гальперіна, А. С. Єрусалимського,

Л. Л. Заріной та С. Г. Лівшица, Ф. А. Ротштейна, Д. П. Дементьева, М. І. Сладковського [6].

Особливу цінність для дослідження вказаної проблематики має монографія І. А. Белявської "Теодор Рузвельт та громадсько-політичне життя США", окремі розділи якої присвячені зовнішньополітичній діяльності президента США у 1901–1909 рр. [7]. Автор розкриває багато аспектів міжнародної політики Вашингтону, зокрема вплив на формування та проведення принципів американської зовнішньої політики громадських та політичних діячів, серед яких зазначався і Джон Хей, як один з близьких друзів Рузвельта. В роботі також проаналізовано боротьбу угруповань в правлячих колах Сполучених Штатів з питань зовнішньополітичного курсу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Також необхідно відзначити роботу С. Б. Горелік "Політика США в Маньчжурії у 1898–1903 рр. та доктрина "відкритих дверей" [8]. Спираючись на матеріали Архіву зовнішньої політики Росії та Центрального державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі, автор проаналізував економічне та стратегічне підґрунтя політики та протиріч провідних держав світу, кожна з яких намагалася у той час встановити своє панування у Цинській імперії.

Вагомий внесок у дослідження проблем, що нас цікавлять, зробив О. О. Фурсенко. Його робота "Боротьба за розділ Китаю та американська доктрина відкритих дверей, 1895–1900", присвячена дослідженню міжнародних відносин на Далекому Сході після завершення японо-китайської війни (1894–1895), заслуговує на окрему увагу [9]. Спираючись на чисельні опубліковані та архівні документи, автор доводить, що провідна роль у формуванні експансіоністських поглядів Вашингтону належала торгово-промисловим колам, представники яких безпосередньо входили до складу американського уряду та, таким чином, приймали активну участь у проведенні зовнішньої політики США в Китаї, спрямованої на встановлення переважаючого торгівельного, а згодом – і політичного впливу.

Окремо слід згадати класичну працю Г. Л. Бондаревського "Англійська політика та міжнародні відносини в басейні Перської затоки. Кінець ХІХ – поч. ХХ ст.", яка є справжньою енциклопедією історії міжнародних відносин кінця ХІХ ст. [10]. На основі використання унікальних джерел авторові вдалося розкрити характерні риси зовнішньополітичного курсу Великобританії не тільки на Середньому Сході, але і в інших регіонах, в тому числі – й на Далекому Сході. Детально досліджено боротьбу думок та поглядів всередині британського суспільства, виділено основні угруповання правлячих кіл та їх вплив на зовнішню політику Уайтхолла.

Необхідно відзначити і колективні монографії, що мають безпосереднє відношення до теми дослідження. Це такі роботи як "Історія дипломатії" та "Міжнародні відносини на Далекому Сході (1870–1945)" [11; 12].

В "Історії дипломатії" особливу значущість для нашого дослідження має другий том, який було видано у 1945 р. Один з розділів цього видання академік В. Хвостов присвятив безпосередньому аналізу міжнародних відносин у Тихоокеанському регіоні у період, що вивчається.

Неабиякий інтерес викликає і робота "Міжнародні відносини на Далекому Сході (1870–1945)", автори якої, спираючись на широку джерельну базу російських архівів, окрім іншого, розглядають історію зовнішньої політики Вашингтону на Далекому Сході від 70-х рр. XIX ст. до кінця Другої світової війни. Політика уряду Сполучених Штатів розглядається в контексті міжнародних відносин того часу.

Свій внесок у висвітлення проблем, пов'язаних з історією міжнародних відносин на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст. зробили і сучасні російські вчені. В останні роки з'явилися роботи з використанням раніше недоступних для широкого кола документів з архівних сховищ та приватних колекцій не лише європейських держав, але й Росії, США, Японії та Китаю. Для більшості з них характерне прагнення подолати стереотипи та догми у дослідженні проблеми, скласти об'єктивне уявлення про характер та особливості боротьби держав за панування на Тихому океані. Автори намагаються привернути увагу сучасних політиків до вивчення витоків та причин низки нерозв'язаних до сьогодні конфліктів та протиріч між провідними країнами, що мають значні інтереси в азіатсько-тихоокеанському регіоні.

Однією з таких робіт, присвячених зовнішній політиці США, є дослідження російського вченого І. М. Кравченко "Дипломатична історія США (1877–1919)" [13]. Характерною рисою цієї праці є прагнення автора подивитися по-новому, уникаючи ідеологічних кліше, на події сторічної давності та оцінити наслідки діяльності тих політичних діячів, що керували політикою держави на той час. Також слід зазначити роботи Е. А. Іваняна, Є. Ю. Сергеева, В. В. Согріна та ін., що також досліджують політику провідних країн світу на Далекому Сході [14].

Таким чином, радянська та російська історіографія щодо проблем англо-американських відносин на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст. достатньо численна. Проте, аналіз наявної літератури дозволяє переконатись у необхідності подальшої розробки проблеми. Разом з тим, наявність різноманітних документальних матеріалів створює об'єктивну можливість для досягнення цієї мети.

Література

1. **Аварин В.** Борьба за Тихий океан. Агрессия США и Англии, их противоречия и освободительная борьба народов / В. Аварин – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 671 с.; Аварин В. Борьба за Тихий океан. Японо-американские противоречия / В. Аварин – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. – 467 с.; Романов Б. А. Россия в Маньчжурии (1892–

1906). Очерки по истории внешней политики самодержавия в эпоху империализма / Б. А. Романов. – Л., 1928. – 605 с.; Тарле Е. В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.) / Е. В. Тарле. – М.: Наука, 1965. – 428 с. 2. **Аварин В.** Борьба за Тихий океан. Японо-американские противоречия / В. Аварин. – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. – 467 с. 3. **Аварин В.** Борьба за Тихий океан. Агрессия США и Англии, их противоречия и освободительная борьба народов / В. Аварин. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. – 671 с. 4. **Зубок Л. И.** Очерки истории США (1877–1918) / Л. И. Зубок. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 299 с., илл.; Кравченко И. Н. Дипломатическая история США (1877–1919) / И. Н. Кравченко. – М.: Научная книга, 2002. – 368 с.; Нарочницкий А. Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895 / А. Л. Нарочницкий. – М.: Мысль, 1972. – 898 с.; Согрин В. В. Политическая история США XVII–XX вв. / В. В. Согрин. – М.: Издательство "Весь Мир", 2001. – 400 с. 5. **Нарочницкий А. Л.** Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895 / А. Л. Нарочницкий. – М.: Мысль, 1972. – 898 с. 6. **Бродский Р. М.** Американская экспансия в Северо-Восточном Китае, 1898–1905 / Р. М. Бродский. – Л.: Издательство Львовского университета, 1965. – 166 с.; Гальперин А. Англо-японский союз (1902–1921) / А. Гальперин. – М.: ОГИЗ. Гос. изд-во полит. литературы, 1947. – 448 с.; Ерусалимский А. С. Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX в. / А. С. Ерусалимский. – М.-Л.: Наука, 1948. – 754 с.; Зарина Л. Л. Британский империализм в Китае (1896–1901) / Л. Л. Зарина, С. Г. Лившиц. – М.: Наука, 1970. – 247 с.; Ротштейн Ф. А. Международные отношения в конце XIX века / Ф. А. Ротштейн. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1960. – 705 с.; Дементьев И. П. Идеиная борьба в США по вопросам экспансии на рубеже 19–20 вв. / И. П. Дементьев. – М.: Издательство Московского университета, 1973. – 368 с.; Сладковский М. И. Китай и Япония / М. Сладковский. – М.: Наука, 1971. – 336 с. 7. **Белявская И. А.** Теодор Рузвельт и общественно-политическая жизнь США / И. А. Белявская. – М.: Наука, 1978. – 308 с. 8. **Горелик С. Б.** Политика США в Маньчжурии в 1898–1903 гг. и доктрина "открытых дверей" / С. Б. Горелик. – М.: Издательство восточной литературы, 1960. – 195 с. 9. **Фурсенко О. О.** Борьба за раздел Китая и американская доктрина открытых дверей, 1895–1900 / О. О. Фурсенко. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1956. – 237 с. 10. **Бондаревский Г. Л.** Английская политика и международные отношения в районе Персидского залива / Г. Л. Бондаревский. – М.: Наука, 1968. – 542 с. 11. **История дипломатии:** в 3 т. / [сост. В. М. Хвостов]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1963. – Т. II. – 1963. – 820 с. 12. **Международные**

отношения на Дальнем Востоке (1870–1945) / [ред. Е. М. Жуков]. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. – 790 с. 13. **Кравченко И. Н.** Дипломатическая история США (1877–1919) / И. Н. Кравченко. – М.: Научная книга, 2002. – 368 с. 14. **Иванян Э. А.** История США: Пособие для вузов / Э. А. Иванян. – М.: Дрофа, 2004. – 576 с.: илл.; Сергеев Е. Ю. Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке, 1897–1903 / Е. Ю. Сергеев. – М.: ИВИ РАН, 1998. – 230 с.; Согрин В. В. Политическая история США XVII–XX вв. / В. В. Согрин. – М.: Издательство "Весь Мир", 2001. – 400 с.

Богданова Т. Г. Советская и российская историография англо-американских отношений на Дальнем Востоке в конце XIX – начале XX вв.

В статье проанализированы основные работы советских и российских исследователей, посвященные англо-американским отношениям на Дальнем Востоке в конце XIX – начало XX вв.

Ключевые слова: Великобритания, США, Дальний Восток, международные отношения.

Богданова Т. Г. Радянська та російська історіографія англо-американських відносин на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті подано аналіз основних праць радянських та російських дослідників, присвячених англо-американським відносинам на Далекому Сході наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Великобританія, США, Далекий Схід, міжнародні відносини.

Bogdanova T. G. Soviet and Russian historiography of the British-American relations on the Far East at the end of XIX – beginning XX cr.

The article deals with the analysis of the main works of the Soviet and the Russian researchers, devoted to studying of the British-American relations on the Far East at the end of XIX – beginning XX centuries.

Keywords: Great Britain, USA, Far East, foreign relations.

УДК 930.2

В. Б. Звагельський

**КАЯЛА У "СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ"
(ДО 825-РІЧЧЯ ГЕНІАЛЬНОГО ТВОРУ)**

Серед багатьох питань вітчизняної історії окреме місце посідають події, оспівані у "Слові о полку Ігоревім" і детально описані в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах. Йдеться про похід сіверських полків під проводом Ігоря Святославича у Половецький Степ навесні 1185 р. До сьогодні не до кінця з'ясованою залишається низка питань, пов'язаних з історико-географічними та хронологічними реаліями походу. Зокрема, потребують деталізації маршрут військ, локалізація ключових пунктів (Шелом'яні, річок Сальниця та Сьюрлій). Окрім цього, існують зовсім протилежні погляди стосовно річки Каяла, на берегах якої і відбулися трагічні події, в результаті яких були вщент розгромлені руські полки, а усі князі потрапили у половецький полон. Таким чином, з'ясування місця знаходження цієї річки і досі є актуальним.

У цій статті ми розглянемо існуючі версії щодо останньої проблеми і спробуємо накреслити шляхи її вирішення.

Назва "Каяла" згадується у "Слові о полку Ігоревім" 6 разів: "Ту ся копіємь приламати, ту ся саблямь потручяти о шеломы половецькыя, на реце на Каяле, у Дону Великаго", "Съ тоя же Каялы Святоплькъ повелея отца своего между угорьскими иноходьци ко святей Софїи къ Києву", "Ту ся брата разлучиста на брезе быстрой Каялы", "...кають князя Игоря, иже погрузи жирь во дне Каялы, реки половецькыя, рускаго злата насыпаша", "На реце на Каяле тьма светъ покрыла", "Полечю, – рече, – зегзицею по Дунаеви, омочю бебрянь рукавъ въ Каяле реце" [1, с. 115].

Один раз згадується Каяла і в Іпатіївському літописі: "Наведе на ня Господь гнев свой, в радости место наведе на ны плачь и во веселье место желю на реце Каялы" [2, стб. 642–643].

П'ять випадків вживання іменника безпосередньо стосуються подій походу 1185 р., один ("Съ тоя же Каялы...") – у переносному значенні, як відсилка до подій 1078 р. (битва на Нежатиній ниві поблизу Чернігова) або 1096 р. (битва Святополка Ізяславича з половцями біля Переяслава), і походу Ігоря Святославича не стосується.

Проблема локалізації Каяли має кілька аспектів, хоча місця текстів зі згадками цієї назви досить прозорі і не викликають складностей при прочитанні. Питання викликає саме місце знаходження цього об'єкта. Історіографія означеної проблеми нараховує десятки публікацій, починаючи від часу першого видання "Слова о полку Ігоревім" у 1800 р. У досить ґрунтовній статті О. Г. Боброва, вміщеній в "Энциклопедии "Слова о полку Игореве", здійснено аналіз існуючих версій і гіпотез із означеного питання [3, с. 31–36]. Але у ній враховані не всі відомі (на час виходу вказаної праці у 1995 р.) публікації і,

звичайно, не могли бути враховані новітні роботи. Певною мірою заповнити існуючу на сьогодні лакуну покликана і ця стаття.

Втім, не всі дослідники схильні взагалі розглядати Каялу як реально існуючу річку, а вбачають у цій назві метафору, символічне означення річки печалі, туги або навіть каяття. При чому, що характерно, саме ті географічні об'єкти, які не вдається локалізувати, і відносяться багатьма дослідниками до символічних означень. Це, окрім власне Каяли, річка Сюурлій, Шеломянь і навіть Тмуторокань. Місце розташування останньої на півострові Тамань не викликає сумнівів, а от згадки про неї у "Слові" часто сприймаються як символ недсяжних мрій Ігоря Святославича.

Першим, хто висловив припущення, що під назвою Каяла слід розуміти не назву річки, а символ, був історик М. Ф. Грамматін: "Не оттого ли Каяла и название получила, что Русские каяли Игорево предприятие?" [4, с. 158, прим. 89]. Пізніше до такої думки приєднався П. П. Вяземський. Також від дієслова "каяти" виводив назву річки і П. Є. Ваденюк, причому ототожнюючи її з р. Сюурлій, що була десь поруч з р. Тор [5, с. 57–58].

Навіть такий вдумливий дослідник як Є. В. Барсов у 2-му томі свого відомого дослідження схильний був тлумачити цю назву як і П. Є. Ваденюк [6, с. 188–189], а у 3-му томі, після детального аналізу усіх згадок імені річки, дійшов висновку, що під Каялою слід розуміти Дон з його притоками, "но этот Дон оказался рекой Каялою" [7, с. 356]. Аналогічних точок зору дотримувалися В. М. Перетц, М. К. Гудзій та ін.

Академік О. С. Орлов у 1938 р. навіть зазначав, що річок з назвою Каяла у Приазов'ї не збереглося і що це ім'я "вполне применимо к Кальмиусу" [8, с. 104].

У ґрунтовній статті з промовистою назвою "Глагол "каяти" и река Каяла в "Слове о полку Игореве" Л. О. Дмитрієв з лінгвістичної позиції аналізує вказані лексеми, віддаючи перевагу метафоричному сприйняттю: "название Каяла произошло от глагола "каяти" в значении – жалеть, оплакивать. В этом случае Каяла значит – река смерти, печали, скорби; гибельное место" [9, с. 36]. Також вчений обстоє думку, що саме таке – символічне – використання імені річки цілком відповідає всьому літературно-художньому методу автора "Слова", і що ця назва була дана якійсь іншій річці, "носящей какое-то иное географическое наименование" [9, с. 31, 35].

Відомий історик і археолог М. Ю. Брайчевський вважав, що Каяла – назва, утворена від дієслова "каяти", отже це – "річка ганьби" і водночас – "річка жалю", і "що цією назвою київський літописець – в унісон до Ігорової пісні – позначає ту ж таки річку Сюурлій" [10, с. 105]. Аргументація цього вченого досить струнка – там де у "Слові" названо Каялу, у літописі – Сюурлій, отже, у "Слові" останню назву "замінено емоційно насиченим евфемізмом, а в такому разі стає очевидним, що "Каяла" не є гідронімом і шукати її на карті – справа безнадійна" [10, с. 174].

Оригінальний варіант прочитання нещодавно запропонував Б. І. Яценко. Він створив методом "палеографічної трасології" реконструкцію тексту "Слова", яким він мав би бути у XVII ст., в результаті чого у багатьох

місцях змінився словоподіл і виникли нові кон'єктури. Таким же дивним чином дослідник "прочитав" і фразу Іпатіївського літопису, де згадується Каяла: "і во весельє место желю на реце Каялы". На думку дослідника, "желя" і "каялы" – синоніми, тому і читати слід "желю нареце каялы". Тобто, річки тут взагалі немає, а є дієслово "нарицати". Б. І. Яценко вважає, що Автор використав це повідомлення літопису, створивши "поетичний трагічний образ ріки Каяли" [11, с. 301].

Не погоджуючись з самим підходом, вкажемо лише на кілька причин. По-перше, спочатку треба довести, що літопис є первинним відносно "Слова" (полеміка з цього приводу триває вже понад півтори сотні років!); по-друге, якщо й погодитися з попередньою позицією, то дуже дивним було б коли геніальний Автор, твір якого відрізняється надзвичайним рівнем поезики, надихався канцелярсько-протокольною мовою літопису. І третє. Кожна новація (навіть на рівні однієї літери) має бути абсолютно аргументованою – кон'єктура ж Б. І. Яценка має єдину аргументацію: "на мою думку" [11, с. 301].

Схиляється до символічного означення Каяли і автор одного з новітніх досліджень Л. О. Гурченко [12, с. 29]. Також поетичним, образним ім'ям Каяла, на думку сучасного дослідника Ю. В. Подлипчука, названо у "Слові" ту річку, яку у літописі названо Сюурлієм [13, с. 105, 109].

Сучасний вчений В. П. Тимофєєв у талановитій монографії з характерною назвою "Другое Слово о полку Игореве", що побачила світ нещодавно, вже після смерті автора, трактує Каялу як "реку покаяния и искупления" [14, с. 328].

Отже, відмова від пошуків реального географічного відповідника писемній інформації, на наш погляд, є певною мірою визнанням неспроможності суто лінгвістичними методами вирішити дану проблему. Такий песимістичний підхід не можна вважати конструктивним. Досить категоричне твердження Л. О. Дмитрієва щодо назви Каяли не має під собою ніякого підґрунтя, адже у творі десятки об'єктів названо своїми власними іменами, більшість яких дожили до нашого часу майже без змін. Чому саме цю річку, що посідає у творі головне місце, оскільки на її берегах і сталася велика трагедія, Автор мав ховати за метафорою? Інша справа – синонімічне і семантичне зближення різних за змістом лексем (каяти і р.Каяла) – якраз то повністю і відповідає його художньому методу. Цілком погоджуючись щодо розуміння дієслова "каяти" як жаліти або, навіть, дорікати, ми ніяк не згодні з трактуванням назви р. Каяла як похідним від дієслова, а не власним ім'ям реальної річки.

З таким підходом не погоджується і відомий лінгвіст Є. С. Отін, оскільки, вважає вчений, це був би поодинокий випадок вживання тюркізму у "Слові" з абстрактним значенням і чи не єдиний взагалі давньоруський топонім, що виник завдяки каламбуру [15, с. 37].

Дещо змінилася ситуація коли до розгадки назви підключилися лінгвісти-тюрколози, зокрема М. Фасмер, К. Г. Менгес, М. О. Баскаков, І. Г. Добродомов, які почали пропонувати різноманітні варіанти розшифровки, виходячи з матеріалів тюркських мов, зокрема: скеля, скеляста, кам'яна,

швидкий потік, водоспад, жорстока, злочинна, сумна, така, де багато осоки, з вузьким берегом між скелями та ін.

Отже, як бачимо, такий різнобій варіантів прочитання ніяк не сприяє вирішенню надзвичайно складного і важливого питання. Очевидно все-таки праві ті вчені, які трактують лексему як тюркську, слушно аргументуючи це ареалом поширення у Приазов'ї потужного тюркського лексичного шару. При чому, що характерно, дослідники тюркської етимології вважають Каялу реальною річкою, інші, прихильники руської етимології, – лише символом печалю і каяття. Правда, є й дослідники, які зближають обидва пояснення, мовляв тюркську назву в давньоруському мовному середовищі могли сприймати як знайоме слово.

О. І. Попов у статті "Заметка к "Слову о полку Игореве", не погоджуючись, що Каяла – символічне ім'я, наводить переконливі приклади з західноєвропейських та давньоруських творів XII–XIII ст., в яких спостерігається схожа гра слів, як і у "Слові" (кають–Каяла), і стверджує, що Каяла – назва реальної річки [16, с. 181].

Таке переосмислення іншомовних слів – контамінація – взагалі поширене явище. Окрім цього, слід враховувати специфіку "Слова" з його надзвичайно широким полісемантизмом. Узагальнюючи таку думку, досить виразно і, на наш погляд, вдало висловився відомий лінгвіст Б. Г. Гаспаров: "явное присутствие аллегории в названии реки Каялы отнюдь не означает, что данное название лишено какого-либо реального соответствия" [17, с. 131–132]. Це підтверджується і прямою вказівкою "Слова", де Каялу названо "река половецкая".

Тепер перейдемо до гіпотез, що складають другий комплекс, в основі якого лежить погляд на Каялу як на реальний географічний об'єкт – річку.

М. М. Карамзін був першим, хто спробував прив'язати деякі географічні об'єкти давньоруських писемних джерел до географічних реалій. Каялою видатний історик вважав притоку Дона р. Кагальник [18, с. 63–64].

Один із перших дослідників, який спеціально займався дослідженням географії Ігорового походу, історик П. Г. Бутков висунув припущення, що Каялу слід ототожнювати з Кальміусом [19, с. 53].

Погоджується з думкою П. Г. Буткова і відомий дослідник Слобожанщини Д. І. Багалій: "Все говорит в пользу того, что Игорь был недалеко от Азовского моря, имел дело с Половцами Лукоморскими" [20, с. 251].

В. О. Афанасьєв, наводячи приклади з новітньої історії, зокрема походу армії "под водительством тов. Ворошилова против немецких интервентов и белоказак" від Луганська до Царицина, зазначає, що особлива небезпека була в районі лівої притоки Сіверського Донця – Бистої, яку дослідник і ототожнює з Каялою [21, с. 51–52].

Складність і нерозробленість історико-географічних питань походу Ольговичів 1185 р. яскраво відбилися у науковому доробку відомо фахівця з історичної географії К. В. Кудряшова, зокрема і на зміні його поглядів. Так, у статті 1937 р. з велеречивою в дусі XIX ст. назвою "Историко географические

сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г." вчений, спираючись на дані "Книги Большому Чертежу", ототожнює Каялу з Калкою (Калками) – сумновідомою за подіями 1223 р., яку, в свою чергу, ототожнює з сучасними Кальміусом і його притокою Кальчиком [22, с. 56, 59–63].

Через десять років у статті "Слово о полку Игореве" в историческом освещении", присвяченій тим же питанням, К. В. Кудряшов прискіпливо аналізує праці деяких попередників (М. Я. Арістова, В. О. Афанасьєва), спростовує їхні версії і, переглянувши свою попередню позицію, обгрунтовує думку, що Каялу слід ототожнювати з притокою Голої Долини – Макатихою [23, с. 75, 84]. При цьому автор у посиланні зазначив, що характеристику Макатихи повідомив йому археолог М. В. Сібільов [23, с. 93].

У наступній великій праці 1948 р. "Половецкая степь. Очерки исторической географии" повторюються приблизно ті ж погляди, але з деякою невпевненістю: "Можна считать Каялой реку Макатиху" [24, с. 144]. Незважаючи на захоплені слова академіка Л. С. Берга у передмові до вказаної роботи стосовно того, що К. В. Кудряшов пропонує новий і "безусловно верный вариант пути Игоря" [24, с. 3], вчений у наступній своїй книзі 1959 р. "Про Игоря Северского, про землю Русскую" відмовляється від обох своїх попередніх гіпотез і висуває нову. Тепер він пропонує вбачати у Каялі р. Кам'янку (точніше – Мокру Кам'янку), що протікає в чотирьох верстах від Ізюмського кургану і впадає у Сіверський Донець між Ізюмом і Осколом. Аргументація дослідника полягає у тому, що "характеристика Макатихи означает, что это не "каменистая" река и, значит, ее нельзя считать Каялой" [25, с. 45], а слід вважати Кам'янку в силу повної відповідності її назви з назвою Каяли у значенні "каменистая" [25, с. 46].

Надзвичайно критично відгукнувся на праці К. В. Кудряшова російський історик-емігрант Сергій Лєсной (Парамонов) і запропонував своє бачення проблеми. Він вважав, що Каяла – це права притока Донця, що нині змінила свою назву і зветься "Кагальник" или "Куяльник", "или что-то в этом роде /.../ одна из речек в стыке Донца с Доном" [26, с. 167, 169–170]. На час виходу праці (С. Лєсной працював над своєю роботою у 40–50-х рр. ХХ ст.) "что-то в этом роде" шукали дослідники вже понад півтора століття.

Погоджуючись з П. Є. Вадєнюком, що Каялу слід шукати в районі р. Тор, відомий краєзнавець і археолог М. В. Сібільов ідентифікував Сюурлії з р. Гола Долина, а Каялу – з її притокою річечкою Макатиха [27, с. 108, 110–112]. При цьому слід зазначити, що стаття, в якій викладені ці міркування, була посмертно опублікована у 1950 р., тобто вже після виходу праці К. В. Кудряшова з версією про Макатиху. Але у 1943 р. М. В. Сібільов виголосив усно її зміст в Уфі, де під час доповіді був присутнім і К. В. Кудряшов. Отже, пріорітет щодо "макатихинського" варіанту, без сумніву, належить М. В. Сібільову.

Військовий інженер генерал-лейтенант В. Г. Федоров у книзі "Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла", наводячи численні приклади з історії військового мистецтва, починаючи з часів Івана

Грозного і закінчуючи Великою Вітчизняною війною, розраховує швидкість пересування кінноти і піхоти і, у сукупності з відомими даними хронології походу Ольговичів, визначає ареал пошуків Каяли. Згідно його гіпотези Сюрлій – це нинішня р. Орілька, а Каяла – р. Кривель, яка протікає поруч з місцем злиття Орїлі з Орількою [28, с. 73].

Окремо слід зупинитися на позиції академіка Б. О. Рибакова. Тонкий знавець історіографії і джерел, археолог і історик в багатьох своїх працях велику увагу присвятив саме географії походу Ольговичів. В силу великого авторитету і широко відомим книгам, що виходили значними тиражами, його погляди набули визнання у багатьох науковців і стали популярними у широкого загалу читачів. Втім, з часом погляди видатного вченого зазнавали корекції, тому вважаємо доцільним зупинитися на означеному питанні. Так, у відомій монографії "Слово о полку Игореве" и его современники" (1971 р.) Б. О. Рибаків висловлює твердження, що Сальниця, яка згадується під час походів Мономаха 1111 р., Ігоря 1185 р. і у "Книзі Большому Чертежу" – одна і та ж річка на околиці м. Ізюм, яку він і бере за відправну точку подальших розрахунків. Далі, на відміну від більшості попередників, вчений наполягає, що Каялу слід шукати в басейні Дніпра, а не Дона, оскільки Ярославна, знаходячись у Путивлі на Сеймі (басейн Дніпра), звертається:

"О, Днепре Словугицю! /.../

Възлелей, господине, мою ладу ко мне,

А бых не слала к нему

слез на море рано!"

Вчений дивується, що ніхто раніше не звертав уваги на цю пряму вказівку, адже Ярославна могла "обращаться к Днепру с такой просьбой только в том случае, если река Каяла находилась в бассейне Днепра". Далі дослідник досить категорично зауважує: "Все варианты определения места битвы Игоря с Кончаком, основывающиеся на созвучиях названий рек в бассейне Северского Донца или Дона, *должны быть признаны непригодными*" і перелічує варіанти М. М. Карамзіна, П. Є. Ваденюка, В. О. Афанасьєва, К. В. Кудряшова, М. В. Сибільова, В. І. Стеллецького, В. М. Глухова [29, с. 222. Виділено Б. О. Рибаківим. – В. 3.].

Зрештою, Б. О.Рибаків погоджується з версією Є. В. Барсова, підтриманою і додатково аргументованою філологами В. М. Перетцем, М. К. Гудзієм, Л. А. Дмитрієвим, вважаючи за можливе відмовитися від пошуків Каяли на географічній карті, визнаючи правильною барсовську формулу – "Каяла-река – Жаль-река" [29, с. 223–224].

У статті 1985 р. вчений вже дещо інакше підходить до цієї проблеми і все ж такі намагається прив'язати основні орієнтири – Сюрлій і Каялу – до місцевості. Виходячи з хронології подій, він відраховує від Ізюмської Сальниці відстань у діапазоні 40–80 км, де за 65 км від неї знаходяться кілька річок з однаковим коренем на -бик. При цьому, згідно деяких гіпотез, одне із значень назви Сюрлій як раз і означає "багато биків". Неподалік же, за 16 км, є камениста яруга "Скелеватий", що тюркською перекладається як Каяла [30, с. 42].

В останній своїй великій праці Б. О. Рибаків, дотримуючись попередньої методики розрахунків відстаней від Ізюмської Сальниці, вважає, що р.Гнилуша, яка є єдиною річкою на плато, де усі інші мають "бичі" назви, і є Сюурлієм – лівою притокою Самари (басейн Дніпра), а неподалік – вже згадувана яруга Скелеватий, що, на думку вченого, повністю відповідає тюркському імені Каяли "qajaly" і впадає у Бик поблизу сучасного с. Славянка [31, с. 74].

Таким чином, як бачимо, спостерігається значна еволюція поглядів вченого, основана на нових спостереженнях і відкриттях як власних, так і інших вчених.

У кількох працях торкалася проблеми Каяли і відомий археолог С. А. Плетньова. Не виходячи за межі традиційних уявлень про похід Ольговичів 1185 р., дослідниця повністю погоджується з Б. О. Рибаківим щодо знаходження Каяли і додатково аргументує це результатами власних польових досліджень. Так, пише дослідниця, під час археологічної розвідки 1970 р. було з'ясовано, що лівий берег Самари дуже заболочений, джерела часто є солоними, а населення і нині трапляється рідко. У кінці ж XII ст. цей район, вважає С. А. Плетньова, був зовсім незаселеним і саме сюди "половцы и подманили Игоря" [32, с. 274]. Аналогічні думки повторюються і в іншій роботі цього автора [33, с. 31].

Підсумовуючи багатолітні дослідження, С. А. Плетньова у монографії "Половцы" знову досить детально аналізує стосунки Ігоря Святославича з половцями і, зупиняючись на реаліях походу 1185 р., вже як твердження пише про Гнилушу (Каялу), яка вповні відповідає своїй назві, а навколо неї – "пустота и солончаки. Это был гиблый, необитаемый участок степи – страшный мешок, в который коварно заманили удалых, но не очень дальновидных русских князей". Дослідницю просто "диво берет, почему ни одному князю не пришло в голову побережья" [34, с. 163].

Питанням географії походу 1185 р. було присвячено кілька статей дніпропетровського дослідника М. Т. Гойгел-Сокола, основні положення яких були викладені ним в авторефераті кандидатської дисертації. Остання так і не була захищена, хоча окремі спостереження заслуговують на увагу. Стосовно Каяли автор пише, що скоріш за все це р.Мала Балаклійка – права притока Середньої Балаклійки [35, с. 15, 20–21].

У великій статті "Поход Игоря в 1185 году. Место битвы", опублікованій у головному науковому історичному журналі СРСР, військовий інженер Г. Є. Пядишев проводить своєрідну ревізію існуючих версій щодо історико-географічних питань. Так, дослідник зазначає, що немає підстав ототожнювати Ізюмський курган – гору Кременець – з Шеломянем "Слова", і сюди ж прив'язувати Сальницю. В результаті досить зваженої аргументації він переносить усі головні події на північ і ідентифікує Сюурлій з Гнилицею, а Каялу – з Крайньою Балаклеєю [36, с. 60, 64–65]. При цьому Г. Є. Пядишев залишає без уваги, до речі як і багато інших дослідників, прямі вказівки джерел на те, що події розгорталися значно південніше. Тут слід зауважити, що

О. Г. Бобров вважає варіант Г. Є. Пядишева переконливо аргументованим обґрунтуванням верхньодонецької версії місця битви [37, с. 198].

У кількох працях харківський дослідник М. Ф. Гетьманець, наводячи нові аргументи щодо ототожнення Сальниці "Слова" і "Книги Большому Чертежу", традиційно бере за точку відліку Ізюмський вузол. Вчений аналізує три варіанти К. В. Кудряшова, на яких ми вже зупинялися, і М. В. Сібільова, і схиляється до точки зору останнього. Вчений переконаний, що Каяла в перекладі з тюркської означає "скеляста". При цьому він спростовує думку К. В. Кудряшова, що ніби-то Макатиха не несе в собі ознак річки "кам'янистої", а навпаки, на основі гідрологічних та геологічних досліджень доводить, що "каменные глыбы в виде скал покрывали склоны балки, в которой течет ручей Макатиха" [38, с. 49, 123]. При цьому, як здається, М. Ф. Гетьманець дещо вступає у протиріччя з цією версією. На наступній сторінці своєї книги вчений наводить цифри про кількість назв з "кам'янистим" коренем: у басейні Сіверського Донця – 24, Дніпра – 9, Міуса – 6, кілька назв відносяться до басейнів Кальміуса та Молочної [38, с. 125]. Отже очевидно, що наявність лише ознак "кам'янистості" у назвах річок не може бути вирішальним аргументом.

Розглянувши варіанти місця трагічної битви, запропоновані В. О. Афанасьєвим, М. В. Сібільовим, К. В. Кудряшовим та В. М. Глуховим, відомий дослідник "Слова" В. І. Стеллецький в цілому погоджується з варіантом В. О. Афанасьєва, лише дещо корегує – Сюурлій ототожнює з Каялою і під назвою останньої вбачає ліву притоку Донця – сучасну р. Калитва. При цьому вчений висуває дещо несподіваний аргумент, мовляв таке припущення залишається у науці єдиним неспростовним [39, с. 249].

Дещо окремо від більшості поширених версій виглядає точка зору на Каялу П. Я. Коржа. Автор прокладає шлях Сіверських полків з півночі на південь Муравським шляхом. Позитивним, на наш погляд, є те, що П. Я. Корж не протягує маршрут до Ізюмського вузла. Обґрунтовуючи свою гіпотезу, що Сюурлій – це р. Оріль, а Каяла – ліва притока останньої – р. Орілька, автор за точку відліку бере Сальницю, що є цілком логічним, яку вважає за р. Мжа [40, с. 102–103]. При цьому залишається дуже сумнівним ототожнення останньої з Сальницею. Ця гіпотеза на нинішньому етапі не витримує критики, втім вона, за суттєвих корекцій і уточнень, заслуговує на подальшу розробку.

Історик і географ І. П. Сирнев, спираючись на гідроніми з відповідним коренем, вважає, що Каяла є назвою реальної річки, яку слід шукати поблизу Азовського моря [41, с. 127].

У 2006 р. вийшла друком робота А. Ю. Чернова з дещо незвичною назвою "Хроніки изначного времени". Питанню локалізації Каяли в ній присвячено окремий розлогий, на 40 сторінок (с. 255–294), розділ знову з оригінальною назвою "Второе имя реки Каялы", де автор, інколи дещо надмірно захоплюючись публіцистикою, розглядає деякі вже існуючі версії і пропонує власне бачення перебігу подій саме походу і битви. Оскільки книга належить перу відомого петербурзьського вченого і перекладача "Слова о полку Ігоревім", який тепер зайнявся й історико-географічно-археологічними студіями походу

Ольговичів, є потреба дещо детальніше зупинитися на піднятому у книзі питанні про Каялу.

Схиляючись до версії В. О. Афанасьєва, А. Ю. Чернов уточнює, що Каяла – ліва притока пониззя Сіверського Дінця. З посиланням на історіографічну статтю О. Г. Боброва (її ми згадували на початку цієї розвідки), автор перелічує "все известные версии локализации Каялы" і нараховує їх 24 [42, с. 270–271]. Але у якісній, з елементами аналітики статті О. Г. Боброва картина виглядає зовсім інакше. Там подано 5 варіантів, в кожному з яких згруповано (за географічним принципом) існуючі на той час (до 10.01.1994 р., коли цей том "Енциклопедии" було підписано до друку) версії, висунуті тридцятьма трьома вченими. Окрім цього, автор подекуди взагалі демонструє неухважність. Так, відомий дослідник географії "Слова" М. Ф. Гетьманець, який у багатьох роботах обстоює Середньодонецький варіант (Каяла – Макатиха), потрапив у А. Ю. Чернова до прихильників Надазовського варіанту, а фактично перший розробник Середньодонецького варіанту М. В. Сібільов перетворився на "Сибиллова" [42, с. 270].

Позитивним є сприйняття А. Ю. Черновим імені Каяли як гідроніма, але, за переконанням автора, слід шукати не відповідність імені, а відповідність характеристиці, що її дав Автор – "быстрая".

З метою підтвердження своєї концепції у 2004 р. А. Ю. Чернов навіть організував історико-археологічну експедицію, мета якої полягала у пошуках поля, де наші війська п зазнали поразки, тобто місцевість на "березе быстрой Каялы". Провівши певні польові дослідження, було з'ясовано, що течія Бистої у чотири рази швидше Донця і у півтора – Калитви, звідси, мовляв, і назва [42, с. 289]. Також "легче всего было найти озеро" [42, с. 290] і петлі, що їх робить Бистрая, і "поле безводное", і шари піску, що за вісім століть змінили рельєф місцевості.

Також у перший день роботи на капустиному полі було піднято наконечник залізної стріли (саме так – не залізний наконечник, а залізна стріла, хоча на фото [42, с. 292] зображено залізний наконечник). Але, як слушно зауважує керівник експедиції, "одна стрела ничего не доказывает. Она могла быть выпущена в полет и в X, и в XV веке" [42, с. 290]. Далі була ще "цінна" знахідка – невеличке коване кільце. Тоді ж було оглянуто експозицію музею м. Біла Калитва, де зберігаються топори, кілька наконечників списів та фрагменти кольчуги.

Дивно, але виходить, що і А. Ю. Чернов, і його колеги не звернули увагу на тисячі різних за розмірами ставків і озер, тисячі поворотів річок у басейнах Дніпра і Дона, тисячі артефактів не просто, як пише автор, "древних", а науково датованих, що походять з інших гіпотетичних територій пошуків Каяли. Зрештою, сам А. Ю. Чернов визнає, що слід чекати, доки до цих матеріалів дійдуть руки професійних археологів [42, с. 293].

Результат такої роботи абсолютно передбачуваний і аби не високий авторитет А. Ю. Чернова як вдумливого і досвідченого вченого, не було б сенсу зупинитися на ній. Виразно проглядається бажання, всупереч фактам і

виробленим століттями методикам, перемістити географію ключових подій поближче до Дону.

У новій книзі луганського історика і краєзнавця В. І. Подова "Поход князя Игоря на половцев в 1185 году" сумнозвісна за подіями 1223 р. Калка ототожнюється з шуканою Каялою [43, с. 72, 122–123].

Отже, слід констатувати – вироблені за два століття гіпотези і версії в цілому зводяться до наступного. Каяла це: метафора, символ жалю і туги; метафоричне означення реальної р.Суюрлій; кілька гіпотетичних річок зі схожими або іншими назвами, розташованих на досить великих відстанях.

Таким чином, як бачимо, питання дуже далеке від однозначного вирішення і може скластися враження, що проблема Каяли відноситься до вічних проблем. Така ситуація обумовлена використанням одних і тих же досить малоінформативних джерел. Тож, треба спробувати вийти за це обмежене коло джерел.

Як приклад наведемо два комплекси інформації, що в силу різних причин залишилися поза увагою дослідників. Перший, переконані, ніяк не можна ігнорувати ареал поширення "каяльських" гідронімів (Каялга, Каяли Кулак, Каялишан, Каяли Джуюшан) в Надазов'ї. На це "каяльське" гніздо вже звертали увагу лінгвісти [15, с. 32–33, 37].

Втім, маємо ще одне важливе свідчення німецького історика Тунманна, який у 1777 р. створив, а у 1784 р. видав друком німецькою мовою книгу "Кримське ханство". Цей історико-географічний та політико-економічний нарис російською мовою вперше було видано у 1936 р. у Сімферополі. Тунманн пише: "Эта обширная страна лежит на северной стороне Черного и Азовского морей и окружена со всех остальных сторон русскими владениями, от которых ее отделяют Каяли-Берт (каменистый Берт), иначе Большая Берда, Шилки-Су или Конские Воды" [44, с. 42]. Географічно ця Каяли-Берт цілком вкладається у вищеназваний ареал.

Ця робота німецького вченого зовсім випала з поля зору дослідників (в жодній роботі з історичної географії вона не згадується), оскільки її упорядник, редактор і перекладач М. Л. Ернст був репресований, а книга, що й так була видана малим тиражем, вилучена з обігу. Друге її репринтне і теж малотиражне видання побачило світ лише у 1991 р., про що ми вже сповіщали [45, с. 8–9].

Згадка Каяли Тунманном є надзвичайно важливою, тому що вона є найдавнішою, звичайно окрім джерел XII ст., з відомих на сьогодні.

Ще один комплекс змістовної і дещо несподіваної інформації став відомим лише нещодавно. Томські вчені-географи Г. І. Пелих та О. М. Малолетко на основі цілої низки гідронімів (р. Самара, її притока – р. Каяла (нині Пижина), її притоки – р. Яли, Сухі Яли та Мокрі Яли, р. Вовча Вода (нині р. Вовча), р. Кельчик, р. Тор), топонімів (с. Каялова, с. Самарово) та етноніму (самари) басейну середньої р. Об досить переконливо доводять, що ці назви були занесені до центрального Сибіру переселенцями з північного Приазов'я [46, с. 127–136; 47, с. 173–175]. Дослідники наводять низку суттєвих аргументів, які свідчать, що частина переселенців носила прізвище Каялови.

Згідно з місцевими переказами вони колись давно жили "біля теплого моря", далеко на заході, в басейні причорноморської Самари, що текла "посолонь", тобто у західному напрямку, але потім почалися "страшенні війни" і вони з кількома сусідніми родинами перебралися до Сибіру. Г. І. Пелих на численних прикладах з етнографії, археології, спираючись на власні спостереження і публікації інших авторів, доводить, що переселення з Приазов'я і, можливо, інших територій Древньої Русі відбулося у XIII–XIV ст., і що в ті часи існував "південний шлях" до р. Об [46, с. 131].

Отже, з цього "сибірського" матеріалу, на наш погляд досить переконливого, впливає, що певна частина населення дійсно була змушена переселитися на Середню Об, перенісши із собою низку імен своїх рідних річок. Коли саме це відбулося – чи у XIII–XIV ст., як вважають сибірські вчені, чи дещо пізніше, – в даному випадку не є принциповим. Важливий самий факт переселення. Інакше пояснити такий дивовижний збіг, коли в межах одного досить локальному регіону Сибіру наявне ціле гніздо назв, які майже точно повторюють назви з теж локальної території Північного Приазов'я, за нашим переконанням, неможна.

Насамкінець слід наголосити –цей надазовсько-каляльський ареал є дуже інформативним і додає оптимізму у справі розв'язання одного з найскладніших питань вітчизняної історії.

Література

1. Тут і далі "Слово о полку Игоревім" цитується за виданням: *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. – СПб.: "Дмитрий Буланин", 1995. – . – т.1. – С.8–16; без зазначення сторінок. 2. **Полное** собрание русских летописей. – М., 1962. – . – Т.2. Ипатьевская летопись. – 938 стб. 3. **Бобров А. Г.** Каяла / А. Г. Бобров // *Энциклопедия "Слова о полку Игореве"*. – СПб.: "Дмитрий Буланин", 1995. – . – Т.3. 4. **Грамматин Н. Ф.** Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною / Н. Ф. Грамматин. – М., 1823. 5. **Ваденюк П. Е.** Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? / П. Е. Ваденюк // *Труды III археологического съезда*. – К., 1878– . – Т.2. – С.51-61. 6. **Барсов Е. В.** "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси / Барсов Е. В. – М.: В университетской типографии, 1887– . – т.2. – 298 с. 7. **Барсов Е. В.** "Слово о полку Игореве" как художественный памятник Киевской дружинной Руси / Барсов Е. В. – М.: В университетской типографии, 1889– . – Т.3. – 539 с. 8. **Орлов А. С.** Слово о полку Игореве / А. С. Орлов. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 176 с. 9. **Дмитриев Л. А.** Глагол "каяти" и река Каяла в "Слове о полку Игореве" / Л. А. Дмитриев // *Труды Отдела древнерусской литературы*. – Л., 1953. – . – Т.IX. 10. **Брайчевський М. Ю.** Автор "Слова о полку Игоревім" та культура Київської Русі /

- М. Ю. Брайчевський. – К.: "Фенікс", 2005. – 552 с. 11. **Яценко Борис**. Історія першого видання "Слова о полку Ігоревім". – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. – 320 с. 12. **Гурченко Леонид**. Русские древности "Слова о полку Ігореве" / Леонид Гурченко. – М.: "Юс-Б", 2004. – 152 с. 13. **Подлипчук Ю. В.** "Слово о полку Ігореве": [научный перевод и комментарий] / Ю. В. Подлипчук. – М.: Наука, 2004. – 327 с. 14. **Тимофеев В. П.** Другое "Слово о полку Ігореве" / В. П. Тимофеев. – М.: Вече, 2007. – 432 с. 15. **Отін Є. С.** Гідроніми Східної України / Є. С. Отін. – Київ-Донецьк: Вища школа, 1977. – 156 с. 16. **Попов А. И.** Заметка о "Слове о полку Ігореве" / А. И. Попов // Русская литература. – 1969. – №4. 17. **Гаспаров Б. М.** Поэтика "Слова о полку Ігореве" / Б. М. Гаспаров. – М.: "Аграф", 2000. – 606 с. 18. **Карамзин Н. М.** История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М.: Книга, 1988. – Т.3. 19. **Бутков П. Г.** Нечто к Слову о полку Ігореве / П. Г. Бутков // Вестник Европы. – 1821. – №21. – Ч.121. – С.51–55. 20. **Багалея Д.** История Северной земли до половины XIV столетия / Д.Багалея // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. – К.,1882. – Вып.4. 21. **Афанасьев В.** Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Ігореве") / В. Афанасьев // Исторический журнал. – 1939. – №6. – С.45–56. 22. **Кудряшов К. В.** Историко географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. / К. В. Кудряшов // Известия Государственного Географического Общества. – Л.-М., 1937. – Т.69. – Вып.1. – С.52–66. 23. **Кудряшов К.В.** "Слово о полку Ігореве" в историко-географическом освещении / К. В. Кудряшов // Слово о полку Ігореве. Сборник статей. – М., 1947. – С.43–94. 24. **Кудряшов К. В.** Половецкая степь. Очерки исторической географии / К. В. Кудряшов. – М.: Государственное издательство географической литературы, 1948. – 162 с. 25. **Кудряшов К. В.** Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. / К. В. Кудряшов. – М.: Учпедгиз, 1959. – 94 с. 26. **Лесной С.** Златое слово Руси. Крах антирусских наветов / С. Лесной. – М.: Алгоритм, 2008. – 304 с. 27. **Сібільов М. В.** Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського / М. В. Сібільов // Археологія. – 1950. – Т.IV. – С.99–113. 28. **Федоров В. Г.** Кто был автором "Слова о полку Ігореве" и где расположена река Каяла. – М.: "Молодая гвардия", 1956. – 174 с. 29. **Рыбаков Б. А.** "Слово о полку Ігореве" и его современники / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1971. – 296 с. 30. **Рыбаков Б. А.** Историческая канва "Слова о полку Ігореве" / Б. А. Рыбаков // Наука и жизнь. – 1985. – №8. 31. **Рыбаков Б. А.** Петр Бориславич: Поиск автора "Слова о полку Ігореве" / Б. А. Рыбаков. – М.: "Молодая гвардия", 1991. – 288 с. 32. **Плетнева С. А.** Донские половцы / С. А. Плетнева // "Слово о полку Ігореве" и его время. – М., 1985. 33. **Плетнева С. А.** Половцы / С. А. Плетнева // Исчезнувшие народы. – М., 1988. 34. **Плетнева С. А.** Половцы / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1990. – 208 с. 35. **Гойгел-Сокол М. Т.** Историко-географические аспекты "Слова о полку Ігореве": автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1978. 36. **Пядышев Г. Е.**

Поход Игоря в 1185 году. Место битвы / Г. Е. Пядышев // История СССР. – 1980. – №4. 37. **Бобров А. Г.** Пядышев Г. Е. / А. Г. Бобров // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". – СПб.: "Дмитрий Буланин", 1995. – . – Т.3. – 1995. 38. **Гетманец М. Ф.** Тайна реки Каялы / М. Ф. Гетманец. – Харьков: "ОВС", 2003. – 224 с. 39. **Слово** о полку Игореве: Древнерусский текст и переводы / [сост., вступ. статья, подготовка древнерусского текста и коммент. В. И. Стеллецкого]. – М.: Сов. Россия, 1981. – 288 с. 40. **Корж П. Я.** К вопросу об исторической основе "Слова о полку Игореве" / П. Я. Корж // Вісник Харківського університету. – 1988. – №327. 41. **Сырнев И. П.** Уточнение толкования географических названий по походу князя Игоря на половцев / И. П. Сырнев // Известия Академии Наук РАН. Серия географическая. – 1998. – №4. 42. **Чернов А. Ю.** Хроники изначального времени. "Слово о полку Игореве": текст и его окрестности / А. Ю. Чернов. – СПб.: Вита Нова, 2006. – 480 с. 43. **Подов В. И.** Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование / В. И. Подов. – Луганск: Знание, 2009. – 198 с. 44. **Тунманн.** Крымское ханство / Тунманн. – Симферополь: Таврия, 1991. – 96 с. 45. **Звагельський В. Б.** Щодо локалізації р. Каяла / В. Б. Звагельський // Сумська старовина. Збірка наук. праць. – Суми, 1996. 46. **Пелих Г. И.** Обские Каяловы о реке Каяле / Г. И. Пелих // Вопросы географии Сибири. – 1995. – Вып.21. – С.67–81. 47. **Малолетко А. М.** Как появилась река Каяла в Сибири? / А. М. Малолетко // Вопросы истории. – 2004. – №5. – С.173–175.

Звагельский В. Б. Каяла в "Слове о полку Игореве" (К 825-летию гениального произведения)

В статье рассматривается вопрос локализации речки Каяла, на берегах которой в 1185 г. произошла трагическая битва с половцами. Анализируются многочисленные гипотезы и версии, выдвинутые учеными за двести лет. Предлагается для решения проблемы привлекать новые источники.

Ключевые слова: историческая география, локализация, Каяла.

Звагельський В. Б. Каяла у "Слові о полку Ігоревім" (До 825-річчя гениального твору)

У статті розглядається питання локалізації річки Каяла, на берегах якої у 1185 р. відбулася трагічна битва русичів з половцями. Аналізуються численні гіпотези і версії, висунуті вченими за двісті років. Пропонується для вирішення проблеми залучати нові джерела.

Ключові слова: історична географія, локалізація, Каяла.

Zvagelskiy V. B. Kayala in "Slovo o polku Igorevim" (For the 825th anniversary of the remarkable work)

The article deals with the localization of Kayala river on the banks of which there was a tragic battle with Polovtsy in 1185. The multiple hypotheses and versions are analysed, put forward by scientists for 200 years. It is proposed to solve the problem of attracting new sources.

Keywords: historical geography, localization, Kayala.

УДК 94 (100: 532): 327 «1918/1928»

Д. В. Ласкавий

ІСТОРИОГРАФІЯ МІЖНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ ЗА НАФТУ У ПЕРСІЇ ТА МЕСОПОТАМІЇ У 1918–1928 РР.

Міжнародна боротьба великих держав за нафту стала відмінною рисою історії ХХ ст. і залишається такою на початку ХХІ-го. Почавшись більше століття тому, на сьогодні ця боротьба не тільки не припинилася, а й, навпаки, посилилася. З кожним десятиліттям вбираючи у свій вир все більше регіонів, вона утворила такі нові геополітичні формування як Великий Близький Схід і Велика Середня Азія й перекинулася на важкодоступні і безлюдні частини земної кулі, Антарктику і Антарктиду. Одночасно продовжується перерозподіл вже, здавалося б, давно поділених нафтоносних і газоносних регіонів Середнього Сходу, Іраку й Ірану, розгортання боротьби за оволодіння якими у першій третині ХХ ст. й поклало початок формуванню сучасних міжнародних відносин у районі Перської затоки й взаємостосунків між великими державами.

У подіях першого десятиліття після Першої світової війни, впродовж якого вирішувалась доля багатостраждальної османської спадщини, розгорталось, іноді межуючи на грані розриву двосторонніх відносин, англо-американське нафтове суперництво і формувалась нова, Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин, кореняться витoki багатьох проблем сучасної світової політики на Середньому Сході. І все це, разом узяте, відбувалось на тлі всеохоплюючої боротьби за нафту у Персії та Месопотамії, про історію якої, зважаючи на її важливість і актуальність, написано багато різних за змістом і якістю, доволі часто суперечливих одна одній, робіт. Певною мірою розібратися в історіографії актуального питання й має на меті дана стаття.

Жорстка конкуренція світових нафтових компаній за доступ до родовищ стратегічної сировини, яка вже мала місце до 1 серпня 1914 р. і за зрозумілими причинами відійшла на другий план упродовж Першої світової війни, після її закінчення розгорнулася з новою силою. Навчені за роки воєнного лихоліття гірким досвідом нафтового голоду, англійці і їхні колишні європейські союзники, які, за справедливими словами одного з патріархів зовнішньої політики Великобританії лорда Дж. Керзона, "припливли до перемоги на хвилі нафти", воліли якомога швидше знизити небезпечний дефіцит стратегічно важливої сировини. Величезну нестачу нафти у роки війни покривали поставки зі США, компанії яких певною мірою поставили у залежність від себе оборону й економіку Великобританії і Франції й мали ще більш грандіозні плани. Цілком природно, що Британська і Французька імперії у будь-яку ціну прагнули позбутися такої небезпечної залежності. Ще до початку

Паризької мирної конференції й виголошення святкових тостів у Дзеркальній залі Версалю розгорнулася жорстка англо-американська нафтова боротьба, прикрашена французьким шармом і витонченістю, яка миттєво виплеснулася на передовиці газет, а звідти, що називається на злобу дня, перекинулася на сторінки книжок.

Як наслідок протягом 1920–1930-х рр. в західній історіографії з'явилося чимало робіт, у яких розглядаються післявоєнні проблеми міжнародної боротьби за стратегічну сировину, історія нафтової політики великих держав тощо. Книги, написані на основі газетного матеріалу, новин і чуток, у публіцистичному стилі, хоча і з певною претензією на науковість, розходились досить великими тиражами (більшість з них було також перекладено в Радянському Союзі).

Одна за одною вийшли з друку книги П. Арнота, С. Брикє, М. Брукса, К. Гофмана, Д. Делезі, Е. Девенпорта і С. Кука, Л. Фішера, Р. Фокса, Е. Шульце [Див. напр.: 1–9 та ін.]. Кожен автор, в залежності від своїх політичних поглядів і переконань, представляв читачеві власне, як правило, неприховано упереджене бачення міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту. Про якесь наукове обґрунтування основних положень, викладених у працях названих авторів, важко казати, але на це є й об'єктивні причини. Двері архівів міністерств зовнішніх справ великих держав й інших відомств, як і компаній, ще були для них щільно зачинені, а інтерес в західному суспільстві до проблем міжнародної нафтової політики був високий. Тому автори, зваживши всі за і проти, пішли по шляху найменшого опору – писали на основі наявної джерельної бази для широкого кола читачів, а не вузьких спеціалістів.

Проте, й серед перелічених авторів є такі, чиї припущення й твердження хоча й базуються на недостатній, з позиції сучасної історичної науки, джерельній базі, згодом були тим чи іншим чином повністю підтвержені й цитуються у сучасній історіографії. Одними з таких є Е. Девенпорт і С. Кук, співавтори книги "Нафтові трести і англо-американські відносини", перша частина якої має символічну назву "Великобританія і нафта як джерело сили" й присвячена історії формування нафтової політики Уайтхолла й ролі у цьому процесі Дж. Фішера й У. Черчілля, появи питання месопотамської нафти й спроб його вирішити після війни [6, с.3–63]. Друга частина книги розповідає вже про вплив нафтового фактору на зовнішню політику США, головного союзника й одночасно суперника Великобританії у боротьбі за нафту Середнього Сходу [6, с.64–110]. Лейтмотивом через усю книгу проходить думка авторів про доленосну взаємозалежність Великобританії і США один від одного в нафтовому питанні, яку краще було б використати для побудови взаємовигідного прагматичного співробітництва, ніж для розв'язання вочевидь безперспективної і виснажливої війни на радість своїм суперникам.

Інший цікаву думку, актуальну і сьогодні, з приводу англо-американського нафтового дуету висловив німецький дослідник К. Гофман [4]. У своїй популярній книзі "Нафтова політика і англосаксонський імперіалізм" він спробував розкрити таємниці міжнародної боротьби за нафту на Середньому Сході, що називається, викрити хіжацькі наміри багатолікого англійського й американського імперіалізму. На його думку, Великобританія, під впливом своєї морської могутності, хотіла вона цього чи ні, мала йти до оволодіння всією нафтою земної кулі й на означеному шляху зіткнутися зі США, що, врешті-решт, і трапилось. І наріжним каменем англо-американського союзу, як це не дивно звучить, одвічного протиборства мала стати й стала персько-месопотамська нафта [4, с.66–103]. "У сутності, Персія і Месопотамія представляють собою майже єдине ціле, тому що месопотамський нафтоносний район, що охоплює вілайети Мосул і Багдад, переходить у південно-перський район і таким чином вони складають єдине геологічне (й геополітичне. – Д. Л.) ціле", – прозорливо писав ще у 1928 р. К. Гофман, розкриваючи внутрішні зв'язки між зовнішньою політикою Великобританії й інтересами англосаксонських нафтових компаній [4, с.57].

Одночасно із західними дослідниками над вивченням міжнародної боротьби за персько-месопотамську нафту працювали й представники радянської історіографії, інтерес яких до нафтової політики виходив далеко за межі звичайної академічної науки і був обумовлений нагальними потребами країни. Радянський Союз, взявши курс на докорінну модернізацію, вкрай потребував надходження твердої валюти, у край необхідної для придбання за кордоном необхідного устаткування для нових підприємств. І кавказька нафта, яка у свій час складала питому вагу експорту Російської імперії й викликала великий інтерес у західних компаній, знов стала надходити на світовий ринок. Дослідженню правил і умов гри, хоча, скоріше, їх відсутності на цьому ринку й присвячена книга С. Д. Богдановського "Нафтовий імперіалізм", яка вийшла друком у 1926 р. [10]. Безперечно, головну увагу автор зосередив на вивченні спільного і відмінного у будові і структурі американського й англійського капіталу, особливостей їх боротьби за персько-месопотамську нафту.

Так, зокрема, аналізуючи вплив Англо-перської нафтової компанії, "небаченого феномену нафтової промисловості" на англійську зовнішню політику в Персії, він підкреслив наступне: "Британська імперіалістична політика в Персії, нероздільно пов'язана з традиційною лінією азійської політики Британської імперії, налічує десятиліття і вже по цьому одному факту не може бути зведена до нафтової політики, яка у даному випадку не може навіть вважатися особливою для неї характерною" [10, с.42–43, 70]. На переконання Богдановського, "не спеціальні нафтові інтереси обумовлювали характер взаємовідносин між Англією і Персією, а, навпроти, нафтові інтереси мали рахуватися й іноді

навіть відступати перед вже визначеними взаємовідносинами" [10, с.70]. Однак приклад вирішення гострого мосульського питання й подальша логіка розвитку англо-турецьких відносин, щодо яких, на думку дослідника, те саме твердження мало бути ще більш справедливе, ніж щодо англо-перських, свідчить про зворотну тенденцію. Диктат нафтових інститутів, тісно зв'язаних з впливовими колами у королівських військово-морських силах, вочевидь посилювався.

Отже, Богдановський вважав, що англійську нафтову політику на Близькому та Середньому Сході не слід цілком і повністю ототожнювати з зовнішньою політикою, як це робили інші автори. Таке тонке спостереження, й у той самий час висновок, які зробив він, виходячи лише з аналізу логіки розвитку англо-перських і англо-турецьких взаємин, об'єктивно не маючи доступу до внутрішньої документації й листування членів британського кабінету міністрів, заслуговує на високу оцінку. Гіпотезу, висунуту радянським вченим С. Богдановським, з часом підтвердили англійські й американські колеги, вже спираючись на відповідні інформативні першоджерела.

Націоналізація урядом Ірану на чолі з М. Моссадиком Англо-іранської нафтової компанії у 1951 р. і Суецька криза 1956-го, Іракська революція 1958 р. дали новий поштовх дослідженням історії і сучасності міжнародної боротьби за нафту на Середньому Сході. Історики-міжнародники по обидва боки Атлантичного океану вдалися до пошуку помилок і прорахунків у політиці західних держав, головним чином Великобританії і США, по відношенню до колишніх Персії і Месопотамії.

У 1959 р. в Лондоні з друку виходить книга Х. Лонгхарста "Авантюра у світі нафти. Історія "Бритіш петролеум", присвячена історичній ході Англо-перської нафтової компанії [11]. Вже через два роки, у 1961 р., С. Лонгрігг публікує монографію "Нафта на Середньому Сході. Її відкриття і видобуток" [12]. Лонгрігг, як і Лонгхарст, досить коротко й обережно, без зайвого оцінювання, хоча цікаво і змістовно, розповідає про відкриття і початок видобутку англо-перською компанією нафти на Середньому Сході, формування Турецької нафтової компанії й вирішення її після воєнної долі [12, с.14–51; 11, с.17–62]. Єдине, що спершу може стурбувати погляд прискіпливого читача, так це велика інформативність книги при повній відсутності посилань на джерела та літературу, але її видання авторитетним Королівським інститутом міжнародних відносин заспокоює й вочевидь гарантує достовірність викладеної інформації.

Щоправда, далеко не всі праці того часу, що претендували якщо не на науковість, то, принаймні, на правдиву всебічність і об'єктивність, відповідали заявленій меті. Пошук істини доволі часто плавно переходив у виправдання й ідеологічне обґрунтування минулих огріхів зовнішньої політики й перекладання відповідальності на чужі плечі, особливо, коли за перо брались самі дипломати.

У 1964 р. світ побачила книга Р. Булларда, посланника (пізніше посла) Великобританії в Ірані у 1939–1946 рр., "Британія і Середній Схід з ранніх часів до 1963 р." [13]. У досить невелику книгу (200 сторінок) автор спробував вмістити величезний об'єм інформації – практично всю історію англо-перських взаємин і міжнародних відносин у басейні Перської затоки. Тому не дивно, що зробив він це не зовсім вдало, та й ще упереджено і не об'єктивно, з ледь прихованою русофобією. У книзі зовсім не витримана пропорція у викладені матеріалу. Вже на 57-й сторінці читач опиняється у 1901 р., тобто за кілька десятків сторінок цілі сторіччя непростих англо-перських відносин буквально проминають, і читає загальновідому інформацію, а не ту, яку Буллард, як посол, дійсно знав про концесію У. Дарсі, засновника Англо-перської компанії [13, с.57]. Перегорнувши, на наступній, 58-й сторінці, читач уже знайомиться з умовами, на думку автора, "невигідної для нас (британців. – Д. Л.) і несправедливої по відношенню до Персії" англо-російської конвенції 1907 р. [13, с.58]. Подіям 1920-х рр. також присвячено небагато сторінок, на яких за дипломатичною витіюватістю, читач навряд чи знайде ті подробиці міжнародної боротьби за нафту, які Буллард мав знати, як кажуть, по рангу служби, але про які чомусь умовчав [13, с.81–111]. Висновок напрошується сам собою – назва книги, м'яко кажучи, не зовсім відповідає її змісту.

Через чотири роки, у 1968 р., в журналі "Паст енд Презент" було опубліковано велику статтю М. Джек "Купівля британським урядом акцій Бритіш петролеум" у 1912–1914 рр." [14]. Ця робота, написана на цінних джерелах Паблік Рекорд Оффіс, стала першим у британській історіографії досить об'єктивним, науково виваженим дослідженням з історії АПНК. У статі розкрито і проаналізовано боротьбу в правлячих колах Великобританії з питання доцільності купівлі урядом Г. Асквіта контрольного пакету акцій АПНК напередодні Першої світової війни. Міжнародна боротьба за нафту у Персії та Месопотамії і все, що з нею пов'язано, не стали завданнями дослідження М. Джек, тому, відповідно, і не були розкриті. Проте, їй вдалося певним чином розгорнути на сторінках періодичних видань цілу наукову дискусію навколо питання впливу нафтового фактору на формування зовнішньої політики Великобританії і пов'язаною із цим проблемою суперництва зі США.

Вже за два роки у "Хісторікл Джорнал" з'явилась стаття В. Ротвелла (Університет Екзетера) "Месопотамія у британських воєнних цілях, 1914–1918", присвячена дослідженню поглядів представників британських правлячих кіл на ситуацію в межиріччі Тигру та Єфрату [15, с.273–294]. Використавши досить великий об'єм цінного джерельного та історіографічного матеріалу, автор довів, що "воєнні цілі коливалися в залежності від місцевої й загальної воєнної і політичної ситуації", тобто, іншими словами, всі пливли за течією [15, с.293]. Що стосується нафтового аспекту питання, то й по ньому було більше протиріч, ніж взаємного розуміння. Як пише В. Ротвелл, "офіційний Делі мав майже

презирливе відношення до турбот Адміралтейства навколо нафти" [15, с.288]. Ще на початку війни віце-король Індії лорд Гардінг виступив категорично проти пропозиції англійського уряду відправити англо-індійські війська на захист нафтових родовищ Південно-Західної Персії. Турки отримали чудову нагоду завдати шкоди нафтовим промислам АПНК, чим вони незабаром і скористалися [15, с.288–289]. Та навіть коли, не дивлячись на протести англо-індійського уряду, його війська вимушені були окупувати нафтоносні райони Персії в англійській сфері впливу, віце-король саркастично заявив, що "перебування там армії – невиправдана трата ресурсів, тому що Адміралтейство могло отримати всю потрібну нафту від Сполучених Штатів" [15, с.288–289].

Друга праця – "Британський уряд і нафтові компанії 1912–1924: пошук нафтової політики" – також стаття, опублікована у тому самому журналі, але на сім років пізніше, написана Дж. Гарет Джонсом ("Корпус Крісті Коледж" в Кембриджі) [16, с.647–672]. Автор, спираючись, як і В. Ротвелл, у своїх судженнях на інформативні англійські джерела та історіографію, дійшов висновку, що Великобританія, завдяки внутрішнім міжусобицям, ускладненим ворожнечею провідних нафтових компаній, закінчила війну так само, як і почала – без зрозумілої і загально прийнятої нафтової політики [4, с.668]. У результаті, на думку Гарет Джонса, у 1924 р. Великобританія була так само залежна від імпорту нафти як і у 1914 р. [16, с.672].

Що стосується американської історіографії, то її представники також не залишились осторонь від дослідження такої важливої теми, як міжнародна боротьба за нафту Середнього Сходу, приділивши, авжеж, більше уваги вивченню нафтової політики Вашингтона в умовах англо-американського післявоєнного суперництва. У 1974 р. в журналі "Бізнес Хісторі Ревю" була опублікована стаття М. Хогана, тоді ще здобувача докторського ступеня Університету Айова, присвячена дослідженню суперечливого співробітництва між США і Великобританією у сфері нафтового бізнесу, яка й зараз залишається однією з найкращих у своєму роді, хоча й не без певного недоліку [17, с.187–205]. Намагаючись показати усе розмаїття спільних і протилежних інтересів американського й англійського капіталу, автор, окрім Персії і Месопотамії, включив у географічні рамки невеликого дослідження Латинську Америку, чим дещо зменшив об'єм інформації щодо перших двох регіонів.

Проте загалом Хогану вдалося досягти поставлених цілей. Проаналізувавши різноманітні джерела, у тому числі, документи з архіву Державного департаменту Сполучених Штатів, дійшов важливого висновку, що єдиною альтернативою англо-американському порозумінню була війна. Виходячи з розуміння тієї простої істини, що придбати щось вдасться навряд чи, а от втратити – точно, правлячі кола обох держав крок за кроком, важко й подовгу, але йшли на зближення. І врешті-решт, як пише М. Хоган, "мрія про усе-британську систему й американська мрія про світ відкритих дверей вилилися у англо-

американський неформальний дружній союз, встановлений на приватному рівні й оточений міфами освіченого капіталізму і замаскований позаду концесійної боротьби як символу конкуренції" [17, с.204–205].

Розвінчати міфи і зняти маску містичності з однієї з компаній, яка стала першопрохідцем міжнародного нафтового бізнесу у районі Перської затоки і головним претендентом на персько-месопотамську нафту, спробував Р. Фер'є у своїй двотомній праці "Історія "Бритіш петролеум" [18]. Перший том вийшов з друку в Кембриджі у 1982 р. і присвячений становленню та розвитку Англо-перської нафтової компанії у 1901–1932 рр. Вочевидь, створюючи книгу, автор розраховував не тільки на істориків, а й на спеціалістів з нафтової промисловості, тому помістив у неї багато технічної інформації про розвідку, видобуток, переробку і транспортування, якість нафти та нафтопродуктів. Така інформативна насиченість безумовно свідчить про величезну кількість спеціальних джерел і літератури, проаналізованих Фер'є. Проте в той самий час відчувається деяке інформаційне перенавантаження, що створює певні труднощі для розуміння усіх тонкощів міжнародної нафтової боротьби, які, до того ж, не завжди чітко виписані й доволі часто згадувалися лише у разі потреби чи для повноти картини історії компанії. Разом з тим, зауважимо, така позиція автора цілком зрозуміла, оскільки праця присвячена виключно Англо-перській нафтовій компанії, а все інше є фоном її історії.

Серед новітніх праць, у яких тим чи іншим чином, йдеться про міжнародну боротьбу за нафту на Середньому Сході, головне місце безперечно посідає книга "Здобич", що належить перу американця Д. Єрґіна [19]. Написана у межах наукової та науково-популярної літератури, у 1998–2000-х рр. його книга стала справжнім бестселером у багатьох країнах, отримала престижну Пулітцерівську премію. Не в останню чергу такому гучному успіху твору сприяла цікава і підкупаюча читача манера автора викладати матеріал у стилі, більше схожому на журналістське розслідування з елементами політико-економічного детективу, ніж на традиційне наукове дослідження. "Здобич", зайнявши по праву чимале місце у ряду фундаментальних праць з історії світової нафтової промисловості, тим не менш, не є вичерпним дослідженням.

Зрозуміло, що в одній книзі, якою б великою та змістовною вона не була, неможливо висвіти все розмаїття проблем зовнішньої політики великих держав, тому числі Великобританії і США, пов'язаних із боротьбою за персько-месопотамську нафту. Навіть така велика книга з історії міжнародної боротьби за нафту об'ємом у 888 сторінок (хоча у порівнянні з 800-сторінковим першим томом "Історії "Бритіш петролеум" Р. Фер'є це не так і багато. – Д. Л.), не дивлячись на усю її винятковість, далека не тільки від висвітлення усіх подробиць, а й навіть значної частини важливих подій, не кажучи вже про усілякі підводні течії й рушійні сили нафтової політики великих держав і компаній.

Що стосується радянської історіографії періоду після Другої світової війни, то найбільш відомою працею є монографія видатного дослідника історії міжнародних відносин О. О. Фурсенка "Нафтові трести та світова політика, 1880-і роки – 1918 р." [20]. Ця книга і зараз продовжує залишатися чи не єдиною на пострадянському просторі великою комплексною роботою з ранньої історії міжнародної боротьби за нафту, оснований на архівних джерелах. Однак, у той самий час, вона не охоплює міжвоєнного періоду, а передуючим подіям років Першої світової війни автор книги присвятив із сімнадцяти глав лише одну [20, с.433–449].

Певним чином продовжує тематику історії міжнародної боротьби за нафту кандидатська дисертація Г. Н. Валиахметової "Боротьба великих держав і нафтових компаній за іракську нафту (1912–1928 рр.)", що представляє сучасну російську історіографію [21]. Проте й ця робота не позбавлена деяких недоліків. Зокрема, у названій праці власне лише півтора десятка сторінок, із більш ніж півтора, присвячено міжнародній боротьбі за месопотамську нафту упродовж Першої світової війни, хоча ці роки складають чверть від хронологічних меж дослідження [21, с.51–66]. Окрім цього, за географічні межі дослідження виключена Персія, яка разом із Месопотамією завжди утворювала єдине геополітичне поле нафтової боротьби, а Англо-перська нафтова компанія так взагалі мала права екстериторіальності по обидва боки персько-месопотамського кордону.

Серед новітньої російської історіографії, більш-менш близькою до обраної проблематики є кандидатська дисертація М. Л. Мусоріної "Формування іракського суспільства у період британського мандату Ліги Націй (1920–1932 рр.)" [22]. Провівши дослідження, Мусоріна дійшла висновку, що нафтові монополії зіграли важливу, хоча і суперечливу, роль у трансформації традиційного східного суспільства Іраку, втягнувши давню громаду межиріччя Тигру і Євфрату у нерівноправні відносини із західною цивілізацією, що призвело до незворотних змін у всіх сферах її життя [22, с.23].

Таким чином, аналіз історіографії довів відсутність спеціального дослідження з історії міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії у 1918–1928 рр., хоча деякі її аспекти, головним чином англо-американське суперництво, завжди привертати увагу науковців і викликали жвавий інтерес у суспільстві зацікавлених країн-учасників, у першу чергу Великобританії. Не в останню чергу завдяки тому, що Англо-перська нафтова компанія була головним претендентом на персько-месопотамську нафту, розмаїття англійської історіографії є набагато ширшим і більшим за американську, не кажучи вже про радянську та сучасну російську.

Проте порівнювати її за допомогою кількісних і якісних показників з будь-якою іншою було б помилкою. Для британців названа проблематика, по великому рахунку, є частиною їх вітчизняної історії,

тоді як для всіх інших – закордонною, точніше всесвітньою, та й базуються праці на різних архівних джерелах, чим, до речі, невільно доповнюють одна одну. Разом з тим, якщо придивитися як слід, то справді ґрунтовних, неупереджених праць навіть у такій великій історіографії як англійська, знайдеться не так і багато, й ще менше тих, що перекладені російською мовою, не кажучи вже про українську. Отже, існує певне поле для творчості й подальшого вивчення актуального питання.

Література

1. **Арнот П.** Внешняя политика английского империализма / П. Арнот.; пер. с англ. И. Арсеньева.– М.: Главред, 1938. – 88 с.
2. **Брике С.** Английский империализм в борьбе за персидско-месопотамскую нефть / С. Брике; пер. с англ. Д. Ипатьева. – М.: Главполитиздат, 1930. – 97 с.
3. **Брукс М.** Нефть и внешняя политика / М. Брукс; пер. с англ. И. Арсеньева. – М.: Иностранная литература, 1949. – 176 с.
4. **Гофман К.** Нефтяная политика и англо-саксонский империализм / К. Гофман; пер. с нем. А. Е. Гольберга и Л. М. Изральсон. – Л.: Главполитиздат, 1930. – 193 с.
5. **Делези Ф.** Нефть / Ф. Делези; пер. с фр. И. Маркельс и Х. Рыт. – М.: Военный вестник, 1923. – 139 с.
6. **Дэвенпорт Е.** Нефтяные тресты и англо-американские отношения / Е. Дэвенпорт, С. Кук; пер. с англ. А. Ф. Сперанского. – М.: Военный вестник, 1925. – 258 с.
7. **Фишер Л.** Империализм нефти / Л. Фишер; пер. с англ. С. Вольского. – М.-Л.: Главполитиздат, 1927. – 176 с.
8. **Fox R.** The Colonial Policy of British Imperialism / R. Fox – N. Y.: McMillian Press, 1933. – 122 p.
9. **Шульце Э.** Борьба за персидско-месопотамскую нефть / Э. Шульце; пер. с нем. Н. М. Качкаева. – М.: Красная новь, 1924. – 96 с.
10. **Богдановский С. Д.** Нефтяной империализм / С. Д. Богдановский. – М. – Л.: Агитпроп, 1926. – 92 с.
11. **Longhurst H.** Adventure in Oil. The Story of British petroleum / H. Longhurst – L.: Oxford University Press, 1959. – 285 p.
12. **Longrigg S. H.** Oil in the Middle East. Its discovery and development / S. H. Longrigg – L.: Oxford University Press, 1961. – 413 p.
13. **Bullard R.** Britain and the Middle East from Earliest Times to 1963 / R. Bullard – L.: Hutchinson University Library, 1964. – 200 p.
14. **Jack M.** The Purchase of the British Government's Shares in the British Petroleum Company 1912–1914 / M. Jack // Past and Present. – 1968. – № 39. – P. 139–168.
15. **Rothwell V. H.** Mesopotamia in British war aims, 1914–1918 / V. H. Rothwell // The Historical Journal. – 1970. – Vol. XIII, № 2. – P. 273–294;
16. **Gareth Jones G.** The British government and the oil companies 1912–1924: the search for an oil policy / G. Gareth Jones // The Historical Journal. – 1977. – Vol. 20, №3. – P. 647–672.
17. **Hogan M.** Informal Entente: Public Policy and Private Management in Anglo-American Petroleum Affairs, 1918–1924 / M. Hogan // Business History Review. – 1974. – №48. – P.187–205.
18. **Ferrier R. W.** The History of British Petroleum Company / R. W. Ferrier. – Cambridge: Cambridge University

- Press, 1982. – Vol. 1. – 801 p. 19. **Ергин Д.** Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть / Д. Ергин – М.: ДеНово, 1999. – 888 с.
20. **Фурсенко А. А.** Нефтяные тресты и мировая политика, 1880-е годы – 1918 г. / А. А. Фурсенко. – М.-Л.: Наука, 1965. – 496 с.;
21. **Валиахметова Г. Л.** Борьба великих держав и нефтяных компаний за иракскую нефть (1912–1928 гг.): дис. ... канд. ист. наук.: спец. 07.00.03 / Валиахметова Гульнара Ниловна. – Екатеринбург, 1999. – 212 с.
22. **Мусорина М. Л.** Формирование иракского общества в период британского мандата Лиги Наций (1920–1932 гг.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 "Всеобщая история" (Новая и новейшая история) / М. Л. Мусорина. – Казань, 2010. – 28 с.

Ласкавий Д.В. Історіографія міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії в 1918–1928 гг.

Стаття посвящена аналізу трудов по історії нафтяної політики великих держав на Середньому Сході в 1918–1928 гг.

Ключевые слова: історіографія, нафта, боротьба, Персія, Месопотамія.

Ласкавий Д.В. Історіографія міжнародної боротьби за нафту у Персії та Месопотамії у 1918–1928 рр.

Стаття присвячена аналізу праць з історії нафтової політики великих держав на Середньому Сході у 1918–1928 рр.

Ключові слова: історіографія, нафта, боротьба, Персія, Месопотамія.

Laskavyy D. V. The Historiography of the international struggle for oil in Persia and Mesopotamia in 1918–1928

The article is devoted to the analysis of works on history of an oil policy of great powers on Middle East in 1918–1928.

Key words: historiography, oil, struggle, Persia, Mesopotamia.

УДК 930.25 (420) «183»

В. В. Савенков

**БРИТАНСЬКІ ПАРЛАМЕНТСЬКІ ПАПЕРИ 30-Х РР. ХІХ СТ. ЯК
ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ТРАНС-БЛИЗЬКОСХІДНИХ
КОМУНІКАЦІЙ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ.**

Вивчення комплексу проблем, пов'язаних з формуванням та функціонуванням транснаціональної системи транспортних коридорів є досить актуальним для сучасної України, яка, з одного боку, має дуже вигідне геополітичне становище як транзитна країна, а з іншого – енергозалежну економіку. За таких умов необхідність забезпечення ефективної реалізації найкращого у Європі транзитного потенціалу нашої країни – її вигідного географічного положення, потужної транспортної системи та інфраструктури, наявного наукового й освітнього середовища – має спонукати фахівців до виробки в цьому питанні зваженого політичного курсу на основі балансу інтересів суспільства, суб'єктів природних монополій та споживачів транспортних послуг.

У загальному контексті визначення найбільш ефективного способу використання транзитного потенціалу України, як невід'ємної ланки сполучення між Сходом та Заходом, досить актуальним уявляється здійснення історичного аналізу деяких аспектів розвитку транспортних комунікацій Великобританії, яка свого часу не тільки отримала статус "світового перевізника", але й не маючи ані значних природних ресурсів, ані могутньої армії, спираючись лише на панівне становище на міжнародних морських комунікаціях, змогла створити величезну східну імперію, яка дала англійцям можливість утримувати провідні позиції у світовій економіці майже до кінця ХІХ ст. Разом з тим, з'ясування справжніх мотивів, які спонукали представників британського істеблішменту – членів кабінету міністрів, депутатів парламенту, керівництва Ост-Індської та інших привілейованих компаній – до прийняття того чи іншого рішення у справі розбудови мережі східних комунікацій, а також різних аспектів боротьби, яка передувала прийняттю таких рішень, неминує спонукає фахівців до виявлення нових та ретельного аналізу вже існуючих джерел зі вказаної проблеми. Дана стаття присвячена аналізу британських парламентських паперів (British Parliamentary Papers) 30-х рр. ХІХ ст. як джерела з історії розвитку транс-близькосхідних комунікацій Великобританії.

Хронологічні межі статті обрані не випадково, адже саме у вказане десятиліття відбулась якісна зміна британської політики щодо транс-близькосхідного сполучення з басейном Індійського океану. Якщо на початку 30-х рр. розвиток нових шляхів на Схід, який на той час вже перетворився на одну з найбільш нагальних проблем подальшого

розвитку Британської імперії, цілком був справою приватних осіб, позбавлених урядової підтримки (вперше згадану проблему було поставлено на порядок денний парламенту лише у 1832 р.), то вже наприкінці десятиліття, внаслідок низки суттєвих змін, які відбулися як у Сполученому королівстві, так і за його межами, Уайтхолл офіційно прийняв на себе відповідальність за майбутнє англо-індійських комунікацій (мається на увазі санкціонування британським урядом захоплення Адена англо-індійськими військами у січні 1839 р., укладення у травні угоди з Францією, яка мала забезпечити якнайшвидший безперешкодний транзит англо-індійської пошти та пасажирів територією цих країн, і, нарешті, офіційне затвердження у липні цього ж року міжвідомчого пакету документів, відомого, як "Інструкції зі встановлення щомісячного сполучення з Індією". – *В.С.*). Всі ці кроки отримали належне відображення у парламентських паперах.

У широкому розумінні поняття "парламентські папери" охоплює широке коло документів, яке має відношення до діяльності обох палат вищого законодавчого органу Великобританії, у тому числі – публікації протоколів, результатів голосувань, інформаційних дайджестів та повних стенограм парламентських дебатів (*Journals, Votes, Proceedings and Debates of the Houses*), численні парламентські акти (*Public, General, Local and Private Acts*) та ін. Однак у більш вузькому розумінні британські парламентські папери – це різноманітні добірки дипломатичних, статистичних та інших матеріалів, проектів законів (біллів), які готувались урядом або різними парламентським комітетами для подання на розгляд та ухвалення депутатів, ознайомлюючи останніх з нагальними проблемами розвитку країни. Через відповідний колір обкладинки більшості томів, що випускалися протягом XIX ст., такі добірки отримали загальновідому назву "Сині книги" (втім, ця назва не завжди відповідає дійсності – до парламентських паперів відносять також і "Білі книги", які доводили до відома депутатів основні здобутки політики уряду. – *В.С.*). Саме на цій групі документів ми й зосередимось.

Зважаючи на те, що парламентські папери є однією з найбільш численних та інформативних категорій джерел з історії Великобританії – лише протягом XIX ст. на розгляд британського парламенту було подано більш ніж 79 тис. документів, які містять відомості про політичний, економічний, культурний розвиток країни, – не є дивним те, що час від часу дослідники вдавалися до спроб систематизації цієї величезної групи джерел. Так, досить цінна інформація для історика, який збирається вивчати парламентські папери, міститься в каталогах та путівниках, укладених П. Коктоном, Е. Севером, Г. Фордом, П. Фордом, Дж. Хенсардом, Е. Ді.Рома, Дж. Розенталем, а також у 8 та 9 томах багатотомної збірки "Англійські історичні документи" (вийшла під загальною редакцією професора Брістольського університету Д. Дугласа. – *В. С.*), які охоплюють, відповідно, періоди з 1783 по 1832 та з 1833 по 1874 рр. [1]. Однак, ці праці становлять собою, переважно, більш-менш

повні переліки або тематичні збірки британських парламентських паперів, у той час, як будь-який аналіз останніх як джерела з тих чи інших аспектів британської історії, у них відсутній. Певним винятком у цьому відношенні можна вважати працю маститого кембриджського історика Гарольда Темперлі (1879–1939), створену ним у співавторстві з професором Лондонського університету Ліліан Пенсон (1896–1963) "Сто років дипломатичних "синіх книг", 1814–1914", яка вперше вийшла друком у 1938 р. [2]. Аналітична частина книги присвячена, насамперед, дослідженню політики різних британських кабінетів щодо підготовки та видання "синіх книг", які стосувалися зовнішньої політики країни [2, с.56–58]. Що ж до парламентських паперів зі вказаної проблематики, то навіть ті з не багатьох дослідників історії транс-близькосхідних комунікацій, хто використовував цю категорію джерел, не потрудилися надати їй скільки-небудь ґрунтовного аналізу [3]. В українській історіографії згадана проблема також не порушувалася, що спонукає нас розпочати зі стислої загальної характеристики цієї категорії джерел з історії Великобританії.

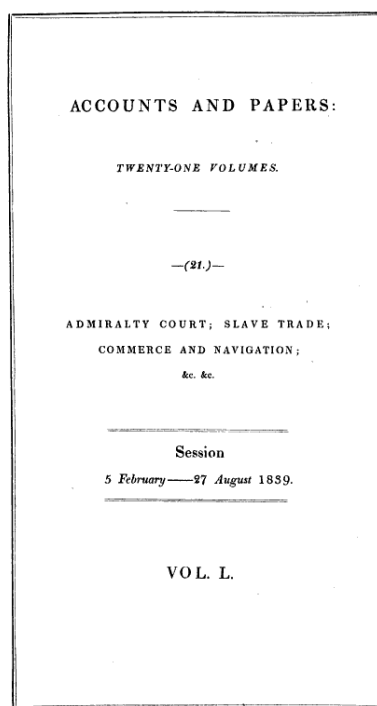
Парламентські папери досліджуваного періоду, що надходили до палати громад британського парламенту, за походженням та призначенням можна умовно розділити на п'ять категорій:

– біллі (Bills, Public), які становили собою законопроекти, що подавалися на розгляд та ухвалення парламенту [4].

– звіти Спеціальних комітетів (Reports of Select Committees). Згадані комітети, що склались з певної кількості членів парламенту, за призначенням могли поділятися на Постійні комітети (Standing Committees), які призначалися на весь термін дії парламенту того чи іншого скликання, як правило, для розгляду та обговорення різного роду біллів, та, власне, Спеціальних комітетів (Select Committees), термін дії яких обмежувався, здебільшого, періодом розслідування та дослідження сучасного стану та можливих шляхів розв'язання тієї чи іншої нагальної проблеми, яка поставала перед депутатами (цей період, як правило, не перевищував тривалості однієї парламентської сесії. – *В.С.*).

– звіти (рахунки) та документи (Accounts and Papers). Звіти цієї категорії містили значну кількість статистичної інформації, яка походила, насамперед, з Міністерства фінансів, Міністерства торгівлі, Військового міністерства та Адміралтейства. Що ж до документів, то це могли бути донесення від британських послів, дипломатичних, військових представників у інших країнах, діячів колоніальної адміністрації, комерційні та навігаційні звіти, різноманітні статистичні огляди та витяги (у тому числі – й стосовно британських колоній та заморських володінь. – *В. С.*), дані переписів, а також договори різного характеру, укладені британським урядом з іноземними державами. Як бачимо, до цієї категорії входять також і деякі різновиди "Білих книг", які у досліджуваний період ще не публікувались окремо.

– звіти королівських комісій, уповноважених та інспекторів (Reports from Royal Commissions, Commissioners and Inspectors). До цієї групи відносились документальні результати діяльності спеціальних комісій та окремих уповноважених, які призначалися Кораною для розслідування тих чи інших соціальних проблем, з'ясування обставин та причин їх виникнення та підготовки відповідних засобів вирішення. Цікаво, що на відміну, наприклад, від Спеціальних комітетів, члени комісій не обов'язково мали бути членами парламенту, але неодмінно – висококласними фахівцями з досліджуваної проблеми; їх діяльність оплачувалась з фондів відповідного міністерства чи відомства.

1839.

– офіційні урядові документи (Command Papers). Як правило, це доповіді спеціальних комісій, меморандуми та офіційні заяви про політику уряду, "королівські укази в раді" (Orders in Council), різноманітні постанови міністерств та відомств. Їхня назва походить від "command" – наказ, повеління корони, оскільки із самого початку урядові документи подавались до парламенту за повелінням монарха. Документи цієї категорії могли публікуватися у тематичних збірках разом з паперами двох попередніх категорій, залежно від того, документ якого характеру уряд вирішив за потрібне передати до парламенту, зберігаючи, однак, одну характерну відмінність від останніх – їхні номери завжди подавались у квадратних дужках. З 1870 р. перед номерами паперів цієї категорії почали ставити префікс "C" (з 1900 р. – "Cd", а з 1919 р. – "Cmd") – "Command".

Деякі з парламентських паперів, особливо – значні за обсягом, видавались окремо, однак переважна більшість у кінці сесії комплектувалася у тематичні томи із зазначенням на титульній сторінці категорії паперів, що в ньому містяться, короткого переліку тем, яким ці папери присвячені, граничних дат поточної парламентської сесії, номера тому та загальної кількості томів у серії. Самі ж парламентські документи мали на титульній сторінці, окрім назви, дату подання до

парламентської канцелярії, іноді – ім'я автора (укладача), а також ідентифікаційний номер. Заслужує на увагу те, що всередині томів не існує наскрізної нумерації сторінок – за наявності змісту зі вказуванням граничних сторінок документів, кожен з останніх, між тим, має власну нумерацію. Більш того, всередині навіть одного документу окремі його розділи, наприклад, Report of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix, можуть мати власну пагінацію. Останнє значно утруднює роботу дослідника, змушуючи його вказувати у посиланнях не тільки номер тому та документу, але й назву розділу.

Нумерація паперів, що належать до перших чотирьох категорій, розпочиналася з відкриття кожної парламентської сесії та велася у порядку надходження документів кожного типу до канцелярії парламенту (у зв'язку з чим протягом одного календарного року до парламенту могли надходити дві добірки документів з однаковими номерами, як це було, наприклад, під час сесій 1837 та 1837–1838 рр. – *В.С.*). Винятком у цьому відношенні є лише офіційні урядові документи – порядок їх нумерації не залежав від парламентських сесій, а був наскрізним упродовж усієї серії публікації. Офіційні урядові документи досліджуваного періоду відносяться до першої серії, яка охоплювала 1833–1869 рр., та папери за №№1–4222 (у цій серії номери не завжди вказувались на титульному аркуші документу, що робить необхідним використання каталогів. – *В. С.*).

Що ж до паперів, які подавались до палати лордів, то їх зміст, як правило, дублював папери нижньої палати британського парламенту. Так, наприклад, добірка кореспонденції стосовно захоплення англійцями Адену відклалася під час сесії 1839 р. у палаті громад за №268, а ідентична до неї у палаті лордів – за №96. При цьому папери палати лордів мали власну нумерацію та комплектувались у томи в порядку надходження до канцелярії палати, як правило, незалежно від характеру документів, що до них входили. Втім, більшість дослідників використовує саме документи нижньої палати, оскільки, по-перше, не всі вони дублювались для подання лордам, а по-друге, деякі папери палати громад, як, наприклад, звіти спеціальних комітетів, містили рекомендації з розв'язання того чи іншого питання, які ця палата, що в досліджуваний період (особливо – після реформи 1832 р. – *В. С.*) мала більше повноважень у законотворчій діяльності, нерідко використовувала, як керівництво до дії. Тому, аналізуючи парламентські папери з досліджуваної проблеми, ми, за можливістю, будемо вказувати на дублюючі номери паперів верхньої палати парламенту, однак головну увагу приділимо аналізу документів палати громад.

Вперше проблему забезпечення швидкого регулярного сполучення між Великобританією та басейном Індійського океану було поставлено на порядок денний британського парламенту 27 січня 1832 р., коли палата громад санкціонувала призначення Спеціального комітету під головуванням президента Контрольної палати зі справ Індії (Індія-

борд) сера Чарльза Гранта (1778–1866). Комітет мав на меті вивчення "існуючого стану справ Ост-Індської компанії (ОІК), а також стану торгівлі між Великобританією, Ост-Індією та Китаєм" [5]. Серед широкого кола аспектів діяльності ОІК, яке мав дослідити Комітет, належне місце займала проблема пароплавного сполучення з Індією. Згадана проблема не випадково пов'язувалась із станом справ ОІК, адже на той час усі питання англо-індійського сполучення знаходились під контролем цієї компанії. Обсяги ж згаданої торгівлі, а головне – її швидкість (перевезення вантажів та пасажирів здійснювалось вітрильними суднами навколо Африканського континенту; подорож лише в одному напрямку могла займати від 4 до 6 і навіть 8 місяців. – *В. С.*) усе менше задовольняла "аутсайдерів", "сторонніх" – непривілейованих представників фритредерського руху, який широко розгорнувся у Великобританії на хвилі промислової революції.

У якості головних засобів до швидкого та ефективного опанування дуже перспективних ринків збуту та джерел дешевої сировини, що знаходилися у багатих країнах Сходу, ці ініціативні підприємці розглядали по-перше, використання нового транспортного засобу – пароплава, а по-друге – розвиток більш коротких та зручних шляхів до басейну Індійського океану, звідки можна було б розгортати подальшу торговельну діяльність у багатьох напрямках – до Західної Африки, п-ву Індостан, Індонезії, Індокитаю, далі – до Китаю та Японії, і, нарешті – до Австралії та Нової Зеландії, на території яких швидко зростала кількість англійських переселенських колоній. Найбільші перспективи для застосування на практиці другого засобу мав регіон Близького Сходу, де з давніх часів існували найкоротші водні та караванні шляхи, що поєднували багаті східні країни з Європою.

Матеріали другого тому шеститомного звіту (№ 735–II), який Спеціальний комітет подав на розгляд парламентарів 16 серпня 1832 р., можна вважати одним з найінформативніших джерел з історії перших спроб англійців пришвидшити сполучення зі своїми східними володіннями [6, с.675–766]. Комітетом було зібрано докладні відомості, які було отримано зі свідчень безпосередніх учасників досліджуваного процесу – чиновників ОІК в Індії, дипломатичних та консульських агентів, ініціативних представників англійських комерційних громад в Індії (англо-індійців), які об'єднали свої зусилля в рамках так званих "парових комітетів", нарешті, поодиноких приватних підприємців, що зробили спробу випробувати долю у нелегкій та недешевій справі розбудови нових шляхів на Схід.

Так, у звіті остаточно було доведено, що старий маршрут навколо Африки не відповідає поставленій меті навіть за умов використання пароплава [6, с.494–495]. Депутати також отримали відомості про недостатній стан вивченості та облаштованості одного з альтернативних шляхів – через Червоне море і Єгипет, та майже повну відсутність інформації про інший перспективний маршрут – через Сирію,

Месопотамію та Перську затоку [6, с.753–758]. Документи, що містяться у цьому томі, проливають певне світло й на позицію керівництва ОІК щодо згаданих вище зусиль англо-індійців – варто згадати, насамперед, депешу Ради Директорів від 14 березня 1832 р., адресовану губернатору Бомбея серу Джону Малькольму (1769–1833) із заборonoю на проведення будь-яких витратних навігаційних експериментів з використанням пароплавів [6, с.759]. Остання, до речі, й сприяла значною мірою винесенню проблеми англо-індійського сполучення на розгляд парламентарів. Незважаючи на те, що недостатність інформації про недоліки та позитивні якості кожного зі згаданих маршрутів не дозволила членам Спеціального комітету надати будь-які конкретні рекомендації відносно майбутніх перспектив англо-індійського пароплавного сполучення, ці перспективи вже не залишались поза увагою парламентарів.

Суттєві зміни, які відбулися як всередині Сполученого королівства (парламентська реформа 1832 р., остаточна ліквідація монополії ОІК у 1833 р.) та за його межами (катастрофічне загострення Східного питання у 1831–1833 рр., що мало наслідком встановлення контролю про-французьки налаштованого єгипетського правителя Мухамеда Алі над територіями, якими проходили обидва альтернативні маршрути англійців, а згодом – й небачене посилення російських позицій в Османській імперії внаслідок підписання Ункяр-Іскелесійської угоди 1833 р.) знову спонукали депутатів до проведення відповідних досліджень. Спроби британських правлячих кіл не допустити зімкнення російської та французької сфер впливу на Близькому Сході, яке закрило б для англійців найкоротший шлях до Індії, вже наступного, 1834 р., знайшли своє відображення у матеріалах першого окремого тому парламентських паперів, присвяченого проблемі англо-індійського сполучення. Комітет, знову очолений Ч. Грантом, у складі 35 провідних фахівців з геодезії, гідрографії, морської та військової справи був призначений 3 червня, та вже через півтори місяці напруженої роботи спромігся подати досить вичерпний звіт про тодішній стан розвитку нових шляхів сполучення зі Сходом [7].

Цінність звіту підвищувалась тим, що головними свідками, які відповідали на довгі списки запитань (queries), складених членами комітету, були найдосвідченіші фахівці, які нещодавно здійснили дослідницькі місії тим чи іншим альтернативним маршрутом (а деякі, як, наприклад, капітан британської королівської артилерії Ф. Р. Чесні – й обома) [8]. Аналіз свідчень цих фахівців доводить наявність суттєвого розходження думок та поглядів серед керівництва ОІК, Контрольної палати зі справ Індії, Адміралтейства, інших департаментів уряду, а також представників приватних підприємств та компаній щодо лінії найкоротшого сполучення з Індією, яка підлягала негайному пріоритетному розвитку [Див., напр.: 7, Report of the Committee, с.3–4; Minutes of Evidence, с.7–8, с.152–164, 208–232; Appendix 2, с.1–13].

Серед представників правлячих кіл можна чітко простежити два напрямки – економічний, прибічники якого віддавали перевагу розвитку вже добре вивченого та випробуваного єгипетського маршруту, як найзручнішого шляху англо-індійського торговельного обміну, та стратегічний, адепти якого підкреслювали важливість створення оборонного бар'єру проти завойовницьких намірів стосовно тієї ж Індії з боку єгипетського паші та російського царя через розвиток месопотамської лінії сполучення. Значний інтерес становить підсумковий звіт комітету, який завдавав суттєвого впливу на подальший розвиток транс-близькосхідних комунікацій Великобританії протягом кількох наступних років: з невеличкою перевагою переміг стратегічний напрямок, і парламенту було рекомендовано надати пріоритетного розвитку месопотамському (євфратському) маршруту, навіть незважаючи на значно менший ступінь його вивченості. Цікаво, що одним з головних винуватців у прийнятті цього помилкового, як згодом з'ясувалося, рішення був Ф. Р. Чесні, який під час дослідження Месопотамської долини зіткнувся зі значними труднощами, але приховав це від представників комітету [9]. Зважаючи на напружену міжнародну обстановку на Близькому Сході, парламент 4 серпня 1834 р. затвердив не тільки звіт, але й необхідну для проведення досліджень суму – 20 тис. ф. ст. [10].

Хід експедиції з дослідження євфратського маршруту, яка тривала з лютого 1835 р. по січень 1837 р. та була пов'язана з численними труднощами, затримками та людськими жертвами, досить повно можна відновити, спираючись на матеріали парламентських паперів сесій 1837 та 1837–1838 рр., які містять, окрім іншого, поточне листування керівника експедиції Ф. Р. Чесні з представниками Контрольної палати зі справ Індії, під юрисдикцією якої ця експедиція здійснювалась [11; 12]. З характеру листування можна зробити висновок, що, попри важливість стратегічної компоненти експедиції, керівництво Індія-борд було зацікавлено, насамперед, у забезпеченні швидкого транзиту пошти та пасажирів новим маршрутом [11, с. 266–270].

Повний провал Євфратської експедиції у всіх відношеннях (достатньо згадати, що Чесні не зміг зробити жодного повноцінного рейсу новим маршрутом, втративши при цьому один з двох експедиційних пароплавів та більшість особового складу) спричинив призначення парламентом 10 червня 1837 р. Спеціального комітету, який мав на меті перегляд пріоритетів у справі англо-індійського сполучення. Мета роботи комітету, заявлена у звіті, поданому до парламенту 15 липня – "...дослідження кращих засобів встановлення парового сполучення з Індією шляхом через Червоне море..", недвозначно свідчить про характер цієї зміни [13, Report of the Committee, с.iii]. На основі ретельного вивчення досвіду, отриманого ентузіастами єгипетського варіанту шляху, члени комітету одностайно рекомендували "...проявлення безперервної та пильної уваги з боку уряду та ОІК до

цього маршруту" [13, Report of the Committee, с.iii]. Згадану рекомендацію було прийнято у повному обсязі та у найближчі роки втілено у життя. Протягом 1837–1838 рр. зусиллями ОІК, Контрольної палати зі справ Індії, Адміралтейства та Поштового міністерства маршрут Лондон–Олександрія–Суец–Бомбей–Калькутта було перетворено на регулярну лінію транспортування пошти, пасажирів та невеликих партій товарів.

Однак розвиток регулярного сполучення виявив суттєві недоліки нового маршруту, які потребували якнайскорішого вирішення. Розв'язання головної проблеми на європейському відрізу єгипетського маршруту в Індію – забезпечення якнайшвидшого транзиту британської пошти та пасажирів територією Континентальної Європи – було забезпечено шляхом укладення 10 травня 1839 р. Поштової конвенції із Францією. Аналіз цього документу, розміщеного майже одночасно у відповідній добірці "Звітів та паперів" (як слушно зауважив Г. Темперлі, Пальмерстон дуже часто використовував широку публікацію документів, вигідних для Великобританії, для укріплення власної популярності у парламенті та суспільстві), дозволяє констатувати, що англійці отримали, окрім іншого, швидкий канал передачі дипломатичної пошти – умови Конвенції передбачали її перевезення територією Франції без огляду [14, с.86–87].

Парламентські папери тієї ж сесії містять відомості й про вирішення однієї з найбільших проблем на східному відрізу єгипетського маршруту – забезпечення ґрунтової "станції на півшляху", необхідність якої була викликана недосконалістю тодішніх пароплавів, що були неспроможні подолати відстань від Бомбея до Суеца без дозаправлення вугіллям. Пошук такої станції англійці вели ще з початку 30-х рр. ХІХ ст., поки не звернули увагу на Аден. Географічне розташування, здоровий клімат, наявність прісної води та можливість фортифікації від нападів з континенту у сукупності вирішили долю цього порту. Весь розвиток подій, починаючи з інциденту з індійським вітрильним судном "Дурія Даулят" у січні 1837 р., і завершуючи захопленням Адена силами англо-індійського десанту 16 січня 1839 р., було доведено до відома парламенту лише 15 травня того ж року [15]. Таку затримку в публікації паперів з дуже важливого питання легко можна пояснити – Пальмерстон, керуючись своєю логікою, не поспішав з оприлюдненням документів, які могли б завдати шкоди міжнародному становищу Великобританії, особливо – зважаючи на і без того досить напружені стосунки з Францією на Близькому Сході, що склалися через чергове загострення турецько-єгипетської кризи.

Усунення основних перешкод до встановлення регулярного англо-індійського сполучення єгипетським маршрутом дало британському уряду можливість певною мірою конституювати нову лінію імперських комунікацій. 3 липня 1839 р. Рада директорів ОІК, за узгодженням із Міністерством фінансів, Адміралтейством та Поштовим

міністерством направила Верховному уряду Індії "Перелік інструкцій зі встановлення щомісячного сполучення з Індією" [16]. Аналіз цього документу, який було оприлюднено через 2 тижні, переконливо доводить, що його цілком можна вважати підсумковим кроком на шляху до офіційного встановлення швидкого та постійного сполучення з Індією маршрутом через Єгипет та Червоне море. Згадані "Інструкції", засновані, здебільшого, на умовах англо-французької Поштової конвенції від 10 травня, передбачали щомісячну відправку пошти та пасажирів з обох кінцевих станцій нового маршруту (Лондон та Бомбей. – *В. С.*), встановлювали жорсткий розклад рейсів, який мав підтримуватись у всіх основних його пунктах, а також визначали фіксовані норми сплати за проїзд пасажирів та перевезення вантажів і пошти [16, с.204–205, 207, 211].

Відзначимо, що навіть переконавшись у непридатності транс-месопотамського маршруту для потреб швидкого англо-індійського сполучення, у Лондоні продовжували проявляти пильну увагу до цього району (передусім, – з міркувань забезпеченні безпеки індійських кордонів від зазіхань Росії. – *В.С.*), підтвердженням чого можуть бути численні добірки документів, які подавалися на розгляд депутатів та містили у собі донесення британських агентів про політичну ситуацію у Персії, Месопотамії (маються на увазі Басорський, Багдадський та Мосульський вілайєти Османської імперії. – *В.С.*) та Афганістані [17]. Однак головним імперським шляхом для англійців все ж залишився транс-єгипетський маршрут – до володіння ним вони не могли допустити жодну з інших європейських країн. Ця обставина й визначала британську політику на Близькому Сході протягом решти XIX ст.

Отже, аналіз парламентських паперів дозволяє не тільки виявити ступінь поінформованості британських парламентарів про стан розвитку нових шляхів англо-індійського сполучення та з'ясувати найбільш проблемні, на їх точку зору, питання цього розвитку (про це свідчить, окрім іншого, характер переліків запитань (*Queries*), що їх складали члени спеціальних комітетів), але й виділити основні етапи британської політики щодо розвитку транс-близькосхідних комунікацій у 30-х рр. XIX ст. Завершення 1833 р. першого – підготовчого – етапу, під час якого проблема забезпечення швидкого та безпечного англо-індійського сполучення через територію Близького Сходу ще не набула окремого значення у зовнішній політиці правлячих кіл Великобританії, було позначено вилученням згаданої проблеми з виключної компетенції ОІК та постановкою на порядок денний парламенту без прийняття будь-яких конкретних рекомендацій щодо її розв'язання.

Змістом другого (1833–1834 рр.) етапу були запекла боротьба у парламенті щодо визначення пріоритетного шляху удосконалення англо-індійського сполучення та прийняття, під впливом зовнішньополітичних обставин, рішення про надання першочергового розвитку Євфратському (транс-месопотамському) маршруту – який мав тимчасову важливість у

стратегічному відношенні, але був абсолютно безглуздим у довгостроковій перспективі підтримання та розвитку другої (Східної) Британської імперії.

Проведення відповідних досліджень та усвідомлення помилковості прийнятого рішення зайняло майже три роки (1834–1837), та позначило собою завершення третього етапу комунікаційної політики Великобританії, наслідком чого було надання транс-єгипетському маршруту статусу пріоритетного шляху англо-індійського сполучення.

Нарешті, на четвертому етапі (1837–1839 рр.), переконавшись у вірності обраного курсу, британські правлячі кола опікувались не лише необхідністю всебічного розвитку нової лінії сполучень зі Сходом, яка мала поєднати усі їх володіння у цьому регіоні Земної кулі, але й наданням цій лінії, за можливістю, офіційного статусу.

Незважаючи на те, що парламентські папери дозволяють досить повно відтворити зміст кожного із зазначених вище етапів, не викликає жодних сумнівів те, що найбільш цілісну картину еволюції британської політики щодо нових шляхів на Схід можна отримати лише за умов опрацювання матеріалів парламентських паперів у комплексі з іншими категоріями джерел – стенограмами парламентських дебатів (Hansard's Parliamentary Debates), Зводом законів Сполученого королівства (The Statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland), збірками дипломатичних документів (British and Foreign State Papers), матеріалами тогочасної преси, памфлетами, мемуарами, листуванням провідних державних, політичних та громадських діячів Великобританії. За умов відсутності в історіографії відповідних праць, присвячених аналізу цих категорій джерел, вказана проблема потребує подальшого дослідження.

Література та примітки

1. **Див., напр.:** A General index to the Sessional papers printed by order of the House of Lords or presented by special command: 1801 to 1859. – L.: Oceana Publications, Inc., 1976. – Vls. 1–2. – 544 p.; Annual lists and general index of the Parliamentary papers relating to the East Indies, publishing during the years 1801 to 1907 inclusive. – L.: Printed for His Majesty's Stationery Office, by Eyre and Spottiswoode, Ltd., 1909. – 194+xlii p.; A Numerical finding list of British Command Papers published 1833–1961/62 / [compiled by E. Di Roma and J. A. Rosenthal]. – N.Y.: New York Public Library, Astor, Lenox & Tilden Foundations, 1967. – 148 p.; Bond M. F. Guide to the records of Parliament / M. F. Bond. – L.: H. M. Stationery Office, 1971. – 352+X p.; British Parliamentary Papers Relating to India, 1662–1947: Chronological list / [compiled by A. Sever]. – Delhi: B. R. Publishing Corporation, 1992. – Vls. 1–3; English Historical Documents 1783–1832 / [ed. by A. Aspinall and E. A. Smith]. – L., N.Y.: Routledge, 1996. – 1024 p.; English Historical Documents 1833–1874 / [ed. by W. D. Handcock and G. M. Young]. – L., N.Y.: Routledge, 1996. – 1044 p.; Ford P. A Guide to Parliamentary Papers: what they are, how to find them,

how to use them / P. Ford, G. Ford. – Dublin, Irish University Press, 1972. – 87 p.; Ford P. Select list of British parliamentary papers, 1833–1899 / P. Ford, G. Ford. – Oxford: B. Blackwell, 1953. – 165 p.; Hansard's Catalogue and Breviate of Parliamentary Papers, 1696–1834 / [compiled by P. Ford, G. Ford, J. Hansard]. – Oxford: Blackwell, 1953. – 220 p.; Subject Catalogue of the House of Commons Parliamentary Papers, 1801–1900 / [compiled by P. Cockton]. – Cambridge: Chadwyck-Healey Ltd., 1988. – in 5 vls. – 4633 p. та ін. 2. **A century** of diplomatic Blue Books, 1814–1914 / [ed., with Historical Introductions by H. Temperley and L. M. Penson]. – L.: Frank Cass & Co. Ltd, 1966. – 600 [xvi] p. 3. **Див. напр.:** Hallberg Ch.W. The Suez Canal. Its History and Diplomatic Importance / Ch. W. Hallberg. – N.Y.: Columbia University Press, 1931. – 434 p.; Harcourt F. Flagships of Imperialism: The P&O Company and the politics of empire from the its origins to 1867 / F. Harcourt. – Manchester: At the University Press, 2006. – 245 p.; Headrick D. R. Power over Peoples: Technology, Environments, and Western Imperialism, 1400 to the Present / D. R. Headrick. – Princeton: At the University Press, 2009. – P.177–225; Hoskins H. L. British Routes to India / H. L. Hoskins – L.: Frank Cass & Co., 1966. – 494 p.; Marlowe J. The making of the Suez Canal / J. Marlowe. – L.: The Cresset Press, 1964. – 342 p., та ін. 4. **Лише** після вотування більшістю депутатів обох палат білль передавався на розгляд монарха, й отримавши королівське ухвалення (Royal Assent), набував силу закону. Такі біллі публікувались у збірках "The Statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland", причому самі закони датувались за роками правління монарха, наприклад, "48 George III, 1808" чи "32&33 Victoria, 1868–69". У разі ж неприйняття у першому читанні білль міг подаватися до парламенту у змінений редакції вдруге. 5. **Great Britain.** Hansard's Parliamentary Debates (Далі – HPD). Third Series. – L.: T. C. Hansard, 1832. – Vol. 9. – 1352 cls., к.1020–1025. 6. **Great Britain.** Parliament. House of Commons (далі – GBPHC). Session 1831–1832. No. 735 (II). East India Company's Affairs. II. Finance and Accounts. – Trade. Part I–II // Reports from Committees. – L., Ordered by House of Commons, 1832. – Vol.10. – Part.2. – 998 p. 7. **GBPHC.** Session 1834. No.478. Report from the Select Committee on Steam Navigation to India; with the Minutes of Evidence, Appendix and Index. – L., Ordered by House of Commons, 1834. – 253 p. Копія в палаті лордів – Great Britain. Parliament. House of Lords (GBPHL). Session 1834. No.232. Steam Navigation to India // The Sessional Papers printed by order of the House of Lords. – L.: Ordered by House of Lords, 1834. – Vol.31. – P.1–253. 8. **Підтвердженням** високої якості результатів роботи Комітету є той факт, що матеріали його звіту використовувались дослідниками цієї проблеми ще протягом більше трьох десятиліть! 9. **Див.** свідчення Чесні від 11 червня 1834 р. – Minutes of Evidence, P.20–54. 10. **GBPHC.** Session 1834. No. 492. Steam Navigation to India. An Estimate of the Sum required for the purpose of enabling His Majesty to direct that trial may be made of an experiment to communicate with India by steam navigation // Accounts and

Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1834. – Vol. 42. – P.459. 11. **GBPHC**. Session 1837. No. 540. Euphrates Expedition: copy of instructions to Colonel Chesney, the officer commanding the Euphrates Expedition, together with abstract of correspondence and accounts of expenditure relative to that enterprise . // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1837. – Vol.43. – P.223–299; 12. **GBPHC**. Session 1837–1838. No. 356. Euphrates Expedition. Copies of Extracts from additional Communications or Despatches addressed to the India Board, relating to the Recent Expedition to the River Euphrates and Tigris, and its Result. Letters from Colonel Chesney and Lieutenant Lynch // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1838. – Vol.41. – P.365–438. Копія в палаті лордів – GBPHL. Session 1837–1838. No.75. Copies or Extracts from Communications or Dispatches, addressed in the Board of Control, relating to the recent Expedition to the Rivers Euphrates and Tigris for the Purpose of establishing a Steam Communication between the Mediterranean Sea and the British Possessions in the East Indies &c // The Sessional Papers printed by order of the House of Lords. – L.: Ordered by House of Lords, 1838. – Vol.5. – P.353–426. 13. **GBPHC**. Session 1837. No. 539. Report from the Select Committee on steam communication with India by way of the Red Sea; together with the Minutes of Evidence, appendix and index. – L.: Ordered by House of Commons, 1837. – 253 p. 14. **GBPHC**. Session 1839. No. [185]. Additional Post Office Convention between Her Majesty and the King of the French, for the Conveyance through France of the Correspondence between England and the East Indies // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1839. – Vol.50. – P.81–88. 15. **GBPHC**. Session 1839. No. 268. Correspondence relating to Aden (with two Maps) // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1839. – Vol.40. – P.37–139. Копія в палаті лордів – GBPHL. Session 1839. No.96. Correspondence relating to Aden // The Sessional Papers printed by order of the House of Lords. – L.: Ordered by House of Lords, 1839. – Vol.8. – P.299–400. 16. **GBPHC**. Session 1839. No.431. Various Papers relating to the present State of Steam Communication with India, by the various Routes; and Expenses incurred & c. // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1839. – Vol.39. – P.199–220. 17. **Див.**, напр.: GBPHC. Session 1839. No. 100. Indian Papers; Treaties relating to the Affairs of Sind, Cabool and Persia // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1839. – Vol.40. – P.139–159; GBPHC. Session 1839. No. 131–I. Correspondence relating to Affganistan // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1839. – Vol.40. – P.207–216; GBPHC. Session 1839. No. 131–II. Correspondence relating to Affganistan // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1839. – Vol.40. – P.217–264; GBPHC. Session 1839. No. 131–IV. Correspondence relating to Affganistan // Accounts and Papers. – L.: Ordered by House of Commons, 1839. – Vol.40. – P.269–303 та ін.

Савенков В. В. Британские парламентские бумаги 30-х гг. XIX в. как источник по истории развития транс-ближневосточных коммуникаций Великобритании

Статья посвящена анализу одной из наименее исследованных категорий источников по истории внешней и колониальной политики Великобритании – парламентских бумаг. Особое внимание при анализе данной категории источников уделяется проблеме развития транс-ближневосточных путей англо-индийского сообщения в 30-е гг. XIX в.

Ключевые слова: Великобритания, парламентские бумаги, Ближний Восток, коммуникации.

Савенков В. В. Британські парламентські папери 30-х рр. XIX ст. як джерело з історії розвитку транс-близькосхідних комунікацій Великобританії

Статтю присвячено аналізу однієї з найменш досліджених категорій джерел з історії зовнішньої та колоніальної політики Великобританії – парламентських паперів. Особливу увагу під час аналізу цієї категорії джерел приділено проблемі розвитку транс-близькосхідних шляхів англо-індійського сполучення у 30-і рр. XIX ст.

Ключові слова: Великобританія, парламентські папери, Близький Схід, комунікації.

Savenkov V. V. British Parliamentary Papers of the 1830s as a Source of the History of the development of Great Britain's Near East transit communications

The article is devoted to the analysis of the Parliamentary Papers, one of scantily explored categories of Sources of the History of British Foreign and Colonial Policy. During the analysis of this category of Sources the particular attention was paid to the problem of the development of Anglo-Indian communications through Near East region in 1830s.

Keywords: Great Britain, Parliamentary Papers, Near East, communications.

УДК 930.2 (=411.21) «10/12»

З. А. Саидов

**БИОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ ПЕРВЫХ
ПОХОДОВ ХАЛИФАТА НА ВОСТОЧНЫЙ КАВКАЗ**

Арабское завоевание Восточного Кавказа нашло довольно подробное отражение в средневековой арабо-мусульманской историографии. Основная информация об арабском завоевании Восточного Кавказа и его исламизации черпалась исследователями из исторических трудов IX–XIII вв. Арабские хроники и летописи подробно описаны и охарактеризованы как источники по истории Кавказа в работах З. М. Буниятова, А. Р. Шихсаидова, А. Н. Тер-Гевондяна, А. П. Новосельцева [1, с. 7–25; 2, с. 5–15; 3, с. 7–14; 4, с. 11–28].

Ценные сведения о начальном этапе арабо-хазарского противостояния на Восточном Кавказе содержатся в хрониках *Китаб футух ал-булдан* ал-Балазури (ум. в 279/892 г.) и *Китаб ал-футух* ал-Куфи (ум. 314/926 г.), летописях *Тарих ар-русул ва-л-мулук* ат-Табари (223/838–311/923 гг.) и *Камил фи та'рих* Ибн ал-Асира (555/1160–630/1233 гг.).

Судя по информации упомянутых источников, первые арабские экспедиционные отряды появились на Восточном Кавказе в период правления халифа 'Умара б. Хаттаба (13/634–23/644). После захвата Ирана и Азербайджана в 18/639 г. часть войск арабов под предводительством Букайра ибн Абдаллаха из Азербайджана направилась на северо-запад и после нескольких сражений в 21/642 г. захватила Муган, жителей которого арабы обязали платить джизью. Из Мугана войско арабов двинулось на север вдоль берега Каспийского моря и в том же году достигло Баб ал-абваба. По сообщению ат-Табари, первый успешный поход арабов на Восточный Кавказ состоялся в 22/643 г., когда 'Умар б. Хаттаб велел военачальнику Сураке б. 'Амру покорить Дербент. Последний двинулся к Ширвану и послал перед собой Букайра б. 'Абдаллаха и 'Абд ар-Рахмана б. ар-Раби'а ал-Бахили. Когда они приблизились к Дербенту, Шахрийар, потомственный владетель этой области, покорился им и попросил мира, но при условии, что не будет платить дань, а употребит ее на содержание войска для защиты границ от набегов кочевников, идущих с севера [5, с. 237]. Ас-Сафади в *ал-Вафи би-л-вафайат* среди знаменитых людей в истории Халифата упоминает Сураку б. 'Амра и пишет, что 'Умар б. ал-Хаттаб возвратил его в ал-Баб, куда до него был назначен 'Абд ар-Рахмана б. Раби'а ал-Бахили. До приезда в Баб ал-абваба Сурака б. 'Амр "заключил мир с Арминией и армянами и написал об этом 'Умару. Там Сурака и умер, оставив своим преемником 'Абд ар-Рахмана б. Раби'а" [6, с. 2038]. Хотя в источнике не указаны дата и место кончины Сураки б. 'Амра, можно предположить,

что данное событие произошло в конце правления халифа 'Умара в Дербенте. Наше предположение подтверждает биографическая заметка об 'Абд ар-Рахмане б. Раби'а ал-Бахили в своде Ибн 'Абд ал-Барра о сподвижниках Мухаммада, где сделана запись: "'Умар назначил его (Абд ар-Рахмана б. Раби'а) править Баб-ал-Абвабом и (руководить) войной против тюрок (хазар). Был убит около Баланджара во время правления 'Усмана через два года после его прихода (к власти)" [7, с. 251].

Заметных результатов в своей завоевательной политике на Восточном Кавказе арабы добились при халифе 'Усмани б. 'Аффане (23/644–35/656). Во время выступления под командованием Хабиба б. Масламы отряд во главе с Салманом б. Раби'а двинулся на Арран. В 25/646 г. он занял Байлакан по мирному договору, в соответствии с которым "гарантировал его жителям жизнь, имущество и стены их города, обязав их вносить поземельную и подушную подать" [8, с. 15]. Затем он прибыл в столицу Аррана, Барда'а, которая также подчинилась арабам по мирному договору. Халифа б. Хаййат тоже подтверждает, что Салман б. Раби'а в 25/646 г. завоевал столицу Аррана – Барда'а. Занятие Барда'а арабами в 25/646 г. нашло отражение в своде о первых поколениях мусульман Ибн ал-Асира. В заметке об Абу Касире Салихе б. ал-Мутаваккиле автор '*Усд ал-габ* писал: "Он был рабом *асхаба* Мазана б. Гадайбийя и освобожден после их встречи с пророком Мухаммадом. Они оба были убиты в Барда'а и их могилы (находятся) там" [9, с. 10]. О спутнике Мухаммада Мазане б. Гадайбийя ат-Та'и оманский историк С. ал-Батташи пишет, что был первым жителем территории нынешнего Омана, принявшим ислам. До своей гибели в столице Арране он успел построить мечеть у себя на родине [10, с. 21].

Подчинив Арран, Салман двинулся в сторону Дербента и проник в Ширван, "царь которого заключил с ним мир" [11, с. 194]. По мере продвижения на северо-восток он заключил договоры правителями Ширвана и прилегающих к нему Маската, Шабарана, Лакза, Филана и Табасарана. Под Баланджаром, около Баб ал-абваба, Салман б. Раби'а встретился с хазарами и в сражении с ними был убит, а его четырехтысячный отряд разгромлен. Ал-Балазури в '*Футух ал-булдан* подробно описав результаты экспедиции Салмана б. Раби'а на Восточном Кавказе и упомянув о его неудачном походе на Баланджар, приводит эпитафию-четверостишие 'Абд ар-Рахмана Ибн Джуманы ал-Бахили, посвященное двум арабским военным предводителям Салману б. Раби'а и Кутайбе б. Муслиму:

*Поистине у нас две [знаменитые] могилы –
могила при Баланджаре
и могила в Верхнем Китае.
Ах, каков ты, [который] в могиле!
Этот в Китае, чьи завоевания коснулись всех,
а этот в [стране тюрок] и [только] при нем идет дождь.*

وقبراً بصين استأن يا لك من قبر
وهذا الذي يسقى به سبل القطر

وإن لنا قبرين قبر بلنجر
فهذا الذي بالصين عمت فتوحه

[12, с. 241].

Кроме ал-Балазури, эпитафию Ибн Джуманы цитировали Ибн Кутайба (ум. 892 г.) в *Китаб дала'ил ан нубува* и ал-Джахиз (ум. 868 г.) в *ал-Бурсан ва-л-урджан*. Ибн 'Асакир (ум. в 1178 г.) в "Истории Дамаска" и Йакут ал-Хамави (ум. в 1229 г.) в географическом словаре привели данную эпитафию пояснениями. Один из ранних комментариев эпитафии Салману б. Раби'а содержится в *Китаб ат-тадвин* Ибн Рафи', с ссылкой на *Китаб дала'ил ан-нубува* ал-Джахиза: "Жители того края поместили его останки в саркофаг. Когда задерживается дождь, они вынимают их и просят их о ниспослании дождя". Йакут в *Му'джам ал-булдан* дает несколько иной комментарий эпитафии: "Они поместили его останки в саркофаг и отправили в свой молельный дом. Когда они страдали от неурожая или наступала засуха, то они извлекали саркофаг, открывали останки и просили их о ниспослании дождя" [13, с. 305].

Несмотря на неудачу, имя арабского полководца стало широко известным в Халифате и в биографической литературе он характеризуется как шахид, погибший за веру. Краткие заметки о нем содержатся во всех биографических словарях о первых поколениях мусульман. Так, Ибн Са'д в *Китаб табакат ал-кабир* представляет его как судью в Куфе, авторитетного знатока хадисов, организовавшего *газв* (нападение) на Баланджар и погибшего там как *шахид* в 28/649 или 31/652 г. [14, с. 131]. Обширную биографическую статью о Салмане б. Раби'а содержит *Ta'рих Димашик* [15, с. 462–476]. В отличие от всех авторов традиционалистов Ибн Асакир не оставил без внимания четверостишие Ибн Джуманы и информацию о поклонении местных жителей останкам Салмана б. Раби'а. В *Китаб ал-исти'аб* Абд ал-Барр свидетельствует, что Салман б. Раби'а был *амиром* при нападении на Баланджар и погиб во время сражения [7, с. 632–633].

Биографические заметки извещают и о других участниках битвы под Баланджаром. Тот же Ибн 'Абд ал-Барр информирует об 'Абд ар-Рахмане б. Раби'а ал-Бахили, брате Салмана б. Раби'а ал-Бахили, известном как *Зу-н-Нур* ("Обладающий светом"). Халиф 'Умар б. Хаттаб назначил его править Баб-ал-Аббабом и войной против тюрок. Был убит около Баланджара во время правления 'Усмана через два года после его прихода к власти [7, с. 251]. Судя по данной информации, Абд ар-Рахман погиб в 25/646 г. Но более поздний автор Ибн ал-Джаузи свидетельствует, что 'Абд ар-Рахман б. Раби'а участвовал в нападении на Баланджар в 32/653 г. Он уведомляет только о ранении 'Абд ар-Рахмана, а в числе участников называет Салмана ал-Фариси и Абу Хурайру [16, с. 569]. Далее автор *ал-Мунтазам* как жертву битвы упоминает Мид'ада б. Йазиди Абу Зийада ал-'Аджли, из числа жителей

Куфы, "который стал шахидом при Баланджаре" в 32/653 г. [16, с. 578]. В *табакате* Ибн С'ада Ми'дад б. Йазид ал-'Аджли характеризуется как авторитетный передатчик, который участвовал в газве в Азербайджане во время правления Усмана и погиб там шахидом [14, с. 160–162].

Ат-Табари в *Та'рих ал-мулук* в рассказе о походе на Баланджар как участников битвы называет Йазид б. Му'авийу ан-Наха'и, Умара б. 'Утбу и Ми'дада [5, с. 350–351]. Информация о них также представлена в биографических сводах. Ал-Бухари в *Та'рих ал-кабир* упомянул о Йазиде б. Му'авии как знатоке хадисов, который вместе с войском ушел на границу Персии и здесь был убит. Далее ал-Бухари свидетельствовал, что вместе с Йазидом погибли 'Умар б. 'Утба и Ми'дад [17, дж. 8, с. 355]. Ибн Хиббан в *Китаб ас-сикат* подтверждает информацию о том, что Йазид б. Му'авийа погиб газием в Фарсе [18, с. 545].

Ал-'Аскалани в *ал-Исаба* называет еще одного борца за веру – Кайса б. Фарва б. Зарара б. ал-Аркама б. ан-Ну'мана, ставшего шахидом при Баланджаре, будучи одним из *амиров* при сражении Салмана б. Раби'а ал-Бахили [19, с. 403].

В биографических источниках сохранилась информация и о мусульманах, выживших в битве с хазарами. Ал-Балазури в *Футух ал-булдан* в заключительной части рассказа о баланджарской битве информировал что один из ее участников – Курза б. Ка'б ал-Ансари принес весть о смерти Салмана халифу [12., с. 241].

Ибн Са'д в *Китаб табакат ал-кабир* сообщал об 'Абдаллахе б. 'Умаре ал-Фазари, знатоке хадисов, который как самом важном событии в своей жизни упоминал о своем участии вместе с Салманом б. Раби'а в сражении под Баланджаром [14, с. 176].

В *ат-Тадвин фи ахбар Казвин* ар-Рафи'и приводит слова Абд ал-Хайра о том, что он вместе с Салманом б. Раби'а участвовал в *газве* на Баланджар [20, с. 40] Ибн ал-Джаузи в *ал-Мунтазам* приводит некрологическую заметку о нем, где мы читаем, что Абд ал-Хайр б. Йазид Абу Аммар был авторитетным знатоком хадисов, слушателе Али б. Абу Талиба. Он жил в Куфе и скончался в 114 г. [16, с. 886].

В *Та'рих ал-кабир* ал-Бухари в ряду ранних знатоков хадисов называет Малика б. Саххара ал-Хамдани, который как важное событие в своей жизни отмечал участие в нападении Баланджар [17, с. 303]. Данную информацию несколько позже в *Та'рих Исбахан* подтверждал Абу Ну'айма ал-Исфахани [Дж.2., с. 359].

Одним из близких соратников в походах Салмана и его учеников в *илм ал-хадис* был Шакик б. Салама ал-Асди Абу Ва'ил. Слушал 'Умара, 'Али, 'Абдаллаха, Хузайфу, Ибн 'Аббаса. Отправился в Сирию и слушал Абу Дарда'. Передавал со слов Ибн аз-Зубайра, Салмана б. Раби'а. Присутствовал при *газве* на Баланджар вместе с Салманом б. Раби'а. Он был очень авторитетным передатчиком хадисов [14, с. 102]. В "Истории Багдада" ал-Хатиб ал-Багдади приводит его полное имя – Абу Ва'ил

Шакик б. Салама ал-Асди и упоминает его как передатчика хадисов со слов Салмана б. Раби'а [21, с. 1682].

По информации ал-Ханди о своем участии в событиях под Баланджаром свидетельствовал Салла б. Зафар ал-Мутаки ал-Ханди [17, с. 306]. О нем ас-Сафади также приводит краткую заметку: "Салла б. Зафар ал-'Абси ал-ал-Куфи. Он передавал хадисы со слов Хузайфы. Умер в 80/699 г." [6, с. 2252].

Биографические сведения об участниках первых военных походов Халифата на Восточный Кавказ представляют ценность для воссоздания более полной картины истории начального периода арабских завоеваний и исламизации в данном регионе. Частота упоминаний об участии в битве под Баланджаром, как важном событии в жизни персоналий, однозначно свидетельствует о том, что поражение Салмана б. Раби'а, когда погибли около четырех тысяч мусульман, стало одним из самых резонансных событий в истории ранних арабских завоеваний. Информация об использовании останков Салмана б. Раби'а в обряде прощения дождя является самым ранним свидетельством обращения к объекту мусульманского происхождения в местной ритуальной практике. В последующем, по мере исламизации региона, в районе Дербента сформировался мусульманский мемориальный комплекс – Кырхлар, ставший одним из главных адресатов обращений местных мусульман, жаждущих поддержки похороненных там *шахидов* как в укреплении веры, так и в разрешении самых разных мирских проблем.

Литература

1. **Бунятов З. М.** Азербайджан в VII–IX вв. / З. М. Бунятов. – Баку: Издательство АН Аз. ССР, 1965. – 380 с.
2. **Шихсаидов А. Р.** Ислам в средневековом Дагестане (VII–XV вв.) / А. Р. Шихсаидов. – Махачкала, 1968. – 251 с.
3. **Тер-Гевондян А. Р.** Армения и Арабский халифат / А. Р. Тер-Гевондян. – Ереван; Изд. АН Арм. ССР, 1977. – 321 с.
4. **Новосельцев А. П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / А. П. Новосельцев. – М: Наука, 1990. – 204 с.
5. **Al-Tabari** Abu Ja'far Muhammad b. Jarir. Tarikh al-Rusul wa al-Muluk. Annales, ed. M.J. de Goeje. – Leiden, 1879– . – Vol. III. – 574 p.
6. **Ал-Вафи** би-л-вафайат ли ас- Сафади [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.alwaraq.net
7. **Ал-исти'аб** фи ма'рифат ал-асхаб. Ал му'лиф Абу 'Умар Йусуф б 'Абдаллах Ибн 'Абд ал-Барр ал-Куртуби. Дж. 2. – Байрут, 1412 г.х.
8. **Ал-Белазури.** Книга завоеваний стран. (Материалы но Закавказью) / Ал-Белазури; текст (араб) и перевод П. К. Жузе. – Баку, 1927. – 34 с.
9. **Усд ал-габа** фи тамйиз ас-сахаба ли Ибн ал-Асир. – Ал-Кахира – 1966. – Дж. 3. – 548 с.
10. **Ал-Батташи С.** Иттихаф ал-а'йан. Дж 1./ С. Ал-Батташи – Оман, 1985. – 380 с.
11. **Та'рих** ал-Йа'куби [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.alwaraq.net
12. **Китаб** футух ал-булдан та'лиф Ахмад б. Йахйа б.

Джабир ал-ма'руф би-л-Баладзури. Дж. 1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.yasoob.com 13. **Му'джам** ал-булдан ли-л шайх ал-имам Шихаб ад-дин Абу Абдаллах Йакут б. Абдаллах ал-Хамави. Дж. 1. – Байрут-Лубнан, 1979. 14. **Ат-Табакат** ал-кубра ли Ибн Сад. Дж. 6. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yasoob.com> 15. **Та'рих** Димашк. Тасниф ал-имам ал-'алим ал-хафиз 'Али б. ал-Хасан ал-ма'руф би Ибн 'Асакир. Байрут. Дж. 21. 1995. – 485 с. 16. **Ал-Мунтазам** ли Ибн ал-Джаузи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.alwaraq.net 17. **Китаб** ат-та'рих ал-кабир та'лиф ал-хафиз Мухаммад б. Исма'ил ал-Бухари. Дж. 7-8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.yasoob.com/> 18. **Китаб** ас-сикат ли-л-имам ал-хафиз Мухаммад Ибн Хиббан. Дж. 5. – Хайдарабад. 1973. 19. **Ал-Исаба** фи тамйиз ас-сахаба ли-л-имам ал-хафиз Ахмад б. 'Али Ибн Хаджар ал-'Аскалани. Дж. 5. – Байрут, 1995. – 705 с. 20. **Ат-Тадвин** фи ахбар Казвин ли ар-Рафи'и [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.alwaraq.net 21. **Та'рих** Багдад ли-л-Хатиб ал-Багдади [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.alwaraq.net 22.

УДК [001+37](477)

В. В. Ткаченко

**РОЛЬ ТОВАРИСТВА "ПРОСВІТА" Й НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ У РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ
НАУКИ ТА ОСВІТИ**

За часів становлення української державності актуальним завданням вітчизняної історичної науки стало дослідження наукових зв'язків Галичини й Наддніпрянської України та ролі в них товариства "Просвіта" й Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ) у Львові. Започаткували вивчення цієї проблеми безпосередні учасники подій – В. Дорошенко, К. Студинський, В. Гнатюк, М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін. На протигагу заангажованій історіографії радянського періоду, що вперто замовчувала окремі етапи розвитку національної науки, українські вчені в еміграції (Л. Винар, В. Дорошенко, В. Кубійович, О. Оглоблин, О. Прицак, М. Семчишин) активно досліджували певні аспекти цієї теми. Серед сучасних вітчизняних дослідників до вивчення означеної проблеми активно долучилися П. Арсенич, В. Грабовецький, Я. Дашкевич, Г. Касьянов, Р. Кучер та ін.

Розвиток науки в Галичині у досліджуваний період відбувався у тісних взаєминах з науковим життям Наддніпрянської України, що були започатковані раніше. Зокрема, активні діячі "Руської трійці" І. Вагилевич та Я. Головацький мали наукові контакти з М. Максимовичем, О. Бодянським та І. Срезневським. Галицьких вчених А. Петрушевича та І. Шараневича було обрано почесними докторами Київського університету. Підтримували зв'язки з наддніпрянськими вченими й інші галицькі дослідники. Втім, ці контакти носили епізодичний характер.

"Весна народів", як назвали революцію 1848 р. в Європі, не принесла свободи поневоленому українському народові, хоча й полегшила життя західним українцям – скасувала панщину і сприяла пробудженню їх національної свідомості. Україна, поділена й обкраяна сусідніми могутніми імперіями, – Російською та Австро-Угорською – залишилася підневільною, що полегшувало послідовне знищення всього національного – мови, історичної пам'яті, національної гідності, церкви, народних звичаїв.

Російська деспотія намагалася позбутися навіть самої назви "Україна", повсюдно підміняючи її на "Малоросія". Але й цього царським сатрапам було замало. Вже були написані й надруковані геніальні твори Тараса Шевченка, коли з'явився дикунський за своєю суттю Валуєвський циркуляр (1863 р.), у якому зазначалося, що "никакого особого малоросійського язика не было, нет и быть не может". Так перекреслювалося майбутнє нації й природне право кожного народу на самовизначення.

Валуєвським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р. у Наддніпрянській Україні фактично було припинено будь-яку наукову,

освітню й літературну діяльність рідною мовою. В умовах тотальних репресій царського режиму перед українською громадськістю постала невідкладна проблема – знайти можливість обійти нечувані в Європі перешкоди, збудовані царським урядом для запобігання розвитку вітчизняної культури.

Австро-Угорська монархія після революції 1848 р. стала значно ліберальнішою. Конституційно проголошена рівноправність народів імперії дозволила їм розвивати власні національні культури, а "Закон про товариства", прийнятий у 1867 р., надав можливість створювати громадські інституції, базовані на національних принципах. Ось чому саме на західноукраїнських землях виникла громадська організація, що поставила своїм завданням масове поширення освіти й національної свідомості серед пригнобленого трудового народу. У такий спосіб знесилена нація обрала нову форму боротьби за незалежність, змінивши зброю на освіту.

Поштовхом до створення товариства стали публікації священника Степана Качали, який активно пропагував потребу заснування нової просвітницької організації на противагу тим, яким українська національна ідея була ворожою.

Заклик С. Качали підтримала народовецька й студентська молодь. На початку 1868 р. було створено організаційний комітет, до якого увійшли професори гімназії й учительської семінарії Анатоль Вахнянин, Омелян Партицький, Олександр Борковський, державні службовці Корнило Сушкевич, Михайло Коссак, студенти Адрій Січинський, Олександр Огоновський.

Галицьке намісництво, в якому домінували поляки, відкинуло статут організації, але 2 вересня 1868 р. його все ж таки було затверджено віденським міністерством внутрішніх справ. Установчі збори товариства "Просвіта" відбулися 8 грудня 1868 р. у залі міської стрільниці на вул. Курковій (тепер вул. М. Лисенка) у Львові. У зборах взяло участь 65 осіб, з яких 64 були львів'янами і лише один представник з провінції – греко-католицький священник Йосип Заячківський з Івано-Франківщини, який і зробив перший добродійний внесок на видавництво щорічного календаря для народу.

Заснування "Просвіти" було сприйнято як велику перемогу народовського руху в політичному житті Галичини чеськими, сербськими та словацькими організаціями. Лише москвофільська газета "Слово" назвала цю подію польською інтригою.

Діяльність Товариства регламентувалася статутом, до якого дозволялося в разі необхідності вносити зміни. За першим статутом "Просвіта" була одноступеневою науково-просвітницькою організацією, членство у якій ускладнювалося досить високим вступним (4 крони) та щомісячним (1,04 крони) внеском, у той час як вівця коштувала 2 крони. Отже, засновники Товариства розраховували лише на представників заможної інтелігенції, а не на широкі верстви трудового народу.

Ось чому через два роки було прийнято новий статут, за яким "Просвіта" поширила свою діяльність на райони й знизила вступні внески до 2 крон, а щомісячні – до 0,5 крони. Крім того, члени Товариства мали право отримувати два примірники кожного видання "Просвіти" за половину номінальної вартості. Великою матеріальною підтримкою для Товариства стала щорічна допомога від держави (2 тис. крон) на видання книжок, що почала надходити завдяки віце-маршалу Галицького сейму Юліану Лаврівському.

У 1869 р. О. Партицький уклав у 1869 р. "Читанку для сільських людей" під назвою "Зоря" (2000 примірників), що була розпродана упродовж двох тижнів. Великий успіх мала книжка С. Качали "Що нас губить, а що допомоги може?", яку перевидавали тричі загальним накладом 9 тисяч примірників, у якій автор розмірковував про згубний вплив пияцтва, потребу організації громадського життя, створення кас взаємодопомоги й громадських комор (зернохосвищ). Оскільки на початку своєї діяльності "Просвіта" не мала власної книгарні, продаж книжок здійснювали самі члени Товариства, що й було головною формою розповсюдження друкованої продукції до 1914 р. Крім того, власні видання "Просвіта" розсилала поштою своїм членам та за межі Галичини, передусім у Велику Україну, Буковину, Закарпаття й інші регіони компактного проживання етнічних українців.

Слід згадати значні заслуги "Просвіти" у виданні підручників, чим згодом почало займатися Наукове товариство ім. Т. Шевченка, у розв'язанні шкільних та педагогічних проблем, вирішення яких з часом перебрало на себе "Руське педагогічне товариство" (пізніше "Українське педагогічне товариство"), у відкритті українських гімназій, у запровадженні української мови як мови навчання.

Зі вступом у дію четвертого статуту Товариство стало триступеневою організацією: Головний Виділ (Централа) у Львові – районні відділи (філії) – читальні. До 1891 р. було створено лише 5 філій, у 1900 р. їх було вже 23, у 1910 р. – 61, а у 1930 – 87. Ось чому після схвалення статуту 1891 р. "Просвіта" отримала змогу займатися не тільки просвітництвом селянства та робітників, а й економічними проблемами. При читальнях було засновано чимало крамниць, ощадно-позичкових кас, кооперативів, молочарень, громадських комор, через які селяни отримували насіння й навіть щепи дерев за зниженими цінами. Клич "Свій – до свого, по своє!" зробив свою корисну справу.

Вже у 1895 р. "Просвіта" придбала за 260 тис. крон власний будинок на площі Ринок, 10 у Львові, в якому знайшли притулок й інші українські організації. Купівлю фінансово підтримали кияни, передавши 3000 крон через професора Михайла Грушевського.

За порівняно короткий час діяльність Товариства "Просвіта" набула всеукраїнського характеру. За прикладом галицької організації було створено "Руську Бесіду" на Буковині. Уряд царської Росії настільки боявся проникнення національно-демократичних ідей з Галичини, що департамент поліції у 1892 р. видав таємний циркуляр, яким заборонив в'їзд до імперії

І. Франку, М. Павлику, І. Білею, а у 1898 р. – В. Гнатюку та його друзям, щоб запобігти "встановленню стосунків з київськими студентами в справі як соціальної, так і української пропаганди". Внаслідок цього справжні регіональні освітні організації "Просвіти" через утиски і заборони виникли на інших територіях лише після революції 1905 р. Перше таке товариство було засноване в Катеринославі (8 жовтня 1905 р.), згодом в Одесі, Києві, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Миколаєві, на Кубані, Далекому Сході, Кавказі (Баку). Керівництво "Просвіти" очолювали видатні письменники, вчені, громадські діячі. Так, головою київської "Просвіти" було обрано Б. Грінченка, заступником – Лесю Українку, членами С. Єфремова, В. Винниченка, Л. Яновську, С. Русову, головою чернігівської – М. Коцюбинського, головою миколаївської – М. Аркаса. На жаль, проіснували ці товариства недовго, оскільки царський уряд швидко заборонив їхню діяльність.

При читальнях "Просвіти" у 1912 р. працювало 540 крамниць, 339 позичкових кас і 121 громадська комора. За 1869–1918 рр. Товариство видало 348 популярних книжок накладом близько 3 млн. примірників. Окремими серіями виходили "Руська письменність", "Господарська бібліотека", "Науково-популярна бібліотека", а також періодичні видання "Просвітні листки" й "Письма з "Просвіти".

Редакторами різних видань "Просвіти" були видатні особистості: О. Партицький, В. Шашкевич, Ю. Целевич, Ю. Федькович, І. Франко, А. Вахнянин, В. Лукич-Левицький, П. Огоновський, К. Паньківський, які чимало зробили для їх популяризації серед населення.

Джерелами прибутків Товариства були членські внески (близько 30%), пожертви громадян, крайові та державні дотації, прибутки від власних інституцій. У 1936–1939 рр. воно нараховувало у своїх лавах 360 тис. членів, що складало 15 відсотків усього дорослого українського населення. Бібліотеками "Просвіти" користувалися 3 млн. 500 тис. читачів. Середньорічні прибутки Товариства становили 56 тисяч злотих, 15 тисяч з яких приносив Народний дім у Львові. Напередодні Другої світової війни мережею філій та читалень було охоплено 85 % західноукраїнських земель.

Головами львівської "Просвіти" були видатні галицькі політичні, громадські та культурні діячі, вчені, господарники: А. Вахнянин, Ю. Лаврівський, В. Федорович, Ю. Огоновський, Ю. Романчук, Є. Олесницький, П. Огоновський, І. Кивелюк, М. Галушинський, І. Брик, Ю. Дзерович.

До розбудови "Просвіти" активно долучилися й меценати: С. Качала, В. Федорович (24 тис. крон), граф М. Тишкевич, С. Новосад (120 тис. крон на стипендії для молоді середніх шкіл), І. Залуцький, С. Дубровський, М. Малицький (передав власний маєток в Угорцях Винявських).

Важкий матеріальний стан українців призвів до їх масової еміграції з другої половини ХІХ ст. до Америки й Канади, а згодом до Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю, країн Центральної Європи, де також виникли

Товариства "Просвіта". Коли внаслідок більшовицьких погромів діяльність "Просвіти" в радянській Україні унеможливилася, увесь тягар просвітницької праці та книгодрукування ліг на плечі представників української діаспори, значними здобутками діяльності яких ми користуємося й сьогодні.

Більшовицький режим, що запанував у Західній Україні внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа, не міг дозволити виховання національно свідомих громадян, що призвело восени 1939 р. до ліквідації товариства "Просвіта", тисячі активістів якої було ув'язнено в тюрмах, заслано до концтаборів велетенського ГУЛАГу, вислано до сибірської тайги та степів Казахстану, розстріляно влітку 1941 р. у катівнях НКВС. Репресії щодо просвітян продовжилися й у наступні роки, що стало величезною втратою для української культури.

13 червня 1988 р. діяльність товариства "Просвіта" в Україні було відновлено. Понад 20 років тому перший голова відродженого львівського Товариства Роман Іваничук виголосив: "Просвіта" має жити вічно. Україні ніколи не буде забагато світла цивілізації: в нових умовах нашого буття – в центрі просвіченої Європи – той смолоскип і та зоря хай запалають новим могутнім світлом – не для засліплення сусідів, а для того, щоб вони побачили нас, зацікавилися нами і визнали собі рівними".

В українському календарі знаменних дат своє місце заслужено посідає 11 грудня 1873 р. – день заснування у Львові Товариства ім. Шевченка, яке згодом трансформувалося у Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ). Товариство упродовж свого існування пройшло кілька етапів розвитку: 1) від заснування до перетворення в НТШ (1873–1892 рр.); 2) від створення НТШ до початку Першої світової війни (1892–1914 рр.); 3) від початку Першої світової війни до входження західноукраїнських земель до складу УРСР (1914–1939 рр.); 4) НТШ у період Другої світової війни (1939–1945 рр.); 5) Наукове товариство ім. Шевченка у післявоєнний час (1945–2010 рр.).

Утворення Товариства ім. Шевченка було наслідком культурницької діяльності народовців, які, продовжуючи традиції "Руської Трійці" ("Русалка Дністрова", 1837 р.) та "Галицько-руської Матиці" (1848 р.), виступили проти москвофільського руху в Галичині, що почався вже у 50-х рр. XIX ст. і зростав у наступних десятиріччях. Народовці гуртувалися навколо часовисів "Мета", "Вечерниці", "Правда" і в товариствах "Руська Бесіда" (1864 р.) і "Просвіта" (1868 р.).

Наддніпрянські письменники, позбавлені власного друкованого органу після закриття петербурзького товариства "Основа" (1862 р.), почали оприлюднювати свої праці у часописах Галичини. Національно свідома частина української інтелігенції звернула свої погляди саме на Галичину, оскільки тут були незрівняно кращі умови для легальної діяльності. Значну роль в укріпленні зв'язків між цими регіонами відіграли П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, М. Драгоманов. Коли "Просвіта" у 1870-х рр. обмежила свою діяльність поширенням освіти серед селянських мас, виникла потреба у заснуванні літературного товариства, спроможного дбати про

розвиток рідної мови й літератури українського народу, що знаходився під російською та австрійською окупацією, оскільки як уряд Австрії потурав полякам, що намагалися полонізувати українців, так і царський уряд своїми указами забороняв розвиток української культури.

Ініціатором налаштування плідної співпраці з галицькою інтелігенцією став письменник Олександр Кониський, який розпочав діяльність по збиранню коштів, необхідних для організації друкарні. Завдяки його зусиллям було також засновано Фонд для підтримки діяльності Товариства, фінансовою основою для створення якого стали двадцять тисяч австрійських крон, пожертвованих українською поміщицею Єлизаветою Милорадович. У числі засновників фонду були член Кирило-Мефодіївського товариства Дмитро Пильчиков, священник Степан Качала — посол сейму і державної ради, Михайло Димет — купець, громадянин і радний міста Львова, Михайло Коссак — громадянин і радний міста Львова, Олександр Огоновський — професор Львівського університету, Корнило Сушкевич — секретар прокуратури скарбу, Теофіл Барановський — інженер крайового віділу, Лонгін Лукашевич — урядовець асекурації «*Haza*», Юліан Романчук — вчитель гімназії, згодом посол сейму і державної ради.

Фундаторами товариства, що поставило собі за мету "вспомогати розвою руської (малоруської) словесності", виступили О. Кониський, Д. Пильчиків, М. Жученко, С. Качала. Його статут розробили Д. Пильчиков і М. Драгоманов. Як писав у 1878 р. у своєму щоденнику В. І. Вернадський, "у Галичині молоросійська народність дуже піднялася. Кращі малоросійські сім'ї переселилися туди".

За статутом, затвердженим галицьким намісником 11 грудня 1873 р., головною метою Товариства повинен був стати розвиток української літератури. Наведемо головні положення статуту: 1) першими дійсними членами Товариства є фундатори, що підписали статут; 2) фундатори повинні обрати тимчасового голову та його заступника й заснувати для керування діяльністю Товариства комітет з 5 членів; 3) комітет повинен скликати перші Загальні збори Товариства; 4) до перших Загальних зборів комітет здійснює прийом дійсних членів і виконує всю роботу по Товариству на правах Виділу; 5) про свою діяльність комітет повинен прозвітуватися на перших Загальних зборах.

Перші Загальні збори відбулися 4 червня 1874 р. Головою Товариства було обрано Корнила Сушкевича — видавця першого повного "Кобзаря" Тараса Шевченка (1874–1885 рр.). Згодом Товариство очолювали Сидір Громницький (1885–1886 рр., 1887—1890 рр.), Даміан Гладилович (1886–1887 рр., 1890–1892 рр.)

У перші роки існування Товариства переважала культурно-просвітницька робота, близька до діяльності "Просвіти". Втім, досить швидко розгорнулася й видавнича справа. На зібрані кошти (18056,84 австрійських крон) закупили друкарню, що запрацювала у лютому 1874 р. Серед перших творів, виданих Товариством, були "Кобзар" Т. Шевченка, оповідання Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького та ін. Крім української художньої

літератури, Товариство видавало часописи. Його коштом вийшли два річники журналу "Правда" та "Дослідження у галузі руської мови" (1880 р., нім. мовою) О. Огоновського. З 1885 р. Товариство перебрало видання журналу "Зоря" (виходив до 1898 р.), який став всеукраїнським літературним органом і поширювався (після заборони 1894 р. – нелегально) у Наддніпрянській Україні.

Українська наука наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивалася у безпосередньому зв'язку з національно-визвольним рухом і неминуче несла на собі відтінок опозиції до влади. Ось чому у вітчизняній інтелігенції були відсутні особливі надії на розвиток національної науки в офіційних державних установах на кшталт російських чи австрійських університетів. Отже, найбільш ефективною і раціональною формою організації науки мали стати наукові товариства, що базувалися на принципах автономії. Надання виборній колегіальній раді широких повноважень значно прискорювало використання досягнень світової науки. Наукові товариства застосовували принципи колективної праці вчених для розв'язання дослідницьких проблем, що сприяло формуванню кваліфікованих співтовариств і наукових шкіл. Можливість створювати тимчасові комісії та комітети для вивчення тих чи інших питань, передбачена статутами товариств, дозволяла більш оперативно реагувати на появу нових нагальних наукових завдань.

Рада товариства, як і університетська рада, мала широкі повноваження: розглядала й затверджувала програми досліджень в секціях і комісіях, опікувалася фінансуванням, видавничою діяльністю й формуванням особового складу товариства. Нові члени обиралися таємним голосуванням. Рішенням загальних зборів товариства мали право змінювати кількість секцій і напрямки досліджень, що мало важливе значення в умовах революції в науці, яка призводила до її швидкої диференціації. Цього були позбавлені університети. Публічні засідання товариств сприяли зміцненню демократичного духу науки, а їх бюджет формувався в основному за рахунок членських внесків, приватних пожертвувань та видавничої діяльності. Ось чому товариство як організаційна форма наукової діяльності мало суттєві переваги, що сприяло швидкому поширенню таких наукових об'єднань у XX ст.

Наприкінці 1880-х рр. у середовищі Київської громади (серед т. зв. австрофілів на чолі з В. Антоновичем та О. Кониським) визріла ідея перетворення Товариства ім. Шевченка у виключно наукову установу. В Галичині цю ідею підтримала група народовців ("новоєрівців") на чолі з О. Барвінським, яка задля досягнення культурно-просвітніх цілей ішла на компроміс з польськими та австрійськими урядовими колами. Відповідно до цього плану у 1892 р. Товариство було перейменоване в НТШ. Головним завданням реорганізованого Товариства було "плекати та розвивати науку і українсько-руську мову, зберігати та збирати всякі пам'ятки старинності і предмети наукові України-Руси". Було утворено три секції: історико-філософську, філологічну, математично-природознавчо-лікарську. Секції формували комісії. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган

товариства – "Записки НТШ" (ред. I тому Юліан Целевич, II–IV т. Олександр Барвінський). Першими головами Товариства були Ю. Целевич (1892–1893 рр.) і О. Барвінський (1893–1897 рр.).

Дійсними членами по історично-філософській секції стали В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, С. Дністрянський, М. Зобков, К. Левицький, В. Охримович, Ю. Сіцинський, П. Стебельський, О. Терлецький, С. Томашівський, Я. Шультін. Президія секції: директор О. Вахнянин (з 1894 р. – М. Грушевський), заступник К. Левицький, секретар С. Томашівський.

До філологічної секції увійшли О. Барвінський, В. Гнатюк, М. Дикарев, І. Кокорудз, О. Колеса, О. Кониський, В. Коцовський, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, І. Франко. Президія: директор О. Огоновський (пізніше – І. Верхратський, І. Франко), заступник О. Партицький, секретар О. Макарушка.

У складі математично-природознавчо-лікарської секції перебували Г. Величко, І. Верхратський, І. Горбачевський, О. Дакура, В. Левицький, П. Огоновський, Є. Озаркевич, І. Пулюй, Щ. Сельський, О. Черняхівський. Президія: директор І. Верхратський, заступник Щ. Сельський, секретар В. Шухевич.

Реорганізація Товариства у наукове стимулювала приплив нових членів, кількість яких тільки за 1892 р. зросла на 80 осіб (до цього їх усього було 48).

Період найбільшого розквіту НТШ розпочався з переїздом до Львова М. Грушевського, обраного на кафедру всевітньої історії університету. У 1894 р. він очолив історично-філософську секцію, а у 1897 р. його було обрано головою НТШ (1897–1913 рр.). З 1895 р. М. Грушевський став редактором "Записок НТШ" і перебрав на себе всю видавничу діяльність Товариства. За час його головування НТШ видало близько 800 томів наукових праць, зокрема 112 томів "Записок". М. Грушевський ініціював низку інших періодичних видань: "Хроніку НТШ" (тт. 1–74, 1900–1939 рр.), "Збірник історично-філософської секції НТШ" (тт. 1–17, 1898–1934 рр.; у цій серії вийшло 8 томів (1898–1913 рр.) його "Історії України-Руси", "Збірник філологічної секції" (тт. 1–23, 1898–1937 рр.), "Збірник математично-природничо-лікарської секції" (тт. 1–32, 1897–1939 рр.), "Джерела до історії України-Руси" (тт. 1–22, 1895–1924 рр.), "Українсько-руський архів" (тт. 1–15, 1906–1921 рр.), "Етнографічний збірник" (тт. 1–40, 1895–1929 рр.), "Студії з поля суспільних наук і статистики" (тт. 1–5, 1909–1938 рр.) та ін.

Крім М. Грушевського, виняткову роль у формуванні академічного обличчя НТШ відіграли І. Франко та В. Гнатюк, які очолювали різні структурні одиниці Товариства, редагували серійні та окремі видання, зокрема, випускали у 1898–1905 рр. "Літературно-Науковий Вісник" та керували Українською Видавничою Спілкою. За їх ініціативи у 1898 р. було проведено реформу статуту НТШ, згідно з яким звання "дійсного члена" Товариства присвоювалося лише на підставі наукової кваліфікації. Відповідно до цього у 1899 р. було обрано перший академічний корпус

вчених – членів НТШ у складі 32 осіб, як із західноукраїнських, так і зі східноукраїнських земель. Окрім українських вчених, до складу товариства у 1903–1914 рр. було прийнято 19 членів-чужоземців, науковців зі світовим ім'ям – А. Єнсена, Я. Бодуена де Куртене, О. Брюкнера, В. Бехтерева, О. Пипіна, О. Шахматова та ін.

Управа НТШ у 1897 р. складалася із заступника голови Сидора Громницького, секретаря Іллі Колорудза, адміністратора Костя Паньківського та вільних членів Виділу Петра Огоновського, Дем'яна Савчака, Юліана Левицького і Івана Раковського. До управи також входили директори секцій: Іван Верхратський (математично-природознавчо-лікарська), Іван Франко (філологічна), Михайло Грушевський (історично-філософська).

Зростання уваги до НТШ з боку громадськості призвело до збільшення кількості пожертвувань. На ці кошти НТШ купило будинок, де влаштувало друкарню Товариства, а у 1905 р. було збудовано Академічний Дім. У 1912 р. було придбано ще один великий будинок під бібліотеку та музей НТШ.

Товариство регулярно отримувало щорічно зростаючу фінансову допомогу від держави (у 1898 р. – 16000 крон, а у 1911 р. – понад 40000 крон).

У 1892 р. було засновано бібліотеку НТШ, що з 1901 р. стала членом міжнародної спілки бібліотек академій наук і почала отримувати рідкісні матеріали (навіть рукописи) й видання з інших бібліотек. У 1912 р. вона нараховувала вже понад 65000 томів. У 1910 р. при бібліотеці було засновано бібліографічне бюро, ініціатором створення якого був М. Грушевський.

У 1893 р. було започатковано музей НТШ, до якого за ініціативи О. Кониського надійшли цінні збірки старовини з Княжої Гори біля Каніва, а згодом і збірки з городища у Звенигороді. У 1900 р. було створено музейну комісію, яка звернулася до українського громадянства з проханням жертвувати цінні експонати для музею НТШ. У 1904 р. при музеї було відкрито галерею портретів видатних українських діячів науки, літератури, мистецтва. Професор Федір Вовк привіз з Парижу крем'яні знаряддя праці. У 1907 р. археологічний відділ було значно поповнено цінними експонатами зі Східної Волині та з хліборобської виставки у Стриї, а також вишиванками й килимами зі Східної України. Кількість експонатів перенесеного у 1913 р. до нового приміщення музею протягом п'яти наступних років зросла майже втричі.

Заснування й розвиток Наукового товариства ім. Т. Шевченка як першої національної наукової інституції академічного типу дало могутній повштовх відродженню національної науки, що мала давні історичні корені, але у XVIII–XIX ст. втратила можливість інституційного розвитку внаслідок відсутності української державності й роз'єднаності народу, що територіально опинився у різних державних системах. За цих умов велике значення мало заснування на демократичних засадах вільної наукової

інституції, здатної увібрати світовий раціональний досвід організації наукових пошуків і відкритої для дослідників-професіоналів. Саме таким осередком і стало НТШ.

Реформа НТШ, здійснена за часів головування у ньому М. Грушевського, мала перспективне значення для розвитку інституційної структури Товариства. Секції, як головні структурні підрозділи, залишалися незмінними. У той же час НТШ мало можливість встигати за швидким рухом науки завдяки заснуванню нових комісій, що стали найбільш мобільними науковими інституціями.

При філологічній секції НТШ було утворено комісії: *літературознавчу та історії літератури, мовознавчу, етнографічну, бібліографічну*. Пізніше засновані: *бібліографічне бюро* – для збирання бібліографії з різних ділянок українознавства; *комісія для мови і правопису; шевченкознавства; слов'янознавства; класичної філології; термінологічна; регіональних дослідів і публікацій* – для збирання і публікації матеріалів про минуле і сучасне різних регіонів України з метою збереження відомостей про них.

При історично-філософській секції було засновано комісії: *археологічну* – для опрацювання і публікації праць з історії України; згодом її поділили на *комісію нової історії України і історично-джерелознавчу; національної економії; соціології і статистики; правно-термінологічну, історії мистецтва; музикологічну; музею та воєнно-історичних пам'яток*.

При математично-природознавчо-лікарській секції (МПЛС) було засновано комісії: *лікарську, фізіографічну, географічну, технічно-наукову, агрономічно-наукову, охорони природи, термінологічну*.

Питання про подальше вдосконалення організаційної структури постали у центрі дискусій, які точилися в НТШ у 1899–1913 рр. і призвели до тривалої кризи. За цими дискусіями крилися ідейно-політичні та особисті розходження серед дійсних членів товариства. Внаслідок загострення конфлікту в 1913 р. М. Грушевський залишив посаду голови НТШ. Після цього обов'язки заступника голови Товариства виконували С. Томашівський (1913–1918 рр.) та В. Щурат (1919–1921 рр.). У міжвоєнну добу головами НТШ були В. Щурат (1921–1923 рр.), К. Студинський (1923–1932 рр.), В. Левицький (1932–1935 рр.), І. Раковський (1935–1939 рр.).

Масштаби діяльності Товариства помітно зменшилися внаслідок розгрому, вчиненого російським військом під час окупації Львова (1914–1915 рр.) та через репресії польського окупаційного режиму. Польська влада позбавила НТШ права видавати українські шкільні підручники, що було одним з головних джерел його прибутків, та організувати університетські курси для українських студентів. Кількість видань за міжвоєнний період зменшилася до близько 350 назв. Попри ці труднощі, Товариство продовжило розбудову своєї академічної структури. Відповіддю на заборону польської влади вести роботу зі студентською молоддю було створення та діяльність під проводом НТШ Львівського (таємного) Українського Університету. Було збільшено кількість комісій, утворено окремі науково-

дослідні інститути. У 1921 р. при МПЛС було засновано *Інститут нормальної і патологічної психології*, який проіснував під керівництвом С. Балея декілька років до від'їзду його керівника до Варшави, де він очолив кафедру психології в університеті. *Хіміко-бактеріологічний інститут* під проводом М. Музики провадив інтенсивну дослідну діяльність, зокрема систематичний аналіз груп крові населення Західної України й невдовзі перетворився на один з провідних осередків Галичини, де виконувалися самостійні наукові праці, проводилися клінічні дослідження, здійснювалася підготовка й підвищення кваліфікації лікарів. Співробітники інституту доклали великих зусиль для впровадження у життя української медичної та хімічної термінології.

У повоєнний час було започатковано нові серійні видання: "Стара Україна" (1924–1925 рр.), "Сьогодні й минуле" (1939 р.), "Лікарський вісник" (тт. 4–17, 1920–1939 рр.; видання НТШ з 1926 р.), "Збірник фізіографічної комісії" (тт. 1–7, 1915–1938 рр.). Продовжилося видання "Записок НТШ", які поділялись на дві серії – "Праці історико-філософської секції" (ред. І. Крип'якевич, 1924–1937 рр.) та "Праці філологічної секції" (ред. К. Студинський, 1925–1929 рр.; Я. Гординський, 1935 р.; В. Сімович, 1937 р.). НТШ було ініціатором двох капітальних видань – "Української Загальної Енциклопедії" (тт. 1–3, 1935 р., під ред. І. Раковського) та "Атласу України і суміжних земель" (1937 р.), підготованих географічною комісією НТШ на чолі з В. Кубійовичем. Закордонними членами НТШ було обрано М. Планка, Д. Гільберга, Ф. Кляйна (всі – з 1924 р.), А. Ейнштейна (1929 р.) та ін. Загалом від 1899 р. до 1939 р. НТШ мало 333 дійсних членів (з них близько третини становили закордонні члени), об'єднаних у секції та 20 комісій. Крім того, при НТШ діяли три музеї: культурно-історичний, природоописний і музей історично-воєнних пам'яток. Бібліотека НТШ на 1 січня 1939 р. налічувала 73 тис. назв книжок у 200 тис. томах і була найкращою збіркою україністики – друків українською мовою та друків, присвячених українознавству в інших мовах. Творчий доробок НТШ від 1873 р. до 1939 р. становив 1172 томи різних видань, у тому числі 943 томи серійних наукових публікацій. Найважливіші досягнення було здобуто у галузі суспільних дисциплін: історії (праці М. Грушевського та його учнів І. Джиджори, І. Крип'якевича, І. Кревецького, М. Кордуби, С. Томашівського та ін.), філології та літературознавства (М. Возняк, М. Деркач-Футрак, О. Огоновський, К. Студинський, І. Франко), етнографії, фольклористики та мистецтвознавства (публікації В. Гнатюка, М. Зубрицького, Ф. Колесси, В. Шухевича), антропології (Ф. Вовк, І. Раковський), бібліографії (І. Левицький, В. Дорошенко) та ін. НТШ належать безсумнівні заслуги в розробці української наукової термінології. Історична роль Товариства полягає у виведенні української науки за межі українознавства. До найважливіших досягнень членів НТШ в галузі точних і природничих наук треба зарахувати відкриття І. Пулюєм катодного проміння (названого пізніше рентгенівським), синтез І. Горбачевским сечової кислоти, праці М. Зубрицького в ділянці теорії математики, внесок С. Рудницького та

В. Кубійовича у дослідження географії України та ін. Активізація діяльності НТШ за міжвоєнної доби значною мірою стала можливою завдяки встановленню контактів із Всеукраїнською академією наук (ВУАН), насамперед завдяки спільним зусиллям К. Студинського та М. Грушевського, який з 1924 р. керував кафедрою історії України історично-філологічного відділу ВУАН. Членами ВУАН було обрано С. Смаль-Стоцького, В. Гнатюка, К. Студинського, І. Горбачевського, С. Дністрянського, М. Возняка, Ф. Колессу, В. Щурата. Натомість, членами НТШ стали академіки В. Вернадський, Д. Багалій, А. Кримський, Д. Яворницький та ін. У 1927 р. К. Студинський та І. Свенціцький взяли участь у харківській конференції, яка затвердила новий український правопис, згодом запроваджений у всі видання НТШ. Цій плідній співпраці поклали край репресії проти української інтелігенції в радянській Україні кінця 1920–30-х рр., жертвами яких стали, зокрема, ті члени Товариства, які виїхали до УРСР у пошуках роботи або через ідейні переконання (А. та І. Крушельницькі, С. Рудницький). Членів НТШ було позбавлено звання академіків, а у Галичині це призвело до відставки з посади голови К. Студинського, звинуваченого у співпраці з радянськими репресивними органами. В умовах, коли Українська академія наук у Києві втратила можливість розвивати незалежну українську науку, цю функцію перебрало на себе Товариство. Після окупації Західної України радянським військом НТШ "добровільно" самоліквідувалося 14 січня 1940 р., а його установи і майно було передано АН УРСР. Частина членів НТШ врятувалася втечею у німецьку зону окупації (І. Раковський), а інші знайшли роботу в інститутах львівської філії АН УРСР. Декого з них (Р. Зубика, К. Студинського, П. Франка) згодом було знищено органами НКВС. Німецько-фашистські окупанти не дозволили відновити діяльність НТШ, внаслідок чого засідання комісій та секцій відбувалися таємно. Обов'язки голови НТШ у цей час виконував І. Боднар. У нелегальній діяльності НТШ брали участь вчені з Наддніпрянської України, які опинилися поза радянською територією: О. Оглоблін, Л. Окіншевич, Н. Полонська-Василенко. Після закінчення війни члени Товариства, які перебували в західній зоні окупації Німеччини, відновили діяльність НТШ у березні 1947 р. Сьогодні на Заході існує чотири осередки товариства – у Франції, США, Канаді, Австралії. Вони продовжили видання "Записок НТШ" (від 1947 р. до 1988 р. вийшло 52 томи). У 1949–1993 рр. НТШ було видано багатотомну "Енциклопедію Українознавства" (текстова частина: тт. 1–3 українською мовою, 1949–1952 рр.), тт. 1–2 (англійською мовою, 1963–1970 рр.; перший том перевидано 1982 р.), словникова частина: тт. 1–10 (українською мовою, 1955–1984 рр.), тт. 1–5 (англійською мовою, перероблена й доповнена у 1985–1993 рр.). У жовтні 1989 р. на зборах ініціативної групи львівських вчених було відновлено діяльність Товариства, головою якого обрали О. Романіва, а вченим секретарем та редактором "Записок НТШ" – О. Кубинського.

Література

1. **Антонович О.** НТШ і Матиця Хорватська / О. Антонович // Львівська газета. – 2007. – №122 (192).
2. **Бурдуланюк Василь.** Наукове товариство імені Шевченка – всеукраїнський науковий центр кінця XIX – початку XX століть [Електронний ресурс] / В. Бурдуланюк. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/soc_gum/Us/2007-2008_8-9/35Ukrstud89_Burdulaniuk.pdf
3. **Всеукраїнське** товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Всеукраїнське_товариство_«Просвіта»_імені_Тараса_Шевченка
4. **Грицак Я.** Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/osvita/Dovidn/NTSH.htm>
5. **Грицак Ярослав.** Наукове товариство ім. Т. Шевченка [Електронний ресурс] / Я. Грицак. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/grycak.html>
6. **Енциклопедія** українознавства. Словникова частина. – Нью-Йорк, 1970. – Т. 6. – С. 2366–2367.
7. **Матеріали** засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.). – Львів, 1994. – 124 с.
8. **Наукове** товариство імені Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Наукове_товариство_імені_Шевченка
9. **Наукове** товариство імені Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wapedia.mobi/uk/НТШ>
10. **Пашук В.** Статути "Просвіти" / В. Пашук // "Просвіта": історія та сучасність (1868–1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ "Просвіта" ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – С. 17.
11. **Пашук Ярослав.** Товариство «Просвіта» у Львові [Електронний ресурс] / Я. Пашук. – Режим доступу: <http://map.lviv.ua/statti/pashuk.html>
12. **Перський С.** Популярна історія товариства "Просвіта" у Львові / С. Перський // Сторіччя Матері "Просвіти". Нарис історії Матірнього Товариства "Просвіта" і огляд просвітніх товариств у Канаді. – Вінніпег, 1968. – С. 30.
13. **Романів Олег.** 130 років НТШ: спроба оцінок і підведення підсумків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com/search?hl=ru&client=safari&rls=en&q=нтш+у+львові&start=10&sa=N>
14. **Товариство** "Просвіта" у Львові: Показчик видань 1868–1939. – Львів, 1996. – 579 с.
15. **Хіхляч Богдан.** До 140-річчя Наукового Товариства імені Тараса Шевченка [Електронний ресурс] / Б. Хохляч. – Режим доступу: http://www.uvkr.com.ua/ua/visnyk/visnyk2004/january2004/NTS_H.ht
16. **Янів В.** "Просвіта" як вияв соціальних прямивань українського народу / В. Янів // Студії та матеріали до новішої української історії. – Мюнхен, 1970. – С. 147.

Ткаченко В. В. Роль общества "Просвита" и научного общества им. Т. Г. Шевченко во Львове в развитии отечественной науки и просвещения.

Исследуются научные контакты между учеными Галиции и Надднепрянской Украины. Освещаются формы сотрудничества П. Кулиша, И. Нечуй-Левицкого, М. Старицкого, М. Драгоманова, А. Кониского,

К. Сушкевича, М. Грушевського, І. Франка і других учених і общественных деятелей этих регионов. Показана роль НОШ в развитии их творческих взаимоотношений.

Ключевые слова: научные связи, Научное общество им. Т. Г. Шевченко во Львове, "Просвита", Галиция, Надднепрянская Украина.

Ткаченко В. В. Роль товариства "Просвіта" й наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові у розвитку вітчизняної науки та освіти.

Досліджуються наукові контакти між вченими Галичини й Наддніпрянської України. Висвітлюються форми співпраці П. Куліша, І. Нечуй-Левицького, М. Старицького, М. Драгоманова, О. Кониського, К. Сушкевича, М. Грушевського, І. Франка та інших вчених і громадських діячів цих регіонів. Показано роль НТШ у розвитку їх творчих взаємин.

Ключові слова: наукові зв'язки, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові, "Просвіта", Галичина, Наддніпрянська Україна.

Tkachenko V. V. A role of a association "Prosvita" and a scientific organization named by T.G.Shevchenko in Lvov in development of domestic science and education.

Scientific contacts between scientists of Galicia and Naddnepryanskaya Ukraine are investigated. Forms of co-operation between P. Kulish, I. Nechuy-Levitsky, M. Staritsky, M. Dragomanov, A. Konisky, K. Sushkevich, M. Grushevsky, I. Franko and other scientists and public figures of these regions are found out. The role of SOSH in development of their creative mutual relations is demonstrated.

Key words: scientific communications, the Scientific organization named by T.G. Shevchenko in Lvov, "Prosvita", Galicia, Naddnepryanskaya Ukraine.

Відомості про авторів

1. **Анікєєв Денис Олексійович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
2. **Богданова Тетяна Геннадіївна** – асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
3. **Буканов Григорій Миколайович** – здобувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету
4. **Волкова Євгенія Сергіївна** – кандидат історичних наук, лаборант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
5. **Гаухман Михайло Володимирович** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
6. **Гончаренко Анатолій Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
7. **Гончаренко Леся Леонідівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
8. **Грицьких Дмитро Володимирович** – магістр історії, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
9. **Звагельський Віктор Борисович** – кандидат філологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, завідуючий Науково-дослідним центром історичного краєзнавства Сумського державного університету.
10. **Зуєва Анастасія Олександрівна** – студентка IV курсу історичного факультету Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
11. **Калініченко Вячеслав Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і всесвітньої історії Харківської державної академії культури.
12. **Ладига Людмила Іванівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
13. **Ладига Олександр Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
14. **Ласкавий Дмитро Васильович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних

відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

15. **Личко Світлана Олександрівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
16. **Мацко Наталія Степанівна** – магістр історії, аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
17. **Муц Оксана Іванівна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка
18. **Набока Олександр Вікторович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
19. **Панченко Ганна Юрійвна** – магістрант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
20. **Погорєлова Інна Сергіївна** – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту соціальних наук і самоврядування МАУП (м. Київ), доцент кафедри політології.
21. **Русаков Костянтин Анатолійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
22. **Савенков Валерій Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
23. **Савенкова Інна Юрійвна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
24. **Сайдов Зіявудін Абасович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
25. **Саранов Сергій Вікторович** – магістр історії, асистент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
26. **Сєднєв Сергій Сергійович** – магістрант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
27. **Скиба Валерій Михайлович** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
28. **Ткаченко Володимир Володимирович** – доктор історичних наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

29. **Фірсов Олександр Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Черкаської філії Європейського університету.
30. **Харковський Руслан Геннадійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних та соціоекономічних дисциплін Краснодарського факультету фінансів та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
31. **Чортенко Андрій Миколайович** – заступник директора з навчально-виробничої роботи коледжу Сумського національного аграрного університету, викладач суспільних дисциплін
32. **Чумак Михайло Михайлович** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (Старобільський факультет).
33. **Ширяєв Михайло Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка..
34. **Шлеймович Михайло Йосипович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

ВІСНИК
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(історичні науки)

Відповідальний за випуск:

д-р і. н., проф. Бурьян М. С.,

к. і. н. Савенков В. В.,

к. і. н. Савенкова І. Ю.

Здано до склад. 26.04.2010 р. Підп. до друку 25.05.2010 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 37,2. Наклад 200 прим. Зам. № 95.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу

«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.

e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.